

Universiteit
Leiden
The Netherlands

In de ban van goed en fout. De bestrijding van de Centrumpartij en de Centrumdemocraten (1980-1998)

Vetten, J. de

Citation

Vetten, J. de. (2016, November 9). *In de ban van goed en fout. De bestrijding van de Centrumpartij en de Centrumdemocraten (1980-1998)*. Uitgeverij Prometheus, Amsterdam. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/44139>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/44139>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/44139> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Vetten, J. de

Title: In de ban van goed en fout. De bestrijding van de Centruumpartij en de Centrumdemocraten (1980-1998)

Issue Date: 2016-11-09

IN DE BAN VAN
GOED EN FOUT

IN DE BAN VAN GOED EN FOUT

De bestrijding van de Centruumpartij
en de Centrumdemocraten
(1980-1998)

Proefschrift

Ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op 9 november 2016 klokke 13.45 uur

door
Johannes Petrus Maria de Vetten

geboren te Naaldwijk
op 23 juni 1953

Promotoren: Prof. dr. H. te Velde
Prof. dr. R.A. Koole

Promotiecommissie: Prof. dr. C. van Baalen,
Radboud Universiteit, Nijmegen
Prof. dr. J.J.M. van Holsteyn
Prof. dr. L.A.C.J. Lucassen
Prof. dr. G. Voerman, Rijksuniversiteit
Groningen
Prof. dr. W.J.M. Voermans

De uitgave van dit boek is mede mogelijk gemaakt door de financiële steun van de J.E. Jurriaanse Stichting.

© 2016 Jan de Vetten

Omslagontwerp CMRB

Foto's omslag linksboven, linksmidden en rechtsboven: William Hoogtey-
ling/Hollandse Hoogte. Linksonder: Hans Janmaat achter de interruptie-
microfoon voor zijn beëdiging tot Kamerlid, Den Haag, 12 september 1982

© Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Paul Dijkstra

Zetwerk Mat-Zet bv, Soest

Van dit proefschrift is ook een handelseditie verschenen bij
Uitgeverij Prometheus te Amsterdam onder ISBN 978 90 351 4451 4

‘Het grote gevaar voor de Nederlandse democratie schuilt niet in de Centrum Partij. Het grote gevaar schuilt in datgene, waarin de Centrum Partij de Nederlandse democraten verandert. Het is de rotte appel in de mand, die de andere appels aansteekt.’

Trijffel, door Nico Scheepmaker

Nieuwsblad van het Noorden, 24 mei 1983

Inhoud

1	‘Als je bang bent moet je een ander vak nemen’ Inleiding	9
2	‘Nederland voor de Nederlanders’ Aard en ideologie van de CP en CD	32
3	‘Wij hebben nooit gemerkt dat er één seconde naar ons wordt geluisterd’ De bestrijding in de arena ‘parlement’	63
4	‘Leve de rechtsstaat!’ De bestrijding in de arena ‘rechtszaal’	106
5	‘Wij zijn kapot gespeeld’ De bestrijding in de arena ‘subsidiëring en toezicht’	146
6	‘Een partij van fascistten, criminelen en tuig’ De bestrijding in de arena ‘publieke opinie’	180
7	‘Geweld noodzaak’ De bestrijding in de arena ‘straat’	220
8	‘Goed’ tegen ‘fout’? Conclusies	263
	Noten	287
	Bijlage 1: Overzicht van geanalyseerde artikelen	337
	Bronnen	343
	Summary	365
	Woord van dank	371
	Register	373
	Curriculum vitae	376

‘Als je bang bent moet je een ander vak nemen’¹

Inleiding

Proloog: demonstraties op het Binnenhof

Op donderdag 16 september 1982 werd Hans Janmaat beëdigd als lid van de Tweede Kamer voor de Centruumpartij.² In zijn autobiografie deed hij gedetailleerd verslag van die voor hem heuglijke dag. KRO's actualiteitenrubriek *Brandpunt* volgde hem die hele dag. Met een scherp oog voor de publicitaire effecten fietste Janmaat, gevolgd door de KRO-camera's, naar het Binnenhof: 'De fiets is voor die korte afstand het beste vervoermiddel, zeker met mooi weer. Bovendien zou ik niet weten waar ik mijn auto moet parkeren. De fiets doet het goed op tv.' Vervolgens ging hij het Kamergebouw in. 'Binnen ben ik een beetje verloren. Wel weet ik onmiddellijk aan het einde van de trap met de rode lopers de vergaderzaal en het restaurant te vinden, maar dat is het wel zo ongeveer. Bij het ophangen van de jassen in een garderobe is het Prof. Voorhoeve, een nieuw Kamerlid voor de vvd die me feliciteert. Dat vind ik aardig.' Verderop zal blijken dat de meeste collega-Kamerleden zich minder collegiaal zullen gedragen. Janmaat vervolgde zijn verslag van die dag als volgt: 'Om een uur is er een zitting in de Ridderzaal, waar minister Rood³ van Biza de Parlementaire zittingsperiode gaat afsluiten. Ik ga daar heen en loop over het Binnenhof. Er staan geweldig veel dranghekken en een paar honderd mensen. Er wordt een spandoek ontvouwd door een paar tegenstanders met daarop de leus: "Nooit meer Auschwitz."'

Vanaf de oprichting werd er veel gedemonstreerd tegen de Centristpartij, zo ook bij de beëdiging van Janmaat. Het aantal betogers zou in de loop van de dag toenemen tot vele duizenden.⁴ Janmaat:

De sluitings-zitting zelf is een saaie aangelegenheid, bijgewoond door enkele tientallen Kamerleden. Na afloop wil ik over het Binnenhof teruglopen. Daar hebben zich intussen zo een acht duizend mensen verzameld. De politie adviseert mij een andere weg te nemen, het liefst achterom, maar dat weiger ik. 'Er is geen enkele reden dat ik een andere weg zou nemen als Van Agt,' is mijn reactie. Ik begeef me naar de uitgang van de Ridderzaal, een deur naast de bekende trap onder het luifeltje. De deur is iets boven vloerhoogte en op het moment dat ik zichtbaar wordt breekt er een geweldig fluitconcert los. Dat is mooi, denk ik. Het lijkt wel een voetbalstadion, waar de tegenstander wordt uitgefloten, die daardoor in zijn motivatie wordt gesterkt om ze eens een lesje te leren.

Ik loop tussen de hekken door, vergezeld door twee veiligheidsbeambten van de Kamer. Achter mij de tv-ploeg van Brandpunt en een dertigtal foto-journalisten. Een vrouwelijke radio-reportster poogt mij nog wat vragen te stellen, maar dat is door het kabaal bijna onmogelijk. 'Of ik bang ben? Nee, dat ben ik niet.' 'Wat ik vind van die tegenstanders.' 'Oh, beter dan niets! Er zitten ook belangstellenden onder!' Verder komen we niet.

Op het rechte stuk naar de ingang breken tegenstanders door de hekken en de beamtten vragen me om hard mee te lopen. Zij kunnen de meute niet tegenhouden. Dat lijkt me ook en ik ren met ze mee. Ik voel er niets voor beëdigd te worden met een bloedneus of een blauw oog. We snellen onder de gaanderij, alwaar een deur reeds door andere bewakingsbeambten wordt geopend. 'Bent U nu niet bang dat dit ooit eens mis kan gaan?' vraagt Ton Verlindt.⁵ 'Nee,' hijg ik van het rennen, 'als

je bang ben moet je een ander vak nemen.’ We blazen even uit en gaan dan naar de vergaderzaal van de Tweede Kamer.

De betogers riepen leuzen als ‘Janmaat, rassenhaat’ en ‘cp, weg er-mee’, en gooiden met eieren. Janmaat was niet bang voor de demonstranten. Sterker nog, hij probeerde ze door in het Kamergebouw even later uitdagend voor het raam van het restaurant te gaan staan en het glas naar hen te heffen.⁶ Toen kwam de beëdigingsceremonie zelf. Janmaat: ‘De meeste leden zitten al in hun groen lederen bankjes, een paar lopen er nog rond. Ik loop langs de hoog geplaatste stoel van de Voorzitter en vraag scherp aan Dolman⁷: “Waarom zet U mij helemaal achterin?” Ik wijs daarbij op het bankje. [...] “Gaat U naar uw plaats”, bijt voorzitter Dolman terug en slaat harder dan gewoonlijk met zijn hamer om de vergadering te openen.’ Omdat geen van de andere Kamerleden naast Janmaat wilde zitten had hij achter in de zaal een driepersoonsbankje voor zich alleen toegewezen gekregen; hij zat achter een deel van de PvdA-fractie. Toen hij naar zijn bankje toe liep probeerde hij enkele PvdA’ers een hak te zetten. Janmaat: ‘Joop den Uyl staat nog met twee van zijn fractieleden te praten op het pad waar ik door moet naar mijn plaats achterin. Met de tv-ploeg achter me besluit ik me te laten vallen als ik tussen ze door loop. Dan krijgen zij de schuld me te tackelen, zodat ik in de sympathieke rol van de underdog beland. Joop heeft dat door en ze stuiven uit elkaar. Ik loop langs Peter Lankhorst, die de uitgestoken hand weigert en ga zitten.’ Van het begin af aan werd Janmaat in de Tweede Kamer genegeerd. Dat blijkt onder meer uit het feit dat het Kamerlid Lankhorst (PPR),⁸ nota bene een studievriend van de universiteit, hem niet wilde begroeten. Maar Janmaat liet niet over zich heen lopen en aarzelde niet om terug te pesten, zoals blijkt uit het incidentje met Den Uyl c.s..

Janmaat keek achteraf met genoegen en trots terug op de beëdiging: ‘Dit is toch een bijzonder moment. Daar heb je politiek voor gestudeerd, je tien jaar uitgesloofd bij de KVP met de inzet voor een beter beleid. En dan nu hier te zitten voor de beste oppositiepartij van het land! Dat is toch een eer en een grote verantwoordelijkheid.

Dat laatste zal ik met alle kracht waarmaken. Hier zit ik dan! Het zou me veel waard geweest zijn als mijn ouders dit hadden mogen meemaken. [...] Bij mijn eedsaflegging klinkt er een regen van afgaande fototoestellen. Vanaf de overkant van de Kamer kijkt een laatdunkende Van Agt me aan. Dat zegt genoeg: Nederland zal merken dat de CP aan de politiek in het Parlement gaat deelnemen.’ Zo beschreef Janmaat met de nodige bravoure zijn beëdiging als lid van de Tweede Kamer in 1982.

De beëdiging van 1989 verliep heel anders. Na drie jaar afwezigheid – hij was bij de verkiezingen van 1986 niet herkozen – keerde Janmaat in 1989 weer terug in de Tweede Kamer, nu voor de Centrumdemocraten, de partij die hij met enkele geestverwanten had opgericht nadat hij in 1984 uit de CP was gezet. De CD behaalde bij de verkiezingen van 1989 voldoende stemmen voor één zetel. In zijn autobiografie beschreef Janmaat de beëdiging op 14 september 1989: ‘De terugkomst in het Parlement verloopt rustig. Geen demonstranten meer, of, zoals AFdruk⁹ meldt: Al eerder gezien. De Kamerleden maken ook minder opschudding. Deetman¹⁰ komt zelfs achter de gordijnen op me af en begint een vriendelijk praatje. Dat is duidelijk bedoeld om mijn stem te winnen voor zijn voorzitterschap. Ik doe vriendelijk terug.’ Bij de beëdiging was er een conflict met Kamer voorzitter Dolman. Janmaat: ‘De beedigingsprocedure is zoals de eerste van ’82. Rommelig. [...] Van plechtigheid of enige waardering voor het ritueel is bijvoorbeeld bij de Kamerleden Van Dam en Schaefer, beiden PvdA, geen sprake [...]. Het geroezemoes wordt zo sterk dat ik de afgeroepen namen niet kan verstaan. Ik loop naar de interruptiemicrofoon en vraag een punt van orde. Dolman is woedend. “Gaaf u naar uw plaats!” Zo laat ik me niet afschepen en roep: “Wilt u de PvdA-fractie tot de orde roepen zodat ik de opgelezen namen kan verstaan?” Ik loop terug naar mijn plaats. “Dit is een heilig moment,” probeert Dolman nog. “Precies,” roep ik terug.”¹¹

Geen demonstraties, minder opschudding in de Kamer. Maar net als in 1982 zouden de andere partijen weer proberen om de CD te isoleren en te negeren. En net als in 1982 kreeg Janmaat weer

een bankje voor zich alleen, achter in de vergaderzaal, achter een deel van de PvdA-fractie.¹²

Het was bij de beëdiging in 1982 zeker niet de eerste keer dat Janmaat werd geconfronteerd met demonstranten tegen zijn partij. Vanaf de oprichting in 1980 werd de CP fel bestreden. Antifascisten verstoorden partijvergaderingen, de media schreven negatief over de partij, er werden rechtszaken aangespannen. En dat veranderde in de loop der jaren niet echt; voor de CD gold na de oprichting in 1984 in grote lijnen hetzelfde.

Vraagstelling

Over het immigratie- en integratiebeleid bestond in het politieke en maatschappelijke debat van de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw een hoge mate van consensus. Uit opiniepeilingen bleek dat een flinke groep mensen kritisch stond tegenover het beleid op dat punt, maar die groep kreeg niet of nauwelijks een stem in het debat.¹³ De CP en CD, twee in die tijd als extreem-rechts¹⁴, fascistisch of racistisch beschouwde partijen, probeerden aan dit vraagstuk op hun manier aandacht te besteden, vaak provocerend, soms bot, soms beledigend. Dat werd deze partijen niet in dank afgenomen. Bijna iedereen keerde zich tegen hen. Scherpe bestrijding was hun deel.

Dit boek gaat over de manier waarop in de jaren tachtig en negentig de CP en CD werden bestreden. Het beschrijft en analyseert vanuit een historische invalshoek de omgang met en de bestrijding van die partijen en de effecten daarvan, op basis van een grote diversiteit aan bronnenmateriaal. Nagegaan zal worden welke strategieën de verschillende actoren daarbij hanteerden. Verder zal worden ingegaan op de wijze waarop de CP en CD die bestrijding probeerden te pareren en op de daarbij gebruikte (contra)strategieën. In dit boek zullen de volgende vragen aan de orde komen: (1) Hoe werd met de CP en CD omgegaan en hoe werden ze bestreden; wat was de aard van die bestrijding? (2) Hoe probeerden de CP en CD de eigen

standpunten voor het voetlicht te brengen en zich tegen de bestrijding te verweren? En tot slot: (3) Hoe kan de bestrijding van de CP en CD worden geduid? Werden de CP en CD zo heftig bestreden, omdat ze niet werden gezien als ‘gewone’ politieke tegenstanders, maar als ‘slecht’, als ‘fout’? Kortom, was de Nederlandse samenleving bij de bestrijding van die partijen, om met de woorden van de historicus Hans Blom te spreken, ‘in de ban van goed en fout’?¹⁵

Alvorens de vraagstelling verder uit te werken zal eerst worden ingegaan op de theoretische achtergronden van extreem-rechts en van de bestrijding daarvan.

Extreem-rechtse partijen

Wetenschappers in de jaren tachtig en negentig duiden de CP en CD veelal aan als extreem-rechts. Nu worden dergelijke partijen meestal getypeerd als radicaal-rechts.

In grote lijnen waren er in de toenmalige wetenschappelijke literatuur twee benaderingen te onderkennen bij de beantwoording van de vraag waarom die partijen extreem-rechts zouden zijn. De eerste benadrukte de continuïteit tussen het fascisme in de jaren dertig en extreem-rechts in de jaren tachtig en negentig. Een belangrijke vertegenwoordiger van deze stroming was Jaap van Donselaar. Deze benadering zou kunnen worden aangeduid als de ‘genealogische’. De CP en CD zijn dan extreem-rechts, omdat ze voortkomen uit partijen die extreem-rechts waren. De tweede benadering legde de nadruk op ideologische determinanten, gekoppeld aan politieke ontwikkelingen in een specifiek land. Vertegenwoordigers van deze stroming waren onder meer Meindert Fennema en Cas Mudde. Deze benadering zou kunnen worden aangeduid als de ‘ideologische’. De CP en CD zijn dan extreem-rechts, omdat ze voldoen aan enkele specifieke ideologische kenmerken.¹⁶

De antropoloog Jaap van Donselaar bezag de CP en CD vanuit de ‘genealogische’ benadering. In zijn dissertatie *Fout na de oorlog* (uit 1991) beschreef hij de geschiedenis van – wat hij noemde – fascistische en racistische organisaties in Nederland tussen 1945 en

1990. Daarbij kwam een keur aan organisaties aan de orde – hij sprak in dat verband van een ‘fascistisch mozaïek’ – met in het slothoofdstuk ook aandacht voor de CP en CD. Van Donselaar zag een ‘streven naar fascistische continuïteit’ na de Tweede Wereldoorlog, met dien verstande dat de CP en CD wel probeerden relatief gematigd over te komen. Hij achtte het ‘aanpassingsdilemma’ van belang voor dergelijke organisaties: het dilemma tussen aan de ene kant een dreigend justitieel ingrijpen – bij een te scherpe extreem-rechts koers – en aan de andere kant – bij een te gematigde koers – een te vaag politiek profiel met als gevolg een verlies van (radicale) aanhangers. *Frontstage* (naar buiten toe) distantieerden dergelijke organisaties zich van het oude fascisme en nazisme en trachtte men een fatsoenlijke democratische indruk te maken; *backstage* (intern) was men veel radicaler. Van Donselaar zag de CP als een partij die qua programma sterk deed denken aan de Nederlandse Volks-Unie, maar dan wat gematigder van toonzetting. Het uiteindelijke doel bleef de verwijdering van etnische groepen uit de samenleving; het verschil zat vooral in hóe dat doel moest worden bereikt. Bij de CP en CD stond in zijn ogen het streven naar respectabiliteit centraal; men probeerde racistisch taalgebruik te vermijden en de boodschap in juridisch waterdichte termen aan de orde te stellen.¹⁷

Ook de Engelse socioloog Husbands benadrukte in een publicatie uit 1992 de continuïteit van extreem-rechts na de Tweede Wereldoorlog. In de tweede helft van de jaren veertig en in de jaren vijftig probeerden kleine groepjes de vooroorlogse ideologie door te zetten. Vanaf 1960 ontstond een nieuw extremisme en zag Nederland de opkomst van de Boerenpartij, door Husbands omschreven als rechts-populistisch. De jaren zeventig waren de jaren van de Nederlandse Volks-Unie, een partij met een nadrukkelijk racistisch antiminderhedenstandpunt. In de jaren tachtig en negentig ontstond eerst de CP en later CP’86 en de CD. Husbands omschreef de CP en CD als extreem-rechts en ‘politiek racistisch’. Extreem-rechts was binnen Nederland volgens Husbands overigens relatief klein en onbelangrijk – ‘Irritants on the body politic’ – zeker in vergelij-

king met Vlaanderen of Frankrijk.¹⁸ In een publicatie uit 2002 duidde hij partijen als de CP en CD in West-Europa aan als ‘post-fascist’ extreem-rechts. Hierbij doelde hij op partijen die afstand hebben genomen van het fascisme en nazisme uit de jaren dertig en veertig, en die minder bezig waren met nostalgie naar die jaren dan met de gevolgen van de toegenomen (asiel)immigratie.¹⁹

De politicologen Fennema en Elbers bezagen de CD vanuit een ‘ideologische’ optiek. Zij schreven in 1993 over – wat zij noemden – racistische partijen in West-Europa, partijen waarvan het electoraal succes vooral was gebaseerd op hun anti-immigratiestandpunten. Voor Nederland kwamen aan de orde: de Nederlandse Volks-Unie, CP, CD en CP’86. Volgens Fennema en Elbers hadden racistische partijen in West-Europa de volgende kenmerken gemeen: het hoofdthema van de partijen was ‘eigen volk eerst’; het leiderschap was primitief autocratisch; de partijen hadden veel kritiek op de gevestigde politiek en op de politieke partijen; en tot slot hadden ze een simpele oplossing voor alle problemen: immigranten eruit en de immigratie stopzetten. Maar er waren ook grote verschillen tussen die partijen: de mate van racisme (bij de CD hoog); de mate van geweld (bij de CD laag/afwezig); de mate van antiparlementarisme (bij de CD niet goed vast te stellen); en tot slot de mate van fixatie op migranten (bij de CD hoog). Volgens Fennema en Elbers was de CD nauwelijks openlijk racistisch; die partij probeerde – in vergelijking met CP’86 – gematigd over te komen; in persoonlijke gesprekken deed Janmaat overigens wel veel scherpere uitspraken dan in het openbaar.²⁰

Ook de politicoloog Mudde volgde de ‘ideologische’ benadering. In zijn proefschrift uit 1998 schreef hij over de ideologie van de extreem-rechtse partijfamilie op basis van een onderzoek naar vijf partijen uit Nederland (in casu de CD en CP’86), Duitsland en België. Alle vijf geanalyseerde partijen deelden volgens hem dezelfde kernideologie; die bestond uit een combinatie van de volgende kenmerken: nationalisme, xenofobie, welvaartschauvinisme en geloof in recht en orde. De ideologie van de CD kwalificeerde hij als relatief weinig uitgewerkt, waarbij het in hoofdzaak ging

om een viertal thema's: oppositie tegen de multiculturele samenleving, bestrijding van de criminaliteit, populistische antipartij-sentimenten en de ondemocratisch geachte strijd tegen de eigen partij.²¹

In de recente wetenschappelijke literatuur wordt een onderscheid gemaakt tussen radicaal-rechtse en extreem-rechtse partijen. Volgens Mudde (in een boek uit 2007) onderscheiden radicaal-rechtse partijen – ook wel aangeduid als ‘populistisch radicaal-rechts’ of kortweg als ‘populistisch’ – zich door een radicaal gedachtegoed op een aantal specifieke punten van de (liberaal)conservatieve partijen, ofwel de gevestigde partijen op rechts. Ze zijn niet antidemocratisch; zij willen hun doelstellingen immers via het parlement bereiken. Maar ze hebben wel moeite met bepaalde aspecten van de representatieve democratie. Ze zijn tegen die waarden van de constitutionele of representatieve democratie die afbreuk doen aan de soevereiniteit van het volk, zoals de bescherming van minderheidsrechten en (politiek) pluralisme. Ze willen de macht teruggeven aan het volk. Extreem-rechtse partijen, zoals de (neo)fascistische en (neo)nazistische partijen, daarentegen zijn wél antidemocratisch; zij hebben geen vertrouwen in het parlement of willen de parlementaire democratie afschaffen.²²

In dit boek zullen in de hoofdstukken over de bestrijding van de CP en CD (hoofdstukken 3 tot en met 7) deze partijen worden aangeduid met de term ‘extreem-rechts’, omdat die het best aansluit op de terminologie die door de bestrijders zelf werd gehanteerd. Als de vraag aan de orde is, hoe momenteel in het wetenschappelijk debat tegen die partijen wordt aangekeken, zullen ze worden aangeduid als ‘radicaal-rechts’; dat zal worden beargumenteerd in het hoofdstuk over de aard en ideologie van die partijen (hoofdstuk 2).

Weerbare democratie

De liberale democratie in West-Europa werd en wordt regelmatig geconfronteerd met antidemocratische uitdagers, met links-, rechts- en religieus-extremisten. In de jaren dertig van de vorige eeuw waren dat fascistische, nazistische en communistische partijen en groepen, tijdens de Koude Oorlog communisten, in de jaren tachtig en negentig extreem-rechtse partijen en groepen en vanaf de eeuwwisseling islamistische groepen en opnieuw extreem-rechtse partijen en groepen. Steeds werd toen de vraag gesteld: hoe kan een liberale democratie zich verdedigen tegen antidemocratische uitdagers zonder haar eigen kernwaarden te ondermijnen?²³

Bij de beantwoording van de vraag hoe een democratische rechtsstaat zou kunnen omgaan met antidemocratische partijen speelt de visie op democratie een belangrijke rol. Ideaaltypisch zijn er twee visies te onderscheiden: de procedurele en de inhoudelijke. De procedurele visie ziet democratie als een set van procedures die de strijd om de macht regelt en de legitimiteit van politieke beslissingen bepaalt. Bij deze visie op democratie past een zeer ruime vrijheid van meningsuiting met relatief weinig beperkingen voor antidemocratische partijen, en zijn die partijen gewone en legitieme opposenten in de democratische strijd. Hierbij gaat men ervan uit dat het betrekken van extremisten bij het democratische proces zal leiden tot een matiging van hun opvattingen. Het risico van deze benadering is het 'Weimar-scenario': extremisten nemen de democratische instellingen over en vernietigen deze. Bij de inhoudelijke visie op democratie zijn de procedures geen doel op zich, maar middelen om een geheel aan democratische waarden en rechten te realiseren en te beschermen. Dat leidt tot een meer repressieve benadering van antidemocratische partijen. Voor zover zij namelijk opvattingen hebben die niet stroken met de democratische waarden, worden zij beschouwd als een bedreiging van het democratische systeem. Dan is een actieve bestrijding van die partijen geboden. Het risico van deze benadering is disproportionele

repressie en misbruik van staatsmacht; hierbij kunnen de waarden van de democratie die worden verdedigd, met voeten worden getreden.²⁴

Bij de vraag of antidemocratische partijen moeten worden bestreden, gaat het om het bekende dilemma van de democratie: 'Moet je tolerant zijn ten opzichte van de intoleranten?'²⁵ Het past in de procedurele visie om de intoleranten te tolereren, in de inhoudelijke visie worden zij bestreden. De inhoudelijke visie was lang dominant in Nederland. In de literatuur zijn voorbeelden van een procedurele visie vóór het jaar 2000 nauwelijks te vinden.²⁶ Pas na de eeuwwisseling is deze visie in ruimere mate aan te treffen, onder meer in een artikel van de politicologen Fennema en Maussen. In hun ogen draagt een publieke discussie bij aan een vreedzame oplossing of behandeling van diepgaande morele conflicten. Binnen bepaalde strikte grenzen zouden burgers de complete vrijheid moeten hebben om hun ideeën naar voren te brengen. Die grenzen zijn: niet aanzetten tot geweld, niet oproepen tot uitsluiting van burgers van het publieke debat en de publieke besluitvorming, en tot slot het erkennen van de tegenstander als mens. Een debat met extremisten kent volgens hen enkele voordelen: de mogelijkheid om sociale problemen te erkennen, om de legitimiteit van de regering te vergroten en om te reflecteren op de kwaliteit van het politieke systeem. Het kan verder bepaalde vooroordelen in het publieke debat aan het licht brengen, het kan extremisten committeren aan democratische procedures en het kan uiteindelijk extremisten overtuigen van de superioriteit van de democratische waarden.²⁷

Voor de eeuwwisseling was het debat in Nederland echter vooral 'inhoudelijk' van aard; men ging ervan uit dat extreem-rechts moest worden bestreden. De basis voor een 'militant democracy' ofwel 'streitbare Democratie' werd in de jaren dertig in de Verenigde Staten gelegd door de uit Duitsland gevluchte filosoof en politicoloog Karl Loewenstein. In zijn visie hadden de fascistten door gebruik te maken van de liberale vrijheden op legale wijze de macht kunnen grijpen. Democratieën zouden zich hiertegen moeten verzetten en

maatregelen moeten nemen om het tij te keren. In concreto zouden zij daarbij volgens hem drie strategieën moeten hanteren: het concentreren van de macht bij de 'executieve', het instellen van een uitzonderingstoestand en tot slot het aannemen van ad-hocwetgeving om de vrijheid van meningsuiting, participatie en vergadering te beperken.²⁸ De ideeën van Loewenstein waren zeer invloedrijk bij het opstellen van de naoorlogse (West-)Duitse grondwet.²⁹ Vergelijkbare opvattingen hadden ook in Nederland veel invloed; zoals hierna zal blijken was ons land na de Tweede Wereldoorlog in de praktijk een 'weerbare democratie'.

De jurist George van den Bergh ging bij zijn oratie in 1936 als een van de eersten in Nederland – en eerder dan Loewenstein – in op de vraag hoe de democratische staat zou moeten omgaan met antidemocratische partijen, een vraag die toen actueel was door de opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB). Hij kwam tot de conclusie dat antidemocratische partijen 'met en door de aanvaarding van de dictatuurgedachte' fundamentele zedelijke beginselen die leven in het Nederlandse volk aantastten. Partijen die de pijlers van de democratische staat, namelijk de principes van 'geestelijke vrijheid' en 'gelijkheid voor de wet', wilden aantasten moesten volgens Van den Bergh worden bestreden. Dat hoefde niet per se (meteen) tot een verbod te leiden; hij vertrouwde op het gezonde verstand en het zedelijke besef van het overgrote deel van de bevolking.³⁰

Na 1945 vond vanaf het begin van de Koude Oorlog een felle bestrijding plaats van extreem-linkse partijen en groeperingen als de Communistische Partij van Nederland (CPN). Ook extreem-rechtse partijen en groeperingen als de Stichting Oud Politieke Delinquenten (SOPD), de Nationaal Europese Sociale Beweging (NESB) en de Nederlandse Volks-Unie (NVU), werden bestreden.³¹ In 1982 werd de vraag hoe om te gaan met extreem-rechtse partijen wederom actueel door de toetreding van de CP tot de Tweede Kamer. Toen barstte een discussie los over de vraag hoe deze partij het best te bestrijden was die doorging tot de CP in 1998 de Kamer verliet. Dat extreem-rechts (in de brede zin van het woord) moest worden be-

streden was daarbij – zoals zal blijken – vanzelfsprekend; de verschillen tussen dergelijke partijen kwamen nauwelijks aan de orde. En die verschillen waren groot: het kon immers gaan om antidemocratische neonazipartijen, maar ook om andersdemocratische protest- en populistische partijen.

Uitwerking van de vraagstelling

Het ordeningskader voor de beschrijvende analyse in dit boek bestaat uit drie elementen. Het eerste element zijn de strategieën die gehanteerd konden worden bij de omgang met en bestrijding van de CP en CD. Deze zijn ontleend aan het werk van de Belgische psycholoog Hans De Witte en de Amerikaanse politicoloog William Downs.³² Ook komen de (contra)strategieën die de CP en CD konden hanteren om de bestrijding te pareren aan de orde. Het tweede element zijn de arena's, de (virtuele) plaatsen waar de bestrijding van die partijen plaatsvond. En het derde en laatste element zijn de actoren die binnen die arena's de bestrijding daadwerkelijk uitvoerden. Dit ordeningskader bepaalt de opbouw van dit boek. De bestrijding van de CP en CD zal per arena worden beschreven en geanalyseerd; daarbij komen de belangrijkste actoren aan de orde, alsmede de strategieën die zij hanteerden. Tevens zal per arena de wijze waarop de CP en CD de bestrijding probeerden te pareren aan de orde komen.

Strategieën tegen extreem-rechts³³

Sociaal wetenschappers in Nederland en België schreven in de jaren tachtig en negentig regelmatig over de wijze van bestrijding van extreem-rechts; uitvoerig gingen ze in op de verschillende strategieën tegen extreem-rechtse groeperingen en hun voor- en nadelen. Uitgangspunt was steeds, conform de toen dominante inhoudelijke visie op democratie: bestrijden moet. Daarbij was er sprake van een vrij grote mate van overeenstemming over de wijze waarop: negeren helpt niet, geweld is uit den boze en argumenteren is de beste strategie. De Witte schreef in 1997 een synthese van deze litera-

tuur: over de verschillende strategieën, hun voor- en nadelen en hun mogelijke effectiviteit. Bij de strategieën onderscheidde hij twee hoofdvormen, namelijk 'negatie' en 'confrontatie'. Hierbij kan confrontatie weer worden onderscheiden in 'isolatie', 'ontmaskeren', 'argumentatie en discussie' en 'actie'. Bij isolatie is er geen contact met extreem-rechts en zijn vertegenwoordigers, bij argumentatie en actie wel; ontmaskering zit daartussenin.³⁴ De optie 'samenwerking met extreem-rechtse partijen' nam hij, net als andere auteurs uit de jaren tachtig en negentig, niet op in zijn overzicht; die optie was toen kennelijk ondenkbaar.

Het in 2012 verschenen boek van Downs bevat een analyse van de omgang met 'pariartijen', waarmee hij een breed scala aan door de andere partijen 'uitgestoten' partijen bedoelt, met name in de situatie dat zo'n partij in een democratisch geregeerd land lid wordt van een vertegenwoordigend orgaan. Het antwoord op de vraag hoe die partijen te bestrijden verschilde volgens Downs per land en tijdvak. Die reactie werd door drie factoren bepaald: de historische context, want de percepties van risico of bedreiging worden mede bepaald door historische ervaringen; de institutionele setting, zoals het kiessysteem of de mate van polarisatie van het partijsysteem; en tot slot de vigerende procedurele of inhoudelijke visie op de democratie. Op basis van deze drie factoren ontwikkelde Downs een theoretisch model voor de wijze waarop gevestigde democratische partijen kunnen omgaan met pariartijen die worden verkozen in een democratisch orgaan. Hij onderkende twee hoofdopties of -strategieën, namelijk *disengage* en *engage*, door hem omschreven als een strategische keuze tussen 'clean hands' en 'constructive engagement'. De *disengage*-optie kende twee subopties, namelijk negeren, door niets te doen en de partij dood te zwijgen, en verbieden/isoleren, door bijvoorbeeld juridische restricties aan te brengen, door coalities te blokkeren, of de partij te verbieden. De *engage*-optie kende ook twee subopties, namelijk samenwerking met de partij in vertegenwoordigende organen, in het bestuur of electoraal en het geheel of gedeeltelijk overnemen van standpunten van die partij (in de Engelstalige literatuur aangeduid als *cooptation*).³⁵

Op basis van De Witte en Downs zijn zeven strategieën tegen extreem-rechts te onderscheiden (zie tabel 1.1).

Bij de strategie ‘negeren’ gaat het om het doodzwijgen en negeren van de extreem-rechtse partij. De gedachte achter deze strategie is dat elke aandacht voor die partij te veel is, dat elke publiciteit voor die partij moet worden voorkomen en dat die partij geen podium mag worden geboden om zijn ideeën te verspreiden. En de hoop bestaat dat het negeren van de partij ertoe zal leiden dat ‘het’ vanzelf wel zal overgaan.³⁶

Bij de strategie ‘isoleren’ gaat het om actief optreden, waarbij geprobeerd wordt de invloed van de extreem-rechtse partij te beperken. Een eerste optie is het cordon sanitaire; dat is erop gericht (politieke) samenwerking met extreem-rechts te vermijden. Andere opties zijn het veranderen van de electorale spelregels – door bijvoorbeeld electorale drempels en het aantal handtekeningen dat

Tabel 1.1 Strategieën tegen extreem-rechts (met enkele opties)

Strategieën tegen extreem-rechts	Opties
1. Negeren	
2. Isoleren	2a. Cordon sanitaire 2b. Veranderen electorale spelregels 2c. Aanpassen wetgeving 2d. Partijverbod
3. Ontmaskeren	
4. Argumenteren en discussiëren	4a. In debat 4b. Beïnvloeding publieke opinie 4c. Overnemen van standpunten
5. Actie	5a. Demonstraties en bijeenkomsten 5b. Allianties 5c. Beletten vergaderingen en demonstraties 5d. Geweld
6. Behandelen als elke andere partij	
7. Samenwerken	

Bron: De Witte, ‘Een overzicht en evaluatie van strategieën ter bestrijding van extreem-rechtse partijen’, 171-187; Downs, *Political extremism in democracies* (2012).

nodig is om een lijst in te dienen te verhogen –, het aanpassen van wetgeving – bijvoorbeeld die tegen discriminatie of haatzaaien – en tot slot het verbieden van de partij.³⁷

Bij de strategie ‘ontmaskeren’ gaat het om het blootleggen van het ‘ware’ extreem-rechtse gezicht van een partij. Uitgangspunt bij deze strategie is dat extreem-rechtse partijen twee gezichten cultiveren: een beschaafd, fatsoenlijk gezicht voor de buitenwereld (frontstage) en een radicaal gezicht voor de achterban en het partijkader (backstage).³⁸ Doel van deze strategie is om, door het ‘ware’ gezicht van de partij te tonen, deze in diskrediet te brengen en zo (potentiele) kiezers ervan te weerhouden op die partij te stemmen.³⁹

Bij de strategie ‘argumenteren en discussiëren’ gaat het erom de analyses en de oplossingen van de extreem-rechtse partij met inhoudelijke argumenten te weerleggen. Daarbij zou aangetoond kunnen worden dat de voorstellen van extreem-rechts simplistisch en niet uitvoerbaar zijn. Ook zouden de waarden die van belang zijn voor de samenleving, zoals gelijkheid en solidariteit, kunnen worden benadrukt.⁴⁰ Het kan ook gaan om beïnvloeding van de publieke opinie, bijvoorbeeld door voorlichting en educatie,⁴¹ en om het overnemen van politieke standpunten of thema’s van een extreem-rechtse partij door andere partijen, teneinde die partij de wind uit de zeilen te nemen.⁴²

Bij de strategie ‘actie’ zijn diverse varianten te onderkennen. Ten eerste het organiseren van massabijeenkomsten en demonstraties; door dergelijke bijeenkomsten wordt getoond dat een belangrijk deel van de publieke opinie en de organisaties in het maatschappelijk middenveld niet aan de kant van extreem-rechts staat. Ten tweede het aangaan van allianties; dat betreft het vormen van een front van maatschappelijke organisaties tegen extreem-rechts, een zo breed mogelijk front met een logischerwijs wat vager en gematigder programma of een smaller front met een duidelijker en radicaler programma. Ten derde het beletten van vergaderingen of manifestaties; het houden van openbare vergaderingen en manifestaties draagt bij aan de groei van extreem-rechtse partijen en het beletten van deze bijeenkomsten belemmert die groei. En ten

vierde het gebruik van geweld; dat betreft het gewelddadig beletten of verstoren van extreem-rechtse manifestaties of het fysiek bedreigen van extreem-rechtse activisten.⁴³

Bij de strategie ‘behandelen als elke andere partij’ gaat het niet meer om het actief bestrijden van de extreem-rechtse partij, maar om het ‘gewoon’ in debat gaan met die partij en om het ‘gewoon’ publiceren over die partij. De strategische logica achter deze strategie is dat ‘gewoon’ doen in elk geval geen extra aandacht vestigt op de extreem-rechtse partij en van die partij geen underdog maakt.

Ook bij de zevende en laatste strategie ‘samenwerken’ gaat het niet meer om het actief bestrijden van de extreem-rechtse partij, maar om het samenwerken met die partij op electoraal en/of wetgevend gebied dan wel in lokale besturen of de landsregering. De door de gevestigde partijen gehanteerde strategische logica is dat meedoen leidt tot gematigdheid. De prijs die de extreem-rechtse partij namelijk betaalt om mee te mogen doen is in het algemeen het matigen van het eigen geluid – van het programma en de propaganda.⁴⁴

(Contra)strategieën

Er zijn zes (contra)strategieën die een extreem-rechtse partij zou kunnen hanteren om haar eigen standpunten voor het voetlicht te brengen en de bestrijding te pareren (zie tabel 1.2).⁴⁵

De eerste (contra)strategie is ‘terugtrekken’. Die kan worden toegepast als de druk op de partij of op individuen binnen de partij te

Tabel 1.2 (Contra)strategieën van extreem-rechts

(Contra)strategieën van extreem-rechts
1. Terugtrekken
2. Provoceren
3. Argumenteren en discussiëren
4. Wapenen tegen bestrijding
5. Actie
6. Samenwerken

groot wordt. Men doet een stapje terug; bepaalde activiteiten die een partij of een individu binnen een partij zou willen doen worden niet meer ondernomen. De tweede is 'provoceren'. Hierbij gaat het erom bepaalde thema's, de thema's waarop de partij (electoraal) denkt te kunnen groeien, nadrukkelijk en uitdagend in de publiciteit te brengen. Verder kan het gaan om uitdagend gedrag zonder meer, om de (politieke) tegenstander te pesten of van zijn stuk te brengen. De derde is 'argumenteren en discussiëren'. Hierbij probeert de partij haar standpunten (weer) uit te leggen; gepoogd wordt in discussie te gaan met de tegenstanders. Daarvoor kunnen de reguliere media worden gebruikt, maar ook eigen media – zoals partijbladen, folders en zendtijd op radio en televisie. De vierde is 'wapenen tegen bestrijding'. Hierbij probeert de partij haar organisatie en haar leden en activisten te beschermen tegen bestrijding, ontmaskering en ontregeling, bijvoorbeeld door de organisatie, zoals de structuur en de statuten, aan te passen. Daarnaast kan de partij proberen haar 'ware' gezicht – voor zover van toepassing – zoveel mogelijk te verbergen en een gematigd gezicht naar de buitenwereld te tonen. De vijfde is 'actie'. Hierbij treedt de partij op tegen de bestrijding en de bestrijders door het voeren van processen – bijvoorbeeld tegen vermeend onjuiste berichtgeving in de media, of tegen demonstratieverboden –, het houden van demonstraties – om het eigen gedachtegoed uit te dragen dan wel om te laten zien dat de partij nog bestaat – en geweld. De zesde en laatste (contra)strategie is 'samenwerken'. Hierbij probeert de extreem-rechtse partij tot samenwerking te komen met de gevestigde partijen, op electoraal en/of wetgevend gebied dan wel in lokale besturen of de regering.

Arena's en belangrijkste actoren

Een groot aantal actoren bij de overheid en in de maatschappij bestreed de CP en CD. Om structuur te brengen in de analyse van die bestrijding wordt onderscheid gemaakt tussen vijf arena's; dit zijn de (virtuele) plaatsen waar die bestrijding daadwerkelijk plaatsvond. Deze zijn het 'parlement', de 'rechtszaal', 'subsidiering en toezicht', de 'publieke opinie' en de 'straat' (zie tabel 1.3).

Tabel 1.3 De arena's met de belangrijkste actoren

Arena's	Belangrijkste actoren
1. Parlement	– Politieke partijen
2. Rechtszaal	– Openbaar Ministerie – Maatschappelijke organisaties
3. Subsidiëring en toezicht	– Ministerie van Binnenlandse Zaken – Binnenlandse Veiligheidsdienst
4. Publieke opinie	– Maatschappelijke organisaties – Media
5. Straat	– Maatschappelijke organisaties – Gemeenten – Antifascisten

In de eerste arena, het 'parlement', bestreden (de) andere politieke partijen de CP en CD in de vergaderzalen van de Tweede Kamer, de Provinciale Staten en de gemeenteraden. De tweede arena is de 'rechtszaal'. Tegen de CP en CD werden vele rechtszaken – civiele en strafzaken – aangespannen die in de rechtszaal werden behandeld. Belangrijke actoren in deze arena waren maatschappelijke organisaties die civiele zaken aanspanden en het Openbaar Ministerie dat strafzaken aanspande. De derde arena is 'subsidiëring en toezicht'. Verschillende actoren speelden hier een rol: ministeries, zoals het ministerie van Binnenlandse Zaken, beslisten over de toekenning van subsidies en faciliteiten aan de partij-instellingen en de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) hield die partijen in de gaten. De vierde arena is de 'publieke opinie'. In deze arena ging het om het beïnvloeden van de publieke opinie door het verspreiden van informatie over de CP en CD. Actoren waren de media – schrijvende pers, radio en televisie – en maatschappelijke organisaties, zoals de Anne Frank Stichting. De vijfde en laatste arena is de 'straat'. Hier ging het om het organiseren van demonstraties of andere manifestaties tegen de CP en CD en om het laten verbieden, onmogelijk maken of verstoren van vergaderingen en demonstraties van die partijen. Actoren waren maatschappelijke organisaties, overheden (vaak gemeenten) en de (radicale) antifascistische beweging.

Bronnen

Bij het schrijven van dit boek is gebruikgemaakt van een grote diversiteit aan bronnen: archiefstukken, partijprogramma's, wetenschappelijke literatuur, artikelen uit kranten en weekbladen, televisieprogramma's en interviews.

Veel materiaal voor dit boek is ontleend aan het Archief Hans Janmaat dat te vinden is in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG). Janmaat heeft een groot deel van zijn archief geschonken aan de politicoloog Meindert Fennema die het op zijn beurt heeft ondergebracht bij het IISG. Aan dit archief is het archief toegevoegd van de 'huisadvocaat' van de CP en CD, Leo van Heijningen, met materiaal over de vele rechtszaken die hij voor deze partij heeft gevoerd. Van dit archief maakt ook deel uit de (nooit gepubliceerde) autobiografie van Janmaat, *De vrouw van de secretaris*. Hij heeft deze tekst na zijn vertrek uit de Tweede Kamer in 1998 opgesteld. Deze autobiografie is een rijke bron van informatie, maar moet wel voorzichtig worden gehanteerd, omdat Janmaat niet altijd even nauwkeurig is met feiten en data. Een ander deel van zijn archief heeft Janmaat geschonken aan de politicoloog Joop van Holsteyn; dit wordt bewaard op zijn werkkamer aan de Universiteit Leiden.

In kranten en weekbladen is veel geschreven over Janmaat en zijn partijen. Veel van dit materiaal is, overzichtelijk geordend, aangetroffen in de documentatiecentra van de Anne Frank Stichting, de Tweede Kamer en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen. Tot slot is materiaal over de CP en CD ontvangen van onderzoekers die dit in het kader van hun onderzoek voor een eindschrijft of dissertatie hebben verzameld. Marco Schikhof verzamelde in het kader van zijn onvoltooide promotieonderzoek naar nieuwe partijen bij politieke wetenschappen in Leiden veel materiaal over de CP en hield interviews met leden van het topkader van die partij. Dat geldt ook voor Annette Linden; zij sprak in het kader van haar promotieonderzoek naar de levensloop van rechtsextremisten, gepubliceerd in het boek *Besmet* uit 2009⁴⁶,

met veel extreem-rechtse activisten, onder wie kaderleden van de CD.

Belang

In de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw is er veel geschreven over de CP en CD, ook door wetenschappers, met name over de ideologie, de aanhang en de bestrijding van die partijen. Onderzoek waarbij vanuit een historische of sociaalwetenschappelijke optiek wordt teruggeblikt op deze partijen is er nog nauwelijks. Een eerste verdienstelijke poging om de geschiedenis van de CP en CD te schrijven was de bundel *Extreem-rechts in Nederland* onder redactie van Joop van Holsteyn en Cas Mudde uit 1998.⁴⁷ Het artikel uit deze bundel over de bestrijdingsstrategieën tegen extreem-rechts van de hand van Marco Schikhof was een van de inspiratiebronnen voor dit boek.⁴⁸ Wat nog ontbreekt is een studie, waarin mede op basis van archiefmateriaal en interviews met betrokkenen, de bestrijding van de CP en CD op samenhangende wijze wordt beschreven en geëvalueerd. Dit boek probeert in die leemte te voorzien.

Momenteel zien we in Europa een sterke opkomst van radicaal-rechtse partijen. Gewezen kan worden op de groei van de Pvv in Nederland en de goede verkiezingsresultaten van het Front National in Frankrijk, en in het voorjaar van 2016 wist een kandidaat van de Freiheitliche Partei Österreichs (FPÖ) zich bijna tot president van Oostenrijk te laten verkiezen. Ook vanuit die optiek is het goed om te bestuderen hoe in het nabije verleden met dergelijke partijen is omgegaan.

Waar gaat dit boek niet over?

Dit boek gaat over de bestrijding van twee partijen, de CP en CD, de partijen van Hans Janmaat, en niet over de andere extreem-rechtse partijen die actief waren in de jaren tachtig en negentig (waaronder de Nederlandse Volks-Unie en CP'86). Er zijn vier redenen

voor deze beperking tot de casussen CP en CD. In de eerste plaats omdat er over die partijen in de jaren tachtig en negentig het meest te doen was, juist omdat ze een zetel in de Tweede Kamer wisten te verwerven. In de tweede plaats omdat dit boek de bestrijding van extreem-rechtse partijen in haar volle omvang wil laten zien, in zo veel mogelijk arena's. Omdat de NVU en CP'86 nooit in de Tweede Kamer zijn verkozen zou in die gevallen de parlementaire arena buiten beschouwing moeten blijven. In de derde plaats omdat de relatief gematigde CP en CD vanuit de optiek van bestrijding interessanter zijn dan de meer extreme NVU en CP'86. Juist door het ambigue karakter van die partijen – zijn ze echt relatief gematigd of zijn ze achter de schermen toch extremistisch? – is het van belang na te gaan welke argumenten de bestrijders hadden om die partijen te bestrijden. Tot slot een praktisch punt: over de CP en CD en over hun bestrijders is veel meer en meer divers (archief)materiaal beschikbaar dan over andere extreem-rechtse partijen.

Dit boek is geen alomvattende geschiedenis van de CP en CD. Het schetst geen afgerond beeld van het optreden of politiek functioneren van de partijen. En het gaat niet of hoogstens zijdelings in op de interne aspecten van die partijen: op de partijorganisatie en op de mensen in de partij.

In dit boek kunnen slechts voorzichtige uitspraken gedaan worden over de effectiviteit van de bestrijding van de CP en CD, over de vraag dus of er een causale relatie bestaat tussen geconstateerde gevolgen (bijvoorbeeld een gebrek aan kader bij de CP en vooral de CD) en de bestrijding van die partijen. Het succes – of het ontbreken daarvan – van een (extreem-rechtse) partij hangt af van meer factoren dan alleen de bestrijding; ook de historische context waarbinnen de partij opereert, de reacties van anderen, de partijorganisatie en de activisten spelen een rol.⁴⁹ Omdat in dit boek niet of hoogstens zijdelings wordt ingegaan op de partijorganisatie en op de mensen in de partij kunnen dus ook geen harde uitspraken worden gedaan over de effectiviteit van de bestrijding.

Ten slotte is dit boek geen biografie van Hans Janmaat. Hij komt

uiteraard veelvuldig aan de orde, maar het schetst geen afgerond portret.

‘Nederland voor de Nederlanders’ Aard en ideologie van de CP en CD

De CP en CD, wat voor soort partijen waren dat? In dit hoofdstuk volgt om die vraag te beantwoorden eerst een korte geschiedenis van die partijen. Vervolgens zal worden ingegaan op de kernpunten van hun ideologie; die zullen worden geschetst aan de hand van inzichten uit de recente wetenschappelijke literatuur. De aard en ideologie van de CP en CD worden hieronder vrij uitvoerig en in onderlinge samenhang beschreven, omdat een goed beeld van het gedachtegoed van die partijen nodig is om de bestrijding en de argumenten die de ‘bestrijders’ daarbij hanteerden beter te kunnen begrijpen en op waarde te kunnen schatten.¹

Korte geschiedenis²

De Centrumpartij werd opgericht op 11 maart 1980. De wortels van de CP lagen in de Nederlandse Volks-Unie (NVU). Die was in de loop van de jaren zeventig, met name onder invloed van haar voorman Joop Glimmerveen, in sterke mate geradicaliseerd en steeds meer in (neo)nazistisch vaarwater terechtgekomen. In december 1979 richtte een drietal oud-NVU'ers, Henry Brookman, Yge Graman en Robert Boot, de Nationale Centrumpartij (NCP) op. Al bij de eerste openbare vergadering van de NCP op 29 februari 1980 ging het helemaal mis. Na die vergadering, waar Brookman naar verluidt een ‘slaapverwekkende’ rede had gehouden, besloot een aantal jongeren in actie te komen tegen een groep illegale Marokkanen die in de

Mozes en Aäronkerk in Amsterdam haar toevlucht had gezocht om uitzetting te voorkomen. Een vechtpartij volgde, waarbij ook gewonden vielen. De politie arresteerde onder anderen Boot en Graman. Brookman was zeer geschrokken van de actie in de Mozes en Aäronkerk en besloot om de NCP op te heffen. De dag daarop richtte hij de Centruumpartij op, met hetzelfde programma als de NCP, maar zonder Boot en Graman.

De eerste verkiezingen waar de CP aan meedeed, de Tweede Kamerverkiezingen van 26 mei 1981, waren weinig succesvol; de partij behaalde slechts 0,14 procent van de stemmen. Wél succesvol was de CP bij de Kamerverkiezingen van 8 september 1982; deze waren noodzakelijk na de val van het tweede kabinet-Van Agt. Onder de leuze ‘Niet rechts, niet links, maar eerlijk opkomen voor alle Nederlanders is ons devies’ had de CP in haar verkiezingscampagne veel nadruk gelegd op het thema immigratie. De CP behaalde nu 0,8 procent van de stemmen en daarmee één zetel die werd bezet door haar voorman, Hans Janmaat.

Hans Janmaat was geboren op 3 november 1934 in Nieuwer-Amstel (nu Amstelveen), als oudste zoon in een groot katholiek gezin. Zijn vader was vertegenwoordiger, later verzekeringsmakelaar en verspreider van leesportefeuilles. Na in Gouda de lagere school en de hbs te hebben doorlopen studeerde Janmaat twee jaar vliegtuigbouw in Delft. Hij moest met de studie stoppen toen zijn vader failliet ging. Vanaf 1962 werkte hij enkele jaren als gastarbeider in Duitsland, waar hij zijn latere vrouw Evi Hock – afkomstig uit Duits-talig België – leerde kennen. Hij keerde in 1964 terug naar Nederland en kocht van het in Duitsland verdiende geld een meubelfabriek; samen met enkele van zijn broers voerde hij de directie van dit bedrijf. Na een brand een paar jaar later werd het bedrijf geliquideerd. Van het verzekeringsgeld en met steun van zijn vrouw – hij was inmiddels in maart 1966 met Evi Hock getrouwd³ – ging hij in september 1966 weer studeren, nu politicologie aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. Janmaat had naar eigen zeggen al jong belangstelling voor politiek. Hij ging politicologie studeren omdat hij graag een politieke functie wilde gaan bekleden en daarvoor

goed beslagen ten ijs wilde komen. Hij studeerde af in januari 1972. In datzelfde jaar werd hij actief in de Katholieke Volkspartij (KVP). In afwachting van een politieke functie voorzag Janmaat in zijn levensonderhoud als leraar maatschappijleer aan twee middelbare scholen in de regio Den Haag.⁴ Maar hij brak niet door binnen de KVP, waar naar eigen zeggen vooral zijn visie op de bevolkingspolitiek op grote bezwaren stuitte. In 1979 verliet hij de partij. Hij werd nu actief bij ds'70⁵, waarvoor hij enkele radio-uitzendingen verzorgde, waaronder een over bevolkingspolitiek die nogal wat opschudding veroorzaakte, in ieder geval binnen die partij zelf. Daarna kwam hij ook binnen ds'70 op een zijspoor.⁶ In maart of april 1980 werd hij lid van de CP, waar hij snel carrière maakte. Twee jaar later werd hij lid van de Tweede Kamer.

Na de verkiezingsoverwinning van 1982 ging het ook bij de in 1983 en 1984 gehouden verkiezingen voorspoedig met de CP. Bij tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in Almere, op 21 september 1983, behaalde de CP 9,2 procent van de stemmen en werd ze de derde partij. De twee CP-zetels werden ingenomen door Wim Vreeswijk en Ben Fresco. Ook bij de verkiezingen in 1984 voor de deelgemeenteraden in Rotterdam – de CP deed mee in drie deelraden en behaalde respectievelijk 12,4, 8,4 en 8,1 procent van de stemmen – en voor het Europees Parlement (2,5 procent) behaalde de partij goede resultaten. In een reactie op Almere schreef opiniepeiler Maurice de Hond dat de CP wel eens de vierde stroming in de Nederlandse politiek zou kunnen worden, naast de sociaaldemocraten, de christendemocraten en de liberalen. De peilingen lieten volgens hem zien dat in Nederland als geheel zo'n 1,5 tot 2,5 procent op de CP zou stemmen en dat was bij de Kamerverkiezingen van 1982 nog 0,8 procent.⁷ De electorale successen, de gunstige peilingen en de voorspelling van De Hond leidden eind 1983, begin 1984 tot een optimistische stemming binnen de partij. In zijn autobiografie schreef Janmaat dat de partijtop de opbouw van de partijorganisatie voortvarend ter hand nam; er zouden zich grote aantallen leden melden en overal in het land werden afdelingen en kringen opgezet: 'De partij maakt een stormachtige groei door.'⁸

Naast alle successen waren er echter ook tegenslagen. Zo stapte het lid van de Almeerse cp-fractie Ben Fresco half februari 1984, één maand na zijn beëdiging, alweer uit de fractie en ging als zelfstandig raadslid verder. In een verklaring noemde hij de ideologie van de cp 'levensgevaarlijk' en beschuldigde hij de partij er onder meer van banden te onderhouden met extreem-rechtse groeperingen. De cp spande daarop een kort geding aan tegen Fresco. De rechter bepaalde in maart 1984 dat Fresco zijn beschuldigingen niet kon onderbouwen en zich in het vervolg daarvan moest onthouden.⁹ Begin april 1984 was er opschudding rond de conceptnota 'Nederland voor de Nederlanders', opgesteld door W.J. (Willem) Bruyn, de voorzitter van het Wetenschappelijk Bureau van de cp, en fractiemedewerker Alfred Vierling.¹⁰ Deze nota lekte uit via het programma 'De Stand van Zaken' van de VARA-radio en wekte alom verontwaardiging. De meeste aandacht ging daarbij uit naar een in de nota opgenomen passage over 'het recht op noodweer' die geweld tegen immigranten leek te vergoelijken.¹¹ De Anne Frank Stichting spande een kort geding aan tegen het Wetenschappelijk Bureau en later volgde nog een strafzaak.

Vooral de opvattingen van de cp over immigratie riepen veel weerstand in de samenleving op; er waren voortdurend incidenten. In de Tweede Kamer werd de cp genegeerd en geïsoleerd. Antifascisten verstoorde regelmatig vergaderingen van de cp; dat gebeurde onder meer bij een congres van de cp in Krasnapolsky in Amsterdam (december 1983) en bij de beëdiging van de nieuwe gemeenteraadsleden in Almere (januari 1984). In mei 1984 joegen antifascisten een congres van de cp in Boekel uiteen. Verder spannen maatschappelijke organisaties, zoals de Anne Frank Stichting en organisaties van buitenlandse werknemers, regelmatig rechtszaken aan tegen de cp in verband met discriminerende uitslatingen.

In de loop van 1983 begon het binnen de cp te rommelen; de interne onenigheid kwam medio 1984 naar buiten. Binnen de partij was een stroming ontstaan die een einde wilde maken aan de machtspositie van Janmaat, die Kamerlid, partijvoorzitter en bestuurslid van alle cp-stichtingen was. Die stroming kreeg de over-

hand en in mei 1984 koos de CP op het congres in Boekel – voordat het werd verstoord – een nieuw dagelijks bestuur met Nico Konst als voorzitter. Daarop volgde een machtsstrijd tussen Janmaat en enkele getrouwen aan de ene kant en het nieuwe dagelijks bestuur aan de andere kant. De strijd liep hoog op. In oktober 1984 barstte de bom en zette het dagelijks bestuur Janmaat uit de partij. Niet veel later, op 7 november 1984, richtten enkele Janmaat-getrouwe voormalige CP'ers een nieuwe partij op, de Centrumdemocraten (CD). Janmaat werd al snel voorzitter en besteedde, met het oog op de Kamerverkiezingen van 1986, veel tijd aan de opbouw van de partij. Het mocht niet baten; hij verloor zijn Kamerzetel. Ook de 'oude' Centruumpartij slaagde er niet in een Kamerzetel te veroveren. Deze partij ging in mei 1986 zelfs failliet, omdat zij een dwangsom die de rechter had opgelegd niet kon betalen. Een paar dagen later werd de opvolger, de Centruumpartij '86 (CP'86), opgericht.

Na oktober 1984 waren er veel conflicten tussen de CD en de CP ('86) die ook voor de rechter werden uitgevochten, maar daarnaast praatten ze over samenwerking of fusie. Op 29 maart 1986 was er een vergadering in Kedichem (gemeente Leerdam) om met het oog op de Kamerverkiezingen van mei 1986 over een vorm van samenwerking tussen beide partijen te praten. Deze bijeenkomst werd door antifascisten met veel geweld verstoord. Hierbij vloog het hotel waar de vergadering plaatsvond in brand en verloor de secretaresse van Janmaat – en zijn latere vrouw¹² – Wil Schuurman een been.

De jaren 1986 tot 1989 gebruikte Janmaat om zijn partij verder op te bouwen, en met succes, want bij de Kamerverkiezingen van 1989 veroverde de CD één zetel. Zo keerde Janmaat na drie jaar terug in de Tweede Kamer, waar hij weer werd bestreden. Vanaf de oprichting waren er regelmatig interne conflicten binnen de CD; zo zette Janmaat Wim Vreeswijk, wel eens beschouwd als zijn mogelijke opvolger, na het uiten van kritiek in 1993 uit de partij. Verder waren er regelmatig rechtszaken tegen de partij. Het Openbaar Ministerie vervolgde Janmaat en de CD vanaf 1992 in verband met mogelijk discriminerende uitspraken. Ook waren er processen tegen de CD over handtekeningen voor kieslijsten die onder valse

voorwendselen zouden zijn verzameld. Ondertussen ging het de partij in het begin van de jaren negentig electoraal voor de wind. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1990 behaalde de cd een goed resultaat, in totaal elf zetels in acht steden. En in 1991 veroverde de partij bij de Statenverkiezingen drie zetels in evenzoveel provincies. In 1992 en 1993 begon de aanhang van de cd flink te groeien, althans volgens de opiniepeilingen. Eind 1993 stond de cd in de peilingen zelfs op 5 procent. De interne conflicten en de rechtszaken hadden dus vooralsnog weinig effect op de peilingen.

In 1994 was de cd succesvol bij de verkiezingen voor de gemeenteraden – van 11 naar 78 zetels, in 38 gemeenten – en voor de Tweede Kamer – van één naar drie zetels. De Kamerzetels werden bezet door Janmaat, Wil Schuurman en Cor Zonneveld; na zijn overlijden eind 1997 volgde Wim Elsthout Zonneveld op. Maar de uitslagen waren minder goed dan de partij op grond van de opiniepeilingen had verwacht. Dit kwam mede door een aantal incidenten, waaraan de media veel ruchtbaarheid hadden gegeven. Zo was er het cynische en botte commentaar van Janmaat bij het plotselinge overlijden van de minister van Binnenlandse Zaken, mevrouw Dales (PvdA) op 10 januari 1994. Hij zei toen tegen journalisten: 'Ik zal er geen traan om laten. [...] Ik hoop dat de hele PvdA haar spoedig volgt.'¹³ Een paar weken later, op 22 januari 1994, verscheen een interview met Janmaat in *Elsevier*, waarin hij uitspraken met een mogelijk antisemitische lading deed over de minister van Justitie, Hirsch Ballin (CDA). Die zou volgens Janmaat moeten aftreden: 'Dat de vader van Hirsch Ballin als jood voor de oorlog uit Duitsland is gevlucht kan ik wel begrijpen. Maar waarom naar Nederland? Dat is nooit duidelijk gemaakt. Lag dat soms het dichtste bij? Sprak dat land hem aan? Of was het alleen maar omdat ze hier terecht konden? Dat joden als nomaden rondtrekken wil ik ze niet kwalijk nemen, maar openbare functies mogen ze dan niet bekleden.'¹⁴ Verder veroordeelde de Haagse rechtbank in mei 1994 Janmaat, Schuurman en de cd wegens discriminerende uitlatingen – dit was de eerste strafzaak waarin zij werden veroordeeld. Maar de meeste impact hadden de publicaties van drie journalisten die ongeveer te-

gelijktijd in de cd undercover waren gegaan. In enkele weekbladartikelen en in een op één daarvan gebaseerde televisie-uitzending openbaarden zij racistische uitspraken en criminele activiteiten van cd'ers. Als gevolg van alle publiciteit ontstonden er veel conflicten in de cd en stapten prominente leden uit de partij, vaak met hun net verworven gemeenteraadszetel.

Na 1994 ging het bergafwaarts met de cd. De verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1995 leverden geen winst op en bij tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen dat jaar verloor de partij zetels. Tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in 1996 leverden wederom zetelverlies op; daarnaast stapten er als gevolg van interne conflicten weer raadsleden uit de partij. Door dit alles waren er eind 1996 van de 78 zetels uit 1994 nog maar zo'n 40 over. Verder werden Janmaat, Schuurman en de cd in 1995 en 1996 in achtereenvolgende hoger beroepen door het Gerechtshof Den Haag, de Hoge Raad en het Gerechtshof Amsterdam veroordeeld wegens discriminatie. Na deze definitieve veroordeling pleitten verschillende Kamerleden en maatschappelijke organisaties voor een verbod van de cd, maar daar voelde de minister van Justitie vooralsnog weinig voor. In 1997 volgde een tweede veroordeling, na een demonstratie van de cd, samen met cp'86, in februari 1996 in Zwolle. De demonstranten droegen leuzen mee als 'Vol is Vol' en 'Eigen land eerst', en tijdens een korte toespraak zei Janmaat: 'Wij schaffen, zodra wij de mogelijkheid en de macht hebben, de multiculturele samenleving af.' In maart besloot het Openbaar Ministerie hem te vervolgen voor deze uitspraak. In maart 1997 veroordeelde de rechter hem wegens discriminatie. Janmaat ging in hoger beroep bij het Gerechtshof in Arnhem en daarna in cassatie bij de Hoge Raad. In mei 1999 volgde daar de definitieve veroordeling.

Voor de cd werd 1998 een dramatisch jaar. Dat jaar raakte de partij op één na al haar zetels in de gemeenteraden en haar drie zetels in de Tweede Kamer kwijt. En in 1999 verloor zij haar laatste zetels in de Provinciale Staten. In augustus 1998 zei Janmaat tegen de media dat hij de oprichting overwoog van een nieuwe partij, de Conservatieve Democraten. Onder die naam deed hij mee aan de

verkiezingen voor het Europees Parlement in 1999, maar zonder een zetel te behalen. Nadien is er niet veel meer van de CD vernomen. Janmaat ging met pensioen en was nauwelijks meer politiek actief. Hij overleed op 9 juni 2002 door hartproblemen.

Ideologie

In de partijprogramma's van de CP en CD komen veel verschillende aspecten aan de orde die niet allemaal kenmerkend zijn voor de ideologie¹⁵ van die partijen. In de wetenschappelijke literatuur over de ideologie van radicaal-rechtse partijen wordt een aantal aspecten genoemd dat wél kenmerkend is voor dergelijke partijen. Volgens de politicoloog Mudde gaat het om drie aspecten: nativisme, autoritarisme en populisme. Nativisme, een combinatie van nationalisme en xenofobie, houdt het geloof in dat staten exclusief zouden moeten worden bewoond door leden van de inheemse groep; nieuwkomers vormen een fundamentele bedreiging voor de homogene natiestaat en de homogene nationale cultuur. Autoritarisme is het geloof in een strak geordende maatschappij, waarin inbreuken op de autoriteit streng bestraft zouden moeten worden. En ten slotte populisme. Dat beschouwt de maatschappij als verdeeld in twee homogene en antagonistische groepen, namelijk het 'zuivere volk' en de 'corrupte elite'; de politiek zou een uitdrukking moeten zijn van de 'algemene wil' van het volk.¹⁶ Ook de politicoloog Ivaldi onderscheidt een beperkt aantal aspecten dat volgens hem kenmerkend is voor de ideologie van radicaal-rechtse partijen: immigratie, autoritarisme, sociaaleconomische politiek – een combinatie van neoliberalisme en sociaal en protectionistisch nationalisme – en anti-establishmentpopulisme.¹⁷ Voor een belangrijk deel overlappen deze aspecten die van Mudde.

In dit hoofdstuk zal de ideologie van de CP en CD worden geanalyseerd aan de hand van de door Mudde en Ivaldi genoemde aspecten. Aan de orde komen de vier pijlers onder de ideologie van deze partijen: nationalisme; xenofobie, in casu immigratie en integratie; populisme; en autoritarisme, in casu criminaliteitsbestrijding en

veiligheid. Daarnaast komen twee andere aspecten aan de orde die blijkens de partijprogramma's van belang zijn voor de ideologie van die partijen, namelijk het milieu – voor de CP van belang – en ethische onderwerpen – voor de CD van belang.

Opgemerkt wordt dat de CP en CD in de jaren tachtig en negentig werden bestreden, omdat ze werden gezien als extreem-rechts. Hun nationalistische en xenofobe standpunten over immigratie en de multiculturele samenleving speelden daarbij een belangrijke rol. Het populistische aspect kreeg toen veel minder aandacht. In het huidige debat daarentegen staat dit aspect juist vaak op de voorgrond.

Om de ideologie van de CP en CD in kaart te brengen zijn de partijprogramma's geanalyseerd, aangevuld met informatie uit de bladen van de partijen en de partijpropaganda.¹⁸ De CP heeft van 1980 tot en met 1984 vier programma's opgesteld: het eerste programma, het 'Tien Punten Program van de centrumpartij 1980', is waarschijnlijk opgesteld door Henry Brookman, de oprichter en ideoloog van de Centrumpartij.¹⁹ In 1981 verscheen een uitvoerige uitwerking van het Tien Punten Program, dat diende als het programma voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1982.²⁰ De tekst van dat programma, met input vanuit zeven werkgroepen, is gelet op de stijl waarschijnlijk weer van de hand van Brookman. Vervolgens is er het 'Algemeen Politiek Program der Centrumpartij'.²¹ Het is niet duidelijk wanneer dit programma is opgesteld (mogelijk in 1983 of 1984), wie de auteur is en wat het doel was, want er waren geen verkiezingen rond die tijd; het gaat wederom om een tienpuntenprogramma. En tot slot werd voor de Europese verkiezingen van juni 1984 een 'Europees programma' opgesteld. Het is geschreven door Brookman met bijdragen van Alfred Vierling, de lijsttrekker voor deze verkiezingen.²² De CP heeft dus twee uitgewerkte programma's opgesteld, dat voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1982 en het Europese programma van 1984; daarnaast waren er enkele korte tienpuntenprogramma's.

De CD heeft in de jaren 1984 tot en met 1998 vijf programma's

opgesteld. Het eerste programma, het 'Voorlopig Centrumdemocratisch Politiek Program' is geheel identiek aan het hiervoor genoemde 'Algemeen Politiek Program der Centruumpartij'.²³ En ook nu is er geen datering en is/zijn de auteur(s) niet vermeld. Vermoedelijk dateert het programma uit de begintijd van de CD (1984). Wellicht is het door de CD nog gebruikt bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1986; er is in ieder geval geen ander programma aangetroffen voor die verkiezingen. Het tweede programma is het 'verkort Staatkundig verkiezingsprogramma van de Centrumdemocraten'; dit stamt waarschijnlijk uit 1985 en is ter gelegenheid van de inschrijving van de CD ingeleverd bij de Kiesraad.²⁴ Dat programma is inhoudelijk zo goed als identiek aan het hiervoor genoemde 'Voorlopig Centrumdemocratisch Politiek Program'. Het eerste echte programma van de CD is het 'Partijprogramma van de Centrumdemocraten voor de verkiezingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal van 6 september 1989'.²⁵ Niet duidelijk is wie het programma heeft opgesteld, maar waarschijnlijk zal Janmaat, gegeven zijn positie binnen de CD, een bepalende invloed hebben gehad. Het CD-programma voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1994, met als titel 'Oost West Thuis Best', was opgesteld door een commissie onder voorzitterschap van Wim Elsthout, het latere Tweede Kamerlid voor de CD.²⁶ En tot slot is er het CD-programma voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1998, met als titel 'Trouw aan rood wit blauw!'.²⁷ Dit programma was net als dat van 1994 opgesteld door een commissie onder voorzitterschap van Elsthout. De CD heeft dus drie uitgewerkte programma's opgesteld, die voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1989, 1994 en 1998. Van deze programma's is dat van 1994 het kernprogramma; het is een verdere uitwerking van dat van 1989 en het is voor een belangrijk deel identiek aan dat van 1998. In de analyse hieronder van de vier pijlers onder de ideologie van de CP en CD zullen de programma's voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1982 (CP) en 1994 (CD) centraal staan, omdat die programma's het best het gedachtegoed van die partijen weergeven. Maar eerst zal kort worden ingegaan op de bestaansreden van de partijen, zoals ze die zelf formuleerden.

De CP zag zich, getuige het programma van 1982, als een 'doorbraakpartij voor politieke vernieuwing'. Volgens die partij werd de Nederlandse politiek al enkele jaren 'verziekt' door de gevestigde partijen, omdat zij vraagstukken, die zij binnen het kader van hun sociaaldemocratische, liberale of christendemocratische ideologie niet konden oplossen, in de taboesfeer brachten; het ging om vraagstukken als kernenergie, abortus en 'de binnenstromende vreemdelingen'. De CP vond zichzelf anders; zij stelde niet het belang van links of rechts, maar van heel het land voorop. Ze wilde de grote vraagstukken van de jaren tachtig in een 'vruchtbare sfeer van eensgezindheid' oplossen.²⁸ De CD had als doel het ongedaan maken van 'de achterstelling van de Nederlandse samenleving'. Daartegenover stelde zij 'de waarde van het eigene' zoals dat in de loop der eeuwen was opgebouwd. Dit was des te meer van belang gezien de toenemende internationalisering van de samenleving; juist daarom was het 'meer dan noodzakelijk dat onze eigen bevolking zich beschermd weet door de eigen overheid'.²⁹

Nationalisme

Volgens de socioloog Calhoun kent het begrip nationalisme drie dimensies. Bij de eerste dimensie gaat het om nationalisme als een discours, waarin mensen hun aspiraties zien in termen van het idee van de natie en van de nationale identiteit. Bij de tweede dimensie gaat het om nationalisme als een project, waarbij mensen proberen de belangen van een collectief dat zij zien als één natie te bevorderen. En bij de derde dimensie gaat het om nationalisme als een ideologie die de superioriteit van de eigen natie claimt. In deze laatste dimensie heeft nationalisme vaak de status van een ethisch imperatief, zoals: nationale grenzen móeten samenvallen met staatsgrenzen. Daarbij kunnen excessen ontstaan, zoals vijandigheid ten opzichte van vreemdelingen en ideologieën van nationale zuivering en etnische schoonmaak.³⁰

De CP verwoordde haar nationalistische geloofsbelijdenis in het programma van 1982 als volgt: 'De Nederlandse staat ontleent zijn voornaamste bestaansrecht aan het behoud en het dynamisch uit-

bouwen van de nederlandse cultuur, zoals die zich in de loop van de europese geschiedenis volgens christelijke en humanistische normen en waarden heeft ontwikkeld.' Volgens de CP zou de overheid de belangen van 'heel het nederlandse volk' moeten dienen, waarmee zij suggereerde dat dat nu niet het geval was. Zij benadrukte de eensgezindheid die het Nederlandse volk moest uitstralen; het landsbelang ging boven groepsbelangen.³¹ In het programma van 1983/1984 pleitte de partij voor een 'hechte cultuurpolitiek' waarbij 'de Nederlandse cultuur als basis voor de Nederlandse staat' diende. Ze zette zich, wellicht om kritiek voor te zijn, af tegen 'eng-nationalistisch denken'; men was voor 'een gezond Nederlands denken vanuit een reëel zelfbewustzijn van het volk'.³² Kort samengevat: het belang van Nederland en van de oorspronkelijke Nederlanders zou voor de overheid voorop moeten staan en de Nederlandse cultuur moest worden bevorderd.

De CD typeerde in het programma van 1994 haar 'centrumdemocratische' ideologie als volgt: 'De kern van deze ideologie omvat enerzijds het streven naar behoud en ontwikkeling van de Nederlandse staatkundige en culturele identiteit, en anderzijds het bevorderen van de nationale saamhorigheid in ons land, door te trachten ongewenste tegenstellingen tussen onderscheidene geledingen van de Nederlandse samenleving te doen voorkomen, dan wel deze tegenstellingen in harmonie tot oplossing te (doen) brengen, waarbij wordt uitgegaan van de volstrekte gelijkwaardigheid van die maatschappelijke geledingen.' De kernboodschap van de CD was dat 'ons land in de eerste plaats voor de Nederlanders [was]', omdat '[v]anuit historisch perspectief [...] wij Nederlanders de oudste rechten [hebben]'. 'Nederland voor de Nederlanders' dus. De regering voerde volgens de CD een 'Anti-Nederlandse Beleid', waarmee die partij doelde op een beleid dat positief uitpakte voor immigranten en negatief voor de 'oorspronkelijke' Nederlandse bevolking. Dat wilde de CD veranderen; de overheid moest de 'eigen' bevolking gaan beschermen.³³ Deze boodschap komt in grote lijnen overeen met die in de CD-programma's van 1989 en 1998.

De CP en CD waren nationalistische partijen. Ze kwamen, zoals

ook andere partijen, op voor het belang van Nederland, maar streefden tevens, en daarin onderscheidden ze zich van de meeste andere partijen, naar interne homogenisering, naar een monoculturele staat, waarbij immigranten de keuze hebben tussen assimilatie en vertrek. Ze wilden terug naar de situatie dat er in Nederland maar één cultuur was, de Nederlandse.³⁴ Hierbij zij opgemerkt dat dit een terugverlangen was naar een geïdealiseerd verleden dat een oppervlakkige gelijkenis vertoonde met het Nederland van de wederopbouwjaren, de jaren vijftig.³⁵ De CP en CD zijn verder meer staatsnationalistische dan etnisch nationalistische partijen. Bij staatsnationalisme is de staat de primaire eenheid; de natie bestaat in essentie uit de mensen wonend binnen de staatsgrenzen. Het lidmaatschap van de natie is gebaseerd op de vereisten voor burgerschap. Bij volks- of etnisch nationalisme is de etnische gemeenschap de primaire eenheid; de staat wordt in essentie gezien als de politieke expressie van de etnische gemeenschap. Hier is het lidmaatschap gebaseerd op etnische criteria.³⁶ Bij de CP en CD is het uitgangspunt (bijna³⁷) steeds de Nederlandse staat, en niet bijvoorbeeld alle Nederlandssprekenden in Nederland, Vlaanderen en Zuid-Afrika. De partijen kennen geen vorm van nationalisme dat zich keert tegen een buitenlandse vijand. Wel gaat het nationalisme van de CP en vooral van de CD gepaard met een zich afzetten tegen vreemdelingen binnen de samenleving – wat past binnen de derde dimensie van Calhoun. Dat punt komt hieronder aan de orde.

Xenofobie

De CP stond zeer kritisch ten opzichte van de immigratie van mensen van met name niet-westerse komaf. In het verkiezingsprogramma van 1982 schreef de partij dat 'Nederland uit ekologisch en sociaal-economisch oogpunt ónmogelijk een immigratieland kan zijn'. Uitvoerig beargumenteerde zij dat immigratie niet goed was voor de herkomstlanden, omdat hun ontwikkeling er niet door werd bevorderd, en voor de immigranten zelf, vanwege aanpassingsmoeilijkheden. En het was ook niet goed voor de Nederlandse bevolking, omdat 'grote delen, zo niet de meerderheid, van de nederlandse

bevolking niet in staat of van zins [was] om een dergelijk groot aantal migranten op harmonische wijze te doen integreren in de nederlandse samenleving'. Verder vroeg de CP zich af of het wel democratisch was om 'een zo grote verandering van samenstelling van een samenleving op [een] zo kort[e] termijn als één decennium op te dringen aan de inwoners van Nederland'. En tot slot constateerde de partij dat met name voor de achtergestelde groepen in de Nederlandse samenleving de laatste jaren de sociaal-culturele spanningen die zo'n massale immigratie met zich mee bracht 'tot haast ondraaglijke hoogte' waren gestegen.

De oplossing zag de CP in remigratie. 50 procent van de ontwikkelingsgelden zou moeten worden besteed aan het scheppen van werkgelegenheid in herkomstlanden en aan andere maatregelen die vrijwillige remigratie aantrekkelijk moesten maken. En met de regeringen van Suriname, Turkije, Marokko en andere herkomstlanden moesten afspraken worden gemaakt om de vrijwillige remigratie naar deze landen te stimuleren.³⁸ In het programma van 1983/1984 ging ze een stapje verder en stelde ook immigratiebeperkende maatregelen voor. De partij was tegen de gezinshereniging van hier wonende buitenlanders, tenzij deze gezinnen in aanmerking kwamen voor naturalisatie, dat wil zeggen als ze assimileerden. Verder wilde ze bezuinigen op uitkeringen naar het buitenland: 'Onze moeizaam verworven sociale zekerheid is geen exportartikel.' Het thema 'integratie' kwam pas voor het eerst aan de orde in dit programma; in de eerdere programma's ging het alleen over immigratie. De CP kondigde aan dat zij zich 'met hand en tand' zou verzetten tegen 'de invoering van de multiculturele samenleving'. Zij keerde zich tegen het verzuilde model van integratie, waarbij bepaalde etnische groepen 'eigen rijkjes vormen, met eigen organisaties, eigen subsidies en eigen zendtijd'. Verder was zij tegen kiesrecht voor vreemdelingen, voor een verbod op het onverdoofd slachten van dieren en wilde zij de in de grote steden voortschrijdende 'islamisering' indammen.³⁹

Werd de toon van de CP-programma's dus geleidelijk scherper, de toon in de folders van de CP was ronduit provocerend. Een goed

voorbeeld is een folder voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1982. Op de voorzijde stond onder meer de leuze 'Nederland is géén immigratieland'; aan de achterzijde was dat als volgt uitgewerkt: 'Nog steeds komen mensen van waar ook ter wereld ons land binnen. Zij worden bij voorrang gehuisvest, te werk gesteld en van onderwijs voorzien. [...] Ook krijgen ze grote sommen geld om zich te kleden en hun huis in te richten. [...] De gewone nederlander betaalt: met zijn have en zijn goed. Ook zijn levensgeluk gaat naar de knoppen. Want de minderheden mogen letterlijk alles. Als je er iets van zegt, discrimineer je zogenaamd. [...] 52% van de criminelen in ons land zijn afkomstig van hier wonende minderheidsgroepen. Dan weet u genoeg.'⁴⁰ Voor deze of een soortgelijke folder werd de CP in mei 1982 in een kort geding veroordeeld.⁴¹

De partijprogramma's van de CD besteedden nauwelijks aandacht aan immigratie. Des te meer aandacht was er voor integratie en de multiculturele samenleving. In het programma van 1994 kwamen in maar liefst dertien van de twintig hoofdstukken punten voor die op dit thema betrekking hadden. De kern van de boodschap was dat de ontwikkeling van de multiculturele samenleving moest worden stopgezet: 'De invloed van vreemde cultuurelementen, dan wel het overbrengen van hele culturen, wordt teruggedrongen en gestopt. Subsidies voor het ontwikkelen van vreemde culturen in ons land worden afgeschaft, de instituten ontbonden. De stimulering van de eigen Nederlandse cultuur wordt met klem door de overheid bevorderd, al het andere remt de overheid waar mogelijk af. De multiculturele samenleving wordt gestopt, en zo snel mogelijk ongedaan gemaakt. Vreemdelingen en minderheden passen zich aan de Nederlandse gewoonten en gebruiken aan of verdwijnen over de landsgrenzen.'

In het verlengde daarvan stelde de CD een breed scala aan maatregelen voor. Nederlandse werkzoekenden zouden voorrang moeten krijgen boven werkzoekenden uit de minderheden. Banen bij de overheid zouden zo goed als onbereikbaar moeten zijn voor immigranten: 'Overheidsbetrekkingen staan slechts open voor mensen, die het Nederlanderschap in de derde generatie bezitten.' De voor-

keursbehandeling die minderheden volgens de partij genoten op het gebied van wonen, werk, ondernemen en onderwijs moest ongedaan gemaakt worden. Er zou een 'Staatsexamen' moeten komen voor hen die Nederlander willen worden, een soort inburgerings-examen dus. Het onderwijs in eigen taal en cultuur zou nog slechts gegeven mogen worden in verband met remigratie en zou voor het overige moeten worden afgeschaft. De CD omarmde een vorm van 'welfare chauvinism' ofwel verzorgingsstaatchauvinisme. Hierbij worden sociale voorzieningen van belang geacht, maar zijn de uiteringen alleen bestemd voor diegenen die het echt nodig hebben en, nog belangrijker, alleen voor de 'eigen bevolking' en dus niet voor immigranten.⁴² De partij wilde wel asielzoekers toelaten, maar die moesten 'om dringende politieke redenen hun land hebben verlaten'; zij zouden bij aankomst in Nederland op aanwezigheid van besmettelijke ziekten moeten worden onderzocht en moesten daarna worden ondergebracht in werkkampen. Ontwikkelingshulp zou in de eerste plaats een hulpmiddel moeten zijn voor het oplossen van de problemen van de in Nederland verblijvende minderheden, bijvoorbeeld in de vorm van remigratiesteun. Op het gebied van huisvesting zou geen voorrangsbeleid meer mogen worden gevoerd voor minderheidsgroepen en vreemdelingen. En tot slot: artikel 1 van de Grondwet moest worden geschrapt.⁴³ Op het punt van immigratie en integratie borduurde het programma van 1994 voort op dat van 1989 en was het programma van 1998 bijna een kopie van dat van 1994. Deze drie programma's lezen als één lange lijst van maatregelen om de multiculturele samenleving de pas af te snijden en de vermeende voorkeursbehandeling van minderheden te stoppen.

Voor de CD was de multiculturele samenleving de bron van alle ellende. De basisredenering was de volgende. Elk volk wil een eigen vaderland. We moeten voorzichtig zijn met het binnenhalen van vreemde culturen in Nederland, want culturen kun je niet zomaar mengen; dat leidt tot een botsing van normen en waarden. Onbegrip over en weer kan leiden tot rassenhaat, van beide kanten. Dat kan ook leiden tot neergang van beide culturen en bijvoorbeeld tot normloosheid bij de jeugd.⁴⁴ De CD wenste een Nederlands Neder-

land; de immigratie van vreemdelingen en het beleid op het gebied van de multiculturele samenleving waren hiervoor een bedreiging. De partijbladen schetsten een apocalyptisch beeld van de multiculturele samenleving die men zag als een samenleving vol misdaad en verwarring. De gewone Nederlander voelde zich er niet meer thuis. Immigranten werden neergezet als op zijn minst een probleem en vaak als een bedreiging. Een illustratief voorbeeld daarvan is een artikel uit 1989 in het partijblad *CD-info*: 'Open brief aan Amsterdammers en overige Nederlanders'. Dat schetste een beeld van Amsterdam als een stad, geterroriseerd door buitenlandse criminelen, onder wie leden van Marokkaanse jeugdbendes; kerken waren veranderd in moskeeën; overal verschenen koffiehuizen, waar buitenlanders hun tijd doorbrachten en de buurt onveilig maakten; het vermoorden van rivalen nam hand over hand toe; vrouwen konden niet meer veilig over straat; illegale buitenlanders kregen een huis van de gemeente vóór hardwerkende Nederlanders.⁴⁵ Voor de toekomst van Nederland werd verwezen naar de toen woedende burgeroorlog in Joegoslavië, volgens de CD een multiculturele samenleving die was geëxplodeerd.⁴⁶

De partijbladen besteedden ook aandacht aan de islam. Een artikel in *CD-actueel* uit 1990 typeerde de islam als een agressieve, expansionistische religie, gericht op het goedschiks of kwaadschiks onderwerpen van de gehele wereld. De conclusie van het verhaal was: 'Waar er ook maar Islam is op aarde, daar zijn problemen.'⁴⁷ En deze dreiging kwam ook naar Nederland. Het wetenschappelijk bureau van de CD, de Thomas Hobbesstichting, wijdde in 1995 een rapport aan de minderheden en de islam, opgesteld door J. Knapert.⁴⁸ Aan het slot van dit verhaal waarschuwde de schrijver dat de islamitische immigranten uit waren op de macht in West-Europese landen als Frankrijk en Nederland, daartoe in staat gesteld door de sterke groei van hun aantal. Al eerder, in 1992, had Knapert in *CD-actueel* voorspeld dat er elke zestien jaar een verdrievoudiging van de islamitische bevolking van Nederland zou optreden, waardoor in 2055 de islamitische bevolking de helft zou omvatten van de totale bevolking van dan 27 miljoen.⁴⁹

In verschillende artikelen in de *CD*-bladen vroeg men zich af waarom de massale migratie van niet-westerse vreemdelingen naar West-Europa eigenlijk plaatsvond en waarom zij hier werden 'voorgetrokken'. De beantwoording van deze vraag gaf aanleiding tot het optuigen van allerlei complottheorieën. In 1988 schreef Wil Schuurman in *CD-actueel* dat zij niet geloofde dat de Verenigde Staten, om Europa te verzwakken, achter de immigratie zaten, maar wat ze niet begreep was waarom de huidige politici de eigen samenleving te grabbel gooiden.⁵⁰ Een paar jaar later werd in hetzelfde blad met een beschuldigende vinger gewezen naar machtsbeluste politici: 'Door aan al die immigranten huizen en geld te geven, maakt de regering hen gehaat bij de bevolking, die zelf al jaren wacht op zulke gunsten. Waarom deed de regering dat? Om stemmen te verwerven.' Volgens de *CD* zou vooral de PvdA hier achter zitten; die verwachtte dat de immigranten uit dankbaarheid PvdA zouden blijven stemmen.⁵¹ Janmaat combineerde in 1994 in een interview beide hiervoor genoemde theorieën in een brede complottheorie. Gevraagd naar de redenen voor de immigratie zei hij dat de PvdA een partij van welzijnswerkers was die er baat bij had om 'zielepieten te importeren'; het *CDA*, de *VVD* en *D66* stonden onder druk van de *vs* die de Europese landen, waaronder Nederland, dwongen om de grenzen wijd open te zetten; West-Europa had namelijk, als het niet al die allochtonen had binnengelaten, de *vs* die kampten met een 'negerprobleem' allang weggeconcentreerd op de wereldmarkt.⁵²

De *CP* was, kort samengevat, tegen immigratie, omdat die niet goed zou zijn voor Nederland én voor de herkomstlanden. De oplossing was remigratie. Pas in latere stukken begon die partij zich ook bezig te houden met integratie en de multiculturele samenleving. Die vraagstukken stonden centraal voor de *CD*. De boodschap van die partij is kort samen te vatten met 'Vol is Vol' en 'Nederland voor de Nederlanders'. Ze keerde zich nadrukkelijk tegen (asiel)immigratie en tegen de multiculturele samenleving. Alle mensen die in Nederland wonen zouden Nederlandse burgers moeten zijn of worden, leden van de Nederlandse gemeenschap. De *CD* wilde dit realiseren door immigranten de keuze te geven tussen assimilatie

of vertrek, alsmede door het ondersteunen van de Nederlandse cultuur en het stoppen van de steun voor 'vreemde culturen'. De beperkingen die de CD op het oog had voor de nieuwe Nederlanders, bijvoorbeeld bij de toegang tot overheidsbanen, stonden daar overigens haaks op. Ook na hun assimilatie zouden de voormalige immigranten nog lange tijd tweederangsburgers blijven, waarmee de partij dus inbreuk wilde maken op de in de Grondwet vastgelegde gelijkheid van alle Nederlanders.

Populisme

De derde pijler onder de ideologie van de CP en CD was het populisme. De partijen zetten zich in diverse publicaties scherp af tegen de vijand van binnen, de elite, dat wil zeggen de regering en de grote partijen, en tegen de vijand van buiten, de immigranten. Ze zagen de 'massa-immigratie' als een samenzwering van de elite tegen het volk. Dit gold voor het 'Info-pakket en Partijprogramma' van de CP uit circa 1983/1984, waarin Janmaat op felle toon de elite de les las, en dat gold voor de achtereenvolgende CD-programma's van 1989, 1994 en 1998, waarin de regering werd verweten een puur 'Anti-Nederlander Beleid' te voeren.

Populisme heeft zich in de afgelopen jaren ontwikkeld tot een containerbegrip, met een negatieve connotatie, voor velerlei politieke verschijnselen waar de spreker of schrijver het niet mee eens is. Een nadere duiding van het begrip 'populisme' is dus van belang. Hierbij moet onderscheid gemaakt worden tussen populisme als politieke stijl en als politieke ideologie. De term populisme kan worden gebruikt als een afkeurende reactie op gemakzuchtige politieke beloften en strijdkreten, op maatregelen die altijd wel worden toegejuicht en op een bepaalde volkse of populaire stijl. Het begrip dient dan om de tegenstander te diskwalificeren als populair, oppervlakkig en demagogisch.⁵³ De term populisme kan ook worden gebruikt om een ideologie aan te duiden. Het populisme wordt gezien als een 'dunne' ideologie, een ideologie die in vergelijking met bijvoorbeeld het socialisme of liberalisme een vrij beperkte inhoud kent. In de praktijk wordt het dan ook meestal gecombineerd met

delen van andere ideologieën, zoals liberalisme, conservatisme, socialisme of nationalisme.⁵⁴

Volgens de politiek filosoof Margaret Canovan is het populisme als ideologie het best te omschrijven als ‘an appeal to “the people” against both the established structure of power and the dominant ideas and values of the society’. Het populisme daagt volgens haar niet alleen de zittende machten uit, maar ook de waarden van de elite.⁵⁵ De politicoloog Paul Taggart werkte het begrip populisme verder uit. In zijn visie identificeert het populisme zich met een ‘heartland’ waarvan ‘het volk’ de bewoner is; het ‘heartland’ verbeeldt een ideale maatschappij, een ideaal dat gesitueerd is in het verleden, en dat wordt afgezet tegen het niet-ideale heden. Bij het concept van het ‘heartland’ hoort ook een volk dat één en homogeen is; dat sluit de buitenstaanders, de ‘anderen’, uit. Omdat er zo veel verschillende soorten ‘heartlands’ zijn, zijn er ook veel verschillende ideologische posities mogelijk, van links tot rechts. Het populisme wordt dus in hoge mate ingekleurd door de context waarbinnen het opereert. Tot slot stelde Taggart dat het populisme een reactie is op een gevoel van ernstige crisis. Het gevoel dat er sprake is van moreel verval leidt tot kritiek op ‘de politiek’, die niet kan omgaan met die uitzonderlijke crisis.⁵⁶

In de literatuur is de laatste jaren de visie op het populisme veranderd. Aanvankelijk plaatste men het tegenover de democratie en werd het gezien als een ziektebeeld. De laatste tijd ziet men het eerder als een mogelijke correctie op de democratie: ‘[Het] populisme [houdt] de democratie een spiegel voor en zegt [...] iets over de spanningen die bij democratie horen.’⁵⁷

Hoe komt het populisme terug in de programma’s van de CP en CD? In de inleiding van het programma van 1982 zette de CP zich scherp af tegen de gevestigde partijen die veel vraagstukken in de taboesfeer hadden getrokken om hun leden niet te verliezen. Regeringen van links én rechts losten de problemen niet op, waardoor die steeds groter werden. En de gewone, oorspronkelijke Nederlanders waren de dupe. De CP zou die problemen wél oplossen.⁵⁸ In een artikel in het partijblad *Middenweg* uit 1984 beroemde de partij

zich erop de simpele oplossingen in huis te hebben voor grote en ingewikkelde problemen: 'Want iedere goede oplossing is eenvoudig. En onze oplossingen zijn gebaseerd op het gezond verstand van de nuchter denkende Nederlander.' Met name door een actief emigratie- en remigratiebeleid zouden tal van problemen in één klap kunnen worden opgelost.⁵⁹

Ook de CD bediende zich van een populistische toonzetting in haar programma's, waarin de grote gevestigde partijen – CDA, PvdA en VVD – de schuld kregen van de slechte situatie waarin Nederland verkeerde. In het programma van 1994 wees de partij op een 'sinds het begin van de jaren zeventig [...] falend regeringsbeleid, gedragen door de grote partijen. Géén van hen uitgezonderd. Alle hebben zij aan de regeringscoalitie deelgenomen.'⁶⁰ En in het programma van 1998 schreef de CD: 'De maatschappelijke situatie is zo ontregelt [sic], dat het niet wel meer mogelijk lijkt op korte termijn met enkele maatregelen de situatie te verbeteren.' De partij had er geen enkel vertrouwen in dat de 'huidige machthebbende partijen' tot ingrijpende maatregelen zouden komen.⁶¹ In een artikel in het partijblad *CD-info* uit 1993 zette de redactie de tegenstelling tussen het volk en de regering scherp neer: 'De Nederlanders hebben zich in een enquête uitgesproken over het sluiten van de grenzen. [...] De regering is en blijft stokdoof voor deze geluiden. [...] Wat er loos is, is dat onze regenten het land verkopen, waarbij vreemdelingen blijkbaar meer rechten hebben op steun van de overheid dan de eigen bevolking.'⁶² En in 1994 schreef de redactie van *CD-info* ter gelegenheid van het tweede lustrum van de CD dat partijen, die 'essentiële kritiek' op het beleid leverden – en daarmee bedoelde men natuurlijk de CD –, door de grote partijen niet werden geaccepteerd. Het lustrum vierde men als een 'tienjarige strijd tegen de oppermacht van de heersende partijen, die vanwege het behoud van de macht het landsbelang versjacheren'.⁶³

Het populisme van de CP en CD kwam ook terug in hun visie op de democratie. Voor de CP was in het programma van 1982 de parlementaire democratie het uitgangspunt. Maar om te voorkomen dat die 'steeds meer transformeert in een partijenstaat waarin het

parlement gereduceerd wordt tot machtsinstrument in handen van een kleine minderheid georganiseerde kiezers' wilde de CP de representatieve democratie aanvullen met elementen van de directe democratie, te weten het (consultatieve) referendum en het volksinitiatief, op landelijk, provinciaal en gemeentelijk niveau. Verder wilde de partij nagaan of de rechtstreekse verkiezing van burgemeesters, commissarissen van de koningin en andere regionale en lokale ambtsbekleders wenselijk was. Tot slot moest de Eerste Kamer rechtstreeks worden gekozen.⁶⁴ Ook in een artikel uit 1983 in het partijblad *Middenweg* werd gepleit voor referenda bij vraagstukken die essentieel waren voor het welzijn en het voortbestaan van het Nederlandse volk. De schrijver dacht daarbij aan de immigratie van tienduizenden gastarbeiders en Surinamers, het milieubeleid en de plaatsing van kruisraketten: 'Al deze zaken werden en worden door slechts enkele politici bekokstoofd, waarbij aan het parlement niet meer dan een figurantenrol is toebedeeld.'⁶⁵ Zo verbond de CP haar populistische anti-elitisme met pleidooien voor een referendum en met haar anti-immigratiestandpunt. Later pleitte de CP in het programma van 1983/1984 voor een *bindend* in plaats van een *consultatief* referendum.⁶⁶

Ook voor de CD stond de parlementaire democratie buiten kijf. En net als voor de CP was de remedie voor het niet goed functioneren van de democratie in Nederland: meer democratie. De partij was dan ook voor een bindend referendum over vraagstukken die van essentieel belang waren voor de samenleving.⁶⁷ De CD was zeer bezorgd over 'de staat van de democratie in Nederland' en zette zich regelmatig af tegen de gevestigde politieke partijen. Het is dus niet verrassend dat zij met instemming reageerde op een artikel uit 1990 van de historicus J.W. Oerlemans over de 'Eenpartijstaat Nederland'.⁶⁸ Deze betoogde dat de christendemocraten, socialisten en liberalen in Nederland politiek zo weinig meer van elkaar verschilden dat er in feite sprake was van een eenpartijstaat; de politieke macht was geheel in handen gekomen van een kleine oligarchie van beroepspolitici.⁶⁹ In de loop van de jaren negentig uitte de CD steeds hardere kritiek op het functioneren van de democratie in Ne-

derland, waarschijnlijk vooral door de scherpere strafrechtelijke vervolging van de partij door het Openbaar Ministerie.⁷⁰ Hierbij is het opmerkelijk dat de CD, net als haar tegenstanders, een vergelijking met de Tweede Wereldoorlog maakte. Zo zei Janmaat in een interview uit 1992 dat Nederland in feite 'een democratische dictatuur' was: 'Het is hier net zo fascistisch als in Italië onder Mussolini. De vier grote partijen huilen mee met de wolven in het bos.'⁷¹ En rond 1992/1993 zei hij: 'Wat de CD aangaat leven we in een dictatuur. Het Nederlandse staatsapparaat is beter georganiseerd tegen ons, dan het apparaat van de Duitse bezetters in de jaren 40-45 tegen de ondergrondse.'⁷²

De CP en CD hadden kritiek op de democratie zoals die in Nederland functioneerde; daarbij ging het met name om de in hun ogen te grote invloed van de gevestigde partijen op de besluitvorming. Die moest worden gepareerd met meer directe, in plaats van representatieve, democratie, bijvoorbeeld door het invoeren van referenda. Verder had met name de CD veel kritiek op de scherpere juridische vervolging van de partij in de loop van de jaren negentig; men vond dat Nederland afdreef naar een dictatuur. Opmerkelijk in dit verband was dat men juist vond dat de onafhankelijkheid van het Openbaar Ministerie en de rechterlijke macht niet groot genoeg was; die zouden zich te veel gedragen als 'politieke vazallen' van de regering.⁷³ Dit terwijl populistten in het algemeen weinig ophebben met de onafhankelijke instellingen van de rechtsstaat; die doen namelijk afbreuk aan de macht van het volk.

Tot slot twee opvallende punten die samenhangen met het populisme van de CP en CD. Het eerste is dat de programma's van die partijen en de artikelen in hun partijbladen een sfeer van pessimisme ademden over de situatie in Nederland in de jaren tachtig en negentig; ze riepen een echte crisissfeer op. In de jaren tachtig was daar, gezien de diepe economische crisis, ook wel enige aanleiding toe, maar in de jaren negentig was dat veel minder het geval. De economie klom in de tweede helft van de jaren tachtig uit het dal en begon in de jaren negentig uitbundig te groeien.⁷⁴ De CP schetste in het begin van de jaren tachtig een somber beeld van Nederland: het

ging bergafwaarts. Er waren tal van problemen, zoals de hoge werkloosheid, de woningnood, de schuldenlast van de overheid, de onveiligheid op straat, de verslechterde economie, het verpeste milieu, het verknoeide sociale stelsel, en – last but not least – de Nederlandse cultuur, leefgewoontes, normen en waarden die steeds meer onder druk werden gezet door ‘belangengroepen die de Nederlandse levensstijl als “bedreigend” ervaren voor hun eigen identiteit’. De verantwoordelijkheid voor dit alles lag volgens de CP bij de ‘huidige machthebbers’, dat wil zeggen de regering en de gevestigde partijen.⁷⁵ In het begin van de jaren negentig was die analyse nog niet veel veranderd. Er was volgens de CD sprake van een ‘sterk ontwrichte maatschappelijke situatie’ en de oorzaak lag in het ‘sinds het begin van de jaren zeventig [...] voortdurend falend regeringsbeleid, gedragen door de grote politieke partijen’. Daarom waren er in de ogen van de CD vergaande maatregelen nodig.⁷⁶ Ook aan het eind van de jaren negentig, na jaren van sterke economische groei, zag de CD nog geen verbetering. Sterker nog, volgens Janmaat was de ‘totale situatie in de Nederlandse samenleving danig verslechterd’. Hij doelde daarbij op de criminaliteit, op de overheidsfinanciën en op de toenemende spanningen in de samenleving. Daarnaast constateerde hij een ‘ingrijpende beperking van de klassieke grondrechten’. De vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van drukpers waren in zijn ogen afgeschaft. Nederland was ‘niets meer of minder dan een democratische dictatuur’.⁷⁷

Een tweede opvallend aspect van het gedachtegoed van de CP en CD is het complotdenken in hun geschriften, zij het vooral in de bladen en toespraken, niet of nauwelijks in de verkiezingsprogramma’s. Complotdenken kan als volgt worden omschreven: ‘Conspiracy theories [...] are an effort to explain an event by reference to the machinations of powerful people, who have also managed to conceal their role.’⁷⁸ Het effect van complotdenken is dat het vertrouwen in de politiek, en met name in de politieke elite, wordt ondergraven. De CP en CD zagen vooral complotten rond het thema immigratie en integratie. In hun ogen had de elite, ofwel de gevestigde partijen, zonder iets aan de Nederlandse bevolking te vragen,

ingezet op een massale immigratie naar Nederland. Het doel daarvan was het opzetten van een multiculturele samenleving. Immigranten werden stelselmatig 'voorgetrokken' boven de oorspronkelijke Nederlandse bevolking. De kosten van de immigratie waren gigantisch, maar werden niet openbaar gemaakt om de bevolking niet af te schrikken.⁷⁹ Dit complotdenken past goed binnen het populisme van de CP en CD: de verdorven 'elite' zweert samen tegen het 'goede volk'.

Autoritarisme

Het autoritarisme van de CP en CD kwam vooral tot uitdrukking in de eis van een strengere bestrijding van de criminaliteit. De CP constateerde in het programma van 1982 dat het straatbeeld in Nederland de laatste twintig jaar sterk was veranderd. Er was sprake van toenemende misdaad; de politie trad niet of nauwelijks op bij ernstige verstoringen van de openbare orde, maar was onverbiddelijk bij kleine vergrijpen. De partij pleitte voor 'konsekwente doortastende maatregelen die de veiligheid van de burger verhogen en bovendien zijn rechtsgevoel optimaal respecteren'. Concreet was de CP voor het zeer streng bestraffen van drugshandel, gijzelingen en 'het illegaal binnenkomen en -halen van vreemdelingen'. Het politieapparaat moest worden gereorganiseerd om een betere misdaadbestrijding mogelijk te maken. Verder zou misbruik van sociale voorzieningen krachtig moeten worden aangepakt. Drugsverslaafden moesten verplicht afkicken en kraken moest worden tegengegaan.⁸⁰ In het programma van 1983/84 sloeg de CP een harde toon aan tegen de drugshandel; die werd 'de oorlog' verklaard. De partij wilde de noodtoestand uitroepen in de 'zogenaamde heroïne-vrijstaten' in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Er zou hard optreden moeten worden tegen verslaafden en handelaars.⁸¹ In het CP-programma van 1982 stond ook dat '[i]edere vorm van diskriminatie of opzetten hiertoe op grond van ras, geloof, geslacht en seksuele geaardheid in openbare gelegenheden' krachtdadig moest worden bestreden.⁸² Wellicht niet een voor de hand liggend punt in een CP-programma, maar voor deze partij niet onlogisch. Men was kri-

tisch over immigratie, maar zag dat niet als racistisch of discriminerend. In het cd-programma daarentegen stond geen passage tegen discriminatie; die partij was juist voor afschaffing van artikel 1 van de Grondwet.

De cd ging verder op de door de cp ingeslagen weg. In het verkiezingsprogramma van 1994 stelde men dat de omstandigheden in de gevangenissen moesten passen bij 'het gegeven dat een straf moet worden uitgezeten' – die waren kennelijk te luxueus. Verder moest de politie worden versterkt; er zou één overkoepelend politieapparaat moeten komen, een nationale politie, en die zou tevens meer bevoegdheden moeten krijgen. Tot slot pleitte de cd voor de doodstraf als zwaarste sanctie.⁸³ Dit niet onbelangrijke punt werd niet verder toegelicht in het programma. Toch kwam het niet helemaal uit de lucht vallen. Enkele jaren eerder, in 1988, was er in het partijblad *cd-actueel* een discussie gevoerd over dit onderwerp. De schrijvers – onder anderen bestuurslid Wil Schuurman en partijadvocaat L. van Heijningen – pleitten toen vóór de doodstraf voor zeer zware misdrijven, zoals moord, gijzelingen en 'sexuele misdrijven' tegen kinderen en volwassenen.⁸⁴ De cd was overigens niet in alle gevallen voor strengere straffen; de partij wenste ook een aantal regels te versoepelen, met name om de – veelgeplaagde – automobilist tegemoet te komen. Snelheidsovertredingen op de snelweg zouden pas boven de 150 kilometer per uur moeten worden beboet en het wegslepen van voertuigen of het plaatsen van een wielklem zou alleen mogen worden toegepast als het voertuig een ernstige belemmering voor het verkeer vormde.⁸⁵

Het programma van 1998 was ook op het gebied van criminaliteitsbestrijding voor een belangrijk deel een kopie van dat van 1994. Op één punt was er een opvallende toevoeging. De cd pleitte voor een aanpassing van de vuurwapenwet: 'Burgers die wegens hun werk in risicovolle situaties kunnen belanden kunnen op een bewijs van een afgegeven vergunning een vuurwapen aanschaffen.' Omdat dit punt in het programma niet is uitgewerkt, wordt niet duidelijk wat de cd precies bedoelde. In het aan het verkiezingsprogramma toegevoegde '10 punten program' stond nog de volgende

cryptische opmerking: 'Vuurwapens legaal onder de toonbank'.⁸⁶ Ook dat werd niet verder toegelicht. Wellicht kan een verklaring worden gevonden in de bijdrage van Janmaat aan de Algemene Politieke Beschouwingen van 1996. Hij stelde toen voor de Vuurwapenwet te wijzigen en het verkrijgen van vuurwapens sterk te vereenvoudigen, met name om de veiligheid in het midden- en kleinbedrijf te bevorderen, dit in verband met de vele overvallen.⁸⁷ De cd wilde kennelijk de winkeliers bewapenen – een vuurwapen onder de toonbank – zodat die eventuele overvallers weerwerk konden bieden. Een niet ongevaarlijke ontwikkeling, maar wel een die past in het wereldbeeld van de cd.

Overige thema's

Het gaat hierbij om twee thema's: het milieu (met name van belang voor de cp) en ethische onderwerpen (met name van belang voor de cd).

De cp profileerde zich ook als een groene partij.⁸⁸ Het programma van 1982 bevatte een uitgebreid en gedetailleerd hoofdstuk over het milieu. De belangrijkste uitgangspunten van de partij waren het principe dat de vervuiler betaalt, kleinschaligheid in de ruimtelijke ordening, hergebruik van energie en materiaal en 'verantwoordelijk zijn voor al wat leeft'. Dat was een verhaal dat ook wel bij andere partijen kon worden aangetroffen, maar de kern zat voor de cp in de koppeling van het milieubeleid aan het bevolkingsbeleid. 'Iedere inwoner meer', stond er in het programma, 'betekent weer meer productie en/of consumptie en in ieder geval meer vervuiling' en dat terwijl er al sprake was van een 'algehele ekologische ontwiching van ons leefklimaat'.⁸⁹ Opvallend zijn de vele verwijzingen in de cp-programma's naar kleinschaligheid; mogelijk zijn die geïnspireerd door de econoom E.F. Schumacher, naar wie ook een van de stichtingen van de cp is genoemd.⁹⁰ Het milieu was een belangrijk thema voor de cp, vandaar dat zij ook een speciale folder uitbracht met de 'Tien groene punten van de Centruumpartij'. In die folder werd benadrukt dat de laatste jaren 'de janboel [...] alleen maar groter is geworden': gifvondsten, een propvol land, de bio-in-

dustrie. De CP zou daar wat aan willen veranderen en ‘ernst [willen] maken met een ekologisch bewust beleid en de dierenbescherming’. In deze folder koppelde de CP milieu aan immigratie: ‘Overbevolking schaadt het milieu: dus eisen wij immigratiestop, bevordering remigratie en een verstandige bevolkingspolitiek.’⁹¹ De toonzetting in de folder is dus aanmerkelijk scherper dan in het programma; in het programma gaat het om een koppeling van milieu en bevolkingsbeleid, in de folder gaat het ook om een koppeling van milieu en immigratie.

Ook de CD vond de zorg voor het milieu van het grootste belang. In het programma van 1994 stond dan ook dat ‘[d]e regering [...] waar dan ook maatregelen [moest] treffen om bescherming van en verbetering van het milieu na te streven’. Concreet stelde de partij een verbod op spuitbussen en op giflozingen voor. Ook hechtte de CD sterk aan dierenbescherming; de partij wilde het onverdoofd ritueel slachten verbieden en dierproeven aan banden leggen.⁹² Ondanks deze mooie woorden had het milieu binnen de CD een minder hoge prioriteit dan bij de CP. Volgens Janmaat was het milieubeleid voor de overheid vooral een excuus om de burger extra te belasten.⁹³ In de weinige artikelen over het milieu in de partijbladen werd op dat thema voortgeborduurd. In 1989 schreef Janmaat in het partijblad *CD-actueel* naar aanleiding van de regeringsverklaring van het kabinet-Lubbers III dat de CD het milieubeleid van het kabinet afwees en tegen de daarmee samenhangende nieuwe heffingen op automobilisten was; dat ging toch vooral om ‘plagerij van autobezitters’. In hetzelfde nummer van *CD-actueel* stond een artikel met als titel: ‘Het milieu als melkkoe’.⁹⁴ Dat vatte het standpunt van de CD treffend samen.

De CP ging in haar verkiezingsprogramma’s niet in op ethische onderwerpen. En ook de CD deed dat in de programma’s van vóór 1994 nauwelijks. In die tijd veel bediscussieerde zaken als abortus en euthanasie kwamen niet of nauwelijks aan de orde. Wel verschenen er zo nu en dan artikelen in de partijbladen over het gezin als hoeksteen van de samenleving.⁹⁵ In het programma van 1994 kreeg

de CD meer aandacht voor ethische onderwerpen; de partij profileerde zich als ethisch conservatief en bepleitte het beschermen van traditionele waarden. De CD wilde geen 'harde pornografische programma's' en minder geweld op de Nederlandse televisie; verder wilde men echtscheiding moeilijker maken.⁹⁶ In het programma van 1998 pleitte de partij daarnaast voor een gezinsbeschermend beleid.⁹⁷

Tot besluit

In de ideologie van radicaal-rechtse partijen komt een beperkt aantal thema's steeds terug: nationalisme, xenofobie, populisme en autoritarisme. Dat ging ook op voor de CP en CD. De standpunten op het gebied van immigratie en integratie van die partijen waren ingebed in hun nationalisme. Met de leuze 'Nederland voor de Nederlanders' kwamen zij op voor het belang van Nederland en dat van de oorspronkelijke Nederlanders. Ze streefden naar een monocultureel Nederland, waarbij immigranten de keuze hadden tussen assimilatie en vertrek. Het populisme van de CP en CD uitte zich in kritiek op de 'slechte' elite. De regering voerde een 'Anti-Nederlandse Beleid'⁹⁸ en het 'goede volk', dat wil zeggen de gewone, oorspronkelijke Nederlander, was daarvan de dupe. De invloed van de regering en de grote gevestigde partijen moest worden gepareerd met meer democratie, onder meer door het invoeren van referenda. Het autoritarisme van de CP en CD kwam vooral tot uitdrukking in de wens tot een strengere bestrijding van de criminaliteit. In de elkaar opvolgende programma's deed men er steeds een schepje bovenop; in 1994 pleitte de CD voor de invoering van de doodstraf voor bepaalde zeer zware misdaden.

In het CD-programma van 1994 was het thema immigratie en integratie prominent aanwezig; in maar liefst dertien van de twintig hoofdstukken kwamen punten voor die hierop betrekking hadden. Ook uit een kwantitatieve analyse van de tekst van dat programma blijkt dat het vooral ging over dit thema, namelijk in bijna een kwart van de paragrafen. De CD kan dus met recht een anti-immigratie-

partij genoemd worden. Voor de CP is het beeld minder duidelijk. Die partij zette zich in het programma van 1982 af tegen immigratie en was voorstander van remigratie, maar dat was zeker niet het prominentste onderwerp, dat was sociaaleconomisch beleid. In nog geen 9 procent van de paragrafen werd aandacht besteed aan immigratie en integratie.⁹⁹ Hierbij moet wel worden aangetekend dat in de propaganda van de CP het thema immigratie een belangrijkere rol speelde en dat de toon op dit punt scherper was dan in het programma. De Binnenlandse Veiligheidsdienst schreef hierover in 1981: 'Het tamelijk gematigde partijprogramma ten spijt plaatst de partij advertenties en geeft stickers uit waarvan de tekst op zijn minst zeer provocerend kan worden genoemd.'¹⁰⁰

Hoe kan deze opmerkelijke discrepantie tussen het relatief gematigde programma en de scherpe en provocerende propaganda van de CP worden verklaard? Het eerste tienpuntenprogramma en het programma van 1982 van de CP zijn geschreven door de oprichter en partij-ideoloog, Henry Brookman; hij was ook de schrijver van een belangrijk deel van de artikelen in de CP-bladen. Brookman had een tienpuntenprogramma opgesteld met daarin aandacht voor het milieu, ontwapening, immigratie en het referendum. Hij benadrukte dat hij niets had tegen buitenlanders; het ging hem alleen om de aantallen. Brookman wilde van de CP geen one-issuepartij maken die zich voornamelijk zou concentreren op het thema immigratie en integratie. Maar volgens hem weigerde Janmaat dat punt te laten vallen, want dan zou de CP eindigen als DS'70, een fatsoenlijke partij waar niemand op stemde.¹⁰¹ Janmaat kende als politicoloog waarschijnlijk het belang van het *issue ownership*, het 'eigenaar' zijn van een aansprekend politiek thema. Hij vertegenwoordigde de CP naar buiten, met als gevolg dat die partij zich in de Tweede Kamer en in de media vooral profileerde op het anti-immigratiethema. In de CD bepaalde Janmaat de koers, wat ertoe leidde dat deze partij volledig in het teken stond van het thema immigratie en integratie: in de programma's, in de partijbladen, in de media en in het parlement.

Volgens de politicologen Van Spanje en Van der Brug bleven

anti-immigratiepartijen die werden uitgesloten, bijvoorbeeld door een cordon sanitaire, radicaal. Niet uitgesloten anti-immigratiepartijen werden in de loop van de tijd juist minder radicaal, omdat ze zo wilden laten zien klaar te zijn voor samenwerking met gevestigde partijen.¹⁰² Gold dat ook voor de CP en CD? De CP had in 1982 een tamelijk gematigd programma. Mogelijk speelde hierbij een rol dat die partij in het begin van de jaren tachtig nog hoopte op samenwerking met gevestigde partijen. Die hoop vervloog echter snel. Voor de CD was duidelijk dat samenwerking met andere partijen uitgesloten was. In vergelijking met de CP was er, wellicht mede door deze uitsluiting, sprake van radicalisering. De CP was in het programma van 1982 tegen immigratie en voor remigratie en kende daarnaast andere speerpunten. De programma's van de CD daarentegen stonden (bijna) volledig in het teken van het thema immigratie en integratie en gingen daarbij duidelijk verder dan die van de CP. De CD-programma's van 1989, 1994 en 1998 vertoonden een sterke gelijkenis; wel werd de lijst van maatregelen om de ontwikkeling van een multiculturele samenleving te bemoeilijken steeds langer. De CD was en bleef een radicale partij.

‘Wij hebben nooit gemerkt dat er één seconde naar ons wordt geluisterd’¹ De bestrijding in de arena ‘parlement’

Inleiding

Premier Lubbers (CDA) zei in 1984 dat de *politieke* bestrijding van ‘uitingen van discriminatie en racisme’ voor hem het belangrijkste was, vóór de juridische bestrijding en een partijverbod. Volgens hem lag het voor de hand om ‘primair de politieke kracht en openheid van de democratie te gebruiken om een debat aan te gaan, kritiek uit te oefenen en degenen die over de schreef gaan met politieke wapenen te bestrijden’. Als de politiek alles zou overlaten aan het recht, zou ‘de democratie in zekere zin zichzelf en haar wezenlijke waarden verloochenen’. Bestrijding via de justitiële weg zag hij hoogstens als een aanvulling op de politieke bestrijding.² Is de politieke bestrijding die Lubbers graag wilde van de grond gekomen?

In dit hoofdstuk wordt de vraag beantwoord hoe de andere politieke partijen in de politieke arena omgingen met de CP en CD en deze partijen bestreden. Hierbij komt uit praktische overwegingen alleen het landelijk niveau, de Tweede Kamer, aan de orde; de omgang met de CP en CD in de gemeenteraden en de Provinciale Staten blijft hier dus buiten beschouwing. De volgende thema’s komen aan de orde: de wijze van omgang met en bestrijding van de CP en CD; de manier waarop die partijen de bestrijding probeerden te pareren; en tot slot de effecten van de bestrijding. Op de achtergrond speelt daarbij steeds de vraag mee of er in de Tweede Kamer naar de CP en CD is geluisterd en of er met Janmaat is gedebatteerd over

bijvoorbeeld het vraagstuk van immigratie en integratie.

In dit hoofdstuk zullen enkele debatten worden besproken die bij elkaar een goed beeld geven van de bestrijding van de CP en CD in de Tweede Kamer. Het gaat daarbij in de eerste plaats om de debatten in het kader van de Algemene Politieke (en Financiële) Beschouwingen³, hier verder aangeduid als Algemene Beschouwingen. Deze komen aan de orde omdat ze elk jaar worden gehouden en omdat hier het regeringsbeleid in volle breedte aan de orde komt, waarbij elke partij zijn eigen accenten kan plaatsen en daar met de regering en andere partijen over in debat kan gaan.⁴ Daarnaast zal aandacht worden besteed aan een aantal specifieke debatten, waarin Janmaat actief, als ‘aanvallende’ partij, of passief, als ‘aangevallen’ partij, een rol vervulde, alsmede aan debatten over wetgeving die voor de CP of CD negatieve gevolgen konden hebben. De volgende debatten komen in dit hoofdstuk aan de orde (zie tabel 3.1):

Tabel 3.1 In dit hoofdstuk besproken debatten

Debat	Datum
1. Vragen van Janmaat (CP) over de verstoring van een CP-congres in Amsterdam	22 december 1982
2. Debatten over partijverbod	1982 en 1996
3. Naturalisatiedebatten	23 en 29 juni 1983
4. Debatten over de ontwerp Minderhedennota (in 5 ucv's)	feb. en maart 1984
5. Interpellatiedebat Janmaat (CP) over de verstoring van het CP-congres in Boekel	17 mei 1984
6. Minderhedendebat	23 september 1992
7. Debat over de Voorjaarsnota	6 mei 1993
8. Debat over de begroting van het ministerie van LNV	27 oktober 1993
9. Debat over de notitie 'Optreden tegen extremistische groepen' (in Kamercommissie)	23 oktober 1996
10. Debat over een wijziging van de Kieswet	13 mei 1997
11. Debat over de Wet subsidiëring politieke partijen	23 juni 1998
12. Algemene Politieke (en Financiële) Beschouwingen	1982-1985 en 1989-1997

De andere partijen contra de CP en CD

Negeren en isoleren, of toch maar debatteren?

Alle partijen, van links tot rechts, spraken hun afschuw uit over het toetreden van de CP tot de Tweede Kamer. Eén dag na de verkiezingen al, op 9 september 1982, tekenden alle in de 'oude' Kamer vertegenwoordigde partijen een verklaring, waarin zij zich fel afzetten tegen die niet met name genoemde partij en opriepen 'tot waakzaamheid tegen stromingen die klaarblijkelijk discriminatie en racisme in onze samenleving aanvaardbaar achten'.⁵ Met deze verklaring van de 'oude' Kamer was de toon gezet voor de ontvangst van de CP in het parlement. Er zou een 'racistische' partij toetreden, een partij die 'fout' was. Waakzaamheid was geboden.

Waarschijnlijk dachten alle partijen na de entree van de CP in de Kamer binnen hun eigen gelederen na over de vraag hoe met die partij om te gaan. De PvdA maakte daar het meeste werk van. Het partijbestuur stelde de commissie-Stuivering in om een strategie voor de langere termijn te ontwikkelen en ook de fractie dacht na over deze vraag. De fractie had al op 9 september 1982 uitgesproken dat men de CP op een rustige, zakelijke manier wilde benaderen: 'Elke aandacht of toestand rond de CP is niet in ons belang'.⁶ En in oktober 1982 vond de fractie dat aan de CP zo weinig mogelijk aandacht zou moeten worden besteed; die partij zou niet de kans mogen krijgen een underdogpositie in te nemen. Wel zou Janmaat de 'normale' parlementaire activiteiten moeten kunnen vervullen.⁷ De PvdA-fractie had in de herfst van 1982 dus een sterke voorkeur voor het negeren van de CP.

De commissie-Stuivering had van het partijbestuur van de PvdA de opdracht gekregen om de motieven van de kiezers van de CP te analyseren en om te adviseren over de wijze waarop die partij en haar opvattingen het best bestreden konden worden en hoe de stemmers op die partij benaderd en geïnformeerd moesten worden.⁸ De commissie werd ingesteld op 5 oktober 1982 en bracht al voor eind 1982 haar eindrapport uit.⁹ Haar analyse was dat er in

Nederland een klimaat ontstaan was waarin discriminerende, racistische of tot vreemdelingenhaat aanzettende uitlatingen getolereerd konden worden. Zekerheden als werk, kerk en gezin waren weggefallen, zonder dat daar nieuwe voor in de plaats waren gekomen. Daardoor was bij veel mensen de tolerantieruimte afgenomen en was de behoefte gegroeid aan een zondebok. De CP maakte daar volgens de commissie handig gebruik van. De commissie vond tot slot dat niet alle CP-stemmers over één kam moesten worden geschoren, en bestempeld als racisten en vreemdelingenhaters. Het is niet echt verrassend dat deze analyse in sterke mate overeen komt met die van de Anne Frank Stichting in *De crisis en de nieuwe zondebok* uit 1982.¹⁰ De auteur van die brochure, Joke Kniesmeijer, was immers een prominent lid van de commissie.

Wat zou er volgens de commissie-Stuiveling moeten gebeuren? De PvdA zou het vertrouwen in de politiek en in de partij moeten zien te vergroten en moest 'kompromisloos' opkomen voor de rechten van minderheden. De partij zou moeten uitdragen dat 'de etnische minderheden steun verdienen' en dat 'de Centrumpartij een verwerpelijke partij is, en onzinnige en diskriminerende oplossingen suggereert'. Ze zou zich moeten inzetten voor het verbieden van partijen die aanzetten tot racisme en vreemdelingenhaat, maar zolang de rechter de CP niet had verboden zou ze zich verre moeten houden van agressie, provocaties en het onmogelijk maken van vergaderingen. In het rapport van de commissie klonk zo nadrukkelijk de angst door dat de PvdA betrokken zou raken bij een te agressieve campagne tegen de CP. Het PvdA-partijbestuur nam het rapport van de commissie-Stuiveling over¹¹ en een uitgebreide samenvatting verscheen in het partijblad *Voorwaarts*.¹² Verder stelde het partijbestuur een lange lijst met aanbevelingen op over de bestrijding van opkomend racisme en de CP, bestemd voor de afdelingen.¹³

Ook andere partijen overlegden intern over de vraag hoe met de CP om te gaan. De CDA-fractie sprak hier half september 1982 over. Afsproken werd om die partij niet op een bijzondere manier te behandelen. Een boycot zou geen nut hebben; die zou er maar voor zorgen dat CP een martelaarsrol zou krijgen en dat wilde het CDA

niet. Moties van de CP zouden niet worden ondersteund; men ging ervan uit dat de linkse partijen en de VVD dat ook niet zouden doen.¹⁴ Ook in de fractie en het bestuur van de VVD kwam half september 1982 de houding ten opzichte van de CP aan de orde. Omdat de CP niet verboden was, wilde de VVD die partij net als elke andere partij behandelen en was men bereid Janmaat zakelijk te benaderen als hij tenminste geen onzin praatte.¹⁵ De PvdA besteedde in het eerste jaar dat Janmaat in de Kamer zat intern veel meer aandacht aan de CP dan CDA en VVD, en wilde de CP negeren en isoleren, terwijl de beide andere partijen voor een zakelijke benadering waren. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat de PvdA zich sterk betrokken voelde bij de problemen van racisme en discriminatie. En daarnaast speelde wellicht een rol dat de PvdA meer dan die andere partijen de CP als een potentiële concurrent zag; veel van de stemmen op de CP in september 1982 kwamen uit de oude wijken van de grote steden en die hadden daarvoor PvdA gestemd.¹⁶

Meteen na de verkiezingen van 1982 begon er ook tussen de partijen een discussie over de vraag hoe in de Kamer met de CP om te gaan. Rond de toetreding van Janmaat tot de Kamer op 16 september 1982 maakten ze de informele afspraak om hem zoveel mogelijk te negeren en moties van de CP niet te ondertekenen.¹⁷ Ze stelden zo in de praktijk een cordon sanitaire¹⁸ in tegen de CP. Het Kamerlid Krajenbrink (CDA) beschreef een jaar later de sfeer in 1982: 'We waren in verlegenheid gebracht. Er stonden demonstranten op het Binnenhof, en de politici moesten ook wat doen. Er was die sfeer van: de duivel steekt zijn kop weer op. Dus toen is die – onofficiële – afspraak gemaakt om Janmaat te negeren.'¹⁹ Er waren overigens ook Kamerleden die al in 1982 pleitten voor een zakelijke benadering van de CP; de VVD'er Joekes zei dat hij Janmaat niet anders zou behandelen dan andere Kamerleden en de CDA'er Eversdijk vroeg zich af: 'Wat koop je voor pesterij?'²⁰ Maar in de praktijk overheersten negeren en isoleren.

In verschillende West-Europese landen legden in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw de andere partijen een cordon

sanitaire rond een extreem-rechtse partij die in het parlement door-
drong. Dat gebeurde onder meer in België bij het Vlaams Blok, in
Frankrijk bij het Front National en in (West-)Duitsland bij diverse
extreem-rechtse partijen.²¹ De politicoloog Sofie Damen definieert
een cordon sanitaire als de afspraak om geen politieke akkoorden te
sluiten met de betrokken partij. Ze onderscheidt zes aspecten: geen
bestuursakkoorden; geen gezamenlijke wetgevende activiteiten;
geen steun vragen aan de betrokken partij bij het indienen van ei-
gen moties; geen moties indienen die gesteund worden door de be-
trokken partij; geen gezamenlijke persconferenties of verklaringen
naar de pers; en geen stemafspraken.²² Een cordon sanitaire rond
een extreem-rechtse partij heeft volgens de politicoloog Sarah de
Lange twee belangrijke functies. Ten eerste geeft het een signaal
aan kiezers en andere partijen dat die partij zich buiten de democra-
tische orde plaatst door haar standpunten. En ten tweede belem-
mert het die partij bij de uitvoering van haar beleidsvoorstellen. Het
cordon sanitaire is dus een middel om liberaaldemocratische waar-
den te waarborgen. De Lange merkt op dat het een misvatting is dat
een cordon sanitaire ook het doodzwijgen van extreem-rechtse par-
tijen impliceert. Partijen kunnen een cordon sanitaire rond een par-
tij leggen en tegelijkertijd onderkennen dat deze partij relevante
problemen signaleert. Zij zouden dan aannemelijk moeten maken
dat de oplossingen die die partij voorstelt vanuit democratische
overwegingen onacceptabel zijn. Een cordon sanitaire is volgens
haar dan ook niet ten principale ondemocratisch en betekent niet
per se een aantasting van de vrijheid van meningsuiting of de de-
monisering van extreem-rechtse partijen of politici.²³ Maar dat ligt
wel aan de wijze van uitvoering van het cordon sanitaire; het dood-
zwijgen van een partij acht De Lange ondemocratisch.

Hoe zou het cordon sanitaire tegen de CP moeten worden inge-
vuld? Het Kamerlid Andrée van Es (PSP) verwoordde het dilemma
treffend: 'Bestrijden we de Centruumpartij in de Kamer door demon-
stratieve akties, waardoor we hem iedere keer weer publiciteit be-
zorgen, en misschien nieuwe aandacht? Of negeren we hem alleen
maar, waardoor hij geen publiciteit krijgt, maar waardoor zijn taal

onweersproken blijft?’²⁴ Dit dilemma zou tot 1998 de bestrijding van de CP en CD blijven domineren. Vooralsnog overheersten echter het negeren en isoleren. Zodra Janmaat in 1982, en ook nog wel in 1983, tijdens plenaire vergaderingen in de Kamer het woord nam stonden alle andere parlementariërs op en verlieten ze de zaal om vervolgens via de interne omroep te blijven luisteren.²⁵

De andere partijen besteedden zo in het eerste jaar dat Janmaat in de Tweede Kamer zat niet of nauwelijks aandacht aan de CP en haar gedachtegoed. Slechts een enkele keer kwam het in de plenaire vergadering tot een botsing. Dat was het geval toen Janmaat, naar aanleiding van de versterking door antifascisten van een CP-congres in het Amsterdamse Krasnapolsky-hotel, eind december 1982 in de Kamer vragen stelde aan de minister van Binnenlandse Zaken.²⁶ PPR-Kamerlid Lankhorst gebruikte dit debatje voor een felle aanval op de CP, waarbij hij onder meer zei dat '[v]elen [...] diep bezorgd [zijn] over de standpunten die onder andere door de Centruumpartij worden verkondigd. [...] Groepen worden tegen elkaar opgezet, de vreemdelingenhaat wordt aangewakkerd en de problemen van integratie en samenleven worden niet kleiner, maar groter gemaakt.’²⁷

De strategie van het negeren kende echter zijn beperkingen; soms ontkwamen de andere partijen er niet aan te reageren. Dat bleek bijvoorbeeld bij de naturalisatiedebatten van 23 en 29 juni 1983. Tot en met 1984 werden voorgenomen naturalisaties als wetsvoorstel voorgelegd aan de Tweede Kamer.²⁸ Gebruikelijk was dat dergelijke wetsvoorstellen hamerstukken waren. Omdat de CP kritisch stond ten opzichte van naturalisaties wilde Janmaat ze echter inhoudelijk behandelen.²⁹ Na bestudering van de wetsvoorstellen en de dossiers was hij tot de conclusie gekomen dat er veel mis was. En daarin stond hij niet alleen; ook CDA en VVD hadden half juni 1983 in de Eerste Kamer kritische vragen gesteld over de te soepele toepassing van de richtlijnen.³⁰ Volgens Janmaat voldeden de naturalisatievoorstellen in veel opzichten niet aan de wettelijke vereisten. Verder had hij veel kritiek op de vaste commissie voor Naturalisaties van de Tweede Kamer en op haar voorzitter, mevrouw Haas-Berger (PvdA).³¹ Op 23 juni 1983 stond er een aantal

naturalisaties op de agenda van de Kamer en Janmaat greep die gelegenheid aan om deze wetsvoorstellen stuk voor stuk te behandelen en zo – voor een lege Kamer, alle andere Kamerleden behalve de voorzitter hadden de vergaderzaal verlaten – zijn punt te maken.³² In zijn autobiografie schreef hij: ‘Tijdens het debat breng ik de vele tekortkomingen van de voorstellen aan het licht. Ik besteed ook veel aandacht aan de gevallen waarin vreemdelingen, door in de dossiers genoemde feiten en antecedenten, in het geheel niet voor het Nederlandschap in aanmerking komen. Personen met schandalige antecedenten worden ter naturalisatie door de regering voorgedragen. Staatssecretaris Korte-van Hemel heeft geen verdediging.’³³ Kamervoorzitter Dolman (PvdA) had tijdens het debat grote moeite om Janmaat in het gareel te houden; hij riep hem meermaalen op zich bij zijn onderwerp te houden en liet hem een aantal keer zijn woorden terugnemen.³⁴ De Kamer stemde na het debat in met de voorgestelde naturalisaties; de CP was – uiteraard – tegen. De media deden uitgebreid verslag van het debat. De televisierubriek Den Haag Vandaag (NOS) zond Janmaats optreden uit en de kranten deden er verslag van. Enkele Kamerleden, de CDA’er Gualthérie van Weezel en de VVD’er Korthals, bekenden op televisie dat ook zij twijfels hadden bij onderdelen van het gevoerde naturalisatiebeleid.³⁵

De Kamercommissie en staatssecretaris Korte-van Hemel (CDA) besloten nu om Janmaat in een volgend debat over een aantal naturalisaties toch maar van repliek te dienen; het negeren van Janmaat deed meer kwaad dan goed. Op 29 juni vond dit debat plaats, nu voor een volle zaal.³⁶ Mevrouw Haas-Berger kreeg de kans uit te leggen dat haar commissie de naturalisatievoorstellen wél zorgvuldig behandelde. Zij beschuldigde Janmaat van het uit hun verband halen en overdrijven van individuele gevallen.³⁷ De Kamer was het met haar eens en nam de wetsvoorstellen aan, met de CP tegen enkele naturalisatievoorstellen. Opmerkelijk is overigens dat eind oktober 1983 de voorzitters van de VVD en D’66 in een besloten overleg opmerkten dat Janmaat gelijk had bij de naturalisatiedebatten: de zaken werden niet zorgvuldig getoetst.³⁸ Deson-

danks stemden ook deze partijen voor alle wetsvoorstellen.

Janmaat voelde zich de winnaar van deze debatten, omdat hij de andere Kamerleden had gedwongen aanwezig te zijn als hij sprak. In zijn bijdrage op 29 juni zei hij: 'De debatten inzake naturalisaties tussen Staatssecretaris Korte-van Hemel en mij hebben in ieder geval een positieve uitwerking. Allereerst omdat de kamerleden het kinderachtige gedrag om allemaal weg te lopen als ik spreek, hebben verlaten. Dat wordt veelal in de kleutertijd gedaan, maar dat hoort niet in het parlement thuis.' En verder zag hij een positieve ontwikkeling bij de behandeling van de naturalisatiedossiers, omdat 'sinds de Centruumpartij verzoeken om naturalisatie tot onderwerp van debat in de Kamer maakt, er op het Ministerie van Justitie veel meer aandacht wordt besteed aan de dossiers'.³⁹ Een ontwikkeling die hij natuurlijk graag op het conto van zijn partij schreef.

Dat de strategie van het negeren zijn beperkingen had, bleek ook bij het debat over de Ontwerp Minderhedennota, in februari en maart 1984. In dat debat, gehouden in vijf Uitgebreide Commissievergaderingen, konden de andere fracties, anders dan in een plenair debat, Janmaat niet negeren en moesten ze wel met hem in debat gaan.⁴⁰ Janmaat roerde zich flink tijdens deze vergaderingen. Hij interrompeerde voortdurend andere Kamerleden, met name die van PvdA, CDA en VVD, en de bewindslieden en dat riep flinke irritaties op. Toen Janmaat tijdens een vergadering voor de zoveelste keer interrompeerde werd het VVD'er Hermans te gortig. Hij verweet Janmaat de problemen vergaand te versimpelen: 'U tracht het steeds zo voor te stellen dat alles vreselijk eenvoudig op te lossen is. Als dat het geval zou zijn, hadden wij met elkaar, u ook, niet zo'n moeite met het oplossen van deze problemen.'⁴¹

Het negeren en isoleren had dus ook zijn nadelen. Veel partijen waren overigens medio 1983 al aan het opschuiven in hun benadering van de CP. Niet de CPN en de PSP; die verlieten nog steeds de Kamer als Janmaat aan het woord was. De VVD en het CDA waren echter voor een 'correcte bejegening' van de CP, waarmee ze waarschijnlijk bedoelden dat ze gewoon in debat wilden gaan met die

partij. Beide partijen verwachtten vooral heil van het langetermijnbeleid van het kabinet-Lubbers – dat moest de voedingsbodem voor de CP wegnemen – en bleven vertrouwen op het oordeelsvermogen van de burgers – die zouden niet en masse naar de CP overlopen.⁴² De PPR was tot het inzicht gekomen dat negeren alleen niet werkte: ‘Uiteindelijk zullen we – in de Tweede Kamer – toch een debat met Janmaat aan moeten gaan. Op die wijze kunnen we zijn ideeën ontmantelen.’⁴³ En ook binnen de PvdA-fractie begon men medio 1983 te twifelen en gingen er stemmen op om Janmaat stevig van replek te gaan dienen, ‘omdat als niemand Janmaats beweringen ontzenuwt *in de buurten* de indruk kan ontstaan dat hij dús wel gelijk kan hebben’.⁴⁴ Het Kamerlid Schelto Patijn (PvdA), volgens *de Volkskrant* ‘één van de breinen achter de strategie van het Zwijgen’, vond eind september 1983 dat de PvdA-fractie moest stoppen met het negeren van Janmaat. Hij zou rustig en zakelijk moeten worden weersproken; aangetoond zou moeten worden dat ‘mensen in de problemen’ van de CP niets te verwachten hadden. En als de CP discriminerende of beledigende opmerkingen maakte, zouden die ‘fel aan de kaak [...] gesteld’ moeten worden.⁴⁵ Verder was Patijn tegen het vormen van één breed front tegen Janmaat.⁴⁶ Dat laatste waarschijnlijk om te voorkomen dat Janmaat zich als underdog kon positioneren. Het partijbestuur van de PvdA wilde nu juist wél een breed front tegen de CP. Eind 1983 schreef het partijbestuur dat er contacten waren met ‘bijna alle andere partijen’. Hierbij was afgesproken dat de CP in het parlement op een koele, correcte manier zou worden benaderd en dat er geen partijpolitiek gekissebis zou zijn als de CP in het geding was.⁴⁷

Het PvdA-partijbestuur doelde hier op twee informele en vertrouwelijke overleggen, een van alleen de progressieve partijen en een van alle ‘democratische’ partijen, waar die partijen probeerden hun optreden tegenover de CP op elkaar af te stemmen. De behoefte aan zo’n overleg was waarschijnlijk ontstaan na de verkiezingsoverwinning van de CP in Almere op 21 september 1983. Velen waren daarvan geschrokken en het debat over de bestrijding van de CP ging in een hogere versnelling. vvd-voorzitter Jan Kamminga deed

een paar dagen later een oproep om de CP nu echt te gaan bestrijden. De strategie van het negeren, het doodzwijgen, had volgens hem gefaald; nu moest 'het masker van de Centruumpartij' worden afgetrokken.⁴⁸ Andere partijen, waaronder PvdA en CDA, reageerden positief op het vvd-voorstel. PvdA-voorzitter Max van den Berg deed dit vertoon van eendracht echter weer teniet door een verband te suggereren tussen de politiek van het kabinet-Lubbers en de groei van de CP; hij verweet de regering door de zware bezuinigingen een voedingsbodem voor de CP te creëren.⁴⁹ Het vervolgens losbarstende gekissebis tussen vvd en PvdA droeg natuurlijk weinig bij aan de bestrijding van de CP.

Het eerste overleg, de werkgroep racisme van het progressief partijenoverleg – bestaande uit vertegenwoordigers van PvdA, CPN, PSP en PPR – is in het najaar van 1983 een drietal keer bij elkaar geweest, daarna waarschijnlijk niet meer.⁵⁰ In een notitie deed de werkgroep aanbevelingen voor een gezamenlijke antiracismestrategie van de progressieve partijen. Het tweede overleg, dat van alle 'democratische' partijen – alleen de GPV en de RPF wilden niet meedoen; de SGP wel – kwam vanaf oktober 1983 regelmatig bijeen om te praten over de vraag hoe om te gaan met de CP; na enkele vergaderingen werd dit overleg aangeduid als het 'racismeoverleg'. Men wilde tot een gezamenlijke aanpak komen op een zo breed mogelijke basis, ook met maatschappelijke organisaties. Verder wilden de partijen overleggen over het verloop van de debatten over de Minderhedennota die in het voorjaar van 1984 zouden plaatsvinden. Ze waren eropuit die debatten zonder gekissebis – daar kon de CP alleen maar van profiteren – te laten verlopen.⁵¹ De meeste partijen ervoeren dit besloten overleg als zeer nuttig: 'Er is maar één manier om afglijden naar een anti-buitenlandersprogramma te voorkomen, namelijk door daar buiten de publiciteit heel open, eerlijk en direct over te spreken.'⁵² Aangenomen mag worden dat het racismeoverleg na het vertrek van Janmaat uit de Kamer in 1986 niet meer bijeengekomen is.⁵³

Janmaat juichte het voornemen van de andere partijen om hem na 'Almere' van repliek te gaan dienen toe: 'We worden [zo] uit de

sfeer gehaald van het niet deugen. Het taboe om over het probleem van de minderheden in de Kamer te spreken zal worden doorbroken.' En dat zou in zijn ogen de verdere groei van zijn partij alleen maar ten goede komen.⁵⁴ Ook uit een provocerend briefje dat hij begin oktober 1983 aan zijn collega-Kamerleden schreef bleek dat hij hoopte op een politiek debat: 'Woordvoerders van verschillende partijen roepen op de Centruumpartij te "ontmaskeren", nu dood-zwijgen niet schijnt te helpen. Tegen open en eerlijke bestrijding van onze beginselen en doeleinden kan uiteraard geen bezwaar zijn.' Hij wilde het debat wél op een hoger niveau brengen, schreef hij, en dat 'moet toch niet zo'n moeite zijn voor een kamer vol deskundigheid'.⁵⁵ Het zelfvertrouwen van Janmaat was na de verkiezingsoverwinning in Almere en door de gunstige peilingen duidelijk gegroeid.

In oktober 1983 tijdens de Algemene Beschouwingen openden de fractieleiders van CDA, PSP, CPN, PPR en EVP de aanval op de CP. De CDA'er De Vries verwees in zijn inbreng naar spanningen in de samenleving door de immigratie. Een gezamenlijke kruistocht van antiracistische partijen tegen de CP zou die niet oplossen. Het ging in zijn ogen om het bespreekbaar maken van de problemen en het verminderen van de spanningen. Op een vraag van Janmaat merkte hij op dat een democratische partij niet zou moeten inspelen op racistische gevoelens in de samenleving, maar op een constructieve en positieve wijze de aandacht op de problemen zou moeten vestigen. Ook de kleine linkse partijen vielen de CP aan, waarbij de PSP en de CPN tevens de regering(spartijen) op de korrel namen. Opvallend was dat Janmaat alleen reageerde op het CDA; de kleine linkse partijen vielen hem feller en harder aan, maar die negeerde hij.⁵⁶

Ook het door Janmaat aangevraagde interpellatiedebat half mei 1984 over de verstoring van een CP-congres in Boekel grepen de meeste partijen aan om zware kritiek te uiten op het gedachtegoed van de CP. Met name Lankhorst (PPR) trok fel van leer. Hij refereerde onder meer aan de kort daarvoor uitgelekte conceptnota van de CP 'Nederland voor de Nederlanders' met daarin de noodweertheorie.⁵⁷ Hij zei dat de PPR geweld, ook tegen de CP, afkeurde en dat het

goed zou zijn als Janmaat dat ook zou doen: 'Ik daag hem daartoe uit. Ik daag hem uit om hetgeen in de nota staat terug te nemen.' Verder zei hij dat de cp groepen tegen elkaar opzette, de vreemdelingenhaat aanwakkerde en de problemen van integratie en samenleving niet kleiner, maar groter maakte: 'Daarom zijn er dingen gebeurd in Boekel, die niet hadden mogen gebeuren.'⁵⁸ Bij de Algemene Beschouwingen van oktober 1984 besteedden de andere partijen weinig aandacht meer aan de cp. De conflicten binnen de cp waren toen op hun hoogtepunt en het leek kennelijk verstandig om niet te veel aandacht meer aan die partij te besteden.⁵⁹

Met name tussen oktober 1983 en medio 1984 waren er enkele Kamerdebatten, waarin de andere partijen de cp aanvielen, waarschijnlijk vooral omdat die partij het in die tijd goed deed bij enkele verkiezingen en in de peilingen. Hierbij was er overigens niet of nauwelijks sprake van debatteren, van een gedachtewisseling, met Janmaat; het ging vooral om statements van fractievoorzitters die de cp 'de waarheid' zeiden en waarschuwden voor het gedachtegoed van die partij. Nadat Janmaat in oktober 1984 uit de cp was gezet en in het parlement verderging als de groep-Janmaat besteedden de andere partijen weinig aandacht meer aan hem, waarschijnlijk omdat de cp en Janmaat kelderden in de peilingen en dus geen (potentiële) machtsfactor meer waren.⁶⁰ Bij de verkiezingen van 1986 behaalden noch Janmaats nieuwe partij, de cd, noch de cp voldoende stemmen voor een zetel.

Toen Janmaat in september 1989, nu voor de cd, terugkeerde in de Tweede Kamer reageerden veel politici weer 'ontsteld'; PvdA-leider Kok riep op tot het wegnemen van de voedingsbodem voor racisme en vreemdelingenhaat en vvd-leider Voorhoeve wilde dat de andere fracties weer één lijn tegen Janmaat zouden trekken.⁶¹ Het resultaat was dat de partijen half januari 1990 afspraken dat de cd niet zou worden uitgenodigd voor het informele overleg van de fractiesecretarissen.⁶² De PvdA-fractie wilde de cd, net als de cp in 1982, eigenlijk liever blijven negeren.⁶³ Maar de meerderheid van de fracties wilde provocerend optreden van Janmaat niet meer zonder enig

weerwoord tolereren.⁶⁴ Het besluit over het niet toelaten van de CD tot het secretarissenoverleg viel pas half januari 1990; het gevoel van urgentie was duidelijk minder dan in 1982.

Ondanks het voornemen om weerwoord te gaan bieden bleven de andere partijen toch weer twijfelen. In de praktijk kwam het erop neer dat ze de CP vooral negeerden, totdat men het gevoel kreeg dat dat niet langer kon. Waarschijnlijk als gevolg van het succes van de CD bij de gemeenteraadsverkiezingen van dat jaar kwam de VVD'er Wiebenga in mei 1990 met het plan om de CD met argumenten te gaan bestrijden. Het negeren had niet gewerkt, vond hij. CDA en PvdA waren daartegen; het CDA omdat Janmaat niets zinnigs zei waarop gereageerd kan worden, en de PvdA omdat die bang was dat Janmaat in de rol van underdog zou worden gedrongen.⁶⁵ Dat men zich binnen de PvdA wel zorgen maakte over de opkomst van de CD blijkt uit het instellen in 1990 van de commissie-Rombouts. Die had als primair doel het actualiseren van het minderhedenbeleid, maar hield zich ook bezig met het ontwikkelen van voorstellen voor het bestrijden van discriminatie. De commissie zag het bestaan van 'racistische partijen', zowel in Nederland als elders in West-Europa, als een 'hardnekkig fenomeen': 'Ook een deel van de traditionele PvdA-achterban heeft afgelopen jaren CP/CD gestemd.' Bij de bestrijding van discriminatie wilde de commissie zwaar inzetten op justitiële vervolging.⁶⁶

Vanaf het begin van de jaren negentig begon de manier waarop in de politiek het debat over het minderhedenbeleid werd gevoerd te veranderen en de VVD nam daarbij het voortouw. Het onderwerp kwam in de jaren tachtig regelmatig in de Tweede Kamer aan de orde, maar men was wel vaak omzichtig om de CP en later de CD niet in de kaart te spelen.⁶⁷ Die omzichtigheid paste ook bij de neiging die de gevestigde partijen hadden om het minderhedenbeleid te depolitiseren.⁶⁸ VVD-fractievoorzitter Bolkestein doorbrak begin september 1991 deze consensus met een rede genaamd 'De integratie van minderheden' op een congres van de Liberale Internationale in Luzern; enkele dagen later werd die rede gepubliceerd in *de Volkskrant*.⁶⁹ De kern van Bolkesteins boodschap was dat het min-

derhedenbeleid zich nu volledig zou moeten richten op integratie.⁷⁰ Dat was, zei hij, 'zo'n moeilijk probleem dat het alleen met durf en creativiteit kan worden opgelost. Voor vrijblijvendheid noch taboes is daarbij ruimte. Er is een groot debat nodig waaraan alle politieke partijen deelnemen, over wat mag en wat kan, wat moet en wat anders dreigt.'

Minister Dales (PvdA) van Binnenlandse Zaken pakte de handschoen op en organiseerde een 'nationaal debat' over het minderhedenbeleid dat eind 1991, begin 1992 plaatsvond en waarbij veel politieke en maatschappelijke organisaties betrokken waren.⁷¹ Het 'nationaal debat' vond zijn afsluiting in een debat dat de Tweede Kamer eind september 1992 voerde aan de hand van een rapportage over de integratie van minderheden.⁷² Mevrouw Dales verklaarde tijdens dit debat geen alternatief te zien voor het gevoerde integratiebeleid. Minderheden moesten volgens haar zelf invulling geven aan de integratie en dat legde hun verplichtingen op, en Nederlanders zouden zich medeverantwoordelijk moeten voelen.⁷³ De woordvoerders van de verschillende partijen vonden het winst dat er open over de problemen bij de integratie van minderheden was gesproken.⁷⁴

Janmaat speelde een merkwaardige rol in dit Kamerdebat dat voor hem toch belangrijk zou moeten zijn. Bij het debat in eerste termijn, waar de Kamerleden hun standpunten naar voren konden brengen, was hij afwezig, terwijl hij eerder die dag wel in de Kamer was. Bij de tweede termijn was hij er wel en diende hij een motie in.⁷⁵ Zijn collega-Kamerleden peperden hem zijn gedrag flink in: bij de eerste termijn van het debat afwezig zijn en dan in de tweede termijn het hoogste woord willen voeren. Janmaat verweerde zich zwakjes. Hij zou niet aanwezig zijn geweest, omdat het debat was vervroegd, maar hij had wel naar het debat geluisterd, thuis: 'Het is volstrekt verkeerd te doen alsof de CD met opzet weg zou blijven, zeker als het over dit onderwerp gaat.' Het is opmerkelijk dat Janmaat een motie kon indienen; dat was een breuk in het vigerende cordon sanitaire. Krajenbrink (CDA) en Van Middelkoop (GPV), die met de VVD en de RPF het indienen van de motie ondersteunden,

zeiden ter toelichting dat Kamerleden moties moesten kunnen indienen; ze zeiden er wel bij het niet eens te zijn met de inhoud van de motie.⁷⁶ Dit was Janmaats tweede motie; eerder had hij een motie ingediend tijdens zijn interpellatie naar aanleiding van de gebeurtenissen in Boekel in 1984.⁷⁷

Mede door de grote politieke en media-aandacht voor het minderhedendebat⁷⁸ begon vanaf 1992 de aanhang van de CD flink te groeien, althans in de peilingen. Begin april 1993 zei 4 procent van de geënquêteerden op de CD te gaan stemmen; omgerekend betekende dat zes Kamerzetels.⁷⁹ Eind 1993 stond de CD in de peilingen op 5 procent, wat omgerekend zeven of acht zetels zou betekenen.⁸⁰ De andere partijen begonnen nu nerveus te worden en gingen weer praten over een aanpassing van de strategie tegen de CD. In een discussie met Kamerleden en wetenschappers in maart 1993 bleef het nog bij een herhaling van de bekende standpunten uit de jaren tachtig. De een zei dat je niet kon blijven weglopen als Janmaat in de Tweede Kamer wat ging zeggen; de ander zei dat een discussie met Janmaat zijn standpunten zou legitimeren; en een derde dat een discussie met Janmaat nauwelijks mogelijk was omdat hij chaotisch was en er steeds andere onderwerpen bij haalde. Enkelen pleitten voor een confrontatiestrategie; de opvattingen van de CD zouden moeten worden ontmaskerd.⁸¹ Een maand later, in april 1993, maakten woordvoerders van de overige partijen tijdens een forumbijeenkomst afspraken: men zou Janmaat in Kamerdebatten weerwoord gaan bieden.⁸²

In het debat over de Voorjaarsnota in mei 1993 voegde Groen-Links-fractievoorzitter Lankhorst de daad bij het woord. Hij verweet Janmaat ongenueanceerd te zijn, haat te zaaien tussen bevolkingsgroepen en niet te willen bijdragen aan een echte oplossing van de problemen. Hij kreeg daarbij, ondanks de gemaakte afspraken, weinig tot geen steun van zijn collega's.⁸³ Bij de Algemene Beschuwingen in september 1993 zocht Lankhorst wederom de confrontatie en noemde hij Janmaat bekrompen en een racist. Toen Janmaat bezwaar maakte tegen de kwalificatie 'racist' kreeg hij nota bene

applaus van de publieke tribune. Lankhorst zei daarop: ‘Al die jaren dat de heer Janmaat hier zit, heeft hij nog nooit een voorstel gedaan om de vraagstukken wat kleiner te maken, om de problemen op te lossen, om mensen bij elkaar te brengen. [...] Dat neem ik hem buitengewoon kwalijk.’ Weer kreeg hij weinig steun van zijn collega’s.⁸⁴ In oktober 1993 kwam het, tijdens de behandeling van de begroting van het ministerie van LNV, nog tot een scherp debat tussen de PvdA’er Huys en Janmaat. Janmaat zei dat Huys’ verhaal – deze pleitte voor financiële verschuivingen op de LNV-begroting – op hem overkwam als een ‘goedkope verkiezingsstunt’ en vroeg hem of hij bereid was geld vrij te maken voor de land- en tuinbouw door te korten op de gelden voor de opvang van asielzoekers. Op de publieke tribune reageerden de aanwezige boeren en tuinders enthousiast. Huys was verontwaardigd en noemde Janmaat een racist. Janmaat was erg tevreden over zijn optreden in dit debat en noemde het in zijn autobiografie ‘de meest ophefmakende interruptie uit mijn Kamerlidmaatschap’.⁸⁵ Hij leek vooral tevreden over de – door hem doelbewust opgeroepen – reacties van de boeren en tuinders op de publieke tribune.

Er was dus (wederom) – zo bleek begin 1994 – niet veel terechtgekomen van de afspraken om Janmaat weerwoord te gaan bieden. Volgens Lankhorst werkte de strategie van het negeren echter niet meer; Janmaat verwoordde de onlustgevoelens van Nederland en daarover moest je praten.⁸⁶ Anderen in de Tweede Kamer deelden deze conclusie; zo viel de vvd’er Dijkstal Lankhorst bij⁸⁷ en kwam ook een cda-conferentie tot dezelfde conclusie.⁸⁸ En wederom klaagden Kamerleden dat zo’n confrontatiestrategie nog niet zo eenvoudig was; ze vonden het lastig om grip op Janmaat te krijgen. De PvdA’er Lilipaly, voorzitter van de vaste Kamercommissie voor minderheden, gaf toe geen antwoord te hebben, ‘maar wie heeft dat wel’. En vervolgens kwam hij met de gebruikelijke lijst van klachten: Janmaat komt nooit op vergaderingen; als je met hem wil argumenteren gaat hij daar niet op in; hij speelt alleen in op gevoelens van mensen. Wel was iedereen in de Kamer het erover eens dat het negeren van Janmaat niet meer werkte. De meeste Kamerleden

hadden een voorkeur voor zakelijk argumenteren met Janmaat, maar dat was lastig, zei Dijkstal: 'Het probleem is dat argumenteren met hem heel moeilijk is, want hij debatteert zo chaotisch.' Lankhorst geloofde nog het meest in de strategie 'waarbij het publiek steeds duidelijk wordt gemaakt dat wat Janmaat zegt onzin is, maar dat je zelf wel op hun problemen wil ingaan'.⁸⁹ *Vrij Nederland* concludeerde in januari 1994 dat de Kamerleden er nog steeds niet uit waren: Janmaat doodzwijgen wilden ze niet meer, maar de stap naar de confrontatie hadden de meesten nog niet gezet.⁹⁰

In januari 1994 vonden er enkele incidenten plaats die de stemming in de Tweede Kamer ten opzichte van Janmaat sterk verbitterden. Die deed uitspraken bij het plotselinge overlijden van de minister van Binnenlandse Zaken mevrouw Dales (PvdA) op 10 januari 1994 en over minister van Justitie Hirsch Ballin (CDA) in een interview in *Elsevier* een paar weken later die tot grote verontwaardiging leidden.⁹¹ Voor de andere partijen in de Tweede Kamer waren deze uitspraken de druppel die de emmer deed overlopen. Op 24 januari ondertekenden de fractievoorzitters van CDA, PvdA, vvd, GroenLinks, D66, RPF, GPV en SGP een verklaring waarin ze de uitlatingen van Janmaat verwierpen en zeiden niet meer op hem te zullen reageren: 'Janmaat heeft zich buiten elke politieke discussie gesteld.'⁹²

Na de Tweede Kamerverkiezingen van 1994, die voor de CD succesvol waren verlopen, hoewel het aantal zetels minder steeg dan gehoopt, kreeg Janmaat versterking van twee partijgenoten, Wil Schuurman – die tevens zijn levenspartner en vanaf 1996 zijn echtgenote was – en Cor Zonneveld. Na het overlijden van Zonneveld eind 1997 volgde Wim Elsthout hem op. Opmerkelijk is dat in 1994 het cordon sanitaire tegen de CD iets werd versoepeld. De andere partijen lieten de CD toe tot het informele overleg van fractiesecretarissen. GroenLinks en PvdA waren tegen, maar de andere partijen waren voor.⁹³ De partijen hadden ook besloten in het vervolg assertiever te gaan reageren op uitlatingen van de CD.⁹⁴ Dat heeft overigens niet geleid tot grote activiteit van de Kamer; in tegenstelling tot

de jaren daarvoor zijn er geen voorbeelden van Kamerleden die Janmaat onder handen namen. Nog een opmerkelijk punt tot slot: in 1997 weigerde Janmaat zijn bijdrage in de eerste termijn van de Algemene Beschouwingen uit te spreken; hij wenste niet te spreken voor een zaal zonder Kamerleden en met slechts enkele ministers – het was vlak na de dinerpauze. In een gesprek met Kamer voorzitter Bukman kreeg hij nog het aanbod zijn eerste termijn later tijdens de vergadering uit te spreken, maar voor hem hoefde het niet meer.⁹⁵ Wellicht had Janmaat er na dertien jaar geen zin meer in om voor een lege Kamer te spreken.

Sociaal isolement

De cp en cd zaten in de Tweede Kamer niet alleen in een politiek, maar ook in een sociaal isolement. De andere partijen meden Janmaat als de pest. Kamerleden probeerden zo weinig mogelijk met hem in contact te komen. Hij kreeg in de vergaderzaal van de Kamer een bankje voor zich alleen, omdat niemand naast hem wilde zitten. Kamerleden vroegen zich af of ze voor hem de deur moesten openhouden als hij achter hen liep.⁹⁶ Ook in de informele sfeer, in de koffiekamer of in de leeszaal van de Tweede Kamer, negeerden de andere Kamerleden hem.⁹⁷ Hij had zo nauwelijks contacten met de andere Kamerleden. Zelf zei hij daarover: 'Ik heb geen collega's, wel 149 tegenstanders die ons land willen afbreken.'⁹⁸ De eerste vier jaar kreeg hij naar eigen zeggen maar van twee Kamerleden een hand, van Kamervoorzitter Dolman en van de vvd'er Voorhoeve. Volgens Janmaat draaiden er in die periode wel enkele Kamerleden bij, zoals de vvd'er Nijpels die 'heel vriendelijk' was als hij hem in het restaurant aansprak, vooral toen de cp in de peilingen omhoog schoot.⁹⁹ Janmaat zei in 1988 dat hij geen last had van de sfeer van kilte en verguizing op het Binnenhof: 'Ik kan daar zeer goed tegen.'¹⁰⁰ Na zijn terugkeer in de Kamer in 1989 veranderde er niet zoveel. Dat blijkt uit het volgende voorval. Erik Jurgens (PvdA) vertelde dat ook Janmaat hem in 1990 na zijn beëdiging als Kamerlid feliciteerde. Na afloop kreeg hij daar kritiek op van fractiegenoten; je geeft iemand als Janmaat toch geen hand. Daar was

Jurgens het niet mee eens: collega's zijn collega's.¹⁰¹ Janmaat ging er prat op dat hij wel goed contact had met de medewerkers van de Tweede Kamer.¹⁰² In zijn autobiografie claimde hij dat zij achter de gordijnen stonden te luisteren als hij aan het woord was, totdat de Kamervoorzitter dat verbood.¹⁰³ Dit paste natuurlijk mooi in het populistische verhaal van de CP en CD; de Kamerleden en hun voorzitter – de 'elite' – versus de Kamermedewerkers – het 'volk'.

Het sociaal isoleren van Janmaat en de CP en later de CD had ook een wrange kant. Dat bleek na Kedichem, waar in 1986 antifascisten een vergadering van de CP en CD met veel geweld verstoorde en Wil Schuurman – toen medewerker van de CD-fractie – zwaargewond raakte. Noch Janmaat noch Schuurman hoorde toen iets van de andere Kamerleden of van de voorzitter. Janmaat was daar zeer verbolgen over.¹⁰⁴ In de jaren daarna volgden de perikelen over de huisvesting van de CD in het Kamergebouw en over de parkeerplek.¹⁰⁵ De CD vroeg voor Schuurman in verband met haar invaliditeit een voorziening in de parkeergarage van de Kamer. In zijn autobiografie schreef Janmaat: 'Het is ondoenlijk Willy Schuurman naar boven te rijden in haar rolstoel via de auto-uitgangen. Er is wel een lift in de garage voor Kamerleden, maar die is afgesloten. We krijgen daar geen sleutel van. Uit veiligheidsoverwegingen heet het. Wel mogen we de wagen op de eerste etage parkeren, maar die is opengesteld voor het publiek en is voor een langere periode onveilig, want het hoeft maar een tegenstander op te vallen en de auto zit op zijn minst onder de krassen. In vier jaar tijd is er geen oplossing via de Kamer aangedragen.'¹⁰⁶ Ook lukte het de Kamer niet om Schuurman aan een werkplek te helpen die met een rolstoel bereikbaar was. Sterker nog: nadat zij al invalide was geworden moest de CD-fractie naar een nieuwe werkplek op de zolder van het Binnenhof verhuizen. Dit zorgde ervoor dat Schuurman elke ochtend naar boven moest worden gedragen.¹⁰⁷

In april 1992 verhuisde de Tweede Kamer naar een nieuwe zaal. Na veel touwtrekken tussen de fracties over de vanuit publicitair oogpunt beste plaatsen stelde het presidium van de Kamer in maart 1992 de verdeling van de stoelen vast. Janmaat kreeg een (symbo-

lisch) plaatsje uiterst rechts in de zaal, waarbij het wellicht het meest van belang was dat deze buiten het bereik van de vaste televisiecamera was.¹⁰⁸ Bij zijn vertrek uit de Tweede Kamer in 1998 kreeg Janmaat in verband met zijn strafblad – hij had inmiddels twee veroordelingen wegens discriminatie – geen lintje¹⁰⁹, terwijl het gebruikelijk was dat Kamerleden die meer dan tien jaar in de Kamer hadden gezeten – en Janmaat was circa dertien jaar lid – een onderscheiding als ridder in de Orde van Oranje Nassau kregen. Bij zijn overlijden in 2002 herdacht Kamervoorzitter Weisglas hem in een vrijwel lege Tweede Kamer in niet meer dan zeven zinnen. Vervolgens namen de aanwezigen enkele ogenblikken stilte in acht.¹¹⁰

De manier waarop de Kamer en de andere partijen met de CP en CD omgingen contrasteerde met de in het algemeen vriendelijke verhoudingen in het parlement¹¹¹; door de scherpe politieke tegenstelling tussen de CP en CD en de andere partijen kwamen ook de persoonlijke verhoudingen onder druk te staan.

Overnemen van standpunten

Namen andere partijen standpunten van de CP of CD, al dan niet in afgezwakte vorm, over om zo die partijen de wind uit de zeilen te nemen? Politieke tegenstanders en andere critici beschuldigden in de jaren tachtig met name de VVD en het CDA er regelmatig van dat zij in de richting van die partijen opschoven met hun standpunten op het gebied van immigratie en integratie. In 1983 zagen Brants en Hoogendoorn in Nederland een ontwikkeling als in het Verenigd Koninkrijk, waar premier Thatcher de standpunten van het extreem-rechtse National Front in afgezwakte vorm overnam. Ook de Anne Frank Stichting waarschuwde hier regelmatig voor.¹¹² In oktober 1983 beschuldigde PSP'er Van der Spek de regeringspartijen CDA en VVD van het overnemen van standpunten van de CP. Hij noemde als voorbeelden het voorstel om de kinderbijslag van buitenlandse kinderen te verlagen en de steeds grotere nadruk op het remigratiebeleid: 'Het is maar een kleine stap van deze bedekte, beschaafde vormen van ongelijke behandeling naar openlijke vreemdelingenhaat.'¹¹³ Ook de media uitten zo nu en dan dergelijke beschuldigingen.

gen. De *Haagse Post* schreef in september 1984 dat de vvd uit zou zijn op cp-kiezers en noemde – net als de rsp – als voorbeeld het woonlandbeginsel voor de kinderbijslag. vvd-fractievoorzitter Nijpels wierp deze aantijging verre van zich: ‘Het feit dat de cp ergens voor is, is voor mij geen reden om vervolgens tegen te zijn.’¹¹⁴ De vraag is of deze beschuldigingen aan het adres van cda en vvd hout snijden. Dergelijke beschuldigingen lijken goed te passen in de politieke strijd tegen het kabinet-Lubbers. Ook Lankhorst (ppr, later GroenLinks) was, terugkijkend, van mening dat er geen sprake was van het overnemen van standpunten van de cp in de jaren tachtig.¹¹⁵

Was er in het begin van de jaren negentig bij het door Bolkestein (vvd) gestarte minderhedendebat sprake van het overnemen van standpunten, nu van de cd? Zelf vond Bolkestein – terugkijkend in 1999 – van niet. Hij zei dat hij bepaalde uitspraken deed omdat hij dat zo vond en niet alleen om er electorale munt uit te slaan. Hij noemde zichzelf geen populist, maar zei als politicus wel rekening te houden met gevoelens die onder het volk leven. Hij kreeg soms steun van de cd, maar ‘[i]k zei wat ik te zeggen had – of Janmaat me bijviel of niet’. Verder zei hij: ‘Sinds ik met het minderhedendebat begon, gingen de Centrumdemocraten in de peilingen *omlaag*. Door realistisch te zijn heb ik bewerkstelligd dat gefrustreerde kiezers hun heil niet meer bij Janmaat en de zijnen hoefden te zoeken. Het ging me om de zaak zelf. Maar dat de cd verdween, is een gunstig neveneffect van mijn optreden geweest.’¹¹⁶ Ed van Thijn – ook terugkijkend – zag het anders. Hij sloot niet uit dat Bolkestein electorale munt wilde slaan uit onlustgevoelens die bij autochtone Nederlanders leefden over immigratie. Hij wilde Bolkestein ‘absoluut geen racist’ noemen, maar vond wel dat die met vuur speelde door in dezelfde put als Janmaat te roeren. ‘Als je het hem op de persoon af vraagt, zal hij zeggen dat hij dat deed om extreem-rechts te bestrijden. Hij probeerde Janmaat de pas af te snijden door een deel van diens programma over te nemen. Maar daar moet je mee uitkijken. Je weet nooit wat je oproept.’ Van Thijn kon zich niet vinden in het minderhedendebat zoals dat door Bolkestein was geïnitieerd: ‘Het is mij te ongenueanceerd.’¹¹⁷ Het is overigens niet waar dat van-

af 1991, toen Bolkestein met het minderhedendebat begon, de cd in de peilingen omlaagging; de cd steeg vanaf begin 1992 juist sterk in de peilingen. Pas begin 1994 ging de cd in de peilingen omlaag, maar dat was waarschijnlijk mede het gevolg van uitspraken van Janmaat zelf – bij het overlijden van minister Dales en in een interview in *Elsevier*.¹¹⁸

De vraag blijft of Bolkestein en wellicht ook anderen standpunten van de cd al dan niet in gematigde vorm overnamen. Beïnvloedt een anti-immigratiepartij de standpunten op het gebied van immigratie en integratie van de gevestigde partijen? Twee studies gaan in op deze vraag, de eerste voor de cp en de tweede voor de cd. De politicoloog Simon Otjes onderzocht of en in hoeverre nieuwe partijen – waaronder de cp – invloed hadden op de standpunten van gevestigde politieke partijen en op de thema's die zij aan de orde stelden.¹¹⁹ Hij constateerde dat de Tweede Kamer in de jaren na 1982 meer aandacht had voor het immigratie- en integratiebeleid; het hoogtepunt van die aandacht was in 1984, waarna een daling optrad. Die toenemende aandacht kan volgens hem zijn veroorzaakt door de toetreding van de cp tot de Tweede Kamer, terwijl een andere mogelijke verklaring zou kunnen zijn de behandeling van de Minderhedennota in die jaren. Otjes constateerde tot slot dat de cp nauwelijks invloed had op de programma's van andere partijen.¹²⁰

De politicoloog Amber Jane Davis onderzocht de vraag of een anti-immigratiepartij de standpunten op het gebied van immigratie en integratie van de gevestigde partijen beïnvloedt voor Nederland, Vlaanderen en het Verenigd Koninkrijk op basis van de partijprogramma's uit de jaren 1987 tot en met 2010. Zij kwam voor Nederland tot de conclusie dat de gevestigde partijen, met name cda, vvd en PvdA, de neiging hadden hun standpunten op het gebied van immigratie en integratie te depolitiseren, omdat ze op dat punt intern verdeeld waren. Daarnaast waren ze geneigd te komen met voorstellen voor een relatief liberaal immigratie- en integratiebeleid, tenzij een sterke anti-immigratiepartij hen 'dwong' om met voorstellen voor een meer restrictief beleid te komen. Dat laatste

gebeurde pas in 2002. De bestuurlijke praktijk in Nederland was overigens anders, constateerde Davis. De paarse kabinetten voerden met name in de jaren negentig een restrictief beleid, onder meer uitmondend in de Vreemdelingenwet van 2000. Zij concludeerde dat de cd, omdat die partij zo klein was, waarschijnlijk weinig invloed heeft uitgeoefend op het Nederlandse immigratie- en integratiebeleid.¹²¹

De beschuldigingen, met name aan het adres van cda en vvd, van het overnemen van standpunten van de cp en cd lijken dus niet terecht en speelden waarschijnlijk vooral een rol in de politieke strijd. De neiging van de grote politieke partijen om het immigratie- en integratiebeleid te depolitiseren nam overigens in de loop van de jaren negentig geleidelijk af, mede als gevolg van het optreden van Bolkestein.

Aanpassing electorale spelregels en andere wet- en regelgeving

Nederland kent door de evenredige vertegenwoordiging en het ontbreken van een kiesdrempel een zeer open electoraal systeem. Naast het electorale systeem, geregeld in de Kieswet, zijn er nog enkele andere wetten en regelingen van belang voor politieke partijen, namelijk de Omroepwet – die regelt onder meer de radio- en televisie-uitzendingen van de politieke partijen – en de wet- en regelgeving op het gebied van de subsidiëring van politieke partijen. Is deze, en wellicht andere, wet- en regelgeving aangepast, om zo de opkomst dan wel het functioneren van de cp en cd te belemmeren?¹²²

De Kieswet regelt de verkiezingen voor de leden van de Eerste en Tweede Kamer, het Europees Parlement, Provinciale Staten en gemeenteraden. In 1981, toen de cp voor het eerst meedeed aan Tweede Kamerverkiezingen, was er een financiële drempel van duizend gulden per kieskring – er waren toen achttien kieskringen – en moesten er per kieskring minstens vijfentwintig handtekeningen van kiesgerechtigden onder de kandidatenlijst worden geplaatst. In de jaren tussen 1981 en 1998 vonden er diverse wijzigingen van de

Kieswet plaats. In de meeste gevallen waren dat wijzigingen die niet tegen de CP of CD waren gericht en ook geen onevenredig nadeel voor deze partijen met zich mee brachten. Het aantal handtekeningen per kieskring ging bijvoorbeeld in 1989 omlaag van vijftientig naar tien.¹²³

De wetswijziging van 1997 lijkt wél tegen de CD gericht te zijn geweest. Aan de gemeenteraads- en de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 namen zo veel partijen deel dat dat technische problemen gaf met stembiljetten en stemmachines. In de bijgestelde Kieswet ging het aantal handtekeningen weer omhoog van tien naar vijftientig per kieskring om lichtvaardige kandidaatstelling te voorkomen. Hierbij speelde bij sommige Kamerleden het oogmerk mee om de CD en andere extreem-rechtse partijen te benadelen. Zo zei Rehwinkel (PvdA) tijdens het Kamerdebat dat het ‘een charmante bijkomstigheid [zou] kunnen zijn wanneer het verzamelen van een groot aantal handtekeningen voor extreme partijen een probleem is. Dat kan bijvoorbeeld gelden voor de partij van de heer Janmaat.’ De vvd’er Te Veldhuis was het niet eens met deze benadering; hij noemde die ‘disproportioneel’ en sprak van ‘gelegenheidswetgeving’.¹²⁴ Als gevolg van de gewijzigde wet kon de CD in 1998 niet in alle kieskringen aan de Tweede Kamerverkiezingen mee doen; de partij slaagde er namelijk niet in om in alle (inmiddels) negentien kieskringen voldoende handtekeningen op te halen.¹²⁵ De CD had daardoor ook geen recht op zendtijd op radio en televisie (zie hieronder). Op zich lijkt het verzamelen van vijftientig handtekeningen per kieskring niet onoverkomelijk; dat was eerder in 1982 en 1986 ook gelukt, maar wellicht was de situatie in 1998 door de toenemende partijpolitieke versplintering op extreem-rechts anders.

In de Omroepwet was in artikel 18 geregeld dat politieke partijen, die in alle kieskringen kandidatenlijsten hadden ingediend, zendtijd op radio en televisie kregen. Omdat een aantal lijsten van de CP en de NVU in 1981 ongeldig was verklaard, wilde het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM) die partijen geen zendtijd toestaan. Die spanden daarop een procedure aan bij

de Raad van State. De bestuursrechter stelde CRM in het ongelijk en de partijen kregen hun zendtijd.¹²⁶ Minister Gardeniers (CDA) kondigde daarop aan de wet 'op de kortst mogelijke termijn' te gaan wijzigen.¹²⁷ Dat gebeurde al in 1982.¹²⁸ Zendtijd was er sindsdien alleen voor die partijen die in alle kieskringen aan de verkiezingen mochten meedoen.¹²⁹ In de memorie van toelichting op de wetswijziging legde minister Van der Louw (PvdA), de opvolger van mevrouw Gardeniers, expliciet een verband tussen de uitspraak van de Raad van State in de door de CP en de NVU aangespannen zaak en de wetswijziging.¹³⁰ In een hoofdredactioneel commentaar schreef *NRC Handelsblad* dat deze 'schielijke wetswijziging [...] een kwalijke bijmaak [achterliet] van gelegenheidswetgeving'.¹³¹ Janmaat was zich zeer bewust van het belang van deze wetswijziging; in zijn autobiografie schreef hij: 'Als de radio- en tv-zendtijd niet wordt gehaald, wordt de campagne ernstig beknot en wordt succes vrijwel uitgesloten.'¹³²

Vanaf de jaren zestig gaf de overheid financiële steun aan de fracties van alle in de Tweede en Eerste Kamer vertegenwoordigde politieke partijen; verder ontvingen de in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen vanaf de jaren zeventig subsidie voor hun neveninstellingen – meestal stichtingen – die specifieke doelen nastreefden.¹³³ Pas in 1999 kreeg de overheidssubsidiëring van politieke partijen in Nederland een wettelijke basis in de Wet subsidiëring politieke partijen.¹³⁴ In die wet werd in artikel 15 geregeld dat als een politieke partij wegens racisme of discriminatie was veroordeeld tot een onvoorwaardelijke geldboete, van rechtswege de aanspraak op subsidie verviel, dit voor een periode van één tot vier jaar, afhankelijk van de hoogte van de boete.¹³⁵ Tijdens het Kamerdebat eind juni 1998 was er brede instemming met dit deel van de wet. In het debat waren geen verwijzingen naar de CD of andere extreem-rechtse partijen, waarschijnlijk omdat die niet meer in de Kamer waren vertegenwoordigd.¹³⁶ Als de CD niet uit de Kamer zou zijn verdwenen, had deze wet goed tegen die partij kunnen worden gebruikt; ze was immers eerder veroordeeld voor discriminatie.

Partijverbod

Het debat over het verbieden van de CP en CD heeft jarenlang gevoed; telkens als die partijen ongunstig in het nieuws waren laaide het weer op. Het ging vooral om een maatschappelijk en politiek debat, maar ook om aanpassing van de wetgeving. Een extreem-rechtse partij kon tot 1986 worden verboden op grond van het Besluit Ontbinding Landsverraderlijke Organisaties uit 1944 of van artikel 15 boek 2 van het Burgerlijk Wetboek. Op basis van het Besluit werden in 1944 de NSB en in 1953 de NESB (de Nationaal Europese Sociale Beweging) verboden. In 1978 deed het Openbaar Ministerie een poging om de NVU te verbieden op grond van artikel 15 BW. Dit mislukte deels; de rechter verbood de NVU wel, maar ontbond haar niet. Hierop kwam veel kritiek, ook vanuit het IVUR-comité. Dit is een commissie van de Verenigde Naties die toeziet op de naleving van het Internationaal verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie (IVUR) uit 1966, een verdrag waaraan Nederland zich in 1967 had verbonden. De wet moest dus worden gewijzigd.

In juni 1982 stuurde minister van Justitie De Ruiter (CDA) een wetsvoorstel getiteld 'Wijziging van enige bepalingen over verboden rechtspersonen' naar de Tweede Kamer. Na veel kritiek op dit wetsvoorstel, van wetenschappelijke zijde maar ook vanuit de politiek, stuurde minister Korthals Altes (VVD) in 1984 een sterk gewijzigd voorstel naar de Kamer. Na heel veel discussie nam de Tweede Kamer in het najaar van 1986, toen Janmaat al uit de Kamer was, het wetsvoorstel aan. De Eerste Kamer ging begin 1988 akkoord, waarbij Eerste Kamerleden wel aandrongen op een terughoudend gebruik. Door de wetswijziging zijn verbod en ontbinding onlosmakelijk aan elkaar verbonden.¹³⁷ Een partijverbod was nu aan de orde als er bij een rechtspersoon sprake was van 'werkzaamheid' of 'een doel' in strijd met de openbare orde. In de memorie van antwoord stond expliciet dat 'rassendiscriminatie en andere verboden discriminatie' alsmede 'het aanzetten tot haat en uitingen die verboden discriminatie inhouden' gronden voor een partijverbod konden zijn.¹³⁸ In de Tweede Kamer stemde alleen de PvdA'er Roethof te-

gen het wetsvoorstel; hij vond dat het 'schade [toebracht] aan het democratisch gehalte van onze samenleving'. Dit klemde des te meer, zei hij, 'omdat sommigen die het sterkst op zo'n verbod aandringen herhaaldelijk de indruk vestigen dat censuur, boycot van gekozen volksvertegenwoordigers, verdrijving uit zalen en zelfs fysiek geweld, gerechtvaardigde middelen zijn in de strijd der meningen'.¹³⁹ Dat was een opmerkelijk geluid in de jaren tachtig; weinigen bekritiseerden toen de manier waarop de CP en CD werden bestreden.

De discussie over het partijverbod werd vooral gevoed door incidenten. Toen de CP in 1983 en begin 1984 in de peilingen sterk groeide nam de druk om de partij te verbieden toe. De affaire rond de uitgelekte CP-nota 'Nederland voor de Nederlanders' en de daarin opgenomen passage over 'het recht op noodweer' versterkte het verbodskamp verder.¹⁴⁰ Tegenstanders van een partijverbod noemden zo'n verbod symptoombestrijding. Ook de PvdA keerde zich tegen een verbod van de CP: 'Deze strijd moet met politieke middelen worden gevoerd.' Daarmee doelde men niet op een rechtstreekse politieke bestrijding van de CP, maar op bestrijding van racisme, achterstandsbeleid voor autochtonen en allochtonen, alsmede steun en bescherming voor minderheden.¹⁴¹ De PvdA keerde zich ook tegen het voorstel van onder meer de CPN om de CP niet door de rechter maar bij wet te laten verbieden; over een partijverbod zou de rechter moeten oordelen om verwijten te voorkomen dat politieke partijen een andere partij uit concurrentieoverwegingen de mond zouden snoeren.¹⁴²

De kwestie van het partijverbod verdween in de tweede helft van de jaren tachtig na het vertrek van Janmaat uit de Kamer weer naar de achtergrond. De rentree van Janmaat in 1989, nu voor de CD, bracht daar niet meteen verandering in. Maar na de onthullingen door in de CD geïnfiltreerde journalisten en de veroordeling van Janmaat, Schuurman en de CD wegens discriminatie, beide in 1994, kwam de verbodskwestie weer terug op de agenda.¹⁴³ Diverse maatschappelijke organisaties, zoals het Landelijk Bureau Racismebestrijding (LBR) en het Nederlands Centrum Buitenlanders, en de

gemeenteraad van Amsterdam drongen toen bij de minister van Justitie aan op een verbodsprocedure tegen de cd.¹⁴⁴ Het Openbaar Ministerie keek naar dit verzoek en kwam tot de conclusie dat de doelstellingen van de cd niet in strijd waren met de openbare orde. Wel zou het tegen elkaar opzetten van mensen van verschillende etnische en nationale afkomst een verbodsgrond kunnen zijn. Volgens het Openbaar Ministerie was er echter per saldo onvoldoende grond voor een verbod en minister Kosto (PvdA) kon zich hiermee verenigen. Het LBR was het daar niet mee eens¹⁴⁵ en wendde zich tot de inmiddels aangetreden nieuwe minister, mevrouw Sorgdrager (D66). Die onderschreef het antwoord van haar voorganger en berichtte het LBR dat '[w]anneer bij onherroepelijke rechtelijke uitspraak wordt vastgesteld dat de cd met haar uitlatingen de strafwet stelselmatig heeft overtreden en vervolgens zou blijken dat de cd volhardt in uitlatingen die de strafrechtelijke grenzen overschrijden, [dat] dan [...] de vraag of verbodenverklaring en ontbinding dient te worden gevorderd zeker opnieuw [zal] worden gezien'.¹⁴⁶ Kortom: er waren nu nog te weinig onherroepelijke veroordelingen van de cd, maar als ze de wet bleef overtreden liep ze zeker het risico van een partijverbod. Het is overigens begrijpelijk dat de minister niet te snel tot een partijverbod wilde overgaan. Dit is een lastig terrein, omdat verschillende grondrechten in het geding zijn, de vrijheid van vereniging enerzijds en het verbod op rassendiscriminatie anderzijds.

In 1996 nam de roep om een verbod van de cd weer toe na de demonstratie in Zwolle in februari en de veroordeling door de Hoge Raad in april van Janmaat, Schuurman en de cd voor discriminatoire uitlatingen. Begin maart 1996 schreef de directeur van het LBR, Marcel Zwamborn, dat de cd en CP'86 verboden moesten worden. Hij realiseerde zich dat het hier ging om een afweging tussen grondrechten, maar hij vroeg zich af welk belang zwaarder zou moeten wegen: 'Het belang van extreem-rechtse partijen om hun ideeën te mogen verkondigen, of het belang van de Nederlandse samenleving (waarvan vele minderheidsgroepen onderdeel uitmaken) om van racistische bedreigingen verschoond te blijven'.¹⁴⁷ En-

kele maanden later drong ook het PvdA-Kamerlid Rehwinkel, zich beroepend op het IVUR-verdrag, aan op een verbod van de CD.¹⁴⁸ Minister Sorgdrager antwoordde dat zo'n vanuit democratisch oogpunt zeer riskante maatregel een uiterst middel diende te blijven dat alleen toegepast zou kunnen worden bij 'stelselmatige, zeer ernstige verstoringen van het democratische proces'. En daarvan was naar haar mening nog geen sprake.¹⁴⁹ Uiteindelijk begon het Openbaar Ministerie alleen tegen CP'86 een verbodszaak; in november 1998 verbood en ontbond de rechter die partij.¹⁵⁰ CP'86 was ten tijde van het verbod niet meer dan een lege huls; er was nog één bestuurder; de leden waren bijna allemaal weg; verder resteerden schulden.¹⁵¹ Het verbod was dus een symbolische maatregel. Wellicht kan het verbod van die partij als een laatste waarschuwing aan de CD worden gezien.

Een partijverbod is in Nederland na de Tweede Wereldoorlog zeer zelden toegepast. Er was in het geval van de CP en CD vooral sprake van een doorlopende discussie over een partijverbod. Hiervoor waren steeds specifieke gebeurtenissen de katalysator. De dreiging van een partijverbod op zich kon overigens al een stevige invloed uitoefenen op de betrokken partijen. De PvdA'er Rehwinkel ging ervan uit dat de CD bang was voor een partijverbod: 'Het gaat tenslotte toch om paria's die voor hun levensonderhoud vrijwel geheel afhankelijk zijn van de partij.'¹⁵² De CD paste in ieder geval, wellicht in verband met een dreigend partijverbod, haar uitingen en gedragingen aan. Janmaat wilde niet dat iemand hem op discriminerende teksten zou kunnen betrappen: 'Dat mag in dit land nu eenmaal niet.' Met het oog daarop werd de slogan 'De CD, u weet wel waarom' ingevoerd.¹⁵³

Notitie 'Optreden tegen extremistische groepen'

In het debat in de Tweede Kamer in 1996 over de notitie 'Optreden tegen extremistische groepen' komen alle lijnen samen uit de beide paragrafen over de aanpassing van de electorale spelregels en andere wet- en regelgeving en over het partijverbod. Naar aanleiding van de demonstratie van de CD en CP'86 in Zwolle (februari 1996) rea-

geerde minister Dijkstal begin juni 1996 in een brief aan de Kamer op suggesties dat burgemeesters meer mogelijkheden zouden moeten hebben om op te treden tegen demonstraties door extremistische groepen. Hij keerde zich in zijn brief tegen het verlenen van de bevoegdheid aan burgemeesters om die vooraf te verbieden, omdat dat strijdig was met artikel 9 van de Grondwet over het recht van vergadering en betoging.¹⁵⁴ Naar aanleiding van deze brief vroeg de Kamercommissie voor Binnenlandse Zaken aan de minister om een notitie met een samenhangend pakket aan maatregelen tegen extremistische groeperingen. Daarop stuurde hij in september 1996 eerdergenoemde notitie naar de Kamer.

De minister was zich ervan bewust dat maatregelen tegen extremistische partijen en groepen risico's voor de democratische rechtsstaat met zich mee zouden kunnen brengen; het was '[d]e cruciale vraag [...] hoe ondemocratisch gedachtengoed kan worden bestreden zonder dat de in dat kader te nemen maatregelen zelf op gespannen voet komen te staan met de principes van de democratische rechtsstaat en daarmee de veerkracht van ons democratische stelsel ondermijnen'. Hij kwam tot enkele keuzen. Een partijverbod achtte hij pas aan de orde, 'indien er sprake is van stelselmatige, zeer ernstige verstoring van het democratische proces'. Een onherroepelijke veroordeling van een partij wegens discriminatoire uitslatingen was daarvoor in de ogen van de minister niet voldoende. Wel zou een onherroepelijke veroordeling kunnen leiden tot stopzetting van de subsidies en de zendtijd, beide voor een bepaalde tijd. Pas als een partij ook na de veroordeling stelselmatig strafbaar gedrag bleef vertonen, 'zodanig dat er sprake is van een ernstige verstoring van het democratische proces', kon men alsnog tot het verbieden en ontbinden van de partij overgaan. Het ontnemen van het kiesrecht aan personen die waren veroordeeld wegens discriminatoire uitingen achtte de minister niet effectief en disproportioneel. Het ontnemen van wachtgeld aan politieke ambtsdragers als gevolg van een onherroepelijke veroordeling wegens discriminatoire uitingen achtte hij willekeurig en daarom niet wenselijk.¹⁵⁵ Op enkele punten – stopzetting van de subsidies en de zendtijd na een onherroe-

pelijke veroordeling – betekende dit een aanscherping van het bestaande beleid, op andere punten niet.

Tijdens een Algemeen Overleg van de Kamercommissie in oktober 1996 was er kritiek op de notitie, hoewel een meerderheid de minister steunde. De PvdA'er Rehwinkel vond de oogst per saldo wat mager; hij vroeg zich af wanneer er nu eigenlijk voldoende grond was om tot een partijverbod over te gaan. De vvd'er Kamp had geen behoefte aan een wetsvoorstel om partijen (tijdelijk) hun subsidie of zendtijd af te nemen. De Graaf (D66) wilde wel verder gaan dan de minister; hij kondigde aan een initiatiefwetsvoorstel in te dienen om te komen tot ontzetting uit het passief en actief kiesrecht als bijkomende straf bij een definitieve veroordeling wegens structurele, stelselmatige discriminatie of het aanzetten tot rassenhaat.¹⁵⁶ Over dit voorstel was de vvd'er Te Veldhuis niet erg enthousiast. Hij wenste een krachtige bestrijding van discriminatie of haatzaaien, maar was uiterst kritisch waar het ging om het beperken van grondrechten. Volgens hem zouden in een democratie 'abjecte partijen' door de kiezer moeten worden uitgeschakeld en zo nodig door de rechter worden veroordeeld.¹⁵⁷ Eerder had De Graaf al gesuggereerd om de parlementaire onschendbaarheid af te schaffen teneinde Kamerleden die racistische of discriminerende opmerkingen maakten strafrechtelijk aan te kunnen pakken. De strafrechter zou tevens de mogelijkheid moeten krijgen om de uitsluiting van het passief kiesrecht als bijkomende straf op te leggen met als gevolg het verlies van het Kamerlidmaatschap voor het betrokken Kamerlid.¹⁵⁸ De staatsrechtjuristen Bovend'Eert en Kummeling achten deze voorstellen disproportioneel; ze zouden 'afbreuk doen aan de zelfstandige en onafhankelijke positie' van Kamerleden.¹⁵⁹ Het is opmerkelijk dat dergelijke voorstellen afkomstig waren van D66. De rechtsfilosoof Rosier constateerde dat deze liberale partij 'als het om extreem-rechts gaat, niet altijd even liberaal [was]'.¹⁶⁰

Janmaat leek overigens het meest beducht te zijn voor een partijverbod. Hij keerde zich daar in het Kamerdebat onomwonden tegen en leek met name te vrezen dat een mogelijk verbod van cp'86 zou worden gevolgd door een verbodsactie tegen de cd: 'Politiek

links is er [...] op uit om alles dat rechts is te verbieden. Als het eenmaal met een kleine partij is gelukt, zal het ook proberen de wat grotere in zijn grip te krijgen.' Verder was hij kritisch over het democratisch gehalte van de in de notitie voorgestelde maatregelen: 'Is het voortdurend versmallen van de democratie, dat wil zeggen het uitsluiten van groeperingen die niet als aangenaam worden beschouwd, wel zo democratisch?'¹⁶¹

(Contra)strategieën van de CP en CD

Janmaat ging in interviews wel eens in op zijn rol in het parlement. In 1983 zei hij dat hij de meeste tijd besteedde aan de uitbouw van zijn partij. In het parlement was hij niet vaak: 'Wat kan ik met dat ene zeteltje nou klaar krijgen.'¹⁶² In 1993 zei hij min of meer hetzelfde: 'Een partij als de onze zit niet in de Kamer om allerlei wetgeving bij te schaven, de CD is alleen bezig met de uitbouw van de organisatie.'¹⁶³ Commissievergaderingen beschouwde hij als tijdverspilling, 'een bezigheidstherapie voor Kamerleden die niet zoveel te doen hebben'. Het 'echte' werk gebeurde, zei hij in 1996, tijdens de plenaire debatten: 'het normale parlementaire werk, waarvoor de democratie is uitgevonden, bestaat uit kritiek leveren op de regering als zij het niet goed doet. [...] Wij leveren dus hier, op de plek waar dat hoort, ernstige en zware kritiek op het regeringsbeleid. Dat doen wij al jaren.'¹⁶⁴ De meeste Kamerleden zouden waarschijnlijk het omgekeerde zeggen; juist in commissievergaderingen gebeurde het meeste werk.

Voor Janmaat bestond de kern van het Kamerwerk dus uit het tijdens plenaire vergaderingen kritiek leveren op de regering, door te interromperen en kritische vragen te stellen. Wat deed hij daarnaast nog meer? In ieder geval was Janmaat regelmatig aanwezig bij plenaire Kamervergaderingen.¹⁶⁵ De CP heeft verder in de periode 1982-1986 32 amendementen ingediend, waarvan het 31 keer ging om wijzigingen op naturalisatievoorstellen. De Kamer wees alle CP-amendementen af. Van het recht tot het stellen van mondelinge vragen aan de regering maakte de CP spaarzaam gebruik;

schriftelijke vragen stelde de partij wat vaker. De meeste mondelinge vragen hadden raakvlakken met het minderhedenbeleid; de schriftelijke vragen waren wat gevarieerder. De CP heeft slechts één motie ingediend, dit naar aanleiding van de verstoring van het CP-congres in Boekel; de Kamer verwierp die motie met algemene stemmen. Van het recht van interpellatie – het bevragen van bewindslieden over een zelf naar voren gebracht onderwerp – maakte de partij één keer gebruik, ook naar aanleiding van Boekel. De CD heeft in de periode 1989-1998 drie amendementen ingediend; deze werden alle drie verworpen. Na 1994 stelde de CD veel meer mondelinge vragen dan daarvoor; dat hing waarschijnlijk samen met het voornemen van Janmaat om na 1994 een hardere oppositie te gaan voeren en wellicht ook met het feit dat vanaf het vergaderjaar 1993-1994 het vragenuurtje op televisie werd uitgezonden. Schriftelijke vragen stelde hij nog steeds nauwelijks. De meeste mondelinge en schriftelijke vragen hadden raakvlakken met het minderhedenbeleid. De CD diende twee moties in – in 1992 en 1996 – beide over het minderhedenbeleid. Van het recht van interpellatie maakte de CD één keer gebruik: in 1992 interpeleerde Janmaat de ministers van Buitenlandse Zaken en Justitie over de aanwezigheid van illegalen in Amsterdam-Zuidoost.¹⁶⁶ De CP en CD maakten dus spaarzaam gebruik van de parlementaire mogelijkheden. Voor een deel hing dat samen met het cordon sanitaire; om moties in te dienen of interpellatiedebatten te voeren waren zij afhankelijk van de steun van andere Kamerleden en die kregen zij sporadisch.

De belangrijkste strategie die de CP en CD in de Kamer hanteerden was het provoceren en pesten van de andere Kamerleden. Ook dreigden ze andere Kamerleden met juridische stappen.

Provoceren en pesten

Voor al door veelvuldig te interromperen, met vragen die vaak een ontregelend karakter hadden, ofwel zoals Janmaat het uitdrukte: 'een beetje zuigen, sneeren (sic) en uitspelen' probeerden de CP en CD de andere Kamerleden te provoceren en te pesten.¹⁶⁷ Bij zijn interrupties legde Janmaat vaak een relatie tussen een willekeurig be-

leidsterrein en het minderhedenbeleid, waarbij het aangesproken Kamerlid soms van verontwaardiging niet wist hoe te reageren.

Bij de jaarlijkse Algemene Beschouwingen kwam het regelmatig tot aanvaringen tussen Janmaat en de fractievoorzitters van de andere partijen dan wel de minister-president. Analyse van de interrupties van Janmaat tijdens de Algemene Beschouwingen van 1982 tot en met 1997 wijst uit dat die vooral waren gericht op de PvdA (43 procent) en in mindere mate op de minister-president (33 procent)¹⁶⁸; de vvd (12 procent) kreeg pas aandacht vanaf 1991, toen Bolkestein zijn minderhedendebat begon.¹⁶⁹ De door Janmaat geïnterrumpeerde fractievoorzitters waren vaak geërgerd over zijn vragen. Dat gold zeker voor die van de PvdA. Zo duidde Den Uyl Janmaat in 1983 aan als 'de geachte afgevaardigde die zoëven heeft geïnterrumpeerd' en gaf hij geen antwoord op de vraag, maar verwees hij naar wat hij eerder had gezegd.¹⁷⁰ In 1990 bevroeg Janmaat Wöltgens (PvdA) over het in de kou laten staan van kansarme Nederlanders ten gunste van kansarme vreemdelingen; Wöltgens weigerde die vraag te beantwoorden: 'Op vragen die zichzelf diskwalificeren hoef ik geen antwoord te geven.'¹⁷¹ In 1992 veranderde Wöltgens van tactiek en beantwoordde hij een vraag van Janmaat over immigratie met een principiële stellingname: 'Wie tornt aan de gelijkwaardigheid van rechten en plichten voor een ieder die legaal in onze samenleving verblijft, ondergraaft wezenlijke waarden als vrijheid en verdraagzaamheid en tast het fundament van onze samenleving aan. Dat nodigt uit tot discriminatie en rassenhaat. En daar is nog nooit iets goeds uit voortgekomen.'¹⁷² Wallage (PvdA) liet zich in 1996 verleiden om boos te worden op Bolkestein. Bij een debatje tussen Bolkestein en Wallage over asielzoekers, vroeg Janmaat aan Bolkestein of de vvd werkelijk iets aan de problematiek van de asielzoekers wilde gaan doen. Bolkestein zei toen dat hij verwijten kreeg van Wallage en van Janmaat, en dat hij er dus van uitging dat zijn fractie voor een verstandige middenweg had gekozen. Hierop ontstak Wallage in woede en zei hij dat hij nooit in één zin met Janmaat genoemd wenste te worden. Het volgende jaar, in 1997, toen Janmaat Wallage bevroeg over de steun aan minderhe-

den en aan mensen aan de onderkant van de samenleving, reageerde deze met een principieel statement: 'Ik ken heel veel mensen die het moeilijk hebben in dit land. Ik vind echter dat één ding nooit mag gebeuren, mijnheer Janmaat, namelijk dat mensen tegen elkaar opgezet worden die het allebei moeilijk hebben.'¹⁷³

vvd-fractievoorzitter Bolkestein liet zich niet op de kast jagen door Janmaat; hij reageerde in het algemeen soeverein op diens vragen. Zo bevroeg Janmaat in 1991 Bolkestein een aantal keren over immigratie en integratie. Die nam in zijn reactie duidelijk afstand van Janmaat: 'Mijnheer Janmaat, uw partij en mijn partij kijken volstrekt anders aan tegen de hele minderhedenproblematiek. Uw partij wil dat die mensen weggaan, wij willen dat zij integreren in onze samenleving. Uw partij beschouwt die mensen als zondebokken voor alles en nog wat, wij beschouwen ze als normale mensen op weg naar burgerschap en wij willen ze daarbij helpen. U hebt zichzelf buiten de discussie geplaatst. Een dialoog tussen ons is onmogelijk.'¹⁷⁴ In 1994 interrumpeerde Janmaat Bolkestein over asielzoekers; hij zei blij te zijn dat Bolkestein ook bezorgd was over de grote toestroom, maar was niet overtuigd van het effect, zeker niet op de korte termijn, van de voorgestelde maatregelen. Bolkestein zette daarop gedediceerd uiteen dat de maatregelen die hij voorstelde op termijn zeker het gewenste effect zouden hebben.¹⁷⁵

Minister-president Lubbers (CDA) reageerde meestal onverstoord op de vragen van Janmaat. In 1982 zei hij in antwoord op vragen van Janmaat dat de fundamentele waarden en normen van de Nederlandse samenleving nadrukkelijk het uitgangspunt vormden voor het beleid van het kabinet op het punt van immigratie en integratie: 'Het kabinet beschouwt de diverse, in Nederland aanwezige culturen als gelijkwaardig. Nederland is een multiculturele samenleving geworden. [...] Uitgangspunt is daarbij wel, dat het beleven van de eigen identiteit binnen – ik zeg dit ook in antwoord op opmerkingen van de geachte afgevaardigde de heer Janmaat – de fundamentele waarden en normen van onze samenleving en de rechtsorde zal geschieden.'¹⁷⁶ In 1992 probeerde Janmaat het nog eens en vroeg hij aan Lubbers welke normen in ons land zouden moeten

gelden; hij was bang voor botsingen tussen de verschillende culturen in Nederland. Lubbers was klip en klaar in zijn antwoord: 'Iedereen die in dit land leeft, houdt zich aan de Grondwet.'¹⁷⁷

Premier Kok (PvdA) had minder geduld met de vragen van Janmaat en reageerde soms nogal kribbig. In 1995 interrompeerde Janmaat hem onder meer over de problematiek van de grote steden in relatie tot de toestroom van asielzoekers. Kok reageerde geïrriteerd en zei dat 'het verhaal van de heer Janmaat goedkoop [is], omdat tot vervelens toe ook bij deze vraag de toestroom van buitenlanders naar Nederland wordt betrokken. Ik krijg daar geleidelijkaan een sik van.'¹⁷⁸ In 1996 en 1997 interrompeerde Janmaat de premier weer over asielzoekers; de eerste keer had Kok geen enkele behoefte om te reageren¹⁷⁹ en de tweede keer reageerde hij kribbig en kortaf.¹⁸⁰

Opmerkelijk is dat Janmaat tijdens de Algemene Beschouwingen in alle jaren van 1982 tot en met 1997 geen enkele keer is geïnterrupteerd door de andere fractievoorzitters, ondanks alle goede voornemens om met hem te gaan debatteren. De enige die hem ooit onderbrak tijdens een betoog was de voorzitter van de Kamer, om hem op onoorbaar taalgebruik te wijzen of om hem te laten afronden. De voorzitters hielden Janmaat in het algemeen kort; als hij bleef interromperen ontnamen ze hem het woord en als hij bij een interruptie van de gelegenheid gebruikmaakte om een betoog te gaan houden kapten ze hem af.

Door zijn provocerende en pesterige optreden had Janmaat regelmatig aanvaringen met de Kamervoorzitter. Met name met de CDA'er Deetman was de verhouding slecht. Volgens Janmaat kapte Deetman zijn interrupties af om andere Tweede Kamerleden, vooral PvdA'ers, te beschermen.¹⁸¹ Een kenmerkend incident vond plaats tijdens het Kamerdebat over de Bijlmerramp in oktober 1992, waarbij Janmaat zei: 'We moeten niet overdrijven, vijftig slachtoffers' en: 'Er zijn in Nederland rampen gebeurd met meer slachtoffers.' Voorzitter Deetman legde hem beide malen het zwijgen op en liet de gewraakte zinsneden schrappen uit het verslag van de Kamervergadering.¹⁸² Na afloop sprak Janmaat Deetman in de

koffiekamer aan op het verloop van het debat en zei hem dat hij de regels – het reglement van orde – niet goed toepaste. Erik Jurgens (PvdA) die dat hoorde nam het toen voor Janmaat op: 'Wim, hij heeft gelijk. Ook voor hem geldt het reglement en je moet geen misbruik maken van je macht.' Janmaat waardeerde deze interventie van Jurgens zeer.¹⁸³ Volgens Jurgens kon Deetman Janmaat het woord niet ontnemen, omdat deze niets onwettelijks had beweerd. Hij had hoogstens onzin gesproken; die onzin had door andere Kamerleden moeten worden weersproken en die kans kregen ze nu niet.¹⁸⁴ Na weer een aanvaring met Deetman kwam Janmaat in september 1994 tot de zeer ongebruikelijke stap om bij een politiek onomstreden wetsvoorstel een hoofdelijke stemming aan te vragen, om zo zijn ongenoegen te laten blijken. PvdA-fractieleader Wallage stelde daarop voor het reglement van orde van de Kamer aan te passen, maar daar voelde Deetman niets voor.¹⁸⁵ Janmaat was overigens bang om als Kamerlid geschorst te worden als hij te verging; in een interview zei hij dat Deetman hem wel eens in de koffiekamer had bedreigd een maand uit de Kamer te zetten.¹⁸⁶ De CDA'er Bukman volgde Deetman in 1996 als Kamervoorzitter op. Voor hem had Janmaat veel waardering en noemde hem de 'meest onafhankelijke voorzitter van de kamer tijdens mijn lidmaatschap'.¹⁸⁷

Veel verontwaardiging ontstond over de hatelijke brieven die Janmaat verstuurde aan enkele zieke collega-politici. PvdA-Kamerlid Schaefer kreeg in 1987 een brief toen hij in een Amsterdams ziekenhuis lag. Janmaat suggereerde in die brief dat Schaefer corrupt was en voegde daaraan toe: 'Dat U onwel bent geworden is eenvoudig te verklaren. Wie zou, met het door U gevoerde beleid, nog in uw schoenen willen staan?'¹⁸⁸ En in januari 1997 kreeg de ernstig zieke vvd'er Van Erp een brief van Janmaat. Hij verwees naar standpunten die Van Erp eerder in de Kamer had ingenomen toen hij schreef: 'Op het eind van uw leven wilt u geen afstand daarvan nemen en kiest u voor de gebruikelijke hielenlikkerij. Dat is jammer. Verwacht had mogen worden dat u in deze wel zeer trieste situatie boven zichzelf zou uitstijgen. Deze les heeft u evenwel nog

niet geleerd.¹⁸⁹ De vvd-fractie die de brief openbaar maakte noemde deze 'beneden alle commentaar'.¹⁹⁰ Van Erp had overigens alle Kamerleden op de hoogte gebracht van zijn ziekte, behalve de drie cd'ers. Janmaat was vooral daarover zeer verbolgen.¹⁹¹ Ook na Janmaats reactie op het overlijden van minister Dales en zijn uitspraken in een *Elsevier*-interview over minister Hirsch Ballin (cda) in januari 1994 was er veel verontwaardiging.¹⁹² In interviews sprak Janmaat regelmatig met dedain over zijn collega-Kamerleden: Wöltgens was 'Een komische draaikont'; Schutte was de 'Grootste farizeeër van het parlement'; Lankhorst was 'Slappe hap, nee beter is: zielepoot'; en mevrouw Dales was een 'Rancuneuze mislukkeling'. Voor slechts weinigen had hij respect: voor Bolkestein – 'Hij heeft lef omdat hij het probleem van de integratie van de moslims heeft opgepakt' – en voor de cda'er Brinkman – 'Een sterk technocraat'.¹⁹³ Waarom sprak en schreef Janmaat op zo'n botte en hatelijke manier over collega-politici? In de eerste plaats paste dit bij de persoon Janmaat; in interviews komt hij over als iemand die – al in zijn jeugd – graag mocht pesten en treiteren.¹⁹⁴ Verder paste het bij populistische politici, bij hun stijl. Wellicht wilde Janmaat zijn aanhang zo laten zien dat hij niet mee wilde doen met de politieke elite, maar zich daar juist scherp tegen afzette. Het 'werkte' in ieder geval niet; het isolement van Janmaat en zijn partij werd er alleen maar door versterkt.

Rechtszaken en dreigen daarmee

De cp heeft één keer een rechtszaak aangespannen tegen een andere partij, namelijk tegen de cpn in februari 1981. De cp eiste in het kort geding dat de cpn rond hun vergaderingen geen pamfletten met oproepen tot actie tegen de cp meer mocht verspreiden en dat de cpn zou worden verboden nog demonstranten tegen de partij op te zetten en pogingen te ondernemen om bijeenkomsten van de partij te verhinderen, door geweld of anderszins. De president van de Amsterdamse Rechtbank vond dat de stelling van de cp, dat de cpn demonstranten tegen die partij opzette, 'onvoldoende aanneemelijk' was gemaakt. Verder vond hij dat met beschuldigingen van

fascisme of racisme 'uiterste terughoudendheid' in acht moest worden genomen gezien de zeer negatieve betekenis van deze kwalificaties. Ook merkte de rechter op dat uit het programma van de CP niet bleek dat deze partij fascistische of racistische ideeën koesterde. Wél hechtte hij veel betekenis aan het feit dat Brookman, een van de oprichters en een vooraanstaand lid van de Centruumpartij, in zijn ogen 'op geen enkele wijze' afstand had genomen van het fascisme en racisme, terwijl de CP op haar beurt zich op dat punt niet van Brookman had gedistantieerd. De CPN mocht dus de ideeën van Brookman 'globaal vereenzelvigen' met die van de CP.¹⁹⁵ En zo verloor de CP haar kort geding tegen de CPN. Janmaat had gedacht deze zaak te gaan winnen. De CP was in zijn ogen absoluut niet fascistisch; die had 'niets met die periode of haar denkbeelden te maken'.¹⁹⁶

Een enkele keer dreigde Janmaat met juridische vervolging van Kamerleden, vooral PvdA'ers, als die in de media uitspraken deden die hem niet zinden. Toen Kamervoorzitter Dolman (PvdA) in het begin van de jaren tachtig op een bijeenkomst de CP met de NSB vergeleek, waarschuwde Janmaat hem dat hij hem een volgende keer voor de rechter zou slepen.¹⁹⁷ Mevrouw Haas-Berger (PvdA) noemde Janmaats bijdragen aan de naturalisatiedebatten van juni 1983 in een weekblad 'puur fascistische ideeën'. De CP begon vervolgens een juridische procedure tegen haar. Nadat mevrouw Haas had verklaard dat zij dergelijke bewoordingen niet meer zou gebruiken, liep de zaak met een sisser af.¹⁹⁸ In 1984 daagde de CP de PvdA'er Marcel van Dam voor de rechter; hij zou zich op de VARA-televisie herhaaldelijk op beledigende en onrechtmatige wijze hebben uitgelaten over de partij.¹⁹⁹ En tot slot dreigde de CP in 1986 Den Uyl (PvdA) met een rechtszaak over diens uitspraken over de partij.²⁰⁰ Het is waarschijnlijk niet toevallig dat het hier steeds om PvdA-politici ging, gelet op Janmaats afkeer van de sociaaldemocraten. Het gevolg van deze (dreiging met) juridische actie was wel dat Kamerleden zich waarschijnlijk matigden bij hun uitlatingen in de media over Janmaat en zijn partijen.²⁰¹

Tot besluit

Premier Lubbers zei in 1984 dat de politieke bestrijding van de CP voorop zou moeten staan en dit niet zou moeten overlaten aan het recht. Is dat ook gebeurd? De CP en CD zijn door alle andere politieke partijen nadrukkelijk bestreden: ze legden een cordon sanitaire rond deze partijen, maar vonden het vervolgens niet meer nodig om met de partijen in debat te gaan. Van een politieke bestrijding zoals Lubbers die wilde is het dus niet echt gekomen. Wel tuigde de Tweede Kamer een uitgebreid pakket aan wet- en regelgeving op dat goed tegen die partijen was te gebruiken. Dat droeg ertoe bij dat de bestrijding van de CP en CD steeds meer een juridisch karakter kreeg en in de rechtszaal ging plaatsvinden.

De belangrijkste strategieën die de politieke partijen in de Tweede Kamer hanteerden bij de bestrijding van de CP en CD waren 'negeren' en 'isoleren'.²⁰² In 1982, toen Janmaat tot de Tweede Kamer toetrad, probeerden de andere partijen hem zoveel mogelijk te negeren en legden ze een cordon sanitaire rond de CP dat de hele periode dat de CP en later de CD in de Kamer vertegenwoordigd waren in stand bleef. Niet alleen was er – enkele uitzonderingen daargelaten – geen sprake van samenwerking met Janmaat, ook werd er niet met hem gedebatteerd. Het cordon sanitaire is dus breed ingevuld. De politicoloog Sarah de Lange noemde het doodzwijgen van een partij een weinig democratische invulling van een cordon sanitaire.²⁰³ Janmaat en na 1994 de andere CD'ers verkeerden daarnaast binnen de Kamer in een bijna volledig sociaal isolement, waarbij ook kinderachtigheden niet geschuwd werden. Beschuldigingen met name in de richting van CDA en VVD van het overnemen van standpunten van de CP en CD lijken niet terecht en speelden waarschijnlijk vooral een rol in de politieke strijd tegen het zittende kabinet. Verder was het aanpassen van wet- en regelgeving en het veranderen van de electorale spelregels een belangrijke bestrijdingswijze van de Tweede Kamer. Na 1994, toen de CD door interne conflicten al zieltogend was, was een Kamermeerderheid zelfs extra actief op dat punt. Tot slot laaide gedurende de hele periode dat ze

in de Kamer zaten het debat over het verbieden van de CP en CD op, telkens als die partijen ongunstig in het nieuws waren. Zoals bekend zijn ze niet verboden, maar de voortdurende verbodsdiscussie zorgde wel voor een stevige externe druk op die partijen.

De belangrijkste (contra)strategieën van de CP en CD om de bestrijding in de Tweede Kamer te pareren waren ‘provoceren’ en ‘argumenteren en discussiëren’. Voor Janmaat was het parlement van groot belang als podium om zijn denkbeelden uit te dragen²⁰⁴; dat belang nam nog eens toe toen debatten rechtstreeks op televisie werden uitgezonden. Hij heeft geprobeerd het cordon sanitaire te doorbreken, maar dat lukte slechts een enkele keer, onder meer bij de naturalisatiedebatten in juni 1983, bij de debatten over de concept-Minderhedennota in de uitgebreide commissievergaderingen en bij het indienen van zijn moties. Verder resteerde hem kennelijk het provoceren en pesten van zijn collega-Kamerleden door veel te interromperen en door vervelende opmerkingen te maken of hun hatelijke en botte briefjes te schrijven. De Tweede Kamer heeft niet echt grip kunnen krijgen op de theatrale manier van optreden van Janmaat. Die botste scherp met de rustige en zakelijke wijze van discussiëren die gebruikelijk was in de Kamer. Te Velde constateerde bij de Kamer een ‘gebrek aan ervaring in de omgang met de populistische kant van democratie’,²⁰⁵ en dat was in dit geval duidelijk te zien. Maar daarnaast was er ook sprake van afkeer; de andere parlementariërs moesten niets hebben van Janmaats manier van optreden én van zijn boodschap.

De CP en CD hebben mede als gevolg van het cordon sanitaire in de dertien jaar dat zij in de Tweede Kamer vertegenwoordigd waren zeer weinig gerealiseerd. Geen enkel voorstel en geen enkele motie of amendement van die partijen is overgenomen. Ook elders in West-Europa was er volgens de politicoloog David Art een effectief cordon sanitaire tegen extreem-rechtse partijen, met name in (West-)Duitsland, Zweden, het Verenigd Koninkrijk en Wallonië. Daar werd, net als in Nederland, een cordon sanitaire in de politieke arena gecombineerd met uitsluiting in de maatschappelijke sfeer.²⁰⁶ Een cordon sanitaire kan ook ongewenste effecten hebben,

zoals een radicalisering of een sterke groei van de buitengesloten partij. Beide effecten zijn elders in Europa wel opgetreden.²⁰⁷ In Nederland zijn de CP en CD achter het cordon sanitaire nauwelijks gegroeid, en de CD was en bleef een radicale partij.

Janmaat zei in april 1998, vlak voordat hij de Kamer zou verlaten, in een interview: 'Wij hebben nooit gemerkt dat er één seconde naar ons wordt geluisterd.'²⁰⁸ Er is inderdaad door de andere partij en nooit echt naar de CP en CD geluisterd en met hen gedebatteerd. Ze werden beschouwd als partijen die 'fout' waren, niet als politieke tegenstanders. En met partijen die 'fout' waren werd niet gedebatteerd, die werden geïsoleerd achter een cordon sanitaire en vervolgens zoveel mogelijk genegeerd.

‘Leve de rechtsstaat!’¹

De bestrijding in de arena ‘rechtszaal’

Inleiding

In de jaren tachtig en negentig werden vele rechtszaken tegen de CP en CD aangespannen. Daarbij kunnen verschillende soorten zaken worden onderscheiden: zaken over discriminerende of beledigende uitlatingen, over de terugvordering van overheidssubsidies², over demonstraties³, over kandidatenlijsten en partijregistratie⁴ en over het ontslag uit hun functie van CP'ers en CD'ers.⁵ Daarnaast waren er nog de zaken die de CP en CD zelf aanspanden.⁶

In dit hoofdstuk zal worden ingegaan op de discriminatiezaken, omdat die het meest typerend zijn voor de omgang met de CP en CD in deze arena. Immigratie en integratie behoorden tot de kern van het gedachtegoed van de CP en CD en die partijen en hun voorlieden werden regelmatig voor de rechter gedaagd in verband met uitlatingen op dat gebied die discriminerend of beledigend werden geacht. Het ging bij deze zaken steeds om de spanning tussen de vrijheid van meningsuiting en het beginsel van non-discriminatie.

In dit hoofdstuk zal een chronologische volgorde worden aangehouden. In de jaren zeventig legde de regering het juridische fundament voor de vervolging van discriminatiezaken. In de jaren tachtig vond de verdere uitwerking van het beleid plaats en werd de organisatie voor de vervolging van dergelijke zaken opgebouwd. Tevens vonden de eerste rechtszaken plaats, vooral nog civiele, maar ook de eerste strafzaken tegen de CP en CD en tegen CP- en CD-poli-

tici. In de jaren negentig werden het beleid, de wetgeving en de organisatie bijgesteld; verder werden de cd en cd-politici tweemaal veroordeeld in strafzaken.

Juridisch en organisatorisch fundament

Wettelijk kader

De opbouw van een wettelijk kader op het gebied van discriminatiebestrijding vond zijn hoogtepunt in 1983 bij de aanpassing van de Grondwet. Vanaf dat jaar waren het gelijkheidsbeginsel en het verbod op discriminatie verankerd in artikel 1, waarvan de tekst luidt: 'Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.'⁷ Het nieuwe artikel 1 kan de vrijheid van meningsuiting, vastgelegd in artikel 7 van de Grondwet, inperken. Die is niet onbeperkt, omdat de uitoefening daarvan de belangen van medeburgers of van de samenleving als geheel kan raken.⁸ Aan de herziening van de Grondwet was gewerkt vanaf de jaren zestig. Een van de doelen daarbij was het opnemen van de klassieke grondrechten in de Grondwet om die zo in overeenstemming te brengen met de internationale verdragen op het gebied van de mensenrechten waaraan Nederland zich had verbonden.⁹

Een van die internationale verdragen was het 'Internationale Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie' (afgekort: IVUR; of in het Engels: CERD) uit 1965.¹⁰ Nederland ratificeerde dat verdrag in 1967. Het verdrag, dat in 1969 in werking trad, kende een brede definitie van rassendiscriminatie, als elke vorm van onderscheid, uitsluiting, beperking of voorkeur op grond van ras, huidskleur, afkomst of nationale of etnische afstamming.¹¹ Wel mochten staten onderscheid maken tussen burgers en niet-burgers, op basis van nationaliteit dus. In het kernartikel van het verdrag werd bepaald dat alle propaganda en alle organisaties gebaseerd op (ideeën van) raciale superioriteit, die rassenhaat uitdroegen of aanspoorden tot rassendiscriminatie, moesten worden

verboden.¹² Het IVUR-verdrag legde zo aan de deelnemende staten een flink aantal verplichtingen op: de staat zelf en zijn organen mochten niet discrimineren; daarnaast moest de staat door anderen (personen, groepen of organisaties) gepleegde rassendiscriminatie verbieden en (trachten te) beëindigen.¹³ Bij de totstandkoming van het verdrag was er met name over het kernartikel veel discussie. Enkele landen, waaronder de Verenigde Staten, maakten een voorbehoud, omdat dit artikel in hun visie de vrijheid van meningsuiting te veel beperkte; Nederland deed dat niet.¹⁴

Het IVUR-verdrag vormde de directe aanleiding tot de aanpassing van de Nederlandse antidiscriminatiewetgeving eind jaren zestig, begin jaren zeventig.¹⁵ Het parlement accordeerde in 1971 de wijziging van twee artikelen van het Wetboek van Strafrecht. In de eerste plaats werd artikel 137 gewijzigd; dat ging over discriminatoire groepsbelediging, over het aanzetten tot haat, discriminatie en/of geweld en over het openbaar maken of de verspreiding van discriminerend materiaal.¹⁶ Verder werd artikel 429 gewijzigd; dat ging over het deelnemen c.q. steun verlenen aan op rassendiscriminatie gerichte activiteiten en over het achterstellen wegens ras.¹⁷ Bij de bespreking van het wetsontwerp in de Tweede Kamer riepen alleen de bepalingen over groepsbelediging enige discussie op, omdat sommige Kamerleden voor een aantasting van de vrijheid van meningsuiting vreesden.¹⁸ De rechtsfilosoof Rosier was ontevreden over de kwaliteit van de discriminatiewetgeving. Hij constateerde in zijn proefschrift dat de wetgever de antidiscriminatieartikelen 'een [...] vage en ruime delictomschrijving [heeft] meegegeven' en gaf een uitvoerig overzicht van de zwakke punten. Dergelijke wetgeving, merkte hij op, gaf weinig steun aan de rechter die 'min of meer met lege handen' stond.¹⁹

Bij discriminerende of racistische uitlatingen botst het grondrecht om niet gediscrimineerd te worden (artikel 1 van de Grondwet) op het grondrecht van de vrijheid van meningsuiting (artikel 7). De vraag is dan natuurlijk wat het zwaarst weegt. De historicus Te Velde schreef dat er geen expliciete hiërarchie is tussen de grondrech-

ten, maar dat het voor velen vanzelf sprak dat artikel 1 boven artikel 7 ging.²⁰ Dat gold in ieder geval voor de jaren tachtig en negentig. Volgens de jurist Marloes van Noorloos speelde de vrijheid van meningsuiting toen geen grote rol in de discussie over het bestraffen van rassendiscriminatie. In haar proefschrift schreef zij dat '[i]n het wetgevingsproces van de jaren '80 [...] een duidelijke keuze gemaakt [werd] om het recht om niet gediscrimineerd te worden te laten prevaleren boven vrijheid van meningsuiting'. Dat veranderde volgens haar pas na 2000.²¹ Illustratief was in dat verband dat de Tweede Kamer bij het debat over de aanpassing van de antidiscriminatiewetgeving in 1992 een speciale vrijheid-van-meningsuitingclausule in artikel 137 niet nodig achtte; de meeste Kamerleden konden zich niet voorstellen dat de vrijheid van meningsuiting in sommige zaken zou kunnen prevaleren boven non-discriminatie.²²

Opbouw organisatie

De regering hechtte groot belang aan de bestrijding van discriminatie; dat was vanaf het begin van de jaren tachtig een van de hoofdoelstellingen van het minderhedenbeleid.²³ In de Nota Minderhedenbeleid uit 1983 schreef zij dat '[h]et voorkomen en bestrijden van zowel discriminerend denken als handelen [...] op alle niveaus van onze samenleving nodig [zijn] om het democratisch gehalte ervan in stand te houden'. Discriminatie vormde in de ogen van de regering 'een bedreiging en belemmering voor het bereiken van een gelijke en gelijkwaardige positie van ingezetenen in een multiculturele samenleving'. Discriminatie was 'niet alleen een extra belemmering om bestaande achterstanden in te halen, maar ook een vorm van ontkenning van een gelijkwaardig ingezetenschap als zodanig'.²⁴ Opmerkelijk is dat in dit citaat niet alleen sprake was van het voorkomen en bestrijden van discriminerend hán delen, maar ook van discriminerend dén ken. De vraag is of het hier ging om een slip of the pen of om de (onhaalbare) ambitie om het probleem rassendiscriminatie met wortel en tak uit te roeien.

De regering kondigde in de Nota Minderhedenbeleid een actie-

ver beleid tegen discriminatie aan. De overheid zou natuurlijk zelf het nodige moeten doen; het Openbaar Ministerie bijvoorbeeld moest in alle gevallen van discriminatie tot vervolging overgaan. Daarnaast hechtte de regering sterk aan een goede samenwerking met maatschappelijke organisaties en het bedrijfsleven, die gedragscodes zouden moeten opstellen. Tot slot vond de regering ook een goede slachtofferondersteuning van belang. Zij merkte op dat er al vele groepen en initiatieven op dat gebied actief waren, en overwoog om ter ondersteuning van al deze groepen en initiatieven een landelijk instituut in het leven te roepen.²⁵ De regering had dus een model voor ogen, waarin drie partijen een bijdrage zouden gaan leveren aan het bestrijden van rassendiscriminatie: in de eerste plaats de overheid zelf, daarnaast maatschappelijke organisaties en het bedrijfsleven, en tot slot groepen en initiatieven op het gebied van antidiscriminatie, ondersteund door een op te richten landelijk instituut. Dit netwerk van organisaties was overigens gericht op het bestrijden van alle discriminatie zoals die in de samenleving voorkwam, en niet specifiek op de CP of CD.

In de loop van de jaren tachtig werkte de regering het beleid gericht op de opsporing en vervolging van rassendiscriminatie verder uit. Het ministerie van Justitie stelde daartoe vanaf 1981 instructies, richtlijnen of aanwijzingen voor het Openbaar Ministerie op.²⁶ De minister drong hierin aan op een actief opsporings- en vervolgingsbeleid, periodieke bespreking van discriminatiebestrijding in het driehoeksoverleg²⁷ en op parketvergaderingen, rapportage van discriminatiezaken door het Openbaar Ministerie aan het ministerie en tot slot op rapportage van alle aangiften wegens discriminatie door de politie aan het Openbaar Ministerie. Tevens bevatten die instructies concrete aanwijzingen hoe de politie aangiften wegens discriminatie moest opnemen.²⁸ Het eerdergenoemde landelijk instituut kwam er ook: het Landelijk Bureau Racismebestrijding (LBR) werd opgericht in 1985.²⁹ Doelstelling van het LBR was het voorkomen en bestrijden van rassendiscriminatie; het ontving daartoe subsidie van het ministerie van Justitie.³⁰ Het LBR ondersteunde de lokale antidiscriminatiebureaus die in veel gevallen fungeerden als

meldpunt waar burgers met hun klachten terecht konden.³¹

In de jaren zeventig was men ervan overtuigd dat discriminerende uitlatingen niet te snel vervolgd moesten worden; er bestonden geen al te hoge verwachtingen van het strafrecht op dat punt. Volgens de jurist Van Noorloos zou dat in de jaren tachtig en negentig veranderen door de opkomst van extreem-rechtse groepen en een actieve antiracismebeweging: 'Het vervolgen van haatuitingen werd een belangrijk onderdeel van het anti-discriminatiebeleid; dit paste in een ontwikkeling waarbij het strafrecht steeds meer werd ingezet als instrument om de maatschappij te reguleren.'³² De vraag is of deze uitspraak wel klopt voor de jaren tachtig. De strafrechtelijke vervolging voor discriminerende uitlatingen kwam in die jaren namelijk slechts zeer aarzelend op gang en dat gold ook voor de vervolging van de CP en CD. In 1984 schreef een weekblad dat er sprake was van een 'opmerkelijke terughoudendheid' om tegen de CP van de beschikbare juridische middelen gebruik te maken.³³ Ook de Anne Frank Stichting bekritiseerde in augustus 1984 tijdens een hoorzitting van de Vaste Commissie voor Justitie van de Tweede Kamer de te terughoudende opstelling van het Openbaar Ministerie tegenover racistisch geweld; de stichting pleitte voor een officier van justitie die vrijgesteld zou worden 'om zich volledig te kunnen concentreren op de activiteiten van de Centruumpartij en aanverwante organisaties'.³⁴

Het Openbaar Ministerie aarzelde echter, omdat het een aantal risico's zag bij de vervolging van de CP of CD: de publicitaire mogelijkheden van een rechtszaak voor de vervolgte partijen; de mogelijkheid dat vervolging van Janmaat een martelaar zou kunnen maken; en tot slot het risico dat vrijspraak zou leiden tot een zekere mate van legitimatie van de verkondigde standpunten.³⁵ Ook waren de verwachtingen die men op dit punt van het strafrecht had niet hooggespannen. W. Mijnsen, als officier van justitie in Amsterdam belast met discriminatiezaken, merkte in 1984 op dat het strafrecht weliswaar een normerende functie had, maar dat men er niet te veel van moest verwachten. Verder vond hij dat de strafrechter niet te snel in de politieke arena zou moeten treden.³⁶ Ook in de

Justitiebegroting voor 1984 stond dat het effect van de juridische bestrijding van discriminatie niet moest worden overschat: ‘Het zal zeker niet leiden tot een volledige uitbanning van discriminatoir gedrag in de samenleving. Niettemin gaat van strafrechtelijke vervolging een normerende werking uit.’³⁷

Eerste rechtszaken

Is de aarzeling om tot strafrechtelijke vervolging van discriminatiezaken over te gaan terug te zien in de zaken tegen de CP en CD in de jaren tachtig? Hieronder komen alle straf- en civielrechtelijke zaken uit die jaren aan de orde, waarbij de CP en CD en/of de top van die partijen (met name Janmaat) betrokken waren. Het gaat om de volgende vijf zaken (zie tabel 4.1):

Tabel 4.1 Discriminatiezaken tegen de CP en CD in de jaren tachtig

Nr.	Zaak	Civielrechtelijk	Strafrechtelijk
1.	Folders Amsterdam (1982-1983)	Veroordeling CP	Nvt
2.	Discriminatie tegen Turken (1983-1987)	Nvt	Vrijspraak Janmaat (CP)
3.	Folders Almere (1983-1989)	Nvt	Vrijspraak Konst (CP)
4.	Conceptnota ‘Nederland voor de Nederlanders’ (1984-1987)	Eis tot vervolging van het Wetenschappelijk Bureau CP afgewezen	Vrijspraak Bruyn en Wetenschappelijk Bureau CP
5.	Pamfletten ‘Schoner milieu’ (1986-1988)	Veroordeling CD	Strafvervolging CD geseponeerd

Proces over folders in Amsterdam (1982-1983)

In 1982 spanden enkele organisaties – het Nederlands Centrum Buitenlanders, het Amsterdams Centrum Buitenlanders en de stichting Welsuria – met enkele particulieren bij de Rechtbank Amsterdam een kort geding aan tegen de CP. Die partij had in het kader van de gemeenteraadsverkiezingen van juni 1982 in Amsterdam

folders verspreid met daarin teksten die door de eisers als onrechtmatig waren ervaren. De cρ keerde zich in de folder tegen het Nederlandse vreemdelingenbeleid dat in haar ogen 'volledig verkeerd' was, en 'Jan met de pet betaalt het gelag'. De Rechtbank noemde deze uitspraken 'meningen'. Verder stelde de cρ dat uit economische en financiële motieven jaarlijks bijna honderdduizend mensen ons land binnenkwamen, dat mensen uit de etnische minderheden met voorrang werden gehuisvest, tewerkgesteld, onderwezen, gekleed en gevoed en dat 52 procent van de misdrijven gepleegd werd door mensen uit de etnische minderheden. De Rechtbank noemde deze uitspraken 'feiten'. De eisende partijen eisten een verbod tot verder onrechtmatig handelen en een rectificatie.

De president van de Rechtbank achtte de in de folder naar voren gebrachte meningen over het vreemdelingenbeleid niet onrechtmatig tegenover de eisers, maar de genoemde feiten wél, toen bleek dat de cρ die tijdens de zitting niet voldoende aannemelijk kon maken. De president merkte op dat bij een discussie over het vreemdelingenbeleid meningen op een harde en provocerende wijze tegenover die van politieke tegenstanders mochten worden geplaatst. De grenzen van het toelaatbare werden daarbij niet snel overschreden. Maar deze meningen mochten niet worden onderbouwd met onjuiste feiten; dat was in strijd met de vereiste zorgvuldigheid en dus onrechtmatig. De president verbood de cρ dan ook om in het openbaar deze en dergelijke uitlatingen te doen, met een dwangsom van 25.000 gulden voor elke overtreding van dit verbod.³⁸ De rechtsfilosoof Rosier merkte over deze uitspraak op dat de kortgedingrechter de vraag of de feiten onjuist waren niet had beantwoord; hij had alleen geconstateerd dat de cρ die tijdens de zitting niet voldoende aannemelijk kon maken, en dat was toch iets anders.³⁹

De cρ ging in hoger beroep bij het Amsterdamse Gerechtshof. In maart 1983 onderschreef het Hof de uitspraak van de kortgedingrechter; het bleef de cρ verboden dergelijke uitlatingen te doen en de dwangsom bleef 25.000 gulden per overtreding. Het Hof merkte in het arrest op dat ook tijdens een verkiezingsstrijd op politieke partijen 'de verplichting [rustte] zich te onthouden van het uiten

van onwaarheden als feitelijke stellingen, in het bijzonder wanneer deze [...] aangewend worden om etnische minderheden – wier belangen in dit opzicht de wetgever zich in het bijzonder aantrekt – in een kwaad daglicht te stellen’, dit met de kennelijke bedoeling om zo voor de eigen partij stemmenwinst te behalen.⁴⁰

Het bleef niet bij een civiele zaak. In 1983 is het Openbaar Ministerie naar aanleiding van deze folder begonnen aan een strafrechtelijk onderzoek tegen de CP, zo blijkt uit een vordering tot gerechtelijk vooronderzoek van de Rechtbank Amsterdam uit september 1983.⁴¹ Uit de stukken is niet gebleken dat dit tot een daadwerkelijke vervolging van de CP heeft geleid; waarschijnlijk is de zaak geseponneerd.

Proces over discriminatie tegen Turken (1983-1987)

In 1983 begon het Openbaar Ministerie een strafrechtelijk onderzoek tegen Janmaat naar in de zendtijd voor politieke partijen gedane uitspraken over vreemdelingen, met name Turken, die het Nederlanderschap wilden verkrijgen. In een televisie-uitzending zei Janmaat: ‘Grote zorgen maakt de Centruumpartij zich ook inzake de naturalisaties. Dus vreemdelingen die het Nederlanderschap willen verkrijgen. Daar blijkt steeds weer dat onder die mensen misdadigers, aanranders en verkrachters, drugssmokkelaars, een enkele moordenaar en een terrorist onder [sic] zitten. Turken zijn opnieuw voorgedragen voor het verkrijgen van het Nederlanderschap, die reeds nu in aanraking zijn geweest met de politie vanwege het overtreden van de Vuurwapenwet. We hebben in Delft ook gezien waar een Turk met een misdadig verleden toe in staat is. De Centruumpartij vindt het waanzin dat Nederlanders als ongewapende frontsoldaten dienst moeten doen op het slagveld van de multiculturele samenleving.’ Tijdens de uitzending werden beelden van krantenkoppen getoond over een toen actuele moordzaak in een Delfts café.⁴²

Janmaat verzette zich tegen de vervolging door het Openbaar Ministerie, bij de Rechtbank Den Haag, in hoger beroep bij het Gerechtshof Den Haag en tot slot in cassatie bij de Hoge Raad. Vol-

gens zijn advocaat, Leo van Heijningen, betrof het hier geen strafbare uitlatingen. De Hoge Raad wees echter het beroep van Janmaat af, omdat zij het oordeel of zijn uitlatingen al dan niet strafbaar waren aan de strafrechter wilde overlaten.⁴³ Toen kon bij de Rechtbank Den Haag de zaak eindelijk inhoudelijk worden behandeld. Tijdens de zitting, begin augustus 1987, zei Janmaat dat hij nog steeds volledig achter zijn tekst stond, maar dat hij niet de bedoeling had beledigend te zijn.⁴⁴ Medio augustus 1987 sprak de Rechtbank Janmaat vrij. Zij oordeelde dat vreemdelingen die het Nederlanderschap wilden verkrijgen een heterogene groep waren, waardoor niet van een ras kon worden gesproken, 'hoe ruim men dat begrip ook uitlegt'. Verder oordeelde de Rechtbank dat Janmaat zich niet richtte tegen Turken in het algemeen, maar tegen sommige Turken. En tot slot stelde zij dat de verwijzing naar een misdaad, waarbij een genaturaliseerde Turk betrokken was, wellicht 'smake-loos' was, maar 'strafrechtelijk is zij niet relevant'. De officier van justitie legde zich bij dit oordeel neer; hij zag kennelijk geen mogelijkheden voor hoger beroep. De jurist Mulder plaatste in een noot bij deze uitspraak vraagtekens bij het oordeel van de Rechtbank dat er geen sprake was van discriminatie wegens ras. Door vreemdelingen die het Nederlanderschap wilden verkrijgen en Turken in een adem te noemen doelde Janmaat op een (homogene) groep mensen van een andere etnische afkomst. En dat viel volgens haar onder de brede definitie van ras.⁴⁵ Ook hieronder zal blijken dat de precieze interpretatie van het begrip 'ras' aanleiding gaf tot discussies.

Proces over folders in Almere (1983-1989)

In april 1983 verspreidde de CP tijdens de campagne voor gemeenteraadsverkiezingen folders in Almere. De politie greep in en gaf enkele verspreiders van de folders een proces-verbaal; niet aan allemaal, dat was kennelijk praktisch niet haalbaar. Janmaat, die ook bij de folderverspreiding aanwezig was, kreeg geen verbaal; sterker nog, hij werd zelfs niet als verdachte gehoord toen hij zich kwam aangeven.⁴⁶ Het Openbaar Ministerie stelde daarop vervolging in tegen twee van de verspreiders, onder wie de vicevoorzitter van de

CP, Nico Konst. Naar het oordeel van de Zwolse Rechtbank had de CP in de folder de grenzen die in het Wetboek van Strafrecht waren gesteld 'ruimschoots overschreden'. De folder wekte volgens de rechters de suggestie dat buitenlanders misbruik maakten van het Nederlandse sociale verzekeringsstelsel. Verder maakte de folder stemming tegen Surinamers door de suggestie te wekken dat zij het land konden worden uitgezet, maakte hij stemming tegen buitenlanders door 600.000 werkloze Nederlanders te plaatsen tegenover de banen die bij voorkeur voor buitenlanders openstonden en riep hij met een collage van sensationele krantenkoppen op de achterkant een gevoel van wrevel op tegen Surinamers en buitenlanders. De Rechtbank verwierp het verweer dat het ging om zakelijke berichtgeving. In februari 1986 veroordeelde zij beide verdachten dan ook voor het aanzetten tot haat tegen mensen wegens hun ras. Konst kreeg een boete van 1000 gulden; de andere verspreider kreeg een boete van 250 gulden.⁴⁷

Volgens de Zwolse Rechtbank was het niet vervolgen van Janmaat en het wel vervolgen van twee andere verspreiders niet in strijd met het gelijkheidsbeginsel of met een ander beginsel van behoorlijke strafprocesvoering.⁴⁸ Daar was het Arnhemse Gerechtshof het niet mee eens. Het Hof vernietigde in november 1986 het Zwolse vonnis, omdat Janmaat niet was vervolgd, terwijl hij verantwoordelijk was voor de tekst van de folder en de verspreiding ervan onder zijn leiding plaatsvond. Het Hof vond dat Janmaat gegeven zijn rol 'om eisen van rechtvaardigheid en rechtsgelijkheid' had moeten worden vervolgd toen ook anderen werden vervolgd. De advocaat van Janmaat merkte tijdens de zitting op dat er geen vervolging was ingesteld om geen martelaar van hem te maken zo vlak voor de verkiezingen. De officier van justitie sprak dat niet tegen.⁴⁹ Het Openbaar Ministerie ging tegen deze uitspraak van het Hof in cassatie bij de Hoge Raad, maar die onderschreef in juni 1988 het oordeel van het Hof.⁵⁰ Uiteindelijk vernietigde het Gerechtshof van Den Bosch in oktober 1989 het Zwolse vonnis definitief en verklaarde het de officier van justitie niet-ontvankelijk in zijn vervolging van de twee verdachten.⁵¹

Proces over de nota 'Nederland voor de Nederlanders' (1984-1987)

Begin april 1984 lekte de conceptnota 'Nederland voor de Nederlanders' uit via de VARA-radio en wekte alom grote verontwaardiging. Deze nota was opgesteld door W.J. (Willem) Bruyn, de voorzitter van het Wetenschappelijk Bureau van de CP, en Alfred Vierling, fractiemedewerker van de CP.⁵² De meeste aandacht ging uit naar een in de nota opgenomen passage over 'het recht op noodweer' die geweld tegen buitenlanders leek te rechtvaardigen. Die passage luidde als volgt:

Daar waar de rechten der autochtone staatsburgers van een bepaald land niet of onvoldoende worden beschermd door de desbetreffende overheden zal een beroep op noodweer kunnen worden gedaan. Onvoldoende bescherming vindt daar plaats waar de overheden de gevolgen van hun falend beleid proberen af te wentelen op hun eigen staatsburgers door het treffen van maatregelen ten gunste van de immigrantengroepen. [...] In dit verband moet er tevens op worden gewezen dat het begrip noodweerexces in onze rechtspraak is aanvaard voor die gevallen van noodweer, die door de situatie gerechtvaardigd waren maar waarin de gebruikte middelen niet geheel proportioneel of adequaat waren aan het gepleegde feit of beoogde doel. In dit licht verschijnen onder meer de zogenaamde Turkenrellen te Rotterdam, maar ook vele andere acties van de Nederlandse bevolking elders als een door de wet aanvaarde vorm van verzet. Dat lijkt des te meer het geval nu de Nederlandse overheden hardnekkig doorgaan met hun politiek van sociocide ofwel moord op de Nederlandse autochtone samenleving.⁵³

De Anne Frank Stichting spande in mei 1984 bij de Amsterdamse Rechtbank een kort geding aan tegen het Wetenschappelijk Bureau van de CP en eiste strafvervolging. De advocaat van de stichting stelde dat de opmerkingen van de CP in de nota 'levensbedreigend' waren voor de buitenlanders in Nederland.⁵⁴ De CP verweerde zich

door te stellen dat het om een conceptnota ging voor intern gebruik die nog niet rijp was voor publicatie. Tegen de zin van de partij was het stuk, mogelijk door het afvallige CP-lid Ben Fresco⁵⁵, in de openbaarheid gebracht. De president van de Rechtbank bepaalde in mei 1984 dat het Openbaar Ministerie terecht niet tot strafvervolgning tegen de CP was overgegaan, omdat het rapport nog een intern discussiestuk was en niet door de CP naar buiten was gebracht, maar was uitgelekt.⁵⁶ Maar de rechter merkte ook op – en dat was een stevige waarschuwing voor de CP – dat de noodweertheorie ‘strafrechtelijk bezien, kant noch wal raakt’ en dat de theorie ‘dan ook slechts beschouwd [kan] worden als een nauwelijks meer indirecte aansporing tot, want poging tot rechtvaardiging van, geweld tegen buitenlanders in Nederland als zodanig’. De rechter oordeelde dat publicatie van dergelijke denkbeelden, als het zover zou komen, een misdrijf zou zijn.⁵⁷ In een persbericht gaf de Anne Frank Stichting te kennen dat ze het ‘begrijpelijk’ vond dat het Openbaar Ministerie weigerde tot strafvervolgning over te gaan. De uitspraken van de Rechtbank over de inhoud van de noodweertheorie zag de stichting als positief.⁵⁸

Twee weken later ging de Anne Frank Stichting toch in hoger beroep bij het Gerechtshof Amsterdam. De stichting eiste dat de CP het begrip ‘noodweer’ of ‘noodweerexces’ niet meer mocht gebruiken en de nota ‘Nederland voor de Nederlanders’ niet verder mocht verspreiden. Het Hof achtte het echter niet aannemelijk dat Bruyn of het Wetenschappelijk Bureau over zou gaan tot publicatie van de nota zoals die op dat moment luidde en bekrachtigde in september 1984 de uitspraak van de Rechtbank. Ook het Hof beschouwde de noodweertheorie als ‘met een wetenschappelijk sausje overgoten onzin’. Opmerkelijk was dat zelfs de advocaat van de CP, Van Heijningen, deze theorie tijdens de zitting ‘juridische rimram’ noemde.⁵⁹

Enige tijd later begon het Openbaar Ministerie toch een strafzaak tegen Bruyn en het Wetenschappelijk Bureau. Wellicht lag hier ook enige politieke druk aan ten grondslag; de CDA-fractie had Kamervragen gesteld.⁶⁰ De hoofdvraag van het gerechtelijk onderzoek was: ‘Kan op grond van deelname aan niet-openbare

activiteiten die gericht zijn op rassendiscriminatie vervolging worden ingesteld.’⁶¹ Kennelijk was deze vraag positief beantwoord, want in maart en april 1985 diende de zaak voor de Amsterdamse kantonrechter. De officier van justitie, W. Mijnsen, vervolgde Bruyn en het Wetenschappelijk Bureau op grond van artikel 429ter van het Wetboek van Strafrecht dat het deelnemen of steun verlenen aan op rassendiscriminatie gerichte activiteiten verbood; het Openbaar Ministerie gooide het over deze boeg, omdat vervolging op basis van artikel 137 vanwege het vereiste van openbaarheid niet mogelijk was. De officier eiste 2500 gulden boete. De rechter sprak Bruyn en het Wetenschappelijk Bureau echter in april 1985 vrij.⁶² Vervolgens vernietigde in maart 1986 de Amsterdamse Rechtbank in hoger beroep de dagvaarding. Het Openbaar Ministerie stelde hierop cassatie in bij de Hoge Raad. Die kwam in februari 1987 tot de conclusie dat bij het opstellen van de conceptnota ‘Nederland voor de Nederlanders’ geen sprake was van het ‘deelnemen aan activiteiten gericht op discriminatie’, zoals bedoeld in artikel 429ter van het Wetboek van Strafrecht. Hierbij moest het gaan om ‘gezamenlijk handelen’. Volgens de Hoge Raad bleek daar uit de tenlastelegging niets van, waarmee zij het oordeel van de Rechtbank onderschreef.⁶³ Hiermee kwam na bijna drie jaar een einde aan pogingen om Bruyn en het Wetenschappelijk Bureau van de CP civiel- en strafrechtelijk te vervolgen voor de conceptnota ‘Nederland voor de Nederlanders’.

Proces over pamfletten ‘Schoner milieu ...’ (1986-1988)

Rond de jaarwisseling van 1985/1986 ontving het Haags Meld- en Registratiepunt Discriminatiezaken meldingen van Hagenaars die door de CP verspreide folders en cassettebandjes in hun brievenbus hadden aangetroffen. Medewerkers van het Meldpunt deden vervolgens op persoonlijke titel aangifte bij het Openbaar Ministerie. Daarnaast besloot het Meldpunt om samen met de journalist Mustapha Oukbih en enkele organisaties, zoals het Nederlands Centrum Buitenlanders en het Haags Initiatief tegen Fascisme en Discriminatie, een kort geding aan te spannen tegen de CP en Janmaat.

Het Landelijk Bureau Racismebestrijding speelde daarbij een ondersteunende en adviserende rol.⁶⁴

In februari 1986 verbood de president van de Haagse Rechtbank de CD om uitspraken als 'Schoner milieu ook door bevolkingspolitiek' en 'De overheid geeft buitenlanders in bepaalde gevallen voorrang bij tewerkstelling en huisvesting' te doen, met een dwangsom van 25.000 gulden per keer. Omdat de verspreiding van de folders plaatsvond in de aanloop naar de verkiezingen van 1986, vond de president dat de grenzen van wat geoorloofd was ruimer konden worden getrokken dan gebruikelijk. Maar ook in verkiezingstijd mocht men etnische minderheden niet in een 'kwaad daglicht stellen met de bedoeling daaruit voor de eigen partij stemmenwinst te behalen'. Het beleid mocht worden bestreden, maar bij dit onderwerp, stelde de president, paste 'een grotere zorgvuldigheid dan bij de meeste andere onderwerpen van politieke strijd'. Eerder (in 1983) had het Gerechtshof Amsterdam de CP al verboden om uitspraken te doen als 'De overheid geeft buitenlanders in bepaalde gevallen voorrang'. De Haagse Rechtbank sprak nu uit dat dit verbod ook voor de CD gold.⁶⁵

Tegen de uitspraak in kort geding ging de CD in hoger beroep. Het Haagse Gerechtshof bekrachtigde in november 1986 het vonnis van de Rechtbank voor zover het de 'schoner milieu'-uitspraak betrof, maar vernietigde het vonnis voor het overige. Het Hof schreef ter toelichting dat de 'schoner milieu'-uitspraak 'ook los van enige context door een aanmerkelijk deel van de bewoners van Nederland aldus wordt begrepen dat zij anderen dan de oorspronkelijke bewoners van Nederland op één lijn stelt met milieugevaarlijk afval. Zij is derhalve in de hoogste mate onrechtmatig tegenover die anderen.' Het Hof vernietigde echter de 'voorrang'-uitspraak, omdat uit door de verdediging overhandigde overheidsstukken op het gebied van minderhedenbeleid bleek dat de indruk kon worden gewekt dat 'bedoelde voorrang soms inderdaad wordt verleend'.⁶⁶

Er was door het Haagse Meldpunt zoals gezegd ook aangifte gedaan bij het Openbaar Ministerie, maar tot een strafvervolgning kwam het niet; de officier van justitie seponeerde in november

1986 de aangifte. Hij voerde aan dat er voor een politieke partij die het beperken van immigratie als programmapunt heeft toch wel enige ruimte moest zijn om dat aan de orde te stellen en met argumenten te onderbouwen. Verder stelde hij dat de verleiding bestond om, sommige extreme standpunten van de CD uit het verleden kenkend, alles wat deze partij naar voren bracht als discriminerend te zien. En tot slot merkte hij op dat een mislukte strafvervolgung een ongunstiger effect had dan het achterwege blijven daarvan. Tegen de seponering van de aangifte kwam het Meldpunt in het geweer; het diende in juni 1987 een beklag in. Het Hof kwam in juni 1988 tot de conclusie dat weliswaar in een civiele procedure een uitspraak van Janmaat als onrechtmatig werd gezien, maar dat strafvervolgung 'thans niet opportuun' was. Het sloot zich hiermee dus aan bij de officier van justitie die de aangifte had geseponneerd.⁶⁷

In de in het arrest van het Hof opgenomen brief van de officier van justitie over de seponering van de aangifte stond nog een opmerkelijk punt. Hij merkte op dat de 'schoner milieu'-uitspraak wellicht discriminerend was, maar dat aan het begrip bevolkingspolitiek in het pamflet 'nauwelijks een duidelijke inhoud wordt gegeven en ook een andere uitleg denkbaar is'.⁶⁸ De jurist Nieuwenhuis merkte in dat verband op dat deze uitlating ook gezien kon worden als een pleidooi tegen een toename van de bevolking, omdat deze toename voor het milieu schadelijke effecten heeft.⁶⁹ Voor deze uitspraak was Janmaat anderhalf jaar eerder nog veroordeeld in een civiele zaak, nota bene bij hetzelfde Haagse Gerechtshof.

In de drie civiele zaken uit de jaren tachtig tegen de CP of CD kwam het tot enkele veroordelingen. De kortgedingrechter zag enkele uitspraken als een 'onrechtmatige daad' en de partijen mochten die niet meer herhalen op straffe van een dwangsom. Bij een onrechtmatige daad gaat het om 'een inbreuk op een recht en een doen of nalaten in strijd met een wettelijke plicht of met hetgeen volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt'.⁷⁰ Overtreding van de strafrechtelijke antidiscriminatie-normen leverde volgens vaste jurisprudentie een onrechtmatige daad op. Daarbij

kon iets wat strafrechtelijk niet bewezen kon worden wél tot een civielrechtelijke veroordeling leiden; de normen van het Burgerlijk Wetboek zijn namelijk breder dan die van het strafrecht.⁷¹ In de jaren tachtig kwam het niet tot een strafrechtelijke veroordeling: bij de vier strafzaken volgde driemaal vrijspraak en eenmaal seponeerde het Openbaar Ministerie de zaak. Uit interviews met officieren van justitie die zich bezighielden met discriminatiezaken blijkt dat er een viertal factoren was waardoor de vervolging van dergelijke zaken in de jaren tachtig slechts aarzelend op gang kwam: het ging ten eerste om een beperkt aantal zaken, zeker bij discriminerende uitspraken, die relatief veel tijd kostten; er was in de tweede plaats nog vrij weinig jurisprudentie en het Openbaar Ministerie zocht naar een werkbare aanpak; in de derde plaats is de bewijsvoering bij dergelijke zaken lastig; en tot slot bestond er bij officieren van justitie aarzeling om gelet op het belang van de vrijheid van meningsuiting (te) snel tot vervolging van discriminatiezaken over te gaan en voor de vervolging van politici gold dat nog in versterkte mate. Pas in de jaren negentig veranderde dat.⁷²

Omslag⁷³

In het begin van de jaren negentig vond een omslag plaats in de vervolging van discriminatiezaken. Minister Hirsch Ballin (CDA) hechtte sterk aan de bestrijding van discriminatie en gaf onder meer de aanzet tot de wetswijziging van 1992. Verder was er vanuit de Tweede Kamer politieke druk om meer tot vervolging over te gaan.⁷⁴ Als gevolg hiervan nam het ministerie van Justitie een aantal maatregelen om de discriminatiebestrijding te verbeteren; dat betrof maatregelen op het gebied van de wet- en regelgeving en van de organisatie.

Er vonden aanscherpingen plaats van de wetgeving en van de richtlijn discriminatiezaken. In 1992 werden de antidiscriminatiebepalingen in het Wetboek van Strafrecht gewijzigd en de discriminatiegronden uitgebreid; strafbaar was nu ook discriminatie of bedaging van een groep mensen op grond van hun geslacht of hun

hetero- of homoseksuele gerichtheid – naast de al bestaande gronden: ras, godsdienst en levensovertuiging.⁷⁵ Toen uit een onderzoek van het Wetenschappelijk Onderzoeks- en Documentatiecentrum (wodc) van het ministerie van Justitie bleek dat er veel mis was met de naleving van de richtlijn discriminatiezaken⁷⁶, scherpste het ministerie deze in september 1993 aan.⁷⁷ Een kenmerkende passage uit deze aangescherpte richtlijn was: ‘Het Openbaar Ministerie [...] mag geen afwachtende houding innemen in discriminatiezaken.’ Op last van de richtlijn moesten de contacten tussen de politie en het Openbaar Ministerie en het overleg met de antidiscriminatiebureaus worden bevorderd; de politie moest een actief opsporingsbeleid gaan voeren en het Openbaar Ministerie moest alerter zijn in discriminatiezaken en zou in beginsel tot vervolging moeten overgaan.

Daarnaast werden maatregelen genomen specifiek gericht op extreem-rechts. Het College van procureurs-generaal besloot dat discriminerende uitlatingen van rechts-extremisten landelijk zouden moeten worden aangepakt; het stafbureau van het Openbaar Ministerie zou daarbij fungeren als het landelijk coördinatiepunt.⁷⁹ In 1995 volgde een richtlijn van het College gericht op vervolging van discriminatoire uitlatingen door extreem-rechtse groeperingen: de ‘Landelijke uitgangspunten ten aanzien van extreem-rechts’. Er zou sneller tot vervolging moeten worden overgegaan en het voorkomen van ‘martelaarschap’ en het risico dat vervolgden de zitting zouden gebruiken als een podium om hun ideeën naar voren te brengen, waren geen redenen meer om niet tot vervolging over te gaan (zoals eerder wel het geval was).⁸⁰ En tot slot stelden de ministeries van Binnenlandse Zaken en van Justitie in 1996 een handleiding op met de juridische mogelijkheden voor de bestrijding van rechts-extremisme.⁸¹

Op het gebied van de organisatie veranderde ook het een en ander. Het ministerie wilde de vervolging van discriminatiezaken beter coördineren en stelde daartoe in september 1990 een coördinator aan, met als taak het bewaken van het antidiscriminatieaspect van het beleid van het ministerie en van het Openbaar Ministerie.⁸²

Daarnaast trachtte het ministerie te komen tot een geïntegreerde aanpak van de discriminatiebestrijding. Het hechtte sterk aan netwerkvorming tussen het ministerie, het Openbaar Ministerie, de politie, de gemeenten en de intermediaire instellingen, zoals het Landelijk Bureau Racismebestrijding en de antidiscriminatiebureaus. Het ministerie wilde tot slot dat het LBR een actieve rol zou gaan spelen bij het opstarten van straf- en civielrechtelijke procedures; het ontving hiervoor in 1992 een extra subsidie van het ministerie.⁸³ De genoemde instellingen waren overigens geen verlengstuk van het ministerie, al kregen ze wel subsidie.⁸⁴ Vooral de antidiscriminatiebureaus vonden uitspraken sneller discriminerend of beledigend dan het Openbaar Ministerie; ze hanteerden een andere norm, wat soms tot fricties leidde.⁸⁵

Tot slot kreeg in de loop van de jaren tachtig en negentig geleidelijk ook de jurisprudentie meer vaste vorm. Het begrip 'ras' uit de antidiscriminatiewetgeving diende volgens die jurisprudentie ruim te worden geïnterpreteerd; ook termen als 'buitenlanders', 'vreemdelingen' en 'asielzoekers' konden hieronder vallen. Verder moesten discriminatoire uitlatingen, wilden ze strafbaar zijn, 'in het openbaar' zijn gedaan. Dat laatste betekende dat dergelijke uitlatingen zo moesten zijn gedaan dat zij voor het publiek hoorbaar of waarneembaar waren. Bij de interne verspreiding van een conceptrapport – zoals in het geval van de CP-conceptnota 'Nederland voor de Nederlanders' – was dus geen sprake van openbaarheid. Ook bleek uit de praktijk van de rechtspraak dat een beroep op de vrijheid van meningsuiting niet van toepassing was als discriminatie was bewezen; deze vrijheid kende grenzen. Tot slot moest conform de wet worden bewezen dat iemand zich 'opzettelijk' beledigend heeft uitgelaten over een groep mensen. Hierbij kon ook gebruik worden gemaakt van het begrip 'voorwaardelijke opzet' – dat is 'het zich willens en wetens blootstellen aan de geenszins als denkbeeldig te verwaarlozen kans, dat de uitlatingen beledigend zijn voor een groep mensen wegens hun ras'.⁷⁸

Veroordelingen

Zijn de voornemens om tot een hardere vervolging van discriminatie over te gaan ook uitgevoerd? Hierna zal worden ingegaan op de twee straf- en civielrechtelijke zaken uit de jaren negentig, waarbij de CD en/of de CD-top (met name Janmaat) betrokken waren. De volgende zaken komen aan de orde (zie tabel 4.2):

Tabel 4.2 Discriminatiezaken tegen de CD in de jaren negentig

Nr.	Zaak	Civielrechtelijk	Strafrechtelijk
1.	Uitlatingen op radio/tv en in een CD-partijblad (1989-1997)	Veroordeling	* Eerste zaak faalt * Veroordeling in tweede zaak
2.	Uitlatingen bij demonstratie in Zwolle (1996-2003)	Nvt	Veroordeling

Proces over uitlatingen op radio en televisie en in een CD-partijblad (1989-1997)

Medio 1989 spanden enkele organisaties – het Christelijk Nationaal Vakverbond, het Samenwerkingsverband van Marokkanen en Tunesiërs en het Nederlands Centrum Buitenlanders – en een particulier, Omar el Bardi, een kort geding aan tegen de CD, alsmede tegen Janmaat en Wim Vreeswijk. Dat geding betrof uitspraken die waren gedaan tijdens de zendtijd voor politieke partijen in het kader van de campagnes voor de Europese verkiezingen van juni 1989 en voor de Tweede Kamerverkiezingen van september 1989. De CD had in die uitzendingen minderheden in verband gebracht met drugsverslaving en stijgende criminaliteit en gesuggereerd dat de opvang van vluchtelingen werd bekostigd door een verhoging van de rioolbelasting. De eisende partijen wensten een verbod op dergelijke uitlatingen en rectificatie tijdens de zendtijd voor politieke partijen.

Het kort geding vond plaats in juli 1989. De president merkte op dat de gedaagden bezwaren hadden tegen het regeringsbeleid op het gebied van immigratie en integratie: ‘Zij menen dat vreemde-

lingen worden voorgetrokken boven Nederlanders en pleiten ervoor dit te veranderen.’ Hij noemde de door de cd’ers gedane uitspraken ‘ontoelaatbaar’, maar wilde geen algemeen verbod op dergelijke uitlatingen toestaan, omdat daardoor de vrijheid van meningsuiting zou worden aangetast; wel wees hij een rectificatie toe. Beide partijen gingen vervolgens in hoger beroep.⁸⁶

Het hoger beroep diende in maart 1991 voor het Haagse Gerechtshof. Het Hof stelde dat ‘[d]e gewraakte passages [...] bezien in onderling verband en samenhang (voorzover aanwezig) [...] niet door de beugel [kunnen]; te algemeen en in elk geval niet voldoende gefundeerd worden minderheden met name Marokkanen in verband gebracht met criminelen, profiteurs en verslaafden’. In het arrest onderschreef het Hof het vonnis van de kortgedingrechter, maar voegde daar nog een opmerkelijk punt aan toe. Ten opzichte van etnische minderheden was volgens het Hof een grotere voorzichtigheid vereist in verband met hun zwakke maatschappelijke positie. Waar de overheid maatregelen nam om de achterstand van minderheden op te heffen, diende de burger daaraan een bijdrage te leveren. Daarom diende deze zich ‘juist ten aanzien van minderheden voorzichtiger uit te laten, dan normaliter geboden’.⁸⁷ De jurist Nieuwenhuis merkte hierover op dat deze ‘verrassende stap van overheidsbeleid naar “burgerplicht” [...] tot een in zijn algemeenheid zeer twijfelachtige beperking van de uitingsvrijheid’ leidde.⁸⁸ En zelfs een bij het Landelijk Bureau Racismebestrijding werkzame jurist schreef in een commentaar deze uitspraak een weliswaar ‘sympathiek maar toch discutabel standpunt’ te vinden.⁸⁹

De advocaat van de kortgedingpartijen deed in juli 1989 ook aangifte bij de officier van justitie te Den Haag.⁹⁰ Het Haagse Openbaar Ministerie aarzelde lang voordat het in 1992 besloot tot het instellen van vervolging. Het vroeg zich af of de gewraakte uitlatingen wel discriminerend waren en verder wilde het Janmaat en de cd liever geen podium bieden. Het lijkt erop dat bij het besluit om toch vervolging te gaan instellen enige druk van buitenaf een rol heeft gespeeld. Er was onder meer druk van de zijde van antidiscriminatiebureaus die veel klachten ontvingen over de cd. Verder wer-

den Kamervragen gesteld aan de minister van Justitie en de minister liet herhaaldelijk, en met meer belangstelling dan gewoonlijk, aan het Openbaar Ministerie vragen hoe het stond met de beslissing om Janmaat en de cd al dan niet te gaan vervolgen.⁹¹

Pas in november 1993, ruim vier jaar na de aangifte dus, diende de strafzaak tegen de cd en Janmaat voor de Haagse Rechtbank; Vreeswijk werd niet strafrechtelijk vervolgd. De herhaalde weigering van Janmaat om mee te werken aan een verhoor was hier onder meer debet aan. Het eerste verhoor vond pas plaats in november 1991.⁹² Het partijblad *cd-info* schreef dat Janmaat nu eenmaal niet ‘voor elk wissewasje’ naar het politiebureau kon gaan.⁹³ De officier van justitie, A.C.M. Welschen, had ervoor gekozen om in zijn dagvaarding ruime citaten op te nemen uit radio- en televisie-uitzendingen van de cd en het partijblad *cd-actueel* uit de jaren 1989 tot en met 1991. Alles bij elkaar ging het om bijna honderd pagina’s tekst, omdat het Openbaar Ministerie de discriminerende uitspraken in hun context wilde laten zien.⁹⁴ Welschen zei voor deze aanpak te hebben gekozen, omdat de meeste uitspraken, los van de context, een onschuldige betekenis hadden en niet discriminerend zouden zijn.⁹⁵ De jurist ’t Hart onderschreef dit; volgens hem is het lastig te bepalen wanneer woorden precies discriminerend of beledigend zijn; dat blijkt pas in de context waarin zij worden gebruikt.⁹⁶ De gewraakte uitspraken waren aangedragen door antidiscriminatiebureaus en gecheckt door de politie.⁹⁷

De tenlastelegging tegen de cd en Janmaat luidde dat zij hadden aangezet tot haat tegen en/of discriminatie van, dan wel zich opzettelijk beledigend hadden uitgelaten over in Nederland verblijvende (groepen) mensen van buitenlandse nationaliteit, afkomst of ras. Advocaat Van Heijningen voerde tijdens de zitting aan dat uit de dagvaarding niet duidelijk bleek voor welke uitspraken Janmaat werd vervolgd. De Rechtbank was dat met hem eens; omdat de officier niet had aangegeven welke uitlatingen van de verdachte precies strafbaar waren, was een behoorlijk onderzoek tijdens de zitting niet goed mogelijk en dat schaadde de verdachte in zijn verdediging. De Rechtbank verklaarde de dagvaarding dan ook nietig.⁹⁸ De

zitting was al met al binnen anderhalf uur afgelopen.

Janmaat was zeer verheugd na deze uitspraak; hij riep: 'Leve de rechtsstaat!'⁹⁹ Het partijblad *CD-info* schreef dat '[d]ank zij de wijsheid van de rechter [...] de Nederlandse democratie de schande bespaard [was] gebleven een politiek proces te moeten voeren zoals dat gebruikelijk was in de communistische dictatuur van de Sovjet-Unie'. En mr. Eerlijk (een pseudoniem van advocaat Van Heijningen) schreef in het partijblad *CD-actueel* dat de in de dagvaarding opgenomen teksten niet discriminerend waren; het ging om kritiek op de regering en op de politieke partijen.¹⁰⁰ Het Landelijk Bureau Racismebestrijding was minder verheugd; het liet in een persverklaring weten de uitspraak te beschouwen als 'een klap in het gezicht van de mensen die waren gekwetst en beledigd door de uitlatingen van Janmaat/CD'.¹⁰¹ De persofficier sprak na de zitting niet van een vormfout, maar van een juridische discussie over de vraag hoe dergelijke zaken te presenteren; het Openbaar Ministerie zocht nog naar de beste manier om discriminatiezaken aan te pakken.¹⁰² De officier van justitie kondigde meteen na de zitting aan in hoger beroep te gaan. Begin 1994 werd echter bekend dat het hoger beroep was ingetrokken en dat de officier een nieuwe dagvaarding voorbereidde.¹⁰³

In april 1994 kwam het Openbaar Ministerie met nieuwe en veel kortere dagvaardingen in wat in wezen nog steeds dezelfde discriminatiezaak was, nu niet alleen tegen de CD en Janmaat maar ook tegen Wil Schuurman. Een groot aantal uitspraken uit de eerdere dagvaardingen was geschrapt en enkele nieuwe waren toegevoegd. Er resteerden vijftien discriminerend geachte passages uit radio- en televisie-uitzendingen tussen mei 1989 en februari 1993, dertien uitspraken van Janmaat en twee van Schuurman, waarbij de officier precies had aangegeven wat in zijn ogen strafbaar was. Zo zei Janmaat in een radio-uitzending van de CD op 6 november 1989:

Van alles en nog wat is geprobeerd om de minderheden aan goede ontwikkeling, banen en huizen te helpen. Het heeft niet mogen baten. Op school en andere opleidingsinstituten

lukt het niet de kinderen van de minderheden op het Nederlandse ontwikkelingsniveau te brengen. Zo wil het ook niet lukken inzake de huisvesting. Ook daar blijken de minderheden dikwijls of helemaal niet tevreden te zijn met hun huizen, die dan uit dank worden uitgewoond. Omwille van het werk zijn vele maatregelen genomen. Ook daar blijken de mensen van de minderheden sneller geneigd hun baantjes op te geven die ze op de vele ministeries bij voorkeur en bij voorrang worden gegeven. En we moeten bedenken: iedere baan aan de minderheden is een Nederlandse werkloze.

En in een radio-uitzending op 14 mei 1991:

De Nederlandse regering heeft jaar in jaar uit een beleid gevoerd waarbij mensen over de hele wereld naar ons land worden gehaald, de taal niet spreken, onze cultuur niet kennen, geen hoge technische schoolontwikkeling hebben, dus die zich hier lopen te vervelen, totaal geen toekomst hebben. Die mensen worden eigenlijk min of meer aangezet tot het plegen van criminele daden en wat zien we: in de Nederlandse samenleving neemt de criminaliteit hand over hand toe. [...] En de schuld ligt daarvan natuurlijk gedeeltelijk bij de vreemdelingen die zich hier gewoon als zware criminelen misdragen. Die uit een cultuur komen waarin men totaal niet geeft om een mensenleven en die hier in Nederland maar gewoon slachten.

Wil Schuurman zei in een televisie-uitzending op 20 januari 1993:

Neem nou de oorlog in Bosnië. Nu zijn er opeens 20.000 islamitische vrouwen die allemaal verkracht zouden zijn. Niemand weet of het waar is. Het is ook niet bewezen. De cd zet grote vraagtekens bij al die verhalen. [...] Nou ja, als die vrouwen niet verkracht zijn, kan het altijd nog hier in de oude wijken gebeuren. Of vermoord worden in de metro. De cd is ui-

teraard tegen hun komst. Wij hebben meer dan genoeg vrouwen in ons land. Ook buitenlandse, ook illegale. Aan nog meer islamitische vrouwtjes is geen behoefte. [...] Blijven waar je bent is ons parool.

In elk van de geselecteerde uitspraken brachten Janmaat en Schuurman volgens de dagvaarding etnische minderheden of de multiculturele samenleving in verband met werkloosheid, wangedrag of misdaad; minderheden zouden met voorrang aan een huis, een opleiding en een baan worden geholpen en de kosten van de multiculturele samenleving waren zeer hoog en moesten worden opgebracht door de 'gewone' Nederlanders. De tenlastelegging was identiek aan die uit 1993: het ging om aanzetten tot haat en/of discriminatie en groepsbelediging.¹⁰⁴

Tijdens de rechtszitting zei officier van justitie Welschen dat het Openbaar Ministerie niet de bedoeling had om Janmaat en de zijnen te verbieden hun politieke opvattingen te verkondigen, maar dat het ging om de manier waarop de dingen werden gezegd.¹⁰⁵ Janmaat voerde aan dat zijn in de dagvaarding geciteerde uitspraken waren gericht tegen de regering en waren bedoeld als kritiek op het regeringsbeleid. De Rechtbank verklaarde daarop in het vonnis dat het eenieder vrijstond om kritiek te hebben op het regeringsbeleid; dat gold zeker voor politici, maar dat diende wel binnen de grenzen van het Wetboek van Strafrecht te gebeuren. Janmaat daarentegen had 'Nederlanders opgezet tegen mensen uit andere culturen, door in te spelen op de in de samenleving bestaande angsten voor en onbekendheid met die andere culturen'. Verder had hij 'opgeroepen tot beperking van fundamentele rechten van specifieke groepen mensen uitsluitend op grond van hun ras, nationaliteit of etnische afstamming' en had hij zich bovendien 'in talloze uitzendingen beledigend uitgelaten over die groepen mensen door deze [...] verdacht, belachelijk en geschonden te maken'. De Rechtbank rekende het Janmaat extra zwaar aan dat hij die strafbare feiten had gepleegd als lid van de Tweede Kamer. De Rechtbank veroordeelde Janmaat voor het aanzetten tot haat tegen mensen wegens hun ras,

voor het aanzetten tot discriminatie tegen mensen wegens hun ras en voor het zich opzettelijk beledigend uitlaten over een groep mensen wegens hun ras. Bij het bepalen van de strafmaat hield de Rechtbank rekening met het feit dat de gewraakte uitlatingen betrekkelijk oud waren. Janmaat kreeg een boete van 6000 gulden, waarvan 2000 gulden voorwaardelijk met een proeftijd van twee jaar. De CD werd veroordeeld voor min of meer dezelfde feiten en kreeg een boete van 10.000 gulden, waarvan 2000 gulden voorwaardelijk met een proeftijd van twee jaar. Schuurman ten slotte werd veroordeeld voor haar uitlatingen en kreeg een boete van 1500 gulden, waarvan 500 gulden voorwaardelijk, ook weer met een proeftijd van twee jaar.¹⁰⁶

Van de tevredenheid over de rechterlijke macht was bij de CD nu weinig meer over. Het partijblad *CD-info* sneerde over de rechters, toevallig allemaal vrouwen, dat '[d]it theekransje [...] dankzij de emancipatiebewegingen dan toch maar tot rechter [is] benoemd. Uit dien hoofde wilden zij wel eens wat terug doen voor de linkse politici.'¹⁰⁷ Tijdens de zitting al, in april 1994, had advocaat Van Heijningen gezegd dat de officier van justitie bezig was met een heksenjacht: 'Het gaat om de politieke uitschakeling van de CD. Welke partij zal de volgende zijn?'¹⁰⁸ Het proces was volgens Janmaat en Van Heijningen ingegeven door de 'politieke top' in Nederland. En ze vonden het wel heel toevallig dat de zitting vlak voor de Tweede Kamerverkiezingen van mei 1994 plaatsvond.¹⁰⁹ Het Landelijk Bureau Racismebestrijding (LBR) was ondanks de in zijn ogen lichte straffen wél tevreden, omdat nu duidelijk was dat de non-discriminatie-norm ook voor politieke partijen gold en omdat voor het eerst een in het parlement zetelende partij was veroordeeld. Dat zou, hoopte de LBR, de discussie over het verbod van de CD verder aanzwengelen.¹¹⁰ Ook zou deze veroordeling de discussie over de subsidiëring van de CD door de overheid en het toekennen van zendtijd aan die partij weer actueel maken; een LBR-medewerker wees in dat verband op de verplichtingen voortvloeiend uit het IVUR-verdrag.¹¹¹

De CD, Janmaat en Schuurman gingen in hoger beroep. Tijdens

de behandeling bij het Haagse Gerechtshof voerde advocaat Van Heijningen aan dat ook andere politici (niet zijnde cd'ers) en voor-
aanstaande mensen uit het openbare leven uitspraken als die in de
dagvaardingen deden. Het Hof verwierp in maart 1995 de bezwa-
ren van de verdediging en oordeelde voor een groot deel conform
het vonnis van de Rechtbank. Voor een ander deel, waar het ging
over 'vreemdelingen', 'minderheden' en 'asielzoekers', volgde vrij-
spraak, omdat het deze uitspraken niet discriminerend achtte. De
jurist Woltjer schreef in een noot bij deze uitspraak dat het Hof hier
een te beperkte interpretatie van het begrip 'ras' gaf. Door de ge-
deeltelijke vrijspraak gingen de boetes flink omlaag; de cd kreeg
een boete van 5000 gulden waarvan 2500 gulden voorwaardelijk,
Janmaat 2000 gulden waarvan 1000 gulden voorwaardelijk, en
Schuurman 1000 gulden waarvan 500 gulden voorwaardelijk. Naar
aanleiding van dit arrest stelden de cd en Janmaat, maar ook het
Openbaar Ministerie, beroep in cassatie in.¹¹² Tegen het arrest van
Schuurman werd niet in cassatie gegaan. De cd was boos over de
uitspraak van het Hof, omdat de vrijheid van meningsuiting vol-
gens de partij te veel werd beperkt; tijdens een radio-uitzending van
de cd enkele dagen later hield men daarom demonstratief één mi-
nuut stilte in acht. Een paar maanden later schreef Janmaat in een
open brief in *cd-info* dat de rechtsstaat in ons land 'al lang' was af-
geschapt.¹¹³ En dat terwijl anderhalf jaar eerder in datzelfde blad nog
de lof over de rechtsstaat werd gezongen.

De Hoge Raad vond in april 1996 de uitleg van het Hof van het
begrip 'ras' te beperkt. Het was staande jurisprudentie dat dat be-
grip, conform het IVUR-verdrag, breed werd geïnterpreteerd en dat
had het Hof niet gedaan. De Hoge Raad vernietigde dat deel van het
arrest van het Hof, liet de rest in stand en verwees de zaak voor een
finale behandeling naar het Amsterdamse Gerechtshof.¹¹⁴ Na deze
uitspraak was het Landelijk Bureau Racismebestrijding blij dat de
veroordeling nu onherroepelijk was.¹¹⁵ Uiteindelijk deed het Am-
sterdamse Gerechtshof eind december 1996 de definitieve uit-
spraak in de zaak tegen de cd en Janmaat. Janmaat voerde tijdens
de zitting aan dat hij een bijdrage had willen leveren aan het publie-

ke debat. Het Hof sprak dit niet alleen tegen, maar gaf aan dat hij 'welbewust' de bedoeling had om met zijn uitlatingen 'te getuigen van de minderwaardigheid van (groepen van) mensen wegens hun ras' en geprobeerd had hen in diskrediet te brengen, 'en aldus (groepen van) mensen wegens hun ras [had] beledigd of aangezet tot haat tegen mensen wegens hun ras'. Er volgde dan ook, in lijn met de uitspraak van de Hoge Raad, een veroordeling. De boetes gingen weer wat omhoog, omdat er voor meer feiten een veroordeling was: die waren nu voor de CD 5000 gulden en voor Janmaat 3000 gulden.¹¹⁶

Tijdens de zitting gaf Janmaat luid blijk van zijn ongenoegen: hij sprak van een 'politiek proces'. En volgens advocaat Van Heijningen trad de overheid op als 'Gedankenpolizist' door mensen die anders denken te vervolgen en een politieke partij te criminaliseren.¹¹⁷ In oktober 1997 ging Janmaat nogmaals in cassatie bij de Hoge Raad, maar weer zonder resultaat.¹¹⁸ Ook stuurde hij in december 1997 een verzoekschrift naar de Raad van Europa met een lange serie klachten over de procesgang en de veroordelingen; hij verzocht de Raad dit verzoek voor te leggen aan het Europese Hof voor de Rechten van de Mens.¹¹⁹ Schuurman had al eerder, in mei 1996, een verzoekschrift aan de Raad van Europa gestuurd.¹²⁰ Uit de beschikbare informatie is niet gebleken dat de verzoekschriften van Janmaat en Schuurman door het Europese Hof zijn behandeld; waarschijnlijk zijn ze niet-ontvankelijk verklaard.

Dit was eerste keer dat de CD en de partijtop, Janmaat en Schuurman, door de strafrechter waren veroordeeld voor rassendiscriminatie. Opmerkelijk was dat de Rechtbank en daarna ook het Gerechtshof en de Hoge Raad het Janmaat extra zwaar aanrekenden dat hij lid van de Tweede Kamer was. Hij had zijn opvattingen, stelde de Hoge Raad, ook in de Kamer kunnen uiten in plaats van op radio en televisie; hij had daarmee zijn 'verantwoordelijkheden tegenover de strafwet onvoldoende [...] onderkend'.¹²¹ De jurist Nieuwenhuis merkte hierover op dat de Hoge Raad dus niet als uitgangspunt koos dat de vrijheid van meningsuiting, ofwel het politieke debat, ook buiten de Kamer extra bescherming verdient.

de.¹²² De jurist Vermeulen uitte in een noot bij de uitspraak eveneens zijn verbazing over deze redenering van de Hoge Raad; hij achtte het 'strijdig met de ratio' om parlementariërs voor bepaalde uitlatingen zwaarder te straffen dan 'gewone' burgers.¹²³ Officier van justitie Welschen zei in een interview in 2011 dat voor Janmaat nog gold dat juist een politicus, in verband met zijn voorbeeldfunctie, buiten de Tweede Kamer op zijn woorden moest letten. Later, na de eeuwwisseling, zou dat veranderen.¹²⁴

Proces over de demonstratie in Zwolle (1996-2003)

In de ochtend van 24 februari 1996 hielden de cd en cp'86 een demonstratie in Zwolle. Burgemeester Franssen (vvd) had daarvoor toestemming gegeven en dat was bijzonder, omdat de cd bijna nooit toestemming kreeg om te demonstreren.¹²⁵ 's Middags was er een door Anti-Fascistische Aktie georganiseerde tegendemonstratie.¹²⁶ In zijn autobiografie blikte Janmaat terug: 'Op de dag van de demonstratie verzamelen we ons in een motel aan de rand van de stad en trekken vandaar gezamenlijk verder naar het centrum, waar de politie de linkse en rechtse groepen gescheiden houdt [...]. We vertrekken vanaf het station naar het stadhuis via een door de politie goedgekeurde route en getooid met de nationale driekleur gaan we op pad. Naast mij loopt Henk Ruitenbergh, voorzitter van de cp. Later blijkt dat de opmerkingen die wij tegen elkaar maken met richtmicrofoons worden afgeluisterd en vastgelegd. [...] Op een plein komt de demonstratie aan haar eindpunt. Ik voel niets voor een redevoering zonder geluidsapparatuur, maar die is verboden door onze liberale Fransen. [...]. Toch wordt [sic] ik gevraagd kort het woord te voeren. Vanwege de beperkte mogelijkheden geef ik in telegramstijl een paar opmerkingen, zoals "Vol is vol" en "Als de cd aan de macht komt schaffen we de multi-culturele samenleving af". Uitwerking en nuancering van de standpunten is niet mogelijk in deze omstandigheden. Daarna wordt de demonstratie ontbonden en gaan we terug naar de geparkeerde auto's.'¹²⁷ De betogers droegen leuzen met zich mee als 'Vol is vol' en 'Eigen volk eerst'. Sommigen zouden ook 'Nederland blank!' geroepen hebben en de Hit-

lergroet hebben gebracht. De betoging verliep verder rustig.¹²⁸

Tegen de uitspraken van Janmaat en twee cp'86-voormannen, Martijn Freling en Tim Mudde, stelde het Openbaar Ministerie vervolging in. Dat besluit werd kort na de demonstratie genomen. Toch duurde het nog ruim een jaar voordat de zaak ter zitting kwam, vooral omdat Janmaat weigerde aan het onderzoek van de rechter-commissaris mee te werken. Tijdens de zitting op 17 maart 1997 zat de publieke tribune van de rechtszaal helemaal vol met vooral cp'86-aanhangers. Om onrust te voorkomen hielden de rechters tijdens de zitting de teugels strak. Janmaat was wel in Zwolle, maar weigerde bij de zitting aanwezig te zijn, omdat hij de vervolging maar 'flauwekul' vond.¹²⁹ In haar requisitoir zei officier van justitie mevrouw M.H. Verwiel dat vrijheid van meningsuiting niet betekende dat men ongestraft discriminatoire uitlatingen kon doen, ook niet als dat op 'een versluierde wijze' gebeurde, want 'ook een discriminatoire uitlating die versluierd wordt gedaan, is strafbaar'. Zij ging ervan uit dat Janmaat en de cp'86'ers, die met hem terechtstonden, met opzet versluierde taal hadden gehanteerd om vervolging te ontlopen. De boodschap was volgens haar duidelijk. Uitspraken van Janmaat en zijn medeverdachten tijdens de demonstratie, zoals 'Nederland voor de Nederlanders', 'Eigen volk eerst', 'Vol is vol' en 'Wij schaffen, zodra wij de mogelijkheid en de macht hebben, de multiculturele samenleving af', betekenden niets anders dan: 'Voor buitenlanders is in Nederland geen plaats, voor zover zij in Nederland verblijven hebben zij niet dezelfde rechten als Nederlanders, en voor zover zij nog in Nederland zouden willen wonen, kunnen zij dat vergeten. Stem op ons, dan zullen wij ervoor zorgen dat dat werkelijkheid wordt; er breken dan slechte tijden voor de buitenlanders aan.'¹³⁰

De uitspraak van Janmaat over het afschaffen van de multiculturele samenleving kwam hem in maart 1997 op een veroordeling te staan. Volgens de Zwolse Rechtbank zette deze uitspraak aan tot discriminatie van mensen wegens hun ras. Onder een multiculturele samenleving kon immers 'in redelijkheid niets anders worden verstaan dan een samenleving waarin mensen met een verschillen-

de culturele achtergrond op voet van gelijkheid, volgens hun eigen cultuur, leven'. Het oproepen tot afschaffing daarvan kon volgens de Rechtbank 'gezien [de] context, [...] niet anders worden opgevat dan als doelend op een onderscheid in bejegening van enerzijds "Nederlanders" en anderzijds "buitenlanders", en wel ten détrimente van laatstvermelde groep'. De Rechtbank zag de oproep van Janmaat dus als het aanzetten tot discriminatie van mensen wegens hun ras. De rechters veroordeelden Janmaat tot een gevangenisstraf van vier weken, waarvan twee weken voorwaardelijk met een proeftijd van twee jaar. Deze hoge straf, zwaarder dan de eis van de officier van justitie, achtten zij noodzakelijk in verband met de ernst van het gepleegde feit en omdat Janmaat eerder voor een soortgelijk feit was veroordeeld en hij 'kennelijk de verantwoordelijkheid tegenover de strafwet bij het publiekelijk uitdragen van zijn mening blijft ontkennen'.¹³¹

Antiracistische organisaties en enkele politieke partijen reageerden verheugd op dit vonnis. Zo zei PvdA-Kamerlid Margo Vliegert hart dat '[d]e PvdA de afgelopen tijd [had] gevraagd om een actiever Openbaar Ministerie als het gaat om racisme. Het is goed dat Janmaat, die steeds de grenzen van de rechtsstaat tart, nu door de rechter een halt is toegeroepen.'¹³² Maar er was ook kritiek op het vonnis, niet alleen in vakbladen, maar ook in de media. In een commentaar in het *LBR-bulletin* achtte de jurist Duinhof de uitspraak van de Rechtbank niet bevredigend. De redenering over de strafbaarheid van de uitspraak over de multiculturele samenleving noemde hij discutabel: 'Natuurlijk heeft Janmaat een reputatie hoog te houden als het gaat om het op versluierde wijze naar voren brengen van racistische standpunten, maar de rechtbank schiet hier te ver door.' Hij verwachtte niet dat dit vonnis een hoger beroep zou overleven.¹³³ Volgens de politicoloog Fennema had '[o]ok Janmaat [...] vrijheid van meningsuiting'. In zijn ogen bedreven de rechters politiek door Janmaat op grond van zijn uitspraak over de multiculturele samenleving te veroordelen; het was Nederlandse burgers dan namelijk verboden zich nog uit te spreken tegen een specifiek beleid van de overheid.¹³⁴ In een later artikel (uit 1998)

keerde Fennema zich tegen rechters die gaan bepalen wat verdachten bedoelen met hun uitspraken: 'Als mensen niet meer veroordeeld worden op wat zij zeggen, maar op wat de rechter vindt dat zij bedoelen, is de weg open voor de gedachtenpolitie.' Hij noemde het Zwolse vonnis 'onzinnig en een gevaar voor de democratie'.¹³⁵ En tot slot nam ook Pim Fortuyn het in een *Elsevier*-column op voor Janmaat: 'Politie en justitie doen hun best Janmaat te treiteren door hem voor elk wissewasje voor de rechter te dagen. Bijvoorbeeld omdat hij zegt dat Nederland vol is. Ik ben het graag met hem en al die milieuactivisten eens. Nederland is barstensvol en we zouden daar eens conclusies aan moeten verbinden.'¹³⁶

Janmaat uitte op geheel eigen wijze kritiek op het vonnis. In een open brief aan de president van de Zwolse rechtbank schreef hij begin april 1997 dat de veroordeling duidelijk aantoonde dat er in Nederland tegenwoordig politieke vonnissen werden geveld 'zoals de dictatuur van de socialistische Sovjet Unie die kende. Zulks in tegenstelling tot de democratische idealen waarvoor onze ouders in de oorlog hebben gevochten.' Hij noemde het vonnis een 'carrière-vonnis' en beschuldigde de rechters ervan 'de huidige linkse politieke machtshebbers te [hebben willen] gerieven'. En hij besloot met: 'U bent een modieus rechter die toegeeft aan de waan van de dag.'¹³⁷

Janmaat ging in hoger beroep. Het Gerechtshof van Arnhem veroordeelde hem eind december 1997 tot een gevangenisstraf van twee maanden voorwaardelijk met een proeftijd van twee jaar en een geldboete van 7500 gulden subsidiair zeventig dagen hechtenis.¹³⁸ Daarop ging hij in cassatie bij de Hoge Raad. In zijn arrest van mei 1999 concludeerde de Hoge Raad mét het Hof dat de bestreden uitspraak van Janmaat, gezien in de context van de uitspraken van zijn mededaders, een verboden aansporing tot discriminatie opleverde en ze verwierp dan ook het beroep in cassatie. De Hoge Raad nam de definitie die het Hof gaf van een multiculturele samenleving over. Hieronder kon 'niet anders worden verstaan dan een samenleving bestaande uit verschillende bevolkingsgroepen, waaronder etnische minderheden'. De Hoge Raad concludeerde vervolgens: 'De uitspraak "Wij schaffen ... de multiculturele samen-

leving af' kan – bezien in de samenhang met de overige tijdens de demonstratie gedane uitlatingen, in het bijzonder de woorden “Nederland voor de Nederlanders”, “Eigen volk eerst” en “Vol is Vol” – niet anders worden bezien dan als een discriminatoire uitlating met betrekking tot in Nederland aanwezige (groepen van) etnische minderheden, immers kunnen deze uitlatingen niet anders worden beschouwd dan als te zijn gericht op de verwijdering van (leden van) etnische minderheden uit de Nederlandse samenleving.’ Een beroep op de vrijheid van meningsuiting ging volgens de Hoge Raad niet op; die werd begrensd door in andere wetten neergelegde bepalingen, zoals in het Wetboek van Strafrecht over discriminatie. Voor uitlatingen gedaan binnen het parlement genoot Janmaat immuniteit, daarbuiten niet.¹³⁹

Na het arrest van de Hoge Raad zwol de kritiek verder aan. In een noot uit 1999 kritiseerde de jurist A.C. 't Hart met name het gewicht dat de context waarin Janmaat zijn uitspraken deed had gekregen. Hij sprak van een drietrapsraket: ‘Eerst worden feitelijke uitspraken van de verdachte vastgesteld. Vervolgens worden die uitspraken geplaatst in de context van uitspraken van andere aanwezigen, en tenslotte worden deze uitspraken alle tezamen uitgelegd tegen de achtergrond van een welbepaald politiek programma en een specifieke ideologie.’ Dat zou kunnen, maar dan moest dat allemaal wel stevig worden onderbouwd en daarin schoten de rechters tekort, schreef 't Hart. Hij richtte zijn pijlen met name op de definitie van de multiculturele samenleving die het Hof hanteerde en merkte op dat als je de multiculturele samenleving zo definieerde afschaffing ervan neerkwam op verwijdering van etnische minderheden en vluchtelingen uit onze samenleving. Maar de vraag was of Janmaat dit zo bedoeld had. Wederom, dat zou kunnen, maar dat bleek volgens 't Hart niet uit het arrest. Een andere vraag was of de definitie van de multiculturele samenleving wel zo vanzelfsprekend was. Daarbij wees 't Hart op andere definities die in de literatuur waren aan te treffen. Niet zonder enig venijn concludeerde hij vervolgens dat ‘als het hof te kennen geeft dat verdachtes uitlating dat de multiculturele samenleving moet worden afgeschaft

aanzet tot discriminatie, [...] dit strafbare karakter van die uitlating niet voort[vloeit] uit hetgeen het hof heeft vastgesteld, maar uit een alles behalve vanzelfsprekende definitie van multiculturaliteit, die het hof zonder enige nadere rechtvaardiging zelf geeft'. Hij voegde hier nog aan toe dat de veroordeling van Janmaat niet zozeer voortvloeide uit de feiten, vastgelegd in de tenlastelegging, als wel uit de naam en reputatie van de verdachte.¹⁴⁰ Oftewel: Janmaat zegt het, dus het zal wel discriminerend bedoeld zijn.

Het is overigens opmerkelijk dat het Hof en de Hoge Raad een andere definitie van een multiculturele samenleving en een andere interpretatie van de betekenis van de uitspraak van Janmaat over de afschaffing daarvan hanteerden dan de Rechtbank. De definities van de multiculturele samenleving verschilden slechts gradueel. De Rechtbank zag het als een samenleving waarin mensen vanuit verschillende culturele achtergronden op voet van gelijkheid samenleefden en het Hof en de Hoge Raad zagen het als een samenleving met verschillende bevolkingsgroepen, waaronder minderheden. De verschillen tussen de interpretaties van de betekenis van de uitspraak van Janmaat waren veel groter. De Rechtbank interpreteerde de uitspraak als aanzetten tot het maken van een (verboden) onderscheid tussen Nederlanders en buitenlanders en het Hof en de Hoge Raad als het aanzetten tot de verwijdering van (leden van) minderheden uit de samenleving, een verschil dat niet werd toegelicht door het Hof of de Hoge Raad.

Janmaats vertrouwen in de Nederlandse rechtspraak, dat al niet groot meer was, daalde door dit proces nog verder. In zijn autobiografie schreef hij: 'We worden veroordeeld, ook in hoger beroep. Het is duidelijk dat de overheid uit is op verbod. Niet uit juridische, maar op politieke gronden. De Hoge Raad bevestigt het arrest van het Hof. Dat was te voorzien, toch is het ongehoord dat in het arrest van de Hoge Raad zelfs op de argumenten van advocaat Mr. Van Heijningen niet wordt ingegaan. De Hoge Raad heeft derhalve geen argumenten ter verdediging van de straf en verwisselt de begrippen "ras" en "nationaliteit" gemakshalve. Zij volgt slechts de onderdrukkende politiek-dictatoriale lijn in ons land en schrijft in

het arrest maar een eindje weg, met onzinnige non-juridische argumenten. Ook die houding is bekend van ons hoogste rechtscollege tijdens wo ii. Corrumperen ten behoud van de positie, zoals eerder door rechtsinstituten in Duitsland en de Sovjet-Unie in de dertiger en veertiger jaren is voorgekomen.¹⁴¹

Janmaat heeft zijn veroordeling op alle mogelijke manieren aangevochten. In augustus 1999 wendde hij zich met een verzoekschrift tot het Europese Hof van de Rechten van de Mens (EHRM). Hij klaagde over een oneerlijke behandeling en vooringenomen rechters.¹⁴² In een reactie schreef de griffier van het Europese Hof dat het verzoekschrift waarschijnlijk niet-ontvankelijk zou worden verklaard.¹⁴³ Aangenomen mag worden dat dat ook is gebeurd, want een uitspraak over de zaak is niet aangetroffen op het overzicht van uitspraken van het EHRM.¹⁴⁴ Verder heeft Janmaat in september 1999 een gratieverzoek ingediend bij de koningin;¹⁴⁵ dat werd afgewezen.¹⁴⁶ Tot slot diende Janmaat in februari 2002 – hij was alweer enkele jaren geen lid meer van de Tweede Kamer – bij de Hoge Raad een verzoek in tot herziening van het arrest uit 1999. In zijn verzoekschrift constateerde hij dat onder anderen CDA-voorman Jan Peter Balkenende zeer kritische kanttekeningen bij de multiculturele samenleving had geplaatst.¹⁴⁷ Janmaat heeft de afloop van dit verzoek niet meer meegemaakt; hij overleed op 9 juni 2002. In mei 2003 wees de Hoge Raad het herzieningsverzoek af. Voor een dergelijk verzoek moeten nieuwe feiten worden aangedragen die tijdens de eerdere behandeling door de Hoge Raad nog niet bekend waren. Volgens de Hoge Raad waren die nieuwe feiten er niet; uitspraken als die van Balkenende in 2002 deden niets af aan de strafbaarheid van de uitlatingen van Janmaat.¹⁴⁸

Deze zaak was, zoals hiervoor al aan de orde kwam, aanleiding tot een breed debat in de vakbladen en in de media. In dat debat zijn twee benaderingen te herkennen, één die meer gewicht hechtte aan de vrijheid van meningsuiting en één die de weegschaal liet doorslaan naar antidiscriminatie.

De eerste benadering stelde dat het beginsel van antidiscriminatie te ver was opgerekt. Zeker voor politieke partijen zou de vrijheid

van meningsuiting het hoogste goed moeten zijn; zonder konden ze immers niet functioneren. De democratie moest tegen een stopte kunnen en meningen die men verafschuwde zouden niet moeten worden verboden. Ook Janmaat had vrijheid van meningsuiting, schreef de politicoloog Fennema; als Janmaat niet meer mocht oproepen om de multiculturele samenleving af te schaffen – een oproep die hij zag als een legitieme discussie over de inrichting van de maatschappij – zou dat een forse inperking van de democratie betekenen.¹⁴⁹ Fennema maakte zich zorgen over de consequenties van het antidiscriminatiebeleid, met name voor de vrijheid van meningsuiting. De democratie werd in zijn ogen van drie kanten bedreigd: door de racistische partijen zelf, door de overheid die de vrijheid van meningsuiting steeds verder inperkte en door mensen 'die zich bedreigd voelen door immigranten, weten dat hun stem niet telt en zich daarom van de democratie afkeren'.¹⁵⁰ Ook het Eerste Kamerlid Jurgens (PvdA) sprak zich uit voor vrijheid van meningsuiting voor Janmaat: 'Het vrije woord is ook rapalje gegund.'¹⁵¹

De tweede benadering vond uitspraken als die van Janmaat bedreigend voor de samenleving en intimiderend naar minderheden. Janmaats woorden leken wellicht tamelijk onschuldig, maar hij bracht zijn standpunten op versluierde wijze naar voren. Het ging er dan om de betekenis van zijn woorden te begrijpen, die als het ware te 'decoderen'.¹⁵² De vraag is overigens waar de grens ligt van het decoderen, van het zoeken naar de ware aard of betekenis van uitspraken. Het uitgangspunt voor de rechter was altijd 'de betekenis die de gebezigde woorden naar algemeen spraakgebruik hebben'. De rechtsfilosoof Rosier waarschuwde voor het loslaten van dit uitgangspunt.¹⁵³ Waar sommige commentatoren de vrijheid van meningsuiting ernstig bedreigd zagen, trad het Openbaar Ministerie volgens het Landelijk Bureau Racismebestrijding in 1998 nog te slap op tegen discriminatie; te veel zaken haalden de rechtszaal niet en te veel zaken mislukten daar. Het LBR hechtte een groot gewicht aan een rechterlijke uitspraak: 'De rechter handhaaft de algemeen aanvaarde maatschappelijke waarden en normen.'¹⁵⁴ En ook Forum-directeur J. Veeris waarschuwde voor het loslaten van de anti-

discriminatie-normen; hij kwalificeerde de uitspraak van Janmaat in Zwolle als een onderdeel van een 'abject politiek programma dat de democratie zal vernietigen'.¹⁵⁵

In de twee discriminatiezaken in de jaren negentig tegen de CD en de top van die partij kwam het dus beide keren tot een veroordeling. Bij de eerste zaak ging dat in twee stappen, waarbij weer bleek dat het Openbaar Ministerie nog zocht naar een manier om discriminerende uitingen te vervolgen. Uiteindelijk veroordeelde de rechter de CD, Janmaat en Schuurman voor het aanzetten tot discriminatie. Met name bij de tweede zaak, naar aanleiding van uitspraken van Janmaat bij de demonstratie in Zwolle, kwam er kritiek op de rechterlijke macht. Voor een deel ging het om juridische techniek, over de vraag of de rechters het vonnis wel juist hadden onderbouwd. Voor een ander deel ging het om politieke kritiek; het beginsel van antidiscriminatie kreeg in de ogen van de critici te veel gewicht ten opzichte van de vrijheid van meningsuiting.

Tot besluit

Rechtszaken op het gebied van rassendiscriminatie en groepsbelediging zijn lastig omdat het daarbij steeds gaat om twee botsende grondrechten, dat van de vrijheid van meningsuiting en dat van non-discriminatie. De vraag is wanneer het uiten van onvrede en het bekritisieren van beleid, denkbeelden of tradities overgaat in belediging van een groep mensen dan wel in het aanzetten tot haat, discriminatie en geweld tegen mensen om hun ras. Complicerend bij de vervolging van dergelijke zaken was dat de juridische normen op dit gebied niet erg helder waren; de wetsartikelen waren vaag en ruim geformuleerd en de jurisprudentie moest in de jaren tachtig en negentig voor een belangrijk deel nog worden gevormd.¹⁵⁶ Wel was er in die jaren een brede consensus in de Nederlandse samenleving dat dergelijke zaken strafbaar zouden moeten zijn; het maatschappelijk klimaat tolereerde geen discriminatie waarvan minderheden het slachtoffer waren.

De strafrechtelijke vervolging van de CP en CD voor rassendiscriminatie en/of groepsbelediging kwam in de jaren tachtig langzaam op gang. Het Openbaar Ministerie aarzelde lang voordat het vervolging instelde. Het vroeg zich af of de uitlatingen wel discriminerend waren, het wilde Janmaat geen podium bieden en was bang zaken te verliezen. Daarbij kwam dat door de vage en ruime wetgeving het Openbaar Ministerie maar ook de rechters weinig hulpmiddelen hadden meekregen. Als een zaak wel voor de rechter kwam volgde geen veroordeling, deels door juridische formaliteiten en deels omdat de rechters de uitspraken van Janmaat niet strafwaardig achtten. Tevens gaven rechters keer op keer aan dat de politieke discussie de nodige ruimte zou moeten krijgen, ook als het ging om lastige onderwerpen als immigratie en integratie.

Onder toenemende politieke en maatschappelijke druk veranderde dat in de jaren negentig. Toen kon Janmaat tweemaal strafrechtelijk worden veroordeeld, de eerste keer voor een serie uitspraken in radio- en televisieprogramma's van de CD en in een partijblad, de tweede keer voor een uitspraak bij een demonstratie in Zwolle. Om verschillende redenen kwam het in de jaren negentig wel tot veroordelingen. Het Openbaar Ministerie moest, door de aanscherping van de richtlijn, in alle discriminatiezaken gaan vervolgen, wat in de jaren tachtig nog niet het geval was. Verder kreeg het Openbaar Ministerie in de loop van de tijd waarschijnlijk meer grip op de aanpak van dit soort zaken. En tot slot kwamen er vanuit de Tweede Kamer en vanuit de maatschappij regelmatig oproepen om discriminerend geachte uitspraken streng te bestraffen en het Openbaar Ministerie en de rechters hielden daar rekening mee; zij wogen bij de strafzaken tegen Janmaat in de jaren negentig het maatschappelijk klimaat nadrukkelijk mee.¹⁵⁷ Het paste waarschijnlijk ook in dat maatschappelijk klimaat dat de rechters het Janmaat bij zijn eerste veroordeling extra zwaar aanrekenden dat hij lid van de Tweede Kamer was. Juist een politicus moest toen, gelet op zijn positie en uit hoofde van zijn voorbeeldfunctie, buiten de Kamer extra op zijn woorden letten. Het is overigens vrij uniek dat een Kamerlid wordt veroordeeld door de strafrechter. Volgens de jurist Voermans is dat

in 150 jaar parlementaire geschiedenis acht parlementariërs overkomen. Janmaat is de enige van hen die meer dan één keer is veroordeeld.¹⁵⁸

In de jaren tachtig en negentig verloren de CP en CD diverse door maatschappelijke organisaties samen met particulieren aangespannen civiele zaken. De civielrechtelijke aanpak van discriminerend of beledigend geachte uitlatingen van voorlieden van die partijen was lange tijd succesvoller dan de strafrechtelijke. Dat maatschappelijke organisaties toch steeds aandrongen op een strafrechtelijke vervolging heeft te maken met het effect dat zij van veroordelingen in strafzaken verwachtten: het intrekken van overheidssubsidies en zendtijd en een verbod van de partij.

Het Openbaar Ministerie had niet de intentie om de CP en CD te bestrijden. Het voerde de wet uit; als CP'ers of CD'ers strafbare uitspraken deden, dan werden ze daarvoor vervolgd. De aanzet tot de bestrijding in deze arena kwam vanuit een andere arena, de politieke, door wet- en regelgeving aan te scherpen of door politieke druk uit te oefenen, bijvoorbeeld door het stellen van Kamervragen. En ook bij de rechterlijke macht was er geen sprake van een intentie tot bestrijding, maar van wetstoepassing. Het Openbaar Ministerie en de rechterlijke macht hanteerden in de praktijk de strategie 'behandelen als elke partij'. Bij de maatschappelijke organisaties, die civiele zaken aanspanden tegen de CP en CD en die fungeerden als aangever van strafbaar geachte uitspraken van die partijen, was er wél sprake van een intentie tot bestrijding. De door deze organisaties gehanteerde bestrijdingsstrategie was 'ontmaskeren': zij wilden het 'ware' (discriminerende en criminele) gezicht van de CP en CD laten zien.

De (contra)strategieën van de CP en CD in deze arena waren 'provoceren' en 'argumenteren en discussiëren'; zij probeerden zoveel mogelijk in de publiciteit te komen, bij voorkeur in de rol van underdog. Ze zagen rechtszaken als een mogelijkheid hun standpunten – al dan niet op provocerende wijze – uit te dragen; Janmaat noemde in 1993 het besluit van de officier van justitie om hem te gaan vervolgen '[e]en buitengewoon gelukkig besluit. Dit is al eer-

der geprobeerd en tot nog toe altijd uitgelopen op een geweldige reclame voor de partij en haar standpunten.¹⁶¹ Het gaf de CD tevens de mogelijkheid de overheid en de grote partijen neer te zetten, te ontmaskeren, als (bijna-)dictatoriaal.¹⁶² In 1990 schreef het partijblad *CD-info* dat het 'de trend in Nederland [was] om mensen, die kritiek hebben op het minderhedenbeleid de mond te snoeren door snel met het woord "discriminatie" te komen'; het blad wees erop dat dit op gespannen voet stond met de vrijheid van meningsuiting.¹⁶³ De CD gaf de grote partijen de schuld; die zouden het oppositionele geluid van de CD willen wegdrukken. Daarbij wilden ze ver gaan, volgens advocaat Van Heijningen 'desnoods tegen de grondwet in'.¹⁶⁴ En Janmaat zei dat de rechtsstaat in Nederland 'al lang [was] afgeschaft'.¹⁶⁵ De CP en CD hoopten op veel (media-)aandacht voor hun rechtszaken om dat keer op keer te kunnen laten zien. Nederlagen bij dergelijke rechtszaken waren dan geen probleem; die bewezen alleen maar weer de voortdurende inzet voor 'de goede zaak' en het eigen gelijk.

De vele rechtszaken – niet alleen discriminatiezaken, maar ook andere – kostten de CP en CD veel geld, aan advocaat- en proceskosten, maar ook aan boetes en aan rectificerende advertenties. In haar jaarverslag over 1986 schreef de CD dat men in verband met de kosten afzag van een hoger beroep bij enkele zaken.¹⁵⁹ De discriminatiezaken zorgden ervoor dat de CD een partijverbod vreesde; men ging ervan uit dat één of enkele veroordelingen wegens discriminatie mogelijk tot een verbod van de partij zou kunnen leiden. In 1987 schreef het partijblad *CD-actueel* dan ook: 'Nieuwe klachten of strafzaken moeten voorkomen worden. Verbod van de partij heeft geen zin, gezien de doelstelling waar we voor staan'.¹⁶⁰ Daarnaast zorgden deze rechtszaken waarschijnlijk ook voor een verdere maatschappelijke isolering van de CP en CD.

‘Wij zijn kapot gespeeld’ De bestrijding in de arena ‘subsi- diëring en toezicht’

Inleiding

Het ministerie van Binnenlandse Zaken verzorgde de subsidiëring van politieke partijen. Het verstrekke onder meer subsidies aan de neveninstellingen van de CP en CD en vorderde te veel uitgekeerde subsidievoorschotten zo nodig weer terug. Over de uitvoering van de subsidieregelingen bestond veel onenigheid tussen het ministerie en de CP en CD, met veel rechtszaken als gevolg. De BVD, een dienstonderdeel van het ministerie van Binnenlandse Zaken, zorgde voor het in de gaten houden van extremistische partijen en groepen. Uit rapporten van de BVD en uit andere bronnen kan worden gereconstrueerd hoe het monitoren van de CP en CD in zijn werk ging. Er waren ook andere overheidsdiensten waar de CP en CD mee te maken hadden. Voor de zendtijd voor politieke partijen waren dat het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (en zijn opvolgers) en de Regeringscommissaris voor de Omroep. Die interactie was veel minder frequent dan die met de eerder genoemde diensten en maakte minder (maatschappelijke) discussie los.² Verder hadden de partijen veel te maken met het Openbaar Ministerie; daar is al op ingegaan in het vorige hoofdstuk.

De strijd om de subsidies

Nadat de CP in 1982 een zetel in de Tweede Kamer had verkregen, kwam die partij in aanmerking voor financiële steun van de overheid. Met name de subsidiëring van de neveninstellingen van de CP en later de CD leidde tot veel controverse.

Subsidiestelsel

Vanaf de jaren zestig gaf de overheid financiële steun aan de fracties van alle in de Tweede en Eerste Kamer vertegenwoordigde politieke partijen; ze kregen vanaf 1966 een vast basisbedrag en vanaf 1974 een bedrag per zetel. Daarnaast konden in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen vanaf de jaren zeventig subsidie ontvangen voor hun stichtingen die specifieke doelen nastreefden: vanaf 1972 voor hun wetenschappelijke bureaus, vanaf 1975 voor hun vormings- en scholingsinstituten, vanaf 1976 voor hun politieke jongerenorganisaties en vanaf 1990 voor hun vormings- en scholingswerk in Midden- en Oost-Europa. Daarnaast waren er enkele privileges of faciliteiten voor de partijen. Zij kregen zendtijd en ontvingen geld voor het maken van radio- en tv-uitzendingen, voor de radio vanaf de jaren twintig, voor de televisie vanaf de jaren zestig. Verder waren giften en contributiebetalingen aan partijen fiscaal aftrekbaar. De hoogte van de subsidies voor specifieke doelen was afhankelijk van het aantal zetels boven een voor elke partij gelijk basisbedrag; daarnaast gold voor enkele regelingen dat de hoogte van het uit te keren bedrag ook afhankelijk was van de eigen inkomsten van de stichting. De uitvoering van de subsidieregelingen was in handen van de ministeries van Binnenlandse Zaken – die voor de wetenschappelijke bureaus, de vormings- en scholingsinstituten en het vormings- en scholingswerk in Midden- en Oost-Europa – en van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en zijn opvolgers – de rest.³ In 1999 kreeg de overheidssubsidiëring van politieke partijen een wettelijke basis in de Wet subsidiëring politieke partijen.⁴

In zijn proefschrift uit 1982 merkte de staatsrechtjurist D.J. El-

zinga op dat er in Nederland formeel geen overheidssubsidiëring van politieke partijen plaatsvond, maar de facto wél, door het hiervoor beschreven stelsel van privileges en doelsubsidies aan met partijen verwante stichtingen. In de subsidieregelingen zag hij enkele zwakke punten. De politiek-wetenschappelijke instellingen zouden uitsluitend of in hoofdzaak wetenschappelijke arbeid moeten verrichten, maar niet werd aangegeven wat men daar precies onder verstond. De definitie van politieke scholings- en vormingsactiviteiten was iets uitvoeriger. Door het ontbreken van scherpe criteria was controle op de uitvoering van de regelingen echter lastig. Dat leek, merkte Elzinga op, ook de bedoeling te zijn. De controle zou marginaal moeten zijn; zo zei minister Beernink (CHU) in het begin van de jaren zeventig in de Tweede Kamer dat hij ervan uitging dat '[b]ij regelingen als deze [...] de gesubsidieerde instelling zich aan de regels houdt'. Elzinga constateerde ook dat, in weerwil van de bedoeling van de regeling, in de praktijk uitgaven die eerder ten laste kwamen van het partijbudget naar het budget van de (gesubsidieerde) instelling werden overgeheveld. Hierdoor vond een vermenging van partijactiviteiten en activiteiten van de gesubsidieerde instellingen plaats.⁵

Subsidiëring CP en CD

In oktober 1982 vroeg de CP subsidie aan bij het ministerie van Binnenlandse Zaken voor haar politiek-wetenschappelijke instituut – de prof. G. van der Leeuw Stichting; later de Stichting Wetenschappelijk Bureau Centruumpartij – en voor haar instituut voor vorming en scholing – de dr. E.F. Schumacher Stichting.⁶ Het lijkt erop dat minister Rietkerk (VVD) probeerde om subsidieverlening aan de CP-stichtingen te voorkomen. Volgens een bericht in *NRC Handelsblad* bestonden er bij het ministerie grote aarzelingen om de CP gezien haar denkbeelden te gaan subsidiëren. Het hield de subsidieaanvragen van de partij lange tijd aan om te bezien of er formele criteria waren om die af te wijzen. Ook overwoog het de subsidiëring van politieke partijen in zijn geheel in te trekken om zo aan toekenning van de aanvraag van de CP te ontkomen.⁷ Dit

spoort met een brief die de CP in juli 1983 ontving van het ministerie, met de boodschap dat de subsidiëring van de CP-instituten zou worden aangehouden in afwachting van een beslissing over het subsidiestelsel.⁸ In september 1983 besloot het kabinet om toch door te gaan met het subsidiëren van partij-instellingen.⁹ Omdat minister Rietkerk kennelijk bleef aarzelen, schreven zijn ambtelijke adviseurs hem dat, als de CP voldeed aan de voorwaarden, aan toekenning van de subsidies gegeven de tekst van de regelingen 'niet te ontkomen' was.¹⁰ In oktober 1983, een jaar na de aanvraag, kreeg de CP ten slotte subsidie voor het Wetenschappelijk Bureau en voor de Schumacher Stichting.¹¹

Bij de subsidieverlening aan de CP-stichtingen kwam minister Rietkerk zo tegenover zijn ambtenaren te staan. Hier was sprake van een botsing tussen de juridische rationaliteit van de ambtenaren en de politieke rationaliteit van de minister.¹² De ambtenaren keken vooral naar de regelgeving en die liet geen uitzondering voor de CP toe. De minister keek waarschijnlijk vooral naar het brede politieke en maatschappelijke protest tegen de CP en vond dat hij daar iets mee moest doen. Uiteindelijk prevaleerde hier de juridische rationaliteit.

Eind 1984 stuurde de CD brieven naar het ministerie van Binnenlandse Zaken om subsidie aan te vragen voor haar twee stichtingen.¹³ Meteen na de oprichting van de partij had zij, '[t]er verkrijging van subsidies',¹⁴ deze stichtingen in het leven geroepen, een voor kadervorming – de Stichting Politieke Kadervorming, afgekort Stipolka¹⁵ – en een wetenschappelijk bureau – de Stichting Wetenschappelijke Onderbouwing Centrumdemocratische Ideologie, afgekort swoci.¹⁶ Minister Rietkerk probeerde ook de subsidiëring van de CD-stichtingen tegen te houden. Hij was van mening dat Janmaat, nu die geen deel meer uitmaakte van de CP, geen recht had op subsidie. Zijn ambtelijke adviseurs wezen de minister er in een notitie echter op dat dit niet conform de regelgeving was. In de marge van die notitie schreef de minister 'Jammer dat het zo moet', waarna hij zich niet meer verzette tegen subsidiëring van de CD-stichtingen.¹⁷ Weer was er, zoals enkele jaren eerder, sprake van

een botsing tussen de juridische rationaliteit van de ambtenaren en de politieke rationaliteit van de minister, en weer overwon de eerste. Uiteindelijk ontving de Stipolka eind mei 1985 de beschikking voor de subsidie over het jaar 1985;¹⁸ en dat gold waarschijnlijk ook voor SWOCI.

De beslissing om de CP-stichtingen te gaan subsidiëren leidde tot protesten van enkele maatschappelijke organisaties, zoals het LOSON, het Landelijke Overlegorgaan van Surinaamse Organisaties in Nederland. Het ministerie antwoordde dat de subsidie was verstrekt volgens de regels die neutraal waren ten aanzien van de doelstellingen van de organisatie, ook als die doelen niet in overeenstemming waren met – delen van – het regeringsbeleid. De subsidie kon slechts dan worden ingetrokken als een partij niet meer in de Kamer vertegenwoordigd was of als zij haar doelen op een ongeoorloofde wijze nastreefde.¹⁹ Toen in april 1984 de conceptnota 'Nederland voor de Nederlanders', opgesteld door het Wetenschappelijk Bureau van de CP, via de VARA-radio uitlekte,²⁰ was er wederom van veel kanten druk op het ministerie om de subsidie stop te zetten. Diverse particulieren en organisaties van buitenlanders spanden bij de Rechtbank Den Haag een zaak aan tegen de Staat; zij eisten dat die de subsidie aan het Wetenschappelijk Bureau zou stopzetten, omdat het zich schuldig zou hebben gemaakt aan discriminatie en racisme.²¹ Omdat het Openbaar Ministerie een strafrechtelijk onderzoek was begonnen tegen W.J. Bruyn, de voorzitter van het Wetenschappelijk Bureau en auteur van de gewraakte nota, stuurde het ministerie begin juli 1984 een waarschuwende brief naar het Wetenschappelijk Bureau, waarin het stelde dat de subsidie zou worden stopgezet als het tot een veroordeling zou komen.²² Maar zover kwam het niet; Bruyn werd vrijgesproken.²³

Na de toetreding van de CP tot de Tweede Kamer ontstond daar – in de marge van een debat over het subsidiëren van politieke partijen en hun neveninstellingen – ook een debat over de vraag of organisaties die rassendiscriminatie pleegden of daartoe aanzetten door

de overheid gesubsidieerd zouden mogen worden. Half september 1984 stuurde minister Rietkerk een notitie naar de Kamer waarin hij het beleid op het gebied van de subsidiëring van de politiek-wenschappelijke instituten en instituten voor politieke vorming en scholing op een rijtje zette. Hierin benadrukte hij zijn terughoudendheid om de activiteiten van politieke partijen inhoudelijk te toetsen. Een uitzondering hierop was mogelijk, namelijk bij 'evidente overtredingen' van wettelijke bepalingen of verdragsverplichtingen. Expliciet noemde hij het Internationaal verdrag tot uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie, het IVUR-verdrag. Dan zou hij moeten ingrijpen, maar wel pas na een rechterlijke uitspraak.²⁴

Bij de behandeling in de Tweede Kamer van deze notitie vroegen enkele Kamerleden bij motie om een wettelijke regeling voor de subsidiëring van partij-instellingen.²⁵ Minister De Korte (vvd) diende daarop in mei 1986 een wetsvoorstel ter zake in bij de Kamer. In dat voorstel was een artikel 15 opgenomen, waarin de bestaande bepalingen over opschorting en beëindiging van de subsidies enigszins aangescherpt waren. Dat artikel handelde over de opschorting van de subsidie als door het Openbaar Ministerie een vordering tot ontbinding van een gesubsidieerde partij-instelling was ingesteld – dus nog voordat er een definitief oordeel van de rechter was – alsmede over de intrekking van die subsidie als de ontbinding definitief was geworden.²⁶ Tijdens het Kamerdebat over het wetsvoorstel, eind april 1988, richtten de pijlen zich ook op dit artikel. Bijna alle partijen hadden moeite met de passage over de opschorting van een subsidie, vooral omdat het ministerie dan toch tot een inhoudelijke beoordeling van de activiteiten van een partij-instelling zou moeten komen. En daar moesten zij niets van hebben. Liever legden zij dat oordeel bij de rechter. Minister Van Dijk (CDA) verdedigde zich met een beroep op het IVUR-verdrag, maar dat maakte niet veel indruk op de Kamer.²⁷ Ten slotte koos hij eieren voor zijn geld en in een volgende versie van het wetsvoorstel ontbrak artikel 15.²⁸ Uiteindelijk hielp dit niet, want in september 1990 strandde het wetsvoorstel om geheel andere redenen in de Eerste Kamer.²⁹

Minister Dales (PvdA) liet het er niet bij zitten en stelde nog diezelfde maand een commissie in om haar te adviseren over een nieuwe wet gericht op de subsidiëring van politieke partijen.³⁰ Een van de onderwerpen waarover die commissie adviseerde was de heikele kwestie welke consequenties het IVUR-verdrag zou moeten hebben voor het subsidiëren van politieke partijen. De commissie adviseerde de minister tot een soort tweestappenaanpak. Bij een partijverbod vervielen hoe dan ook alle rechten op overheidssubsidies en -faciliteiten. Daarnaast zouden deze subsidies en faciliteiten ook moeten vervallen, zij het tijdelijk – de commissie achtte een termijn van vier jaar redelijk – als een partij of een partij-instelling – niet een individueel partijlid – onherroepelijk zou worden veroordeeld voor (het aanzetten tot) rassendiscriminatie. De commissie achtte het van belang dat een dergelijke ingrijpende maatregel pas zou worden genomen na een rechterlijk oordeel.³¹ In de Wet subsidiëring politieke partijen van 1999 is het voorstel van de commissie overgenomen, met dien verstande dat in artikel 16 van die wet de termijn is vastgesteld op één tot vier jaar, afhankelijk van de hoogte van de opgelegde geldboete.³² Die wet kwam te laat om nog tegen de CD te kunnen worden gebruikt.

Conflicten

De toekenning van subsidies aan de stichtingen van de CP en CD leidde tot veel conflicten tussen deze stichtingen en het ministerie. Alvorens daarop in te gaan eerst een toelichting op de procedure bij de subsidiëring van partij-instellingen. Aan de hand van een door de betrokken stichting opgestelde aanvraag stelde het ministerie van Binnenlandse Zaken een subsidiebeschikking op, waarin tevens werd aangegeven welk bedrag aan voorschotten lopende het jaar zou worden verstrekt. Na afloop van het subsidiejaar stelde het ministerie de definitieve beschikking vast. Als er te veel voorschot was verstrekt, moest dat bedrag door de stichting worden terugbetaald. Wanneer de stichting het niet eens was met een beslissing van het ministerie, kon zij bezwaar aantekenen en daarna desgewenst beroep. Bezwaarzaken werden binnen het ministerie behandeld, be-

roepszaken bij de bestuursrechter, in casu de Rechtbank of de Raad van State.

De conflicten begonnen al bij de CP. Nadat Janmaat half oktober 1984 uit de partij was gezet, beëindigde het ministerie conform de subsidievoorwaarden na een overgangstermijn op 1 mei 1985 de subsidiëring van beide CP-stichtingen.³³ Het royement van Janmaat bemoeilijkt de afwikkeling van de jaarrekeningen van de stichtingen. Zo weigerde hij mee te werken aan het opstellen van de jaarrekening van het Wetenschappelijk Bureau, waar hij penningmeester van was, waardoor die onvolledig was.³⁴ Tussen het ministerie en het Bureau ontstond zich vervolgens een uitvoerige briefwisseling, waarbij het ministerie steeds aandrang op een spoedige afwikkeling en het Bureau steeds vroeg om uitstel. En bij de Schumacher Stichting ging het op dezelfde wijze.³⁵ Enkele jaren later wilde het ministerie ervan af. 'Om niet nog meer tijd aan dit onderwerp kwijt te zijn' stelde het, zonder dat er deugdelijke jaarrekeningen lagen, in 1988 de finale beschikkingen op.³⁶ De resterende vorderingen op het Wetenschappelijk Bureau en de Schumacher Stichting boekte het ministerie ten slotte in 1991 als oninbaar af.³⁷

De toekenning van de subsidies aan de CD-stichtingen was de opmaat voor ruim vijftien jaar geharrewar tussen de CD en het ministerie over de hoogte van de voorschotten gedurende het subsidiejaar, maar vooral over de definitieve vaststelling na afloop van het jaar. Dat leidde tot een flink aantal bezwaar- en beroepszaken; zie tabel 5.1 (bij een x is er sprake van één of meer bezwaar- of beroepszaken).

In bijna alle gevallen zijn uiteindelijk de bezwaren van de CD-stichtingen door de rechter verworpen. Opmerkelijk is dat er in 1994, 1995 en 1996 veel minder zaken speelden dan in de jaren daarvoor en daarna. Uit een interview met Meine Henk Klijsma, als ambtenaar bij het ministerie van Binnenlandse Zaken jarenlang belast met het aandachtsgebied 'subsidies voor politieke partijen', blijkt dat daar twee elkaar aanvullende verklaringen voor zijn. In de eerste plaats droeg Janmaat in 1994 het subsidiedossier over aan Cor Zonneveld die dat jaar lid van de Tweede Kamer voor de CD was

Tabel 5.1 Bezwaar- en beroepszaken van de cd-stichtingen

Jaar	swoci		Hobbes		Stipolka		KdG	
	bezwaar	beroep	bezwaar	beroep	bezwaar	beroep	bezwaar	beroep
1985	x	x			–	–		
1986	x	x			x	x		
1989	x	x			x	x		
1990	–	–			–	–	x	x
1991	–	–			–	–	x	–
1992			x	x	x	x	–	–
1993			x	–	x	x	–	–
1994			–	–	x	–	–	–
1995			–	–	–	–	x	–
1996			–	–	–	–	–	–
1997			x	x	x	x	x	x
1998			?	?	x	x		

Legenda:

- swoci: het wetenschappelijk bureau van de cd van 1985 tot en met 1991;
- Thomas Hobbes Stichting (Hobbes), het wetenschappelijk bureau van de cd van 1992 tot en met 1998; niet duidelijk is of deze stichting voor 1998 nog subsidie heeft aangevraagd;
- Stipolka: de stichting voor politieke kadervorming van de cd van 1985 tot en met 1998;
- Karel de Grote Stichting (KdG), de stichting voor politieke kadervorming in Midden- en Oost-Europa van de cd, vanaf 1990; deze stichting heeft voor 1998 geen subsidie meer aangevraagd.

Bron: NL-HaNA, BiZa / Binnenlands Bestuur en Kabinet, nummer toegang 2.04.87 en SSA-BiZa.

geworden. Volgens Klijnsma wilde Zonneveld af van het ‘gedoe’ over de subsidies. Zonneveld werd ernstig ziek in 1997 – hij overleed eind dat jaar – en dat zorgde mogelijk voor een toename van het aantal zaken in en na dat jaar. In de tweede plaats was er in 1994 of 1995 op het ministerie met Janmaat gesproken over de korting op de bevoorschotting van de cd-stichtingen.³⁸ Janmaat heeft toen kennelijk die kortingen geaccepteerd, want na dat gesprek waren daar geen zaken meer over.³⁹ Hieronder wordt ingegaan op en-

kele rechtszaken over subsidies; vanwege het nogal repetitieve karakter van deze zaken wordt er per stichting één zaak behandeld, de meest markante.

swoci, subsidie 1986

De zaak over de subsidie voor het jaar 1986 voor de Stichting Wetenschappelijke Onderbouwing Centrumdemocratische Ideologie (swoci), het wetenschappelijk bureau van de cd, is interessant, omdat deze zo hoog opliep en er een geur van fraude omheen hing. In 1988 stelde het ministerie van Binnenlandse Zaken de subsidie definitief vast. Het wilde bijna 65.000 gulden aan te veel betaalde voorschotten terugvorderen, omdat een aantal posten die de cd had opgevoerd niet voor subsidiëring in aanmerking kwam. Dat ging bijvoorbeeld om ruim 11.000 gulden voor een studiereis naar Noorwegen in het kader van een onderzoek naar bevolkingspolitiek in de Scandinavische landen en Nederland. Tijdens de zitting van de Raad van State kon swoci geen goede verklaring voor de uitgavenposten geven en weigerde zij de naam van de onderzoeker(s) in kwestie te noemen. Verder had het ministerie problemen met een bedrag van ruim 110.000 gulden voor het aanschaffen van cassettebandjes en van 11.000 gulden voor het houden van een onderzoek in de oude wijken van de grote steden, waarvoor die cassettebandjes nodig waren.⁴⁰ swoci kon tijdens de zitting het wetenschappelijke karakter van dit onderzoek niet op bevredigende wijze toelichten. De Raad van State vond het 'niet onredelijk' dat het ministerie deze uitgaven niet wilde subsidiëren en verwierp dus het beroep van swoci.⁴¹ Omdat swoci het te veel ontvangen geld maar niet terugbetaalde, spande de Staat een rechtszaak aan. In zijn uitspraak eind februari 1993 bepaalde de rechter dat de stichting het bedrag van bijna 65.000 gulden vermeerderd met de wettelijke rente en proceskosten nu echt terug moest betalen.⁴² Kennelijk was dat geld een jaar later nog steeds niet terugbetaald, want begin februari 1994 legde de Staat conservatoir beslag op het huis van Janmaat. De vordering op swoci was inmiddels inclusief onkosten en rente opgelopen tot ruim 90.000 gulden.⁴³ Maar de stichting had geen geld

meer. De Staat heeft toen Janmaat als bestuurslid van swoci persoonlijk aansprakelijk gesteld; vandaar het beslag op zijn huis.⁴⁴ Uiteindelijk heeft de cd begin 1994 het geld – 91.400 gulden – aan de Staat terugbetaald.⁴⁵ Enkele jaren eerder, eind 1991, was de Thomas Hobbes Stichting opgericht, als vervanger voor swoci. De cd heeft toen de aanvraag van subsidiegelden verlegd naar de Hobbes Stichting, waardoor swoci financieel droog kwam te staan.⁴⁶ Is dit gebeurd met het oog op de hiervoor genoemde claim van de Staat? Daar lijkt het wel op, gelet op uitspraken van Janmaat in maart 1993. Hij zei toen dat de Thomas Hobbes Stichting was opgericht om te voorkomen dat er beslag zou worden gelegd op de eigendommen van swoci: 'We gaan tegen de uitspraak van de rechter in beroep bij de Europese Raad in Straatsburg en we willen niet hebben dat er in de tussentijd een deurwaarder bij ons langskomt die allerlei stickertjes op onze computerapparatuur gaat plakken.'⁴⁷ Janmaat had er waarschijnlijk niet op gerekend dat er ook nog beslag op zijn huis gelegd kon worden. Waarom kon swoci de vordering van de Staat niet terugbetalen? Volgens de landsadvocaat had Janmaat, geconfronteerd met een aanzienlijke vordering, geld aan swoci onttrokken en overgeheveld naar de Hobbes Stichting, en ging het dus niet alleen om het verleggen van de subsidiestroom.⁴⁸ Dit zou gezien kunnen worden als een vorm van subsidiefraude, maar heeft verder geen (strafrechtelijke) gevolgen gehad voor Janmaat.

Thomas Hobbes Stichting, subsidie 1992

De Thomas Hobbes Stichting was vanaf 1992 de opvolger van swoci als wetenschappelijk bureau van de cd. Al over het eerste subsidiejaar ontstond een conflict toen het ministerie medio 1994 in zijn definitieve beschikking de toegezegde subsidie voor 1992 met ruim 103.000 gulden verminderde, omdat het een bundel artikelen, opgesteld door de advocaat van de cd mr. L. van Heijningen, als niet-wetenschappelijk en dus niet-subsidiabel had aangemerkt. Het ministerie had twee onafhankelijke deskundigen⁴⁹ naar de artikelen laten kijken. Het betrof geen inhoudelijke toetsing van de arti-

kelen; zoals eerder aangegeven wilde het ministerie daar verre van blijven. Wel werden die op enkele formele vereisten van belang bij het opstellen van wetenschappelijke geschriften getoetst. Het ging om zaken als een heldere probleemstelling, een verantwoording van de onderzoeksmethode, een definiëring van relevante begrippen en een verantwoording van de bronnen. De deskundigen concludeerden dat geen van de negen artikelen aan deze eisen had voldaan. De Accountantsdienst had daarnaast nog vastgesteld dat de door Van Heijningen in rekening gebrachte kosten 'excessief hoog' waren in vergelijking met soortgelijke producten van andere partijen.⁵⁰ Een bezwaar van de Thomas Hobbes Stichting tegen de vaststelling van de definitieve subsidie verklaarde het ministerie niet-ontvankelijk wegens overschrijding van de termijn voor het indienen van bezwaarschriften.⁵¹ Voor zover kan worden vastgesteld leidde dit dispuut tussen de CD en het ministerie niet tot verdere rechtszaken. Wellicht kwam dit omdat de Stichting toch nog geld ontving van het ministerie; naast een reeds ontvangen voorschot van ruim 14.000 gulden kreeg zij nog zo'n 21.000 gulden. Van Heijningen had een deel van zijn artikelen overigens al eerder onder het pseudoniem mr. Eerlijk gepubliceerd in de CD-bladen.

Stipolka, subsidie 1993

De Stichting voor Politieke Kadervorming, afgekort Stipolka, verzorgde voor de CD cursussen en andere activiteiten op het gebied van politieke kadervorming. Bij de vaststelling van de definitieve subsidie voor het jaar 1993 achtte het ministerie van Binnenlandse Zaken de kosten voor het vervaardigen en verspreiden van het blad van de stichting, de *CD-info*, niet-subsidiabel en bracht 36.500 gulden in mindering op het subsidiebedrag. De kosten voor het blad waren in 1993 sterk gestegen; op vragen van het ministerie daarover reageerde de stichting niet. Het ministerie benadrukte overigens dat bij het besluit geen overwegingen ten aanzien van kwaliteit en inhoud van het blad een rol hadden gespeeld.⁵² Stipolka ging in bezwaar tegen deze beslissing van het ministerie, maar het bezwaarschrift werd niet-ontvankelijk verklaard omdat het te laat was

ingediend.⁵³ Vervolgens kwam het tot een groot aantal rechtszaken, waarbij de CD elke mogelijkheid die er was benutte. Eerst ging de stichting in beroep bij de Rechtbank Den Haag, sector Bestuursrecht.⁵⁴ De Rechtbank vond begin april 1996 dat het ministerie te snel tot niet-ontvankelijkheid had besloten, namelijk zonder naar de reden te vragen waarom het bezwaarschrift te laat was ingediend en dat had het ministerie wel moeten doen. De Rechtbank verklaarde het beroep dan ook gegrond en vernietigde het besluit van het ministerie.⁵⁵ Daarop startte het ministerie de behandeling van het bezwaar opnieuw en organiseerde een hoorzitting, waar Stipolka haar bezwaar kon komen toelichten. Daar verscheen echter niemand.⁵⁶ Het ministerie nam daarop half juli 1996 een besluit waarin het bezwaarschrift opnieuw niet-ontvankelijk werd verklaard.⁵⁷ Stipolka liet het er niet bij zitten en ging in hoger beroep bij de Raad van State. Deze deed pas in oktober 1997 uitspraak in deze zaak en verklaarde het hoger beroep ongegrond.⁵⁸ Nog waren voor Stipolka de juridische mogelijkheden niet uitgeput. De Stichting ging nu in verzet tegen de uitspraak van de Raad van State, waarmee zij aangaf dat de uitspraak van de Raad volgens haar op onjuiste gronden berustte. Een andere bestuursrechter van de Raad van State stelde ten slotte in juli 1997 vast dat het verzet ongegrond was.⁵⁹ Hiermee waren voor Stipolka na drie jaar procederen en drie rechtszaken de juridische mogelijkheden uitgeput.

Karel de Grote Stichting, subsidie 1990

De Karel de Grote Stichting, de vierde CD-stichting en opgericht in 1990, kreeg vanaf het oprichtingsjaar subsidie van het ministerie van Binnenlandse Zaken voor projecten gericht op de algemene vorming en scholing van politiek kader in Midden- en Oost-Europa. De stichting vroeg in 1990 een subsidie van ruim 54.000 gulden aan voor een te organiseren congres in Polen. Dat congres zou worden georganiseerd samen met de *Polish Chapter* van de *Professors World Peace Academy* – een stichting opgericht door de Verenigingskerk, ook wel de Moonsekte genoemd.⁶⁰ Volgens het ministerie betrof de gesubsidieerde activiteit een besloten congres en ging

het niet om de vorming of scholing van politiek kader. Dat men van plan was een verslag van de bijeenkomst naar de politieke partijen te sturen maakte naar de mening van het ministerie de bijeenkomst nog niet subsidiabel.⁶¹ De stichting legde zich niet neer bij dit oordeel van het ministerie en ging in december 1992 in beroep. Pas eind december 1995 kwam deze zaak aan de orde bij de afdeling Rechtspraak van de Raad van State. Volgens de Raad kon de Stichting niet aannemelijk maken dat de op het congres in Polen opgedane kennis 'ten nutte van enige politieke partij is gekomen of zal komen'; de Raad verwierp dan ook het beroep van de stichting.⁶² *Vrij Nederland* vond het in februari 1995 opmerkelijk dat de cd probeerde om de Verenigingskerk, die zeer rijk zou zijn, via de Karel de Grote Stichting door de Nederlandse overheid te laten financieren. Het blad vroeg zich af of hier sprake was van een opzetje; wellicht zou het geld weer door de Verenigingskerk op de een of andere manier worden teruggesluisd naar de cd.⁶³ Of dat in dit geval ook gebeurd is, is niet meer na te gaan. Wel waren er nauwe banden tussen de Verenigingskerk en de cd. Mogelijk waren die ook financieel van aard; zo berichtte *Elsevier* in 1990 over een gift van 20.000 gulden van de kerk aan de cd.⁶⁴

Het ministerie stelde de definitieve subsidies van de cd-stichtingen vaak (veel) lager dan de aanvraag vast; daarnaast kregen ze veel lagere voorschotten dan de stichtingen van andere partijen. Probeerde het ministerie van Binnenlandse Zaken de cd-stichtingen te benadelen? Het ministerie schreef in een Pleitnota voor de Raad van State dat het 'nadrukkelijk niet de bedoeling [...] is de cd-stichtingen "te pakken"'. Ook bij stichtingen gelieerd aan andere partijen vorderde het wel eens bedragen terug. Dat lag voor een deel aan de regelingen die "een zekere ruimte" voor oneigenlijk gebruik toelieten; alleen 'in heel evidente gevallen' kon het daartegen optreden. Bij de andere partijen ging het om incidenten, maar '[b]ij de cd-stichtingen [was] er [...] sprake van het structureel opvoeren van niet-subsidiabele posten'.⁶⁵ De cd-stichtingen slaagden er onvoldoende of niet in hun jaarrekeningen te onderbouwen. Het minis-

terie stelde vervolgens de subsidies voor de cd-stichtingen lager vast, waarna een moeizame terugvordering van te veel uitgekeerde voorschotten volgde. Volgens het ministerie vergde 'de behandeling van deze kwesties een buitensporige hoeveelheid tijd en energie'.⁶⁶ Het was aan de cd-stichtingen evenveel tijd kwijt als aan die van de andere partijen samen.⁶⁷

Janmaat was zeer ontstemd over de wijze van controle door het ministerie van Binnenlandse Zaken. Begin 1989 schreef hij daarover een brief aan minister Van Dijk (CDA). Hij vond dat het ministerie door subsidies terug te vorderen de cd financieel probeerde te treffen.⁶⁸ De cd zag de manier waarop de overheid omging met de subsidiëring van de cd-stichtingen als dictatoriaal gedrag. Janmaat zei daarover in 1990: 'Het is gewoon het pesten van de cd, de dictatuur van de democratie. Ons wordt de vrijheid van meningsuiting niet echt gegund.'⁶⁹ Een van de cd-bladen noemde dit '[p]raktijken de Sovjet-Unie waardig'.⁷⁰ Ook in zijn autobiografie had Janmaat veel kritiek, vooral op de PvdA-ministers Dales en Van Thijn. Janmaat over mevrouw Dales: 'Dales [is] altijd bereid bedragen inzake uitgegeven subsidies van de cd-stichtingen terug te vorderen.' Hij verweet het ministerie dat het de wetenschappelijke bureaus van de andere partijen bevoordeelde boven die van de cd. Hij zag dat als politieke pesterijen. Verder kostte het de cd veel tijd en geld om de besluiten van het ministerie over de subsidies aan te vechten bij de Raad van State. En die was volgens Janmaat bevooroordeeld tegen de cd; hij noemde de bestuursrechters 'horigen van de politiek'.⁷¹ Ook minister Van Thijn, de opvolger van mevrouw Dales, zat volgens Janmaat de cd dwars. Die liet conservatoir beslag leggen op zijn huis in verband met een vordering op de partij. Janmaats commentaar daarop: 'Dales mag dan dood zijn, de PvdA zet haar vernietigende drang voort.'⁷²

Gesjoemel?

Was al dit misbaar van Janmaat terecht? Er zijn aanwijzingen dat reeds de cp het geld van de subsidies aan andere zaken besteedde

dan de bedoeling van de regelingen was. Zo zei Janmaat in juni 1983 dat als het subsidiegeld binnen was, dat meteen in de ‘verkiezingspot’ gestopt moest worden voor de bekostiging van folders en dergelijke.⁷³ W.J. Bruyn schreef eind april 1984 aan Janmaat dat hij had vernomen dat subsidies voor het Wetenschappelijk Bureau, waar hij voorzitter van was, onder meer waren gebruikt voor het betalen van flathuur in Almere.⁷⁴ En het nieuwe bestuur onder voorzitterschap van Nico Konst, dat aantrad in mei 1984, stelde vast dat het subsidiegeld in voorgaande jaren naar verkiezingen en de uitbouw van de partij was gegaan. Tijdens enkele bestuursvergaderingen medio 1984 verdedigde Janmaat zich tegen deze en andere kritiek. Hij schetste hoe hij te werk ging. Hij hevelde voortdurend geld over van de partij naar de stichtingen en terug; de stichtingen moesten immers over een aanvangskapitaal beschikken en door rekeningen in te dienen kon men subsidie verkrijgen.⁷⁵ Verder zei hij dat hij de kosten voor radio- en tv-uitzendingen – het ging hier om de kosten voor de uitzendingen van politieke partijen; die werden vergoed door de overheid – zo hoog mogelijk opschroefde om zo geld voor de CP binnen te halen.⁷⁶ Ook het antifascistische blad *AF-druk*, dat de beschikking had over de boekhouding van het Wetenschappelijk Bureau, schreef dat de subsidies gebruikt werden om de onkosten van de partij te bestrijden, terwijl er daarnaast regelmatig bedragen naar de privérekening van Janmaat zouden zijn overgeboekt.⁷⁷ Opgemerkt moet worden dat de meeste van de hier gebruikte bronnen waarschijnlijk negatief stonden tegenover Janmaat en hem graag wilden neerzetten als een ‘sjoemelaar’. Janmaat was immers rond die tijd binnen de partij in een conflict om de macht verwickeld met het nieuwe dagelijks bestuur van de CP, terwijl *AF-druk* als antifascistisch blad hoe dan ook niets van hem moest hebben. Aan de andere kant sporen deze aanwijzingen, zoals nog zal blijken, wel met die over de CD.

Ook het CD-bestuur leek de kosten voortdurend zo hoog mogelijk te hebben opgevoerd om de subsidies te maximaliseren; dat blijkt uit verslagen en andere stukken uit het archief-Janmaat en uit door Janmaat en anderen gemaakte opmerkingen in inter-

views. In een bestuursvergadering in september 1985 kwam bijvoorbeeld aan de orde dat de Stichting Beheerszaken⁷⁸, ook een CD-stichting, cassettebandjes ging maken voor swoci en Stipolka. Door deze tussenkomst van de Stichting Beheerszaken zou een hogere subsidie mogelijk zijn, doordat de stichting voor haar diensten een opslag van 10 tot 15 procent aan administratiekosten zou moeten rekenen.⁷⁹ Een maand later, in oktober 1985, zei Janmaat in het bestuur dat, in verband met de financiering van de verkiezingscampagne van 1986, de begrotingen van de stichtingen gemaximaliseerd moesten worden, zodat zo hoog mogelijke subsidies konden worden verkregen.⁸⁰ In interviews was Janmaat soms opmerkelijk openhartig over zijn omgang met subsidies. In september 1989 schreef de *Nieuwe Revu* dat Janmaat zijn keuken op kosten van de partij had opgeknapt. Die lichtte toe hoe dat in zijn werk was gegaan: 'Dat was om de onkosten van het wetenschappelijk bureau van de partij op te voeren. [...] Daar kun je namelijk subsidie van het rijk voor krijgen, maar dan moet je eerst zelf veel onkosten maken. Dus dat voerden we hoog op. Dus werd er veel heen en weer geboekt, je moet tenslotte kosten creëren.'⁸¹ In maart 1993 bevestigde de voormalige fractiemedewerker van de CP en CD Alfred Vierling dit beeld. Volgens hem maakte Janmaat vooral misbruik van de subsidieregeling voor wetenschappelijke bureaus. Vierling: 'Janmaat is erg handig in het bedenken van kruisposten, waarmee het geld van de ene naar de andere stichting werd geloodst, zodat die bedragen zo hoog mogelijk opliepen.'⁸² W.J. Bruyn zei in 1990 dat Janmaat alleen maar op geld uit was; hij zou een deel van het geld van de Amsterdamse CD door willen sluizen naar de partij in Den Haag, zwendelen met subsidies en hoge plaatsen op de kandidatenlijsten verkopen aan de hoogstbiedende. Volgens hem wilde Janmaat 'helemaal niet bouwen aan een brede volksbeweging, hij bouwt alleen maar aan zijn eigen pensioen'.⁸³ Bij de uitspraken van Vierling en Bruyn moet wel de kanttekening worden geplaatst dat zij op het moment dat zij die deden met Janmaat gebrouilleerd waren. Hun opmerkingen over subsidies sloten overigens naadloos aan op die van Jan-

maat zelf in CD-bestuursvergaderingen en in een *Nieuwe Revu*-interview.

Coulante behandeling

Het is eerder gezegd, onder anderen door de politicoloog Joop van Holsteyn⁸⁴, dat Janmaat een kleine zelfstandige in de politiek was; hij wilde een klein en overzichtelijk winkeltje met het liefst een constante inkomstenstroom. Voor dat laatste vormden de subsidies voor de partij en voor de stichtingen een welkome en belangrijke bijdrage. Het *Rotterdams Dagblad* becijferde in 1993 dat de (toen nog) 'eenmanszaak' Janmaat dat jaar maximaal ruim 811.000 gulden aan inkomsten kon ontvangen. Dat waren zijn salaris en vergoedingen als Kamerlid, zijn toelage als fractievoorzitter en de toelagen voor de fractiekosten. Daarnaast kreeg hij een vergoeding voor de kosten voor de zendtijd voor politieke partijen. Tot slot kon hij dat jaar maximaal bijna 282.000 gulden ontvangen voor zijn drie stichtingen, het politiek-wetenschappelijk instituut, de stichting voor politieke scholing en kadervorming en de stichting voor politieke scholing en kadervorming in Midden- en Oost-Europa.⁸⁵ Hierbij moet wel worden aangetekend dat de krant uitging van de maximaal beschikbare subsidies per stichting per jaar; in de praktijk ontvingen de CD-stichtingen veel minder. Uit door het ministerie van Binnenlandse Zaken opgestelde notities blijkt wat de CD-stichtingen werkelijk hebben ontvangen (zie tabel 5.2).

Alleen in 1991 heeft een CD-stichting, de Karel de Grote Stichting, de maximaal mogelijke subsidie ontvangen. In alle andere gevallen ontvingen de stichtingen veel minder dan de maximale subsidie. Relatief gezien deed Stipolka het nog het best; deze stichting wist gemiddeld bijna 30 procent van de maximaal mogelijke subsidies te verwerven; het wetenschappelijk bureau van de CD kwam niet verder dan gemiddeld circa 12 procent. In vergelijking met partijen van gelijke grootte ontving de CD overigens relatief weinig geld. In 1995 ontving de CD voor haar drie stichtingen 63.943 gulden; de RPF, ook

Tabel 5.2 Ontvangen subsidiegelden cd-stichtingen (op basis van de definitieve beschikking) versus maximaal te ontvangen gelden, 1989-1997

Jaar	swoci/ Hobbes			Stipolka			KdG		
	ontv.	max.	%	ontv.	max.	%	ontv.	max.	%
1989	4.482	93.456	4,8%	6.899	46.226	14,9%	nvt.	nvt.	
1990	10.829	111.250	9,7%	15.959	55.028	29,0%	5.643	60.333	9,4%
1991	10.739	128.765	8,3%	18.499	64.088	28,9%	60.333	60.333	100,0%
1992	35.297	142.414	24,8 %	49.528	73.857	67,1%	18.820	60.333	31,2%
1993	43.165	151.600	28,5 %	18.349	75.862	24,2%	7.808	60.333	12,9%
1994	26.231	162.103	16,2 %	44.173	87.290	50,6%	9.895	65.500	15,1%
1995	22.493	184.783	12,2 %	33.566	117.363	28,6%	7.884	76.100	10,4%
1996	8.682	187.203	4,6 %	18.125	118.900	15,2%	0	76.100	0,0%
1997	0	189.843	0,0 %	12.111	120.575	10,0%	0	76.100	0,0%
Gemiddeld:			12,1%	29,8%			22,4%		

Legenda:

- swoci/Hobbes: het wetenschappelijk bureau van de cd, eerst swoci, later de Thomas Hobbes Stichting;
- Stipolka: de stichting voor politieke kadervorming van de cd;
- KdG: de Karel de Grote Stichting, de stichting voor politieke kadervorming in Midden- en Oost-Europa van de cd.

Bron: Voor de cijfers voor 1989: een overzicht van het ministerie van Binnenlandse Zaken, 18-2-1997. Voor de cijfers voor 1990-1997: een interne notitie van het ministerie van Binnenlandse Zaken, 30-8-2000.⁸⁶

drie zetels, ontving dat jaar voor de soortgelijke drie stichtingen 378.246 gulden, bijna zes keer zoveel.⁸⁷

De oorzaak van deze lage percentages ligt voor een belangrijk deel in de geringe productie van de cd-stichtingen. Het aantal nota's dat de wetenschappelijke bureaus van de cd in twaalf jaar produceerden is op de vingers van één hand te tellen. In 1985 was er de nota 'Centrumdemocratisch beleid ter bescherming van het Nederlandse staatsburgerschap' opgesteld door de fractiemedewerker Alfred Vierling.⁸⁸ Waarschijnlijk in 1986 verscheen de nota 'Onderzoek oude wijken'.⁸⁹ In 1992 verscheen de bundel met artikelen

van de CD-advocaat Van Heijningen.⁹⁰ In 1994 verscheen de nota 'AIDS, ghost or threat' van R. Johnstone en J. Knappert.⁹¹ En tot slot verscheen in 1995 de nota 'Minderheden in Nederland' van J. Knappert.⁹² Daarnaast bracht de stichting tot en met 1993 jaarlijks vier nummers van het wetenschappelijk tijdschrift *CD-actueel* uit. Stipolka organiseerde kadercursussen en bracht daarnaast het blad *CD-info* uit, jaarlijks zo'n vijf tot elf nummers. Het ministerie van Binnenlandse Zaken constateerde in 1995 een sterke afname van het aantal gehouden kadercursussen en een sterke toename van de kosten van het blad.⁹³ De Karel de Grote Stichting ten slotte organiseerde activiteiten op het gebied van kadervorming in Midden- en Oost Europa, maar ook daarvan zijn weinig concrete voorbeelden bekend. Het ging om de al genoemde activiteit in Polen, samen met de PWPA; daarnaast waren er contacten met nationalistische partijen in Bulgarije en Rusland.⁹⁴

Bij de CD-stichtingen vonden weinig en in sommige jaren geen subsidiabele activiteiten plaats. Toch ontvingen die stichtingen bijna elk jaar geld. Vanuit die optiek gezien zijn de CD-stichtingen eigenlijk – zoals de ambtenaar Klijnsma het uitdrukte – 'coulant' behandeld door het ministerie. Waarom was het ministerie zo coulant? Volgens Klijnsma sproot dat vooral voort uit de angst van het ministerie voor het verwijt van 'partijdigheid' – het 'voortrekken' van de gevestigde partijen en het 'pakken' van de CD. Het durfde dus niet te hard op te treden tegen de CD.⁹⁵ Toch wist of vermoedde het ministerie wel dat de CD sjoemelde met de subsidies. In een interne ambtelijke notitie stond dat Janmaat 'al vele jaren bepaalde dingen stelt zonder met bewijzen te (kunnen) komen [...]. Hij kon als het ging om concrete activiteiten van de stichtingen veelal niets [...] bewijzen, terwijl zijn stichtingen toch al geruime tijd subsidie ontvangen.'⁹⁶

Monitoring door de BVD

Begin 1981 al rapporteerde de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) over de dan een jaar eerder opgerichte Centrumpartij.⁹⁷ De

BVD, opgericht in 1949 en een dienst van het ministerie van Binnenlandse Zaken, hield zich vooral bezig met het communisme in zijn verschillende verschijningsvormen, maar besteedde vanaf zijn oprichting ook aandacht aan extreem-rechtse partijen en groeperingen. Volgens historicus Dick Engelen zette de dienst door de jaren heen relatief veel mensen en middelen in tegen extreem-rechtse groepen.⁹⁸ Maar het is de vraag of de dienst extreem-rechts net zo serieus nam als het communisme. Volgens historicus Constant Hijzen hield de dienst zich vooral met extreem-rechts bezig om de politiek tevreden te houden; zij zag extreem-rechts als minder bedreigend dan het communisme.⁹⁹ Dit wordt bevestigd in een interview uit 1986 met hoofd BVD Pieter de Haan. Die zei dat de dienst extreem-rechts in de gaten hield; hij voegde daar echter aan toe dat extreem-rechts niets voorstelde, maar dat de dienst aandacht bleef besteden aan extreem-rechts zolang de minister dat wilde.¹⁰⁰ Hoe dan ook, in de jaren tachtig en negentig hield de BVD de CP en later de CD in de gaten, zoals de dienst in diezelfde periode en daarvoor ook allerlei andere extreem-rechtse partijen en groepen in de gaten hield.¹⁰¹

De CP en CD in BVD-bronnen

Tussen 1981 en 1991 produceerde de BVD een groot aantal berichten over de CP en CD (zie tabel 5.3). Het ging daarbij onder meer om Kwartaaloverzichten en Regeringsbrieven, bestemd voor extern gebruik¹⁰², en verslagen van interne besprekingen¹⁰³, Informatierapporten¹⁰⁴ en berichten van de politiekorpsen, bestemd voor intern gebruik.

Twee keer heeft de BVD een Regeringsbrief opgesteld met daarin aandacht voor de CP of CD, een keer in 1983 over de snelle opkomst van de CP en een keer in 1988 over de opkomst van extreem-rechts in West-Europa. Veel van de Kwartaaloverzichten tussen 1981 en 1991 besteedden ook aandacht aan de CP en CD, vooral in de jaren 1984 en 1985. In de stafbesprekingen van de BVD-top kwamen de CP en CD een aantal maal aan de orde, het vaakst in 1984 ten tijde van de conflicten in de CP. Tussen 1981 en 1989 verschenen er veel In-

Tabel 5.3 Vermelding van de CP en CD in de beschikbare BVD-bronnen: 1981-1991

Jaar	extern		intern		
	Regeringsbrieven	Kwartaaloverzicht	Interne besprekingen	Informatierapporten	Info van gemeentepolitie
1981		1		11	1
1982		2	1	47	1
1983	1	1		46	1
1984		3	13	52	6
1985		3	1	15	5
1986		1	2	22	1
1987				7	2
1988	1			15	5
1989		1		14	1
1990		1			1
1991		1			
Totaal	2	14	17	229	24

Bron: Semi Statisch Archief Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (SSA-AIVD).

formatierapporten over de CP en CD, met name in de jaren 1982, 1983 en 1984. Dat betrof in veel gevallen verslagen van CP- en CD-vergaderingen (vergaderingen van het hoofdbestuur en van kringbesturen; niet van het dagelijks bestuur), waarbij kennelijk een informant of agent van de BVD, die tevens bestuurslid of medewerker van de CP of CD was, aanwezig was. Van sommige vergaderingen zijn er zelfs twee of drie verslagen; aangenomen mag worden dat dat betekent dat er bij die vergadering twee of drie BVD-informanten of -agenten aanwezig waren. Daarnaast ontving de dienst regelmatig, maar vooral in 1984, 1985 en 1988, informatie van de inlichtingendiensten van de politiekorpsen over CP- en CD-activiteiten in de steden. Die ging over vergaderingen van de CP en CD, maar ook over folderacties. De meeste aandacht kregen de partijen dus in de jaren 1982 tot en met 1985, de jaren van de snelle

opkomst en het uiteenvallen van de CP en de oprichting van de CD. Eind 1991 stopte de informatiestroom van de BVD over de CD; althans, er is na die datum geen archiefmateriaal meer beschikbaar. Extreem-rechts, waaronder ook de CD, bleef in de jaren negentig wel de aandacht van de dienst houden, met bijzondere aandacht voor raciaal geweld en voor pogingen om de integratie van allochtonen te dwarsbomen.¹⁰⁵ Daarover rapporteerde de dienst in haar (openbare) Jaarverslagen die vanaf 1991 verschenen.

Informatiepositie

De BVD hield de CP in de gaten door gebruik te maken van open bronnen, maar ook door de inzet van bijzondere middelen, zoals informanten en agenten.¹⁰⁶ De door de BVD verkregen informatie was voor een deel afkomstig uit gesprekken met en inlichtingen van vooraanstaande CP'ers als Fons Overwater, Ed van Buuren en Dan van Aken.¹⁰⁷ Overwater, met Brookman een van de oprichters van de CP, sprak vanaf circa 1981/1982 tot circa 1985 regelmatig met de BVD. Hij gaf de dienst algemene informatie over de CP, omdat hij vond dat de partij niets te verbergen had.¹⁰⁸ Van Buuren, tussen 1981 en 1984 enige tijd bestuurslid van de CP, sprak met de Utrechtse politie over de CP. Hij had dat afgestemd met Brookman die daar geen bezwaar tegen had, omdat ook die vond dat de CP niets te verbergen had.¹⁰⁹ Janmaat daarentegen had grote bezwaren tegen deze contacten en oefende druk uit op Van Buuren om daarmee te stoppen.¹¹⁰ Naast deze informanten had de BVD ook een agent bij de CP en later de CD, Van Aken. Die had in 1983 gesolliciteerd naar de functie van fractiemedewerker bij de CP en vanuit die positie ging hij informatie verstrekken aan de BVD. In 1984 ging hij met Janmaat mee naar de CD. Een jaar later stopte hij, na een conflict met Janmaat, als fractiemedewerker en daarmee ook als agent. Volgens Van Aken zou ook Ben Fresco, korte tijd gemeenteraadslid voor de CP in Almere, gerekruteerd zijn door de BVD.¹¹¹

Dankzij deze, en wellicht nog andere, informanten en agenten had de BVD een zeer goede informatiepositie in de CP, tot in de top van de organisatie. Ook in de CD lijkt de informatiepositie van de

bvd vanaf het begin goed te zijn geweest.¹¹² In ieder geval één maar waarschijnlijk meerdere informanten of agenten berichtten uitvoerig over diverse cd-vergaderingen; uit de verslaglegging in de Informatierapporten blijkt duidelijk dat zij bij die vergaderingen aanwezig waren geweest. De betrokken persoon (of personen) was (of waren) waarschijnlijk hoofdbestuurslid van de cd of medewerker van Janmaat, maar geen lid van het dagelijks bestuur, want uit dat overleg was er geen berichtgeving. Onbekend is wie zij waren; in ieder geval niet Overwater en Van Buuren, want die zijn geen lid van de cd geworden, en Van Aken berichtte waarschijnlijk slechts een korte periode over de cd, tot zijn ontslag als fractiemedewerker.

Ingrijpen?

Heeft de bvd meer gedaan dan alleen het monitoren van de cp en cd? Is er ook ingegrepen? Voor Janmaat was het duidelijk: de bvd was, naast de PvdA en de Anne Frank Stichting, de grote boosdoener. Volgens hem was het uiteenvallen van de cp in 1984 de schuld van de dienst. Die had, zoals hij het noemde, de cp kapotgespeeld.¹¹³ Was deze beschuldiging terecht? Harde aanwijzingen dat de bvd heeft ingegrepen bij de cp zijn er niet. Uit geraadpleegde bvd-stukken blijkt niets van een directe betrokkenheid, maar aan de andere kant is het ook niet uit te sluiten dat de dienst de reeds aanwezige conflicten in de cp gevoed heeft. De meest concrete indicatie voor ingrijpen van de bvd betreft de activiteiten van Erik de Jong, mogelijk een agent of informant van de dienst. Deze verschaft nvv-voorman Joop Glimmerveen in september of oktober 1984 toegang tot de partijadministratie van de cp. In diezelfde periode zou hij ook een bvd-medewerker in het cp-kantoor hebben toegelaten die toen de volledige ledenadministratie van de partij kopieerde. De publiciteit over de actie van Glimmerveen had een flinke impact op de conflicten in de cp die in het najaar van 1984 steeds hoger opliepen.¹¹⁴ In 1989 zeiden 'ingewijden in rechts-extremistische kringen' dat de bvd betrokken was bij het uiteenvallen van de cp: 'De ondergang van de Centrumpartij van Hans Janmaat wordt toegeschreven aan bvd-inspanningen. De politiek betrokkenen werden

zozeer tegen elkaar opgestookt dat de organisatie als los zand uiteenviel.”¹¹⁵ Nogmaals, dit zijn geen harde aanwijzingen, maar wellicht heeft de BVD toch ingegrepen bij de CP.

Beeld van de CP en CD

Welk beeld rijst op uit de BVD-informatie over de CP en CD? De dienst keek steeds naar twee aspecten: naar het gevaar van een partij, groepering of individu voor de democratische rechtsorde en naar het gevaar voor de veiligheid van de staat. Het eerste aspect betreft het functioneren en het voortbestaan van de parlementaire democratie. Het tweede aspect betreft vooral spionage voor een vreemde mogendheid. Het in de gaten houden van de CP en later de CD had met name betrekking op het eerste aspect; het tweede aspect was niet van toepassing, omdat er geen buitenlandse machten waren waar de partij zich op zou kunnen richten.¹¹⁶ Bij de CP was de dienst bang dat radicale, extremistische elementen in de partij zouden komen bovendrijven. Bij de CD had men de vrees dat het optreden van die partij – en ook van het concurrerende CP’86 – een negatief effect zou hebben op het vreedzaam samenleven van de verschillende bevolkingsgroepen in ons land.

De opkomst van extreem-rechts eind jaren zeventig, begin jaren tachtig schreef de BVD toe aan de economische recessie in die jaren. De voedingsbodem bestond uit hoge werkloosheid, een onzekere toekomst, afnemend vertrouwen in de gevestigde politieke partijen, radicaler optreden van linkse actievoerders en de aanwezigheid van een omvangrijke groep etnische minderheden. Extreem-rechts probeerde in de ogen van de dienst zieltjes te winnen door ‘simpele “oplossingen” naar voren te brengen en in te spelen op heersende gevoelens van onvrede’.¹¹⁷ In de periode vanaf de oprichting van de CP totdat Janmaat in de Tweede Kamer kwam (1980 tot september 1982) probeerde de BVD een zo scherp mogelijk beeld te krijgen van deze nieuwe partij. De dienst zag de CP in 1981 als een partij met ‘volksnationalistische’ kenmerken. Zij had weliswaar een ‘tamelijk gematigd’ programma, maar de advertenties die zij plaatste en de stickers die zij uitgaf waren ‘op z’n minst zeer provocerend’. De

dienst maakte zich vooral zorgen over een mogelijke radicalisering: over plannen binnen de CP om een eigen ordedienst te gaan opzetten en over het feit dat veel jonge leden van de CP, tevens de meest actieve leden, 'veel radicaler [waren] dan het programma van de partij doet vermoeden'. De dienst vreesde dat zij in de toekomst 'meer en meer de politieke lijn van de CP zullen gaan bepalen', waardoor de partij dus zou radicaliseren.¹¹⁸ In 1982 scherpte de BVD dat beeld nog wat verder aan. Met name door de harde propaganda was de partij bezig met 'het aanzetten tot en het aanwakkeren van vreemdelingenhaat'. Het aantal actieve leden was niet meer dan honderd, maar de CP was inmiddels aanzienlijk groter dan de Nederlandse Volks-Unie (NVU) en veel beter georganiseerd; daarnaast telde de partij, in tegenstelling tot de NVU, 'een aanzienlijk aantal intellectuelen'. De dienst zag nog geen 'doorbraak' van extreem-rechts in Nederland, maar vond het wel opvallend dat vrij veel jongeren in die hoek terecht waren gekomen.¹¹⁹

De BVD zag de toetreding van Janmaat tot de Tweede Kamer in september 1982 niet als een herleving van het fascisme. De dienst typeerde de CP liever als een extreem nationalistische en xenofobe partij en zag de partij als 'niet zonder meer anti-democratisch'.¹²⁰ Na de verkiezingsoverwinning van de CP in Almere in september 1983 achtte de BVD het gewenst die partij in een Regeringsbrief nader te belichten.¹²¹ Kennelijk was men in Den Haag danig geschrokken van de opmars van de CP. De leidende vraag bij deze analyse was of de verkiezingsoverwinning van de CP in Almere te vergelijken was met de opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) of van de Boerenpartij. De achterliggende vraag was waarschijnlijk: moet de CP worden gezien als een herleving van het fascisme of als een protestpartij? De dienst vergeleek daartoe op een twintigtal punten de partijprogramma's van de NSB en de Boerenpartij met dat van de CP. Er bleken vooral veel verschillen en heel weinig overeenkomsten te zijn; de overeenkomsten bleven beperkt tot het nationalistische denken en de wens van een efficiënt defensieapparaat. De dienst ging ervan uit dat het stemmen op de CP vooral 'als een protest' en minder 'als een ideële keuze' moest wor-

den gezien; dat gold eerder ook voor de Boerenpartij-stemmers. De BVD concludeerde dat de CP een 't.a.v. vreemdelingen onverdraagzame en in die zin ondemocratische partij' was, maar dat die partij geen gevaar was voor de democratische rechtsorde of voor de nationale veiligheid. Wel zou de partij wat betreft de ontwikkeling van doelstellingen en van het leiderschap 'met enige waakzaamheid' moeten worden gevolgd om eventuele 'ongewenste verrassingen' – waarschijnlijk doelde men op radicalisering – te voorkomen. De dienst constateerde tot slot dat na de toetreding van Janmaat tot de Tweede Kamer het accent in de CP was komen te liggen op het uitbouwen van de partijorganisatie, wat een rem op verdere radicalisering bleek te zijn. Het vertrek van Brookman uit de CP zou de invloed van een radicale stroming binnen de partij verder hebben verminderd.¹²² De BVD achtte het gevaar van de CP in 1983 dus niet al te groot. In die tijd maakten veel politieke partijen en maatschappelijke organisaties zich niettemin grote zorgen over de toenemende invloed van die partij.

Begin 1984 besteedde de BVD wederom uitvoerig aandacht aan de CP, waarbij het nu ging om de vraag of de CP 'vaste voet in het Nederlandse politieke bestel' zou krijgen. Dit was waarschijnlijk een reactie op een voorspelling van opiniepeiler Maurice de Hond na de verkiezingsoverwinning in Almere in september 1983 dat de CP wel eens de vierde politieke stroming in Nederland zou kunnen worden.¹²³ De dienst constateerde dat de partij voorspoedig groeide, maar dat er daarnaast veel conflicten waren in de top van de partij. Er was een machtsstrijd aan de gang over te vervullen functies, waarbij verschillende opvattingen over de koers van de partij een rol speelden. Het ging daarbij om een 'meer gematigde stroming', met Janmaat, partijsecretaris Giesen en anderen versus een 'rechts-extreme stroming' met onder anderen de bestuursleden Konst, De Wijer en Vreeswijk. Daarnaast was er een conflict tussen Vierling en Brookman over het lijsttrekkerschap voor de Europese verkiezingen van juni 1984. En tot slot was er het conflict rond het vertrek van het Almeerse gemeenteraadslid Fresco uit de partij. De BVD geloofde niet dat de CP aan zijn eigen verdeeldheid ten onder zou

gaan, dat was 'in dit stadium [...] een te ver gaande bewering', maar ze ging er wel van uit dat de groei van de partij door de conflicten belemmerd zou worden.¹²⁴ Nadat Konst in mei 1984 Janmaat had opgevolgd als partijvoorzitter vreesde de dienst dat de CP 'nog verder in anti-democratisch vaarwater' terecht zou komen.¹²⁵ De BVD-top volgde in oktober en november 1984 nauwgezet de ontwikkelingen binnen de CP, culminerend in het uit de partij zetten van Janmaat en de oprichting van de CD.¹²⁶ Eind 1984 constateerde de dienst dat er geen sprake meer was van enige activiteit in de CP en vroeg ze zich af of die partij nog voldoende potentieel bezat om zich bij de verkiezingen van 1986 weer te kunnen manifesteren.¹²⁷

Na de oprichting van de CD begon de BVD meteen inlichtingen te verzamelen over die partij.¹²⁸ Begin 1985 rapporteerde de BVD al over de eerste ruzies binnen de CD die uitliepen op het ontslag van de fractiemedewerkers Vierling en Van Aken.¹²⁹ Een halfjaar later constateerde de BVD dat de CD weinig tot niets voorstelde; zij had slechts 53 betalende leden en de invloed van de partij op de politieke situatie in Nederland was 'nihil'. De dienst ging ervan uit dat de CD bij de verkiezingen van 1986 van het politieke toneel zou verdwijnen.¹³⁰ Dat gebeurde inderdaad, maar in 1989 was Janmaat weer terug in de Tweede Kamer. De BVD noemde deze wederopstanding opmerkelijk in het licht van de voortdurende negatieve publiciteit rond de CD, de amateuristische verkiezingscampagne en de vele rechtszaken die tegenstanders tegen die partij hadden aangespannen. De dienst concludeerde hieruit, en waarschijnlijk niet geheel ten onrechte¹³¹, dat de CD baat had bij elke vorm van publiciteit, positief of negatief. De dienst vroeg zich af of Janmaat erin zou slagen de CD uit te bouwen tot meer dan een marginale factor in de Nederlandse politiek. Zij wees daarbij op de veelvuldig voorkomende factievorming en onderlinge rivaliteit bij extreem-rechtse partijen in Nederland en op de persoon van Janmaat die controversieel was, meer werd gedreven door rancune dan door een politieke visie en gespeend was van charisma en leiderschapscapaciteiten.¹³²

Vanaf het midden van de jaren tachtig zaten extreem-rechtse partijen in West-Europa in de lift.¹³³ De BVD plaatste in 1990 de over-

winningen van de cd bij de Kamerverkiezingen van 1989 en de gemeenteraadsverkiezingen van 1990 in deze West-Europese trend. De extreem-rechtse partijen die verkiezingsoverwinningen behaalden, waren volgens de dienst steeds partijen die 'niet revolutionair, niet gericht dus op een radicale omverwerping van de bestaande orde' waren, maar partijen die zich 'richten op restauratie van een homogene culturele gemeenschap met een sterke nationale identiteit, en op een herstel van orde en gezag'. Verder merkte de dienst op dat een 'populistische aanpak' een sterke rol speelde bij deze partijen.¹³⁴ De bvd hield voor de jaren na 1990 rekening met een 'nog enigszins stijgende aanhang' voor de cd en ook voor cp'86. De dienst was verder bezorgd over de groei van 'de tegenbeweging' – bedoeld werden radicale anti-cd- en anti-cp'86-groepen – waarvoor de kans op een gewelddadige confrontatie toenam: 'Hier en daar werden geluiden gehoord als zou het tijd zijn voor een nieuw "Kedichem".'¹³⁵ Eind 1991 vatte de bvd de positie van de extreem-rechtse partijen in Nederland nog eens samen. De grote concurrent van de cd, cp'86, was volgens de dienst 'slechts in naam een partij': er waren nauwelijks (actieve) leden. De cd was er beter in geslaagd een organisatie op te bouwen; er waren kringen en op de verschillende niveaus waren er regelmatig bestuursvergaderingen. De electorale betekenis van beide partijen was volgens de dienst overigens marginaal.¹³⁶

Vanaf 1991 rapporteerde de bvd in haar Jaarverslagen over de ontwikkelingen bij extreem-rechts; in tegenstelling tot de Kwartaaloverzichten waren deze openbaar. De bvd schreef begin 1992 bezorgd te zijn over toenemende polarisatie en mogelijke discriminatie van en geweld tegen minderheden, dit door de groeiende maatschappelijke aandacht voor de minderhedenproblematiek in Nederland – het waren de jaren van Bolkestein en het nationale minderhedendebat.¹³⁷ De bvd ging daarom 'gerichter aandacht' besteden aan de veiligheid van minderheden, ook als gevolg van ontwikkelingen in de omliggende landen, waar diverse geweldsincidenten hadden plaatsgevonden.¹³⁸ Voor zover er echter in 1991 en 1992 tegen minderheden gerichte incidenten waren, werden die niet gepleegd door daders die

deel uitmaakten van georganiseerd extreem-rechts.¹³⁹ Begin 1996 constateerde de dienst dat de extreem-rechtse beweging 'in potentie een bedreiging van onze multiculturele samenleving' vormde. Sinds enkele jaren was er een toename van het aantal incidenten 'met een anti-allochtoon karakter', maar ook nu had de dienst geen betrokkenheid van 'bekende' extreem-rechtse organisaties kunnen vaststellen. Zij constateerde wel dat 'extreem-rechts in Nederland een klimaat bevorderde, waarin geweld tegen vreemdelingen gedijt'.¹⁴⁰ Begin 1994 vreesde de dienst ook gewelddadige confrontaties tussen de op electorale winst afstevende extreem-rechtse partijen en radicale antifascisten die daartegen in het geweer kwamen. In tegenstelling tot CP'86, die conflicten uitlokte, ontliiep de CD deze echter.¹⁴¹ Begin 1995 kon de BVD vaststellen dat gewelddadige confrontaties tussen extreem-rechts en antifascisten waren uitgebleven.¹⁴² Vanaf 1996 zag de BVD een teruggang van extreem-rechts, zowel qua leidental als qua verkiezingsresultaten. Wel waren er incidenten, maar die konden 'niet zonder meer' worden toegeschreven aan extreem-rechtse organisaties.¹⁴³

Na de verkiezingsnederlagen van de CD en CP'86 in 1998 manifesteerden deze partijen zich nauwelijks meer; ook de neonazistische organisaties, zoals de NVU, stelden volgens de BVD weinig meer voor. Zij ging ervan uit dat, gegeven de slechte staat van de organisaties, de animositeit tussen de organisaties en de weerstand uit de samenleving, extreem-rechts in Nederland voorlopig een randverschijnsel zou blijven.¹⁴⁴ Na in de jaren vanaf 1994 geen specifieke aandacht meer aan de CD te hebben geschonken, wijdde de BVD in de Jaarverslagen over 1999 en 2000 enige woorden aan de laatste stuiptrekkingen van die partij.¹⁴⁵ Begin 2003 constateerde de dienst dat de CD na het overlijden van Janmaat had opgehouden te bestaan.¹⁴⁶

Tegenmaatregelen CD

De CD wist of vermoedde waarschijnlijk wel dat de BVD de partij in de gaten hield. Ze nam derhalve maatregelen om 'ontregelende acties' van die dienst te voorkomen. De statuten en reglementen wa-

ren zo vormgegeven dat alle macht bij het dagelijks bestuur en zijn voorzitter – Janmaat dus – lag. Janmaat schreef daarover in zijn autobiografie: '[A]ls het even kan maak ik het statutair onmogelijk dat de BVD me nogmaals uit de partij werkt, die ikzelf heb helpen bouwen. Er ligt derhalve een grote macht bij het DB, de voorzitter bepaalt de agenda.'¹⁴⁷ De CD nam nog meer maatregelen. Om het uitlekken van stukken te voorkomen sprak het hoofdbestuur tijdens een vergadering in oktober 1986 af om vergaderuitnodigingen voortaan te gaan nummeren en niet meer te dateren; verder sprak men af geen notulen meer op te stellen; afspraken zouden nog wel worden vastgelegd maar niet meer verspreid onder de leden; en tijdens vergaderingen mochten nog wel aantekeningen worden gemaakt, maar die moesten na afloop worden vernietigd.¹⁴⁸ Tijdens een hoofdbestuursvergadering van april 1988 kondigde Janmaat strikte maatregelen aan om uitlekken van het partijprogramma te voorkomen.¹⁴⁹ En begin februari 1989 kwam op een partijraad, om uitlekken te voorkomen, het Europese verkiezingsprogramma van de CD maar helemaal niet ter sprake.¹⁵⁰

Toch hielden alle voorzorgsmaatregelen de BVD kennelijk niet buiten de deur. In verschillende vergaderingen in 1988 en 1989 zei Janmaat dat de dienst infiltreerde in de CD, op het niveau van het hoofdbestuur en ook van het dagelijks bestuur.¹⁵¹ Hierover stuurde Janmaat begin 1989 een brief aan minister Van Dijk van Binnenlandse Zaken, politiek verantwoordelijk voor de BVD. Volgens hem ging de BVD te ver; de dienst had mensen uit het hoofd- en het dagelijks bestuur benaderd die voor geld informatie moesten leveren over de CD; daarnaast moesten zij hele en halve onwaarheden verspreiden en contacten aanknopen met 'schadelijke groeperingen' – daar bedoelde Janmaat waarschijnlijk extreem-rechtse groepen mee, extremer dan de CD – om zo die partij in diskrediet te brengen. Janmaat verzocht de minister de dienst hiermee te laten stoppen.¹⁵² De minister stuurde een standaard-briefje terug; gezien het belang van een effectief optreden van de dienst deed hij nooit mededelingen over het al dan niet plaatsvinden van inlichtingenactiviteiten tegen bepaalde personen of organisaties.¹⁵³

Tot besluit

De CP en CD ontvingen subsidie van het ministerie van Binnenlandse Zaken voor hun partij-instellingen. Die subsidiëring leidde tot eindeloos geharrewar met het ministerie. In het geval van de CP ging dat over de definitieve afrekening van de stichtingen en in het geval van de CD over de jaarlijkse afrekening van de stichtingen en over de bevoorschotting lopende het jaar. Dat leidde bij de CD tot een groot aantal rechtszaken. De indruk bestaat dat de CP en CD sjoemelden met de verkregen subsidies, dat zij die gebruikten voor partijactiviteiten die niet subsidiabel waren en wellicht voor privé-activiteiten van Janmaat. Bij de CD-stichtingen vonden in ieder geval weinig en in sommige jaren geen subsidiabele activiteiten plaats. Toch ontvingen die stichtingen bijna elk jaar geld. Het ministerie heeft de CD dus eigenlijk coulant behandeld. Die coulance sproot waarschijnlijk vooral voort uit de angst van het ministerie voor het verwijt van ‘partijdigheid’ – het ‘voortrekken’ van de gevestigde partijen en het ‘pakken’ van de CD. Het schrok ervoor terug hard op te treden tegen de CD, terwijl het wist of vermoedde dat die partij sjoemelde met de subsidies. De strategie van het ministerie was ‘behandelen als elke andere partij’; het ging om het – op een consciëntieuze wijze – uitvoeren van de wet- en regelgeving.

De CP en CD hadden, zoals alle politieke partijen, geld nodig voor het uitvoeren van hun activiteiten. En net als andere politieke partijen waren ze op dat punt voor een flink deel afhankelijk van de overheid.¹⁵⁴ De (contra)strategieën van de CP en CD in deze arena waren dezelfde als in de arena ‘rechtszaal’, namelijk ‘provoceren’ en ‘argumenteren en discussiëren’. Ze gebruikten de subsidieverlening om het gedrag van de overheid ten opzichte van hen te kunnen kwalificeren als (bijna-)dictatoriaal. Ze hoopten – net als bij de discriminatiezaken – op veel (media-)aandacht voor hun rechtszaken tegen de overheid om dat keer op keer te kunnen laten zien.

De Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) monitorde de CP en CD vanaf hun oprichting tot en met circa 2000. In het algemeen zag de

bvd noch de cp noch de cd als een groot gevaar. Er was geen buitenlandse macht waarop deze partijen zich konden richten, dus was er geen gevaar voor bijvoorbeeld spionage. Hooguit was er enige bezorgdheid; in het begin van de jaren tachtig was de dienst beducht voor radicalisering van de cp en in de jaren negentig was men vooral bezorgd over de rol van extreem-rechts bij geweld tegen buitenlanders en bij pogingen hun integratie te hinderen.

In de jaren tachtig en in het begin van de jaren negentig was er grote politieke en maatschappelijke onrust over en angst voor de cp en cd. Door zakelijke en kwalitatief hoogwaardige berichtgeving probeerde de bvd het vermeende gevaar in een breder kader te plaatsen en te nuanceren. Het is de vraag of de dienst verder ging dan alleen informatie vergaren en daarover rapporteren. Er zijn in ieder geval geen harde aanwijzingen dat zij door het stimuleren van de interne conflicten heeft bijgedragen aan het uiteenvallen van de cp in 1984. De cp en cd werden wel bestreden door de bvd, maar de dienst had niet de intentie om die partijen te bestrijden; het ging om de uitvoering van opdrachten van de regering en van overheidsbeleid. De aanzet tot bestrijding kwam van de minister; die wilde dat de dienst aandacht bleef besteden aan extreem-rechts, en zolang de minister dat wilde deed de dienst dat.¹⁵⁵ De (contra)strategie van de cp en cd was 'wapenen tegen bestrijding'; met name de cd probeerde monitoring en (vermeend) ingrijpen door de bvd te voorkomen door de statuten aan te passen en geen vergaderverslagen meer op te stellen.

Het effect van het optreden van de bvd op de cp was vrij klein, ervan uitgaande dat de dienst waarschijnlijk niet heeft ingegrepen bij die partij. Op de cd was het effect groot, omdat die partij door Janmaat en een kleine groep van zijn vertrouwelingen in een ijzeren greep werd gehouden om 'het bvd-gevaar' te beteugelen. Een voor Janmaat c.s. gunstig neveneffect was dat men zo ook een eventuele interne oppositie de pas kon afsnijden. Op Janmaat zelf, tot slot, was het effect van de bvd-monitoring groot. Hij was al tamelijk wantrouwend van aard, maar na de gebeurtenissen van 1984 werd hij steeds meer paranoïde. Achter elke boom ontwaarde hij een

BVD'er; hij ging geloven in zijn eigen verhaal. Dit tot grote ergernis van sommige van zijn collega-CD-bestuurders. Zo schreef Wim Vreeswijk in 1986 aan Janmaat: 'Stop dat gezeur over infiltranten, BVD'ers en andere spoken.'¹⁵⁶

‘Een partij van fascistten, criminelen en tuig’ De bestrijding in de arena ‘publieke opinie’

Inleiding

De politicoloog Ami Pedahzur wees in 2004 op het belang van de bijdrage van de ‘civil society’ – maatschappelijke organisaties, actiegroepen en de media – aan de bestrijding van extremistische groepen en partijen. In de vs bijvoorbeeld speelden zogenoemde ‘watchdog’-organisaties een belangrijke rol bij de bestrijding van extreem-rechts. Deze maatschappelijke organisaties verzamelden en publiceerden informatie, boden scholingsprogramma’s aan, probeerden de overheid te beïnvloeden – bijvoorbeeld om wetgeving aan te nemen – en spanden rechtszaken aan.² In dit hoofdstuk gaat het om de beïnvloeding van de beeldvorming over de CP en CD in de publieke opinie; daarbij speelden net als in de vs maatschappelijke organisaties en de media een belangrijke rol. In het eerste deel van dit hoofdstuk wordt ingegaan op de rol van enkele maatschappelijke organisaties die de strijd aanboden tegen racisme en discriminatie en zich scherp afzetten tegen de CP en CD. Hierbij hanteerden zij diverse middelen, zoals informatieverstrekking, rechtszaken en demonstraties. Omdat de Anne Frank Stichting zo’n belangrijke rol speelde, zal op die organisatie wat dieper worden ingegaan. In het tweede deel van dit hoofdstuk wordt ingegaan op de rol van de media, met name op die van kranten en weekbladen. Bij de opkomst van extreem-rechtse partijen, en meer in het bijzonder van de CP en CD, kwam bij de media al snel de vraag aan

de orde hoe ze zouden moeten omgaan met dergelijke groeperingen. Er wel of geen aandacht aan besteden? Doodzwijgen of terughoudend berichten? Of gewoon: nieuws is nieuws? Maar wat als publiciteit ook kon fungeren als propaganda voor dergelijke groeperingen? De media stonden voor een dilemma: aan de ene kant de plicht om het publiek zo volledig en betrouwbaar mogelijk te informeren; aan de andere kant de angst om door te informeren mee te werken aan het verspreiden van in hun ogen verderfelijke ideeën.³ En wat deden de CP en CD? Stelden ze zich teweer tegen mogelijk negatieve berichtgeving door maatschappelijke organisaties of in de media? Of probeerden ze juist gebruik te maken van de media door *free publicity* te genereren?

Maatschappelijke organisaties

Maatschappelijke organisaties als de Anne Frank Stichting, het Nederlands Centrum Buitenlanders (NCB), vakbonden, zoals de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV), organisaties van het voormalig verzet, organisaties van minderheden en antidiscriminatiebureaus ontplooiden een breed scala aan activiteiten om de publieke opinie te beïnvloeden op het gebied van wat zij zagen als fascisme en racisme. Daarbij besteedden ze ook veel aandacht aan de CP en CD. De Anne Frank Stichting, het NCB en de FNV waren al actief tegen die partijen in de jaren tachtig. In het begin van de jaren negentig kwamen daar, onder invloed van extreem-rechts geweld in Duitsland, maar ook in Nederland, nieuwe organisaties bij, zoals Magenta en Nederland Bekent Kleur.⁴

Anne Frank Stichting

De Anne Frank Stichting was opgericht in 1957 met als doel het beheren van het Anne Frank Huis en het uitdragen van Anne Franks levensverhaal en idealen. Aan het eind van de jaren zestig nam de stichting afscheid van de tot dan gekoesterde politieke en religieuze neutraliteit en ging ze maatschappijkritische standpunten uitdragen. Het accent kwam nu te liggen op het bestrijden van

discriminatie en vooroordelen en het wegnemen van hun voedingsbodem. Vanaf het einde van de jaren zeventig ging de stichting zich, als gevolg van de opkomst van extreem-rechtse partijen in het Verenigd Koninkrijk en West-Duitsland, richten op de bestrijding van wat zij zag als 'herlevend fascisme' en racisme in West-Europa, vanaf het begin van de jaren tachtig ook in Nederland. In die jaren was, mede door de opkomst van de CP, de bestrijding van fascisme en racisme een van de belangrijkste activiteiten van de stichting. De analogie met de jaren dertig speelde daarbij een grote rol. Net als toen in Duitsland was er in het begin van de jaren tachtig in Nederland een economische crisis, kritiek op de democratie en toenevend racisme. De tijd leek rijp voor een herleving van het fascisme, wellicht in een andere vorm. Door op tijd in actie te komen zou volgens de stichting een herhaling kunnen worden voorkomen: '[J]uist uit de "voorzichtige" beginperiode van het nazibewind [moeten] de lessen getrokken [...] worden voor het heden.'⁵ In de tweede helft van de jaren tachtig veranderde de opstelling van de Anne Frank Stichting, doordat de CP weer uit de Tweede Kamer was verdwenen en doordat de ideeën van de stichting zelf waren veranderd. Zij maakte zich nu minder zorgen over herlevend fascisme, maar meer over discriminatie en 'alledaags racisme'.⁶

De rol van de Anne Frank Stichting in de strijd tegen het racisme werd in de Tweede Kamer breed gewaardeerd. Toen staatssecretaris Ad Ploeg (VVD) in een interview in *Vrij Nederland* in november 1984 zei dat de Anne Frank Stichting een cryptocommunistische organisatie dreigde te worden, namen Kamerleden van de kleine linkse partijen maar ook van de PvdA, CDA en D'66 het voor de stichting op. Het CDA-Kamerlid Krajenbrink merkte toen op: 'Het bestrijden van racisme is terecht een belangrijk punt in het regeringsbeleid. De Anne Frank Stichting speelt in dat kader een belangrijke en door de Kamer gewaardeerde rol, die wij hier nog eens onderstrepen.'⁷ Het was overigens niet alleen staatssecretaris Ploeg die de Anne Frank Stichting bekritiseerde. De 'enorme overtuiging van het eigen gelijk' dat uit de publicaties van de stichting bleek, alsmede de hoge frequentie van de waarschuwingen tegen 'herlevend fas-

cisme' en racisme riep nogal wat irritatie op, aanvankelijk vooral aan de rechterzijde van het politieke spectrum, maar in de loop van de jaren tachtig steeds meer ook ter linkerzijde.⁸

Welk beeld van de CP en CD rijst op uit de publicaties van de Anne Frank Stichting? In de bundel *Oud en nieuw fascisme* uit 1981 besteedde de stichting voor het eerst kort aandacht aan de CP, kort omdat de partij nog maar net bestond. Medewerker Joke Kniesmeijer bestempelde de CP in haar bijdrage als racistisch, niet als (neo)fascistisch; de Nederlandse Volks-Unie (NVU) zag zij daarentegen wel als neofascistisch. Zij bekritiseerde het 'inspelen op racistische gevoelens, dit zonder-meer verbinden van maatschappelijke problemen met de aanwezigheid van buitenlandse arbeiders en Surinamers' door de CP in haar propaganda. Dat deed haar terugdenken 'aan tijden dat de joden van alles de schuld kregen'. De rest van het programma van de CP bood volgens haar 'weinig concrete aanknopingspunten met neo-fascistische ideeën'.⁹

In 1982 ging Kniesmeijer uitvoeriger in op de CP in de brochure *De crisis en de nieuwe zondebok*. Het centrale thema van die partij was volgens haar het bestempelen van etnische minderheden tot zondebok; de onderliggende doelstelling was het aanwakkeren van de haat tegen en de angst voor de minderheden. Wederom kwam de vraag aan de orde of de CP racistisch of fascistisch moest worden genoemd. Aan de hand van een bij de Anne Frank Stichting gehanteerde uit tien aspecten bestaande omschrijving van het begrip 'fascisme' constateerde zij dat de CP aan enkele kenmerken leek te voldoen – zoals het creëren van zondebokken en het inspelen op angst en onzekerheid – maar aan enkele andere zeker niet – zoals het verheerlijken van geweld. Volgens haar zette de CP de ene groep, de autochtone Nederlanders, op tegen de andere groep, de etnische minderheden. Zij achtte crisisbestrijding, gebaseerd op het afwentelen van schuld op etnische minderheden, een racistische politiek, en zij vond een partij die een dergelijke politiek voorstond een racistische partij. Kniesmeijer concludeerde dat de CP '[o]p dit ogenblik' het best aangeduid kon worden als een 'extreem-rechtse, racistische

partij' en dus niet als fascistisch. Zij hield nog een slag om de arm, omdat het volgens haar lastig was een partij als de CP goed te beoordelen, bijvoorbeeld omdat de 'officiële' standpunten van de partij nogal eens afweken van de standpunten die de aanhang van de partij verkondigde.¹⁰

Nadat de CD in 1989 in de Tweede Kamer was gekomen, stelde de Anne Frank Stichting een brochure samen, *Politiek racisme in Nederland*, waarin de stichting nog eens uiteenzette waar de CD vandaan kwam, waar die partij voor stond en hoe politiek racisme kon worden bestreden. De stichting zag de CD als een voortzetting van de CP. Dezelfde mensen, zoals Janmaat en Bruyn, voerden er de boventoon. En ook de CD koppelde alle problemen in Nederland aan de aanwezigheid van minderheden en zei steeds dat de eigen bevolking werd achtergesteld. Kort samengevat: 'De propaganda van de C.D. is ééndimensionaal en probeert slechts met hele en halve leugens in te spelen op bestaande vooroordelen over minderheden. Om daar vervolgens politieke munt uit te slaan.'¹¹

Vanaf het begin had de Anne Frank Stichting de CP bestempeld als racistisch, en (bijna) niet als fascistisch.¹² Dit is opmerkelijk, omdat de CP vooral in het begin van de jaren tachtig regelmatig werd geassocieerd met fascisme. De conclusie dat de CP een racistische partij was werd overigens – behalve door radicale antifascisten, de CPN en nog wat groepen en partijen die deze partij bleven aanduiden als fascistisch – in de loop van de jaren tachtig breed overgenomen in Nederland.

De Anne Frank Stichting pleitte voor een scherpe bestrijding van partijen als de CP: 'Wie het grondprincipe van democratie, de menselijke gelijkwaardigheid schendt, dient te worden buitengesloten.'¹³ Eigenlijk zou de CP moeten worden verboden; een partij die 'systematisch de positie van etnische minderheden ondergraaft' zou volgens de stichting 'geen bestaansrecht mogen hebben'. Maar een verbod van die partij achtte de stichting 'met de huidige wet in de hand' moeilijk te realiseren.¹⁴ Wat moest er dan gebeuren? In enkele publicaties werkte Joke Kniesmeijer de gewenste strategie

tegen de CP uit. In september 1982, enkele dagen na de toetreding van Janmaat tot de Tweede Kamer, schreef zij dat het negeren van de CP geen verstandige optie was. Het leek haar onwaarschijnlijk dat zo'n verschijnsel vanzelf weer zou overgaan als er geen aandacht aan besteed zou worden. Zij pleitte voor een breed front tegen de CP; de strijd tegen extreem-rechts zou niet uitsluitend een zaak moeten zijn van extreem-links: '[I]edereen die de democratie een warm hart toedraagt [zou] zich tegen racistische ontwikkelingen [moeten] keren.' Ze pleitte er ook voor om een duidelijk onderscheid te maken tussen partijleiding en aanhang; het was niet zo dat 'alle 68.000 stemmers op de Centruumpartij notoire racisten zijn'. Ze vermoedde dat '[h]et gevoel geen gehoor te vinden voor hun problemen bij "de politiek" [...] waarschijnlijk een belangrijke rol speelt' voor deze mensen. Verder waarschuwde ze voor geweld bij acties tegen de CP; daardoor zou voor velen antiracisme identiek worden aan geweld.¹⁵ Zij was vooral bang voor 'racistische provocaties [...] met het oogmerk de anti-racisme beweging in een kwaad daglicht te stellen'. Tot slot waarschuwde zij voor de mogelijkheid dat andere partijen, zoals eerder in het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk, uit electoraal gewin delen van het extreem-rechtse gedachtegoed zouden overnemen. Maar zij zag dat nog niet meteen in Nederland gebeuren: '[P]olitieke partijen zijn het de laatste tijd zelden zo eens geweest als in hun veroordeling van de Centrumpartij.'¹⁶

Wat deed de Anne Frank Stichting concreet? Veruit de belangrijkste activiteit van de stichting was informatie verzamelen en verstrekken. Zij publiceerde veel boeken, brochures en artikelen over (neo)fascisme en racisme, en over de CP en CD. Daarnaast waren er lespakketten, tentoonstellingen, persberichten, brieven aan politieke partijen¹⁷ en ingezonden brieven in kranten. Verder heeft de stichting enkele rechtszaken tegen de CP gevoerd. In mei 1982 probeerde zij bij de Raad van State de kandidatenlijsten van de CP in enkele kieskringen ongeldig te laten verklaren. Dit mislukte: de stichting was niet-ontvankelijk, omdat zij geen kiesgerechtigde was.¹⁸ In mei 1984 spande de stichting na de publicatie van de uitgelekte nota 'Nederland voor de Nederlanders' een kort geding aan

tegen het Wetenschappelijk Bureau van de Centruumpartij en eiste zij strafvervolgning. De rechter bepaalde – zoals we hebben gezien – dat het Openbaar Ministerie terecht niet tot vervolging overgegaan was, omdat de nota niet door de CP was gepubliceerd, maar was uitgelekt.¹⁹ Tot slot was de stichting een enkele maal betrokken bij het organiseren van demonstraties, met name in het begin van de jaren tachtig, bijvoorbeeld in 1980 in de Jaap Eden-hal in Amsterdam en in 1982 op het Binnenhof in Den Haag bij de beëdiging van Janmaat.

Binnen de Anne Frank Stichting speelde Joke Kniesmeijer een cruciale rol. Zij was het gezicht naar buiten van de stichting, publiceerde veel en werd regelmatig geraadpleegd en geïnterviewd door de media. Daarnaast was zij ook actief in de Partij van de Arbeid. Daar was zij onder meer lid van de commissie-Stuivering die zich eind 1982 in opdracht van het partijbestuur boog over de opkomst van de CP en over de vraag hoe die partij het best bestreden kon worden²⁰, en van de commissie-Rombouts die tussen 1990 en 1992 voor de PvdA een ‘samenhangend en geactualiseerd minderheden-beleid’ ontwikkelde en daarbij ook aandacht besteedde aan de ‘racistische partijen’.²¹ Bij haar overlijden in 2008 typeerde *Het Parool* haar als een vrouw die haar hele leven had gestreden tegen vooroordelen en discriminatie.²²

Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV)

Ook de FNV ging, vanaf medio 1985, informatie verstrekken over racisme en discriminatie. Daarnaast ontwikkelde zij trainingen, cursussen en vormingsactiviteiten op dit gebied. Verder wilde zij haar leden stimuleren om actief te worden in antifascisme- en antiracismecomités. Hierbij gold wel de kanttekening dat het moest gaan om comités die ‘uitgangspunten en doelstellingen hebben, die democratisch zijn en die overeenkomen met de FNV-doelstellingen’.²³ Waarschijnlijk zag men niet graag FNV’ers lid worden van radicale comités. Tot slot was de FNV een enkele keer betrokken bij demonstraties, zoals die in Almere in 1983 na de overwinning van de CP bij de gemeenteraadsverkiezingen.²⁴

De FNV vond het een ongewenste situatie dat CP’ers of CD’ers te-

vens lid waren van een FNV-bond. In 1985 besloot de Federatieraad van de FNV dat het lidmaatschap van een bond onverenigbaar was met het lidmaatschap van of het openlijk sympathiseren met een organisatie die aanzette tot rassendiscriminatie, zoals de CP en CD.²⁵ Dit besluit was gebaseerd op een medio juni 1985 uitgebracht rapport, 'Standpuntbepaling van de FNV met betrekking tot (opkomend) fascisme en racisme'. De belangrijkste in het rapport genoemde reden voor uitsluiting was dat iemand niet de doelstellingen van de bond – waarin uitgegaan werd van de gelijkwaardigheid van mensen – kon onderschrijven en tegelijkertijd 'een racistische en fascistische overtuiging' kon hebben.²⁶ In enkele FNV-bonden was deze uitsluitingsdiscussie al eerder aan de orde geweest, namelijk in mei 1984 bij de politiebond NPB²⁷ en in december 1984 bij de onderwijsbond ABOP.²⁸

Pas in de jaren negentig kreeg het FNV-besluit van 1985 gevolgen, toen duidelijk was geworden dat zich onder de CD-kandidaten voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 ook FNV-leden bevonden.²⁹ Eerder was al uit een enquête van *Het Parool* en NIPO gebleken dat van de CD-aanhang een op drie lid was van een vakbond.³⁰ In de aanloop naar de verkiezingen werden verschillende actieve CD'ers uit de FNV gezet. Het Zeeuwse FNV-lid Toon Poppe, sinds 1990 lid van de CD, was kaderlid van de Vervoersbond FNV. Toen bekend werd dat hij de CD-lijsttrekker in Vlissingen was, kreeg hij de keuze voorgelegd om zijn lidmaatschap van de CD op te geven of te worden geroyeerd als lid van de bond. Omdat hij weigerde zijn CD-lidmaatschap op te zeggen volgde royement als FNV-lid. Volgens Poppe stonden er minstens twintig FNV'ers op de CD-lijsten. Een van hen was Rob van Eijndthoven, kaderlid van de Bouw- en Houtbond van de FNV.³¹ Nadat bekend werd dat hij tweede op de CD-lijst in de Haarlemmermeer stond, kreeg ook hij de keuze voorgelegd: CD opzeggen of royement, en weer volgde royement.³² Een ander was John van der Steen, lid van de CD vanaf 1991 en lijsttrekker in 's-Hertogenbosch. Hij had zijn lidmaatschap van de Industriebond FNV eind 1992 zelf opgezegd, na uitspraken van FNV-voorzitter Johan Stekelenburg dat CD'ers niet thuishoorden in de FNV.³³

Nederlands Centrum Buitenlanders

Het Nederlands Centrum Buitenlanders (NCB), opgericht in 1974 en gevestigd in Utrecht, richtte zich op het verbeteren van de maatschappelijke positie van buitenlandse migranten door maatschappelijke beïnvloeding en emancipatie van de migranten.³⁴ Ook het NCB verschaftte informatie over – de bestrijding van – racisme. Het bracht, waarschijnlijk in 1984, de brochure *Racisme uitzichtloos* uit, waarin aandacht werd besteed aan verschillende manieren om (georganiseerd) racisme, waaronder de CP, te bestrijden. Door enkele regionale welzijnsstichtingen en het NCB was een antiracismecommissie in het leven geroepen die voorlichtingsmateriaal – zoals een film, ‘actieaffiches’ en de genoemde brochure – maakte dat bij lokale antiracismeactiviteiten kon worden gebruikt.³⁵ Het NCB publiceerde verder de bladen *Buitenlander Bulletin* (1976-1994) en *Contrast* (vanaf 1994), met onder meer informatie over de bestrijding van de CP en CD.

Naast de Anne Frank Stichting heeft ook het NCB enkele kort gedingen tegen de CP aangespannen, steeds over uitspraken in folders of in radio- en tv-uitzendingen. In mei 1982 spande het NCB met enkele particulieren en andere organisaties een kort geding aan tegen de CP wegens uitspraken uit in Amsterdam verspreide folders. De rechter verbood daarop de CP bepaalde uitspraken te doen.³⁶ Begin 1986 spande het NCB met anderen een kort geding aan tegen de CP in verband met uitspraken uit in Den Haag verspreide folders. Ook deze keer werd het die partij verboden bepaalde uitspraken te doen.³⁷ Medio 1989 was er een derde zaak. Nu spande het NCB, wederom met anderen, een kort geding aan tegen de CD, Janmaat en Vreeswijk in verband met uitspraken gedaan in uitzendingen voor politieke partijen. De CD moest rectificeren.³⁸ Deze zaken kwamen al aan de orde in hoofdstuk 4.

Magenta en Nederland Bekent Kleur

In het begin van de jaren negentig werden enkele nieuwe organisaties opgericht die een bijdrage gingen leveren aan de bestrijding van racisme en discriminatie. Deze stichtingen hielden zich vooral

bezig met informatieverstrekking en het organiseren van demonstraties. De stichting Magenta is opgericht in 1992 en hield zich bezig met de discriminatiebestrijding. Zij reed in het kader van de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 met een 'Geef racisme geen stem'-tram door Amsterdam. En tijdens de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 liet zij een 'Geef racisme geen stem'-trein door Nederland rijden. De stichting deelde informatie uit en bezoekers konden de tentoonstelling 'Eigen volk eerst' – een geactualiseerde versie van een tentoonstelling van de Anne Frank Stichting – bekijken.³⁹ Ook de stichting Nederland Bekent Kleur, opgericht in 1992, richtte zich tegen iedere vorm van racisme en op bevordering van de multiculturele samenleving. Op 21 maart 1992 organiseerde de stichting, met steun van driehonderd maatschappelijke organisaties, haar eerste demonstratie. Onder meer minister-president Lubbers en FNV-vicevoorzitter Adelmund voerden het woord en er waren circa tachtigduizend demonstranten. Na 1992 organiseerde zij jaarlijks op 21 maart, door de Verenigde Naties uitgeroepen als dag tegen het racisme, een antiracismedemonstratie.⁴⁰ Zij vond die demonstraties en festivals nodig om te laten zien dat er heel veel mensen tegen racisme en tegen de CD en CP'86 waren.⁴¹ Tijdens de verkiezingen van 1994 voerde zij, onder meer met steun van de bekende actrice Gerda Havertong, actie tegen de extreem-rechtse partijen onder het motto 'Kies Kleurig'.⁴² Nederland Bekent Kleur organiseerde verder in 1994 een internationale conferentie, waar antiracismeorganisaties en politici uit de Europese Unie met elkaar in debat gingen over onderwerpen die speelden bij de Europese verkiezingen. Zij had bovendien een antiracisme-informatielijn in het leven geroepen.⁴³

De media

Rol van de media

Om de berichtgeving over de CP en CD goed te kunnen begrijpen moet eerst kort worden ingegaan op ontwikkelingen in de media. Vanaf de jaren zestig zijn de media in Nederland en de verhouding

tussen de media en de politiek sterk veranderd. Tot en met de jaren zestig was de zogenoemde *partisan logic* dominant in de media; in de verzuilde samenleving fungeerden de media als een instrument van politieke partijen om de samenleving te informeren en zo nodig te mobiliseren. Bij de ontzuiling vanaf het eind van de jaren zestig vond er een overgang plaats naar een *public logic*; de media werden nu gedreven door het streven om waarheid te vinden en de burger daar zo goed mogelijk over te informeren; politieke partijen werden kritisch maar met respect behandeld; de toon was sceptisch maar niet cynisch. In de laatste decennia is door technologische en commerciële ontwikkelingen – zoals de opkomst van de commerciële televisie vanaf 1989⁴⁴ – de public logic overgegaan in een *media logic*.⁴⁵ Koole vatte de belangrijkste kenmerken van de ‘medialogica’ als volgt samen: ‘Oriëntatie van de media op het brede publiek; weinig aandacht voor de inhoud; voorkeur voor ellende, conflict en competitie – bijvoorbeeld: welke partij wordt de grootste? – en interpretatie in plaats van feiten.’⁴⁶ Ook de verhouding tussen media en politiek veranderde daardoor. De politiek paste zich meer en meer aan de medialogica aan, wat betekende dat het publieke debat ‘steeds meer werd bepaald door de mogelijkheden én begrenzings van het medium en dan vooral de televisie’.⁴⁷ In de medialogica wordt de politiek begrijpelijk gemaakt door die te interpreteren volgens schema’s die goed passen in de retoriek van vooral de visuele media; het gaat om dramatisch geordende beeldvorming. Daarmee is ook de functie van journalist veranderd; hij is ‘meer een professionele “makelaar in beeldvorming” geworden dan een waakhond van de democratie’.⁴⁸

De politicoloog Ellinas benadrukte in zijn boek uit 2010 het belang van de rol van de media bij de opkomst van nieuwe, ook extreem-rechtse, partijen in West-Europa: ‘The media can help small parties communicate their messages to much broader audiences than their organizational or financial resources would otherwise allow. Moreover, they can confer legitimacy and authority to political newcomers, and they can dispel voter doubts about their electoral

viability. In this sense, the media control the gateway to the electoral market.' Uit het onderzoek van Ellinas bleek dat de media per land en periode verschillende rollen hebben gespeeld bij de opkomst van extreem-rechts. Soms hielpen de media die partijen te profiteren van de electorale mogelijkheden, in andere gevallen blokeerden zij juist de toegang tot het 'mainstream' politieke debat. Hij achtte het plausibel dat de media gedurende de eerste jaren van een nieuwe partij de meeste invloed hebben; als een partij eenmaal electoraal is doorgebroken wordt het effect van de media geringer. De media kunnen de parameters van de partijcompetitie dus veranderen door politieke nieuwkomers al dan niet toegang te verschaffen: 'While mainstream party competition structures the opportunities available to new contestants, access to the media grants them the resources necessary to capitalize on these opportunities.'⁴⁹

Waarom zouden de media aandacht willen besteden aan extreem-rechtse partijen? Volgens Ellinas speelden daarbij commerciële, politieke en normatieve factoren een rol. In de eerste plaats commerciële factoren: 'Commercial pressures tempt the mainstream media to grant oversized access to previously unknown Far Rightists whose nationalist and populist rhetoric are controversial and simple enough to attract large audiences.'⁵⁰ Daarnaast kunnen ook de politieke doelen van de media een rol spelen; in Oostenrijk gaf de grootste krant van het land, de *Neue Kronen Zeitung*, veel aandacht aan de FPÖ,⁵¹ omdat de krant de doelen van die partij onderschreef. En tot slot kunnen de professionele normen van de media een rol spelen; in het Verenigd Koninkrijk moedigde de norm van onpartijdigheid journalisten aan aandacht te besteden aan het gehele politiek spectrum, terwijl in Duitsland veel media extreem-rechtse partijen juist geen aandacht gaven.

De media spelen dus een belangrijke rol bij de opkomst van extreem-rechtse partijen door ze ruimte te geven of hun die juist te onthouden. De vraag is nu hoe de media in Nederland zijn omgegaan met de CP en CD. Om die vraag te beantwoorden zal worden ingegaan op vier thema's: op de berichtgeving over die partijen op hoofdpijnen; op het beeld van die partijen in de berichtgeving; op

het debat in en door de media over de wijze van omgang met die partijen; en tot slot op de visie van de CP en CD op de rol van de media.

Berichtgeving

De CP en CD zijn zeker niet genegeerd in de Nederlandse dagbladen; er was juist relatief veel aandacht voor die partijen. Dat blijkt uit een analyse van de berichtgeving in enkele landelijke kranten in de jaren 1980 tot en met 1998.⁵² Voor de jaren 1980 tot en met 1990 is de berichtgeving in drie landelijke kranten, *De Telegraaf*, *De Waarheid* en *Het Vrije Volk*, bekeken op basis van de krantendatabase Delpher.⁵³ In die elf jaren publiceerden deze kranten ruim 4000 berichten over de CP en CD, waarvan bijna 50 procent in de jaren 1983 en 1984. Ter vergelijking: in diezelfde periode publiceerden deze kranten iets meer dan 400 berichten over de Evangelische Volkspartij; net als de CP was die partij in 1982 met één zetel in de Tweede Kamer gekomen en heeft die in 1986 weer moeten verlaten. Voor de jaren 1991 tot en met 1998 is gekeken naar de berichtgeving in drie andere landelijke kranten, *NRC Handelsblad*, *Algemeen Dagblad* en *Trouw*, op basis van de krantendatabase LexisNexis.⁵⁴ In die acht jaar publiceerden die kranten ruim 1800 berichten over de CD, waarvan ruim 15 procent in 1993 en bijna 40 procent in 1994; in de jaren daarvoor en daarna duidelijk minder. Dit beeld kan worden aangevuld met informatie ontleend aan het proefschrift van de communicatiewetenschapper Pytrik Schafraad over de berichtgeving over extreem-rechtse partijen in drie landelijke kranten, *NRC Handelsblad*, *de Volkskrant* en *De Telegraaf*, in de verkiezingsjaren van 1986 tot en met 2004. In de door hem onderzochte jaren publiceerden die kranten rond de verkiezingen⁵⁵ gemiddeld ruim één bericht per dag over extreem-rechts, met vooral in 2002 – het jaar van de verkiezingscampagne van Pim Fortuyn – zeer veel berichtgeving. In 1986, 1989 en 1998 bleven de kranten ruimschoots onder dat gemiddelde, maar in 1994, het jaar van de verkiezingsoverwinningen van de CD (en van CP'86), was het aantal berichten per dag relatief hoog: 0,84 bericht per dag. Bijna 50 procent van de be-

richtgeving in de jaren 1986, 1989, 1994 en 1998 was uit 1994.⁵⁶ Vooral in de jaren 1983-1984 en rond 1994 was er dus veel berichtgeving in de kranten over de CP respectievelijk de CD.

Vanaf de oprichting in maart 1980 wist de CP zich in de kijker te spelen met provocerende advertenties in dagbladen ter aankondiging van openbare bijeenkomsten en door demonstraties en opstootjes tijdens die bijeenkomsten. Als gevolg daarvan besteedden de media al in 1980 en 1981 enige aandacht aan de CP, wat opmerkelijk is voor een net opgericht partijtje met hooguit enkele tientallen leden.⁵⁷ In de jaren daarna groeide die aandacht sterk. Vooral in de jaren 1983-1984 was er zo veel berichtgeving over de CP dat er sprake leek van een mediahype.⁵⁸ De golf van media-aandacht voor de CP in die jaren was gerelateerd aan de angst en bezorgdheid in de Nederlandse samenleving voor de herleving van het fascisme; verder ging veel van de berichtgeving over CP'ers die 'opdoken' bij diverse verenigingen en maatschappelijke organisaties.

Een politiek commentator schreef in november 1982: 'Geleidelijk aan wint de vrees veld dat de nieuwe fascistenaars reeds onder ons zijn.' De maatschappelijke omstandigheden waren er volgens hem naar; er was een politieke, economische en sociale crisis: 'de barometer staat op 1930'.⁵⁹ *Elseviers Magazine* schreef in januari 1983 over de machtsovername van Hitler in 1933 en beantwoordde de vraag 'kan het opnieuw?' bevestigend: 'Het fascisme is nog altijd actief, ook in Nederland. Daar was 'het fascisme onder de vlag van de Centrumpartij de Nederlandse politiek binnengedrongen'; het blad vreesde een verdere groei van deze partij.⁶⁰ *De Tijd*, dat in januari 1983 een hele bijlage aan 'Fascisme, toen en nu' wijdde, was minder somber dan *Elseviers Magazine* over een herleving van het fascisme; volgens het blad leidden de NVU en de CP 'beiden [...] als organisatie een moeizaam bestaan'. Het blad vroeg ook Janmaat om zijn mening; die zag weinig opkomend fascisme, noch het gebruik van geweld om politieke ideeën door te drijven. Wel zag hij 'mensen die zich antifascisten noemen op kleine schaal geweld gebruiken. Die verstoren onze vergaderingen.'⁶¹

Daarnaast was er veel berichtgeving in de media over cp'ers die actief zouden zijn in of zouden werken bij allerlei verenigingen en maatschappelijke organisaties: milieuorganisaties, de dierenbescherming, de politie en het onderwijs. De *Nieuwe Revu* waarschuwde in juli 1983 de verenigingen van Nederland voor de 'infiltranten van de Centruumpartij'. De cp zou proberen bij diverse milieu- en dierenbeschermingsorganisaties een voet tussen de deur te krijgen. Het blad concludeerde: 'Via de riolen van de Nederlandse samenleving probeert de Centruumpartij vaste voet in het politieke en maatschappelijke bestel te krijgen. Vaak met dubbele tong en onder valse vlag.'⁶² In 1983 verschenen er veel berichten in de kranten over docenten die lid zouden zijn van de cp. Een weekblad schreef dat leraren die cp-lid waren, schoolkinderen met hun racistische of fascistoïde denkbeelden beïnvloedden.⁶³ Met name over Nico Konst, leraar geschiedenis en vicevoorzitter van de cp, werd veel geschreven, zeker toen enkele leerlingen publiekelijk aankondigden geen les meer van hem te willen hebben.⁶⁴ Tot slot verschenen er vanaf begin 1984 berichten in de kranten en weekbladen over politiemensen die sympathiseerden met of lid waren van de cp. Nadat *Het Parool* zich eind januari 1984 afvroeg in hoeverre de ideeën van de cp wortel hadden geschoten binnen de politie, ontstond zich in de media een debat over de vraag of een politiemann wel lid van de cp kon zijn.⁶⁵

De angst voor een wederopleving van het fascisme en voor de opkomst van de cp zorgde voor veel berichtgeving die deze angst wellicht ook weer verder aanwakkerde. Juist het linkse weekblad *De Groene Amsterdammer* gaf op dit punt tegengas. Begin juli 1983 waarschuwde het blad tegen een te lichtvaardig gebruik van de term fascisme; het leek erop dat dit begrip 'bezig is te verworden tot een etiket voor alles wat afkeurenswaardig is'. Verder vroeg het blad zich af of er wel een direct verband was tussen een economische crisis en het ontstaan van het fascisme.⁶⁶ En enkele weken later schreef hetzelfde blad dat er geen reden voor paniek of angst was. Velen zouden de dreiging van de cp overschatten; het wilde verder niet te snel parallellen trekken met het fascisme van de jaren der-

tig.⁶⁷ Misschien ook vanuit een gevoel van opluchting was er in 1984 heel veel aandacht in de media voor de conflicten in de CP.⁶⁸ Na het uiteenvallen van de CP eind 1984 ebde de angst voor een herleving van het fascisme weer even snel weg als hij was opgekomen.

Vanaf 1985 was er weinig aandacht meer in de media voor de CP en de nieuw opgerichte CD; zij waren dan ook geen (potentiële) machtsfactor meer. Dat veranderde pas in 1989 toen de CD een Kamerzetel wist te behalen en in 1990, toen de CD goede resultaten behaalde bij de gemeenteraadsverkiezingen. Nadat in 1991 het maatschappelijk debat over het minderhedenbeleid – geëntameerd door de VVD'er Bolkestein – was gestart, was er voor dit thema veel aandacht in de media. Al die aandacht was gunstig voor de CD en die partij steeg snel in de peilingen.⁶⁹ Rond 1993, 1994 was Janmaat een van de bekendste, zij het niet een van de geliefdste, politici van Nederland.⁷⁰

Vanaf begin 1994 was er heel veel media-aandacht voor de CD; weer leek er sprake van een mediahype. Deze golf van aandacht had waarschijnlijk vooral te maken met de snelle opkomst van de CD in het begin van de jaren negentig. Aan het begin van het verkiezingsjaar 1994 stond de CD er goed voor; in de peilingen stond de partij op flinke winst. De CD zou dat jaar drie zetels in de Tweede Kamer en 78 zetels in de gemeenteraden behalen, maar verder was 1994 een dramatisch jaar, wellicht mede als gevolg van de vele media-aandacht.⁷¹ Bijzonder was dat de media dat jaar de confrontatie met de CD zochten. Door undercover te gaan in die partij, gingen ze nieuws 'maken', ze gingen op zoek naar schandalen en onfatsoen. In de berichtgeving over de CD uit 1994 zijn drie fasen te onderscheiden: in de eerste fase (in januari) de media-aandacht voor uitspraken van Janmaat na het overlijden van minister Dales en in een interview met *Elsevier*; in de tweede fase (van februari tot en met mei) de media-aandacht na publicaties in drie weekbladen en op televisie over journalistieke undercoveracties in de CD; en in de derde fase (vanaf mei) de aandacht voor de conflicten binnen de CD.

Toen minister Dales (PvdA) van Binnenlandse Zaken op 10 ja-

nuari 1994 plotseling overleed, reageerde Janmaat bot en cynisch tegen de media.⁷² De verontwaardiging over zijn uitspraken was groot; een rel was geboren. In zijn autobiografie schreef Janmaat: 'Veel mensen reageren verschrikt: "Zoiets kan je toch niet zeggen bij de dood van een Minister." Maar dat kan dus wel.' Hij ging ervan uit dat alle verontwaardiging over zijn uitspraken erop gericht was de CD te beschadigen.⁷³ Janmaats harde reactie was overigens vooral ingegeven door de pogingen van het ministerie van Binnenlandse Zaken om subsidies terug te vorderen van de CD.⁷⁴

Een paar weken later, op 22 januari 1994, verscheen een interview met Janmaat in *Elsevier*, waarin hij zei dat minister van Justitie Hirsch Ballin, zoon van een Duits-joodse vluchteling, zou moeten aftreden.⁷⁵ De commotie over dit interview was zo mogelijk nog groter dan over de uitspraken bij het overlijden van mevrouw Dales, vooral door het mogelijk antisemitische karakter van Janmaats uitspraken; hij leek namelijk een verband te leggen tussen de joodse afkomst van Hirsch Ballin en zijn wens dat die zou aftreden. Maar Janmaat beweerde bij hoog en bij laag dat hij die uitspraken niet had gedaan; hij eiste een rectificatie. *Elsevier* verdedigde zich tegen de aantijgingen van Janmaat door een week later transcripties van delen van het interview te publiceren.⁷⁶ Volgens Janmaat bewees dit zijn gelijk: 'Duidelijk blijkt uit de uitgewerkte teksten dat de woorden over Hirsch Ballin door de journalisten in mijn mond zijn gelegd, maar dat ik ze niet uitgesproken heb.'⁷⁷ Gerry van der List schreef in een boek over de geschiedenis van *Elsevier* dat '[d]e transcriptie van het interview zoals dat is opgenomen op de band, laat zien dat Janmaat inderdaad politiek heel incorrecte opinies heeft verkondigd, maar daarbij wel een handje is geholpen door het interviewende duo'.⁷⁸ Het Haagse Gerechtshof vond dat Janmaat door de journalisten (in casu Jan Hoedeman en Arendo Joustra) nogal suggestief was ondervraagd met de kennelijke bedoeling om hem aanvechtbare uitspraken te ontlokken. De uitspraken zelf achtte het Hof niet voor vervolging vatbaar.⁷⁹ Janmaat had inderdaad gelijk; uit de letterlijke tekst van het interview – door de interviewers vastgelegd op cassettebandjes – blijkt dat hij de gewraakte uitspraken,

zoals gepubliceerd in *Elsevier*, niet heeft gedaan.⁸⁰ De twee *Elsevier*-nummers over Janmaat – het nummer met het interview en die met de transcriptie – waren overigens een commercieel succes; de losse verkoop was tweemaal zo hoog als normaal.⁸¹

Na de affaires over Dales en het *Elsevier*-interview was de beker nog niet leeg voor de cd. Vlak voor de gemeenteraadsverkiezingen van maart 1994 verschenen er in maar liefst drie weekbladen, *Nieuwe Revu*, *Panorama* en *De Groene Amsterdammer*, onthullende artikelen van journalisten die in de cd undercover waren gegaan.⁸² De *Panorama*-journalist maakte ook nog beeldopnamen met een verborgen camera; het TROS-programma *Deadline* zond deze vlak voor de Tweede Kamerverkiezingen van mei 1994 uit.⁸³

Peter Rensen, freelancer bij de *Nieuwe Revu*, werkte enkele maanden undercover op het partijkantoor van de cd in Den Haag. Hij leerde daar de cd-top kennen en schrok van het soort mensen dat Janmaat tolereerde in zijn partij: 'Doelbewust maakt hij gebruik van criminele en gewelddadige mensen. [...] Hij kiest bewust voor geweld. Hij kiest bewust voor neonazi's als Van der Plas en De Regt.⁸⁴ Hij heeft ze nodig om zijn woorden kracht bij te zetten.' Rensen noemde de cd een partij van 'fascisten, criminelen en tuig'.⁸⁵

Panorama-verslaggever Bas van Hout was zes maanden lang undercover in de Amsterdamse afdeling van de cd. Hij maakte een bliksemcarrière en wist het te schoppen tot nummer zeven op de cd-kandidatenlijst voor de gemeenteraad van Amsterdam. Verder werd hij de vertrouweling van de nummer één van de Amsterdamse cd, Yge Graman.⁸⁶ Die vertelde hem onder meer over plannen voor een gewapende strijd. Er zouden wapendepots zijn aangelegd en er lag een draaiboek klaar voor de 'dag van de grote confrontatie' waarop vele slachtoffers zouden vallen. Onder een selecte groep cd'ers en cp'ers circuleerde een dodenlijst met namen van tweehonderd politici en andere hoogwaardigheidsbekleders die verantwoordelijk werden geacht voor het minderhedenbeleid. Verder was Graman tegenover Van Hout zeer openhartig over zijn gewelddadige verleden.⁸⁷ Enkele uitspraken van Graman had Van Hout op de verborgen camera vastgelegd. Graman bekende onder meer enkele

brandstichtingen, eind jaren zeventig in Amsterdam gepleegd. Voor de camera noemde hij ook de dodenlijst. Het TROS-programma *Deadline* zond deze beelden eind april 1994 uit.⁸⁸

Kees Kooiman ten slotte, stagiair bij *De Groene Amsterdammer*, was zes maanden undercover in de CD. Net als Rensen werkte hij op het partijbureau in Den Haag. En net als Van Hout had hij een bliksemcarrière binnen de CD; hij was uiteindelijk zowel secretaris van de CD-jongerenvereniging als lid van de gemeenteraad van Purmerend. In zijn artikel gaf hij een scherp beeld van de CD. Van de partijtop, Janmaat en Schuurman, die binnen de grenzen van de wet probeerden te opereren. En van de mensen daaronder, het partij kader, die hij omschreef als ‘spijkerharde xenofoben, velen met een strafblad, met directe verbindingen met regelrechte nazi-organisaties’. De ‘messentrekkers en moordenaars’ onder de aanhang werden door de partijtop ruimhartig getolereerd. In de gemeenteraden en de Provinciale Staten agiteerden ze tegen buitenlanders en in hun vrije tijd ‘wisselen ze rechts-radical literatuur uit, zingen ze naziliederen en proosten ze op “volk en vaderland”’.⁸⁹

De drie undercoveracties leverden overigens – behalve de door Graman opgebiechte misdrijven, waarvoor hij in 1995 werd veroordeeld⁹⁰ – relatief weinig hard nieuws op; het beeld van de CD was al wel duidelijk uit ‘gewoon’ journalistiek werk.

Voor al naar aanleiding van de undercoveractie van Van Hout ontstond een debat of het middel in dit geval niet te zwaar was. In de ‘Code van Bordeaux’ – een in 1954 opgestelde en in 1986 aangevulde tekst met journalistieke beginselen – stond dat journalisten bij het verkrijgen van nieuws, foto’s en documenten alleen faire methoden dienden te gebruiken. Wanneer is undercoverjournalistiek geoorloofd? Het uitgangspunt dat een journalist met open vizier werkt en dus zijn functie bekendmaakt aan informanten, zou hij slechts in zeer uitzonderlijke situaties los mogen laten. Daarvan kan sprake zijn bij gerichte en gefundeerde verdenkingen van ernstige wanpraktijken of misstanden die in de openbaarheid gebracht moeten worden. Daarvóór zou eerst al het redelijkerwijs mogelijke gedaan moeten zijn om die misstanden langs andere weg boven

tafel te krijgen.⁹¹ Was daar in dit geval sprake van? Erik Jurgens, die toen lid van de Raad voor de Journalistiek was, had zo zijn vragen: 'In het algemeen houd ik niet van methodes waarbij geen open kaart wordt gespeeld. Men laat zich erg beïnvloeden door de mening dat de CD een erg onsympathieke club is, maar zijn CD'ers daarom vrij wild? Mijn antwoord is: Neen! De rechtsstaat beschermt een ieder, ook mensen wier opvattingen wij ten diepste afkeuren.' Hij was tegen de undercoveractie van Van Hout, omdat die geen gefundeerd vermoeden van een strafbaar feit had – Van Hout had zich tevoren niet gedocumenteerd, omdat hij zo onbevooroordeeld mogelijk aan de slag wilde gaan – en omdat er in zijn ogen geen sprake was van ernstige misstanden die in het algemeen belang moesten worden onthuld.⁹² Ook onderzoeker Jaap van Donselaar was kritisch over de publicaties van de journalisten: 'Niet alledaagse uitspraken van het partijkader [worden] zeer ingedikt [...] opgediend, zodat ze extra krachtig overkwamen, terwijl de alledaagse praktijk natuurlijk veel saaier is.'⁹³ Advocaat-generaal Jan Leijten daarentegen had weinig moeite met de undercoveracties. Hij duidde die aan als 'een laatste manier van gegevens vergaren'; verder zei hij: 'Soms zijn de bewijzen die op de rotste manier verkregen worden het sterkste.'⁹⁴

Het beeld dat uit al deze publiciteit oprees was dramatisch voor de CD. De partij en de partijtop waren door de strafrechter veroordeeld voor discriminatie.⁹⁵ Het tweede echelon van de partij bleek te bestaan uit 'fascisten, criminelen en tuig'.⁹⁶ Door al deze publiciteit ontstond er veel onrust binnen de CD. Er brak een machtsstrijd uit, waarvan de media weer uitvoerig verslag deden. Na medio 1994 kelderde de CD in de peilingen, de partij raakte in het ongerede en speelde de jaren daarna, ondanks de zetels in de Tweede Kamer, de Provinciale Staten en de gemeenteraden, geen politieke rol van betekenis meer. Er was weinig media-aandacht meer, hooguit enige aandacht voor de conflicten en schandaaltjes in de partij. Pas bij de verkiezingsnederlagen van de CD van 1998 en bij het overlijden van Janmaat in 2002 was er nog een laatste opleving van aandacht van de media.⁹⁷

Beeldvorming

Hoe was de beeldvorming over de CP en CD in de kranten en weekbladen? Om deze vraag te beantwoorden zijn in totaal 75 langere berichten over de CP en CD geanalyseerd: achtergrondartikelen over en portretten van die partijen en interviews met Janmaat en andere voorlieden, geen 'gewone' nieuwsberichten. Dit criterium zorgde ervoor dat er vooral artikelen uit weekbladen zijn geselecteerd. De berichten zijn ontleend aan de knipselarchieven van het Documentatiecentrum van de Anne Frank Stichting, het Documentatiecentrum van de Tweede Kamer en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.⁹⁸ De meeste berichten zijn uit de jaren dat de CP en CD het vaakst in het nieuws waren: ruim 46 procent is uit de jaren 1982, 1983 en 1984 en 28 procent is uit de jaren 1993 en 1994. Ze zijn afkomstig van de linkse weekbladen *Vrij Nederland* (20 procent) en *De Groene Amsterdammer* (ruim 14 procent). Daarnaast besteedde ook het conservatief-liberale weekblad *Elsevier* en zijn voorgangers *Elseviers Weekblad* en *Elseviers Magazine* regelmatig aandacht aan die partijen (samen 12 procent). Verder zijn veel berichten afkomstig van het populaire weekblad *Nieuwe Revu* (ruim 17 procent). Zie voor een overzicht van de geanalyseerde artikelen bijlage 1.

Bij de media-aandacht voor de CP en CD komen we enkele typeringen van die partijen steeds weer tegen; die worden hieronder systematisch besproken. In tabel 6.1 staat een overzicht van de in de geanalyseerde artikelen aangetroffen typeringen. Omdat in één artikel vaak meerdere typeringen worden gebruikt is het totale aantal aangetroffen typeringen (133) hoger dan het aantal artikelen (75). De typering 'fascistisch' of 'fascistische partij' bijvoorbeeld is in 31 van de 75 artikelen aangetroffen; dat betekent dat deze typering werd gebruikt in ruim 40 procent van de artikelen.

De typering 'racistisch' of 'racistische partij' werd gebruikt in meer dan de helft van de geanalyseerde artikelen (39 van de 75). Dat gebeurde even vaak in het begin van de jaren tachtig (1982 tot en met 1984: 14 artikelen) als in het begin van de jaren negentig (1992 tot en met 1994: ook 14 artikelen). *De Groene Amsterdammer* sprong

Tabel 6.1 Overzicht beeldvorming CP en CD in de media

Typering		Aantal	Percentage
Negatieve typering	Racistisch / racistische partij	39	52%
	Fascistisch / fascistische partij	31	41%
	Ridiculisering van partij of voorlieden	23	31%
	Partij als criminele organisatie	13	17%
	Partij van en voor boze burgers	11	15%
	Partij met interne conflicten	7	9%
	Extreem-rechtse partij	3	4%
	Anti-islampartij	2	3%
Positieve typering		4	5%
Totaal aantal artikelen		75	

Bron: Knipselarchieven van het Documentatiecentrum van de Anne Frank Stichting, het Documentatiecentrum van de Tweede Kamer en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.⁹⁹ Percentages zijn afgerond op hele getallen.

eruit; in bijna alle geanalyseerde artikelen (9 van de 11, ofwel ruim 80 procent) gebruikte het blad deze typering. De *Nieuwe Revu* daarentegen was aanmerkelijk spaarzamer (4 van de 13, ofwel ruim 30 procent). In 14 artikelen werden de partijen racistisch én fascistisch genoemd. Enkele voorbeelden ter illustratie. *Vrij Nederland* typeerde de CP vlak voor de verkiezingen van 1982 als een racistische partij, als een partij die hamerde op de overlast van etnische minderheden.¹⁰⁰ Vlak ná de verkiezingen van 1982 schreef *De Groene Amsterdammer*: ‘Vanaf deze donderdag vertoeft aan het Binnenhof de heer Janmaat. Dat kon gebeuren omdat enkele tienduizenden kiezers hun stem hebben gebruikt om een partij in de Kamer te brengen die het moet hebben van haat jegens buitenlanders en etnische minderheden.’ In hetzelfde artikel stond ook: ‘Voor het eerst sinds lang hebben we weer een fascist in de Kamer.’¹⁰¹ Eind september 1982 ging het in een artikel in *De Groene Amsterdammer* consequent over ‘de racistische Centruumpartij’.¹⁰² Ook in de jaren negentig werden Janmaat en de CD regelmatig getypeerd als racis-

tisch. Zo omschreef de *Nieuwe Revu* de politieke boodschap van Janmaat in 1994 als '[t]otale onverdraagzaamheid'. In 1998 schreef Bert Voskuil in de *Nieuwe Revu* over Janmaat dat hij hem had zien veranderen van 'een wat conservatieve politicus in een pure racist'. Volgens hem had Janmaat persoonlijk niet veel tegen buitenlanders, '[m]aar in de politiek was de opportunist Janmaat de man die de vreemdelingenhaat in Nederland handen en voeten gaf'.¹⁰³

De typering 'fascistisch' of 'fascistische partij' werd gebruikt in ruim 40 procent van de geanalyseerde artikelen (31 van de 75). Dit was zo ongeveer de ernstigste beschuldiging die in die jaren kon worden geuit. Dit gebeurde duidelijk meer in de jaren tachtig dan in de jaren negentig (20 respectievelijk 11 artikelen). In het begin van de jaren tachtig ging het vaak om berichtgeving over een wederopstanding van het fascisme, waarbij de CP dan de Nederlandse tak vertegenwoordigde, dan wel om banden met neonaziorganisaties en met de 'zwarte weduwe', mevrouw Rost van Tonningen. In het begin van de jaren negentig betrof het vaak berichten over specifieke CD-kaderleden met mogelijk een neonazistische achtergrond, zoals Richard van der Plas en Yge Graman. Deze typering werd vaak gehanteerd door *Elseviers Magazine* (3 van de 5 artikelen) en *Nieuwe Revu* (7 van de 13). Enkele voorbeelden. In een artikel over de Nationale Centruumpartij (de voorloper van de CP) half maart 1980 in *Vrij Nederland* legden de journalisten een relatie tussen de voormannen van de nieuwe partij, onder wie Henry Brookman, en de Nederlandse Volks-Unie; verder ontdekten zij in het blad van de NCP de 'oude, vertrouwde rechtse, zo niet fascistische ideeën'.¹⁰⁴ *Elseviers Magazine* schreef in januari 1983 dat 'het fascisme onder de vlag van de Centruumpartij de Nederlandse politiek binnengedrongen [was]'.¹⁰⁵ Begin juli 1983 gaf *De Groene Amsterdammer* tegengas en waarschuwde voor een te lichtvaardig gebruiken van de term fascisme.¹⁰⁶ In oktober 1983 publiceerde *Elseviers Magazine* een portret van de CP en memoreerde onder meer dat die partij geldelijke steun ontving van de weduwe Rost van Tonningen. Janmaat ontkende weliswaar 'elke band met het neo-nazisme', maar volgens het blad wemelde het in de top van de CP van mensen met

banden met neonazistische of fascistische organisaties.¹⁰⁷ In 1994 was er veel aandacht voor neonazi's uit het tweede echelon van de cd. Zo schreef journalist Peter Rensen in de *Nieuwe Revu* dat Janmaat neonazi's als Van der Plas en De Regt tolereerde in zijn partij.¹⁰⁸ En ook in *De Groene Amsterdammer* ging het over het partijka-der van de cd dat banden zou onderhouden met naziorganisaties.¹⁰⁹

In ruim 30 procent van de geanalyseerde artikelen (23 van de 75) werden de cp of cd geridiculiseerd, waarbij vooral Janmaat het moest ontgelden. Met name in jaren van sterke groei van de cp of cd, rond 1983 en 1984 en in het begin van de jaren negentig, was deze typering in zwang; na 1998, toen de cd de Tweede Kamer had moeten verlaten, was er nog een laatste opleving. De *Nieuwe Revu* mocht Janmaat graag belachelijk maken; in maar liefst 60 procent van de geanalyseerde artikelen uit dit blad is deze typering aangetroffen. Ook *De Groene Amsterdammer* en *Elseviers Magazine* bliezen op dit punt hun partijtje mee (in 20 procent van de artikelen uit die bladen). Ter illustratie enkele voorbeelden.

Begin september 1982 – enkele dagen voor de Kamerverkiezingen – interviewde de *Nieuwe Revu* Janmaat, die werd neergezet als een opportunist. Hij had zich voor de gelegenheid ziekgemeld bij zijn school, maar beklagde zich vervolgens wel over het vele misbruik dat van de sociale voorzieningen werd gemaakt: 'Neem nou die ambtenaren die zich ziek melden maar ondertussen aan het bijklussen zijn.' In datzelfde artikel typeerde de journalist Janmaat als een vertegenwoordiger van 'het fascisme in een keurig burgerpak'.¹¹⁰ In oktober 1983 schetste *Elseviers Magazine* een weinig vleient portret van Janmaat: 'De leider van de Centruumpartij oogt als een lijder. Zijn weinig atletische gestalte torst het bebrild vogelkop-pie van de kleine man die zich voortdurend ophoudt in de hoek waar de klappen vallen. [...] Janmaat ziet eruit als de terecht onderschatte klerk op de afdeling debiteuren van een provinciale bank.'¹¹¹ *De Groene Amsterdammer* publiceerde in 1990 een 'galerij van enge mannen'; samen met onder anderen Saddam Hoessein en Jean-Marie Le Pen figureerde ook Janmaat in dit gezelschap. Hij werd omschreven als een 'gekweld man' met 'een kwade genius in zijn in-

borst, die de indruk wekt door zijn poriën naar buiten te willen dringen' en als een 'dolende dwarsligger' zonder enig charisma.¹¹² De *Nieuwe Revu* achtte Janmaat in 1994 een 'zegen voor de natie. De paar honderdduizend racisten die ons land nu eenmaal telt worden op passende wijze vertegenwoordigd door deze licht kwijlende frustraat.'¹¹³ En in 1998 schreef de *Nieuwe Revu* dat Janmaat bij zijn optreden in de Tweede Kamer of in de zendtijd voor politieke partijen 'verschrompelde [...] tot een weinig mediamieke, schichtige, transpirerende en onbetrouwbaar overkomende politicus'.¹¹⁴

In ruim 17 procent van de geanalyseerde artikelen (13 van de 75) werden de CP of CD getypeerd als een 'criminele organisatie'. Deze typering kwam pas in zwang vanaf het begin van de jaren negentig, vooral in 1993 en 1994, toen bleek dat binnen de CD ook (veroordeelde) criminelen, zoals Richard van der Plas – die we hiervoor tegenkwamen als neonazi – en Nico Bodemeijer¹¹⁵ – actief waren. Enkele voorbeelden ter illustratie. In maart 1993 schreef de *Nieuwe Revu* dat de CD binnen zijn kader diverse mensen met een strafblad telde, zoals de raadsleden Wim Elsthout uit Haarlem en Michiel Koning uit Dordrecht, beiden veroordeeld wegens discriminatie. Bij raadslid Van der Plas uit Purmerend was huiszoeking gedaan, waarbij een pistool en fascistische en racistische lectuur in beslag genomen was.¹¹⁶ *Het Parool* ging in augustus 1993 uitvoerig in op een zaak in Purmerend tegen Van der Plas, waarbij sprake zou zijn van bedreigingen, inbraak en het afslachten van huisdieren.¹¹⁷ Peter Rensen, die undercover was bij de CD, schreef in februari 1994 in de *Nieuwe Revu* dat Janmaat in zijn partij doelbewust gebruikmaakte van criminele en gewelddadige mensen, onder wie Van der Plas.¹¹⁸ Bas van Hout ten slotte, ook undercover in de CD, schreef in maart 1994 in de *Panorama* over het criminele en gewelddadige verleden van Yge Graman, lijsttrekker van de CD in Amsterdam die naar eigen zeggen 'talloze aanslagen [had] gepleegd. Mensen met messen neergestoken, met stenen hun pan ingeslagen. Bomaanslagen, brandstichting.'¹¹⁹

De typering 'partij van en voor boze burgers' werd gebruikt in ruim 14 procent van de geanalyseerde artikelen (11 van de 75). In

veel gevallen met de toevoeging dat die partijen daarnaast ook racisten of fascisten aantrokken. Het gaat hier vooral om artikelen waarin de CP- of CD-stemmer werd geanalyseerd. Het merendeel van deze artikelen (8 van de 11) was uit 1982 tot en met 1984; de rest was uit 1993 en 1994. Enkele voorbeelden. *De Groene Amsterdammer* zag in september 1982 stemmen op de CP in Rotterdam als een 'proteststem', 'als een protest tegen de crisis'.¹²⁰ *Elseviers Magazine* typeerde de CP, ook in september 1982, als een 'onvredepartij': 'Over de gekromde ruggen van onze eigen "poor whites", de minima, de kansarmen en de kanslozen, marcheerde een nieuwe onvredepartij het parlement binnen.'¹²¹ *De Groene Amsterdammer* omschreef in juli 1983 de CP-aanhang als een monsterverbond tussen boze burgers en 'agressieve perspectieflozen'.¹²² En in maart 1994 schreef Rinke van den Brink in *Vrij Nederland* over de aanhang van de CD: 'Wanhopig zijn ze, omdat hun stem niet wordt gehoord. Woedend, omdat er in hun ogen niets deugt van het beleid. Verbiterd, omdat ze zich achtergesteld voelen. Racistisch soms, omdat ze de buitenlanders de schuld geven van alles wat hun in Nederland niet bevalt.'¹²³

In ruim 9 procent van de geanalyseerde artikelen (7 van de 75) werden de CP en CD getypeerd als partijen waarin conflicten woeden. Al deze artikelen stamden uit 1984 en 1985. Zes artikelen gingen over de conflicten in de CP in 1984 die leidden tot het roeyement van Janmaat uit die partij. Het zevende artikel, uit 1985, ging over het eerste conflict binnen de CD. Vier van de zeven artikelen die deze typering gebruikten, werden gepubliceerd in *Vrij Nederland*. Begin augustus 1984 schreef dit blad dat de ruzie in de CP op straat lag; de hoofdrolspelers in het conflict zouden worden gedreven door 'zulke menselijke trekjes als afgunst, carrièrezucht, machtswellust en tomeloze geldingsdrang'.¹²⁴ In volgende artikelen ging *Vrij Nederland* verder in op de conflicten binnen de CP, waarbij in een artikel uit oktober 1984 Janmaat onder meer verweten werd dubieuze declaraties te hebben ingediend.¹²⁵ Half februari 1985 schreef het blad tot slot over de eerste ruzie in de net opgerichte CD; Janmaat had de fractiemedewerkers Vierling en Van Aken geschorst.¹²⁶

In 4 procent van de geanalyseerde artikelen (3 van de 75), steeds uit de jaren negentig, werd de CD in verband gebracht met snelgroeiende extreem-rechtse partijen elders in West-Europa, zoals Vlaams Blok (België), Deutsche Volksunion (West-Duitsland) of Front National (Frankrijk), dan wel met de Moonsekte. In maart 1990 ging *Elsevier* in op de financiële banden van de CD met andere extreem-rechtse partijen in West-Europa en met de Moonsekte. Van de Moonsekte, die relaties zou onderhouden met verschillende extreem-rechtse groeperingen, zou de CD circa 20.000 gulden hebben ontvangen en van de neofascistische Deutsche Volksunion circa 30.000 gulden. Verder pochte Janmaat in dat artikel over zijn banden met het Franse Front National, het Vlaams Blok en de Duitse Republikaan.¹²⁷

In ruim 2 procent van de geanalyseerde artikelen (2 van de 75) werden de CP en CD getypeerd als 'anti-islampartijen'. Een voorbeeld: in een interview met *Elseviers Magazine* in 1984 zei Janmaat: 'Let op islamieten, die zijn levensgevaarlijk'; hij vreesde bloedige conflicten tussen islamieten en christenen in Nederland. Het blad plaatste de geciteerde uitspraak als kop boven een artikel waarin overigens een breed scala aan onderwerpen aan de orde kwam.¹²⁸

Slechts in enkele gevallen gebruikten journalisten een meer positieve typering voor de CP, de CD of hun voorlieden. Dat gebeurde in ruim 5 procent van de geanalyseerde artikelen (4 van de 75). Na de verkiezingen van 1982 schreef *De Groene Amsterdammer* over de CP-campagne dat die 'hard, professioneel en zeer geraffineerd [was]. Het kader [van de CP] lijkt niet groot te zijn, maar wel zeer efficiënt te werken.'¹²⁹ In 1983 merkte de *Haagse Post* op dat mensen die hem van vroeger kennen, Janmaat herinneren als 'eigenwijs, eigenzinnig, soms ook *echt grappig*'.¹³⁰ En Bert Voskuil ten slotte omschreef Janmaat in 1998 in de *Nieuwe Revu* als iemand die 'verrassend geestig' was, '[m]aar die humor kwam nooit naar voren in zijn Kamerbetogen of in de zendtijd voor politieke partijen'.¹³¹

De beeldvorming van de CP en CD ontwikkelde zich in de tijd (zie tabel 6.2). Daarbij worden vier perioden onderscheiden. De eerste

is van 1980 tot 1986; in deze periode vond de oprichting van de CP plaats, trad Janmaat in 1982 toe tot de Tweede Kamer en moest hij die in 1986 weer verlaten. De tweede is van 1986 tot 1989, de periode dat Janmaat geen lid van de Kamer was en zijn nieuwe partij, de CD, probeerde op te bouwen. De derde is van 1989 tot 1994; in deze periode keerde Janmaat, nu voor de CD, weer terug in de Kamer en was er vooral vanaf 1992 sprake van een snelle groei van de partij. De vierde en laatste periode is die van 1994 tot 1998; in die periode was de CD door interne conflicten verdeeld en moest Janmaat in 1998 de Kamer definitief verlaten.

Enkele typeringen voor de CP en CD werden gebruikt in de hele periode 1980-1998, andere vooral in een of twee specifieke perioden. De vaakst gehanteerde typeringen – ‘racistisch’, ‘fascistisch’ en ‘ridiculiserend’ – werden vooral in de eerste twee perioden gebruikt.

Tabel 6.2 Overzicht beeldvorming in de loop van de tijd

Typing	1980-1986	1986-1989	1989-1994	1994-1998	gemiddeld
Racistisch / racistische partij	48%	-	68%	33%	52%
Fascistisch / fascistische partij	45%	50%	44%	-	41%
Ridiculiserend	21%	100%	36%	50%	31%
Partij als criminele organisatie	-	-	48%	17%	17%
Partij van en voor boze burgers	19%	-	12%	-	15%
Partij met interne conflicten	17%	-	-	-	9%
Extreem-rechtse partij	-	-	12%	-	4%
Anti-islampartij	2%	-	4%	-	3%
Positief	5%	-	4%	17%	5%
Aantal artikelen per periode	42	2	25	6	

Bron: Knipselarchieven van het Documentatiecentrum van de Anne Frank Stichting, het Documentatiecentrum van de Tweede Kamer en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen. Percentages zijn afgerond op hele getallen.

sering' – werden over de gehele periode aangetroffen, zowel in de jaren tachtig als in de jaren negentig. Daarbij werd de typering 'racistisch' of 'racistische partij' in de loop van de tijd vaker gebruikt en de typering 'fascistisch' of 'fascistische partij' geleidelijk minder vaak. Deze laatste typering veranderde ook van karakter. Zoals hiervoor al aangegeven ging het in het begin van de jaren tachtig vaak om berichtgeving over de wederopstanding van het fascisme, waarvan de CP dan de Nederlandse tak was, en in het begin van de jaren negentig over specifieke CD-kaderleden met mogelijk een neonazistische achtergrond. Het ridiculiseren van Janmaat was ook populair gedurende de gehele periode, maar vooral in die perioden dat zijn partij uit de Kamer was verdwenen (1986-1989) of door ruzies in het ongerede was geraakt (1994-1998). De typering van de partij als 'criminele organisatie' kwam vooral voor in de jaren negentig, toen bleek dat in de CD ook (veroordeelde) criminelen actief waren. De typering 'partij van en voor boze burgers' was vooral in zwang in jaren dat de CP en CD sterk groeiden; de media waren dan geïnteresseerd in wie de (potentiële) kiezers op die partijen waren. De typering 'partij met interne conflicten' kwam alleen voor in de periode 1980-1986 en betrof de berichtgeving over de ruzie in de CP rond 1984.

De beeldvorming van de CP en CD in kranten en weekbladen was vooral gericht op voor die partijen negatieve aspecten. Dat blijkt uit bovenstaande analyse van 75 langere artikelen uit vooral weekbladen. Dit beeld komt in grote lijnen overeen met dat in het proefschrift van Schafraad over de berichtgeving in drie Nederlandse dagbladen over extreem-rechts. Hij concludeerde dat de media extreem-rechtse partijen zagen als 'controversiële buitenstaanders'; dergelijke partijen werden in de media apart geplaatst van 'normale' partijen door hun controversiële aspecten te benadrukken.¹³² Dit beeld wordt in grote lijnen ook bevestigd in het proefschrift van de politicoloog Sjoerdje van Heerden over de demonisering van politieke partijen in Nederland in de jaren 1995-2011. Zij toonde aan dat de CD in relatie tot de hoeveelheid media-aandacht gedurende haar bestaan het vaakst is gedemoniseerd van alle partijen. In onge-

veer 10 procent van de onderzochte berichten werd die partij afgeschilderd als ‘de belichaming van het nazi-regiem’, als het ‘absolute kwaad’.¹³³

Deze negatieve berichtgeving over de CP en CD beperkte zich overigens niet tot de meer linkse kranten en weekbladen. Het hele spectrum, van rechts tot links, veroordeelde die partijen. Van belang was ook de rol van populaire bladen als *Nieuwe Revu* en *Panorama*; vooral *Nieuwe Revu* zou in de loop der jaren veel (kritische) aandacht besteden aan Janmaat en zijn partijen.

Debat in en door de media

Uit het voorgaande blijkt dat de media vrij veel aandacht aan de CP en CD besteedden en dat de beeldvorming over die partijen (bijna) steeds gericht was op voor die partijen negatieve aspecten. In dat licht bezien is de toon van het debat in en door de media over de omgang met de CP en CD opmerkelijk tobberig te noemen.

De media hadden het gevoel dat ze voor een dilemma stonden: enerzijds wilden ze nieuws brengen, anderzijds waren ze bang om Janmaat in de kaart te spelen door te veel aandacht aan zijn partijen te schenken.¹³⁴ Al de jaren die Janmaat in de Kamer zat hebben ze geworsteld met de vraag hoe met hem en zijn partijen om te gaan. Het debat ging steeds over drie opties: zoveel mogelijk negeren, behandelen zoals men elke andere partij zou doen, of het zoeken van de kritische confrontatie. Voorstanders van de (eerste) optie ‘negeren’ stelden dat elke aandacht voor een extreem-rechtse partij, ook kritische en negatieve, uiteindelijk gunstig was voor die partij. Critici van die optie merkten op dat het negeren van een extreem-rechtse partij ervoor zorgde dat die partij oncontroleerbaar voortwoekerde en wellicht profiteerde van het underdog- of martelaareffect. Voorstanders van de (tweede) optie ‘gewoon behandelen als andere partijen’ hadden drie argumenten. Zij stelden dat het hier ging om democratisch gekozen volksvertegenwoordigers. Verder was gewoon het journalistieke adagium ‘nieuws is nieuws’ van toepassing; extreem-rechts was een politieke factor, waar journalisten niet omheen konden. En tot slot zou de geloofwaardigheid van de journalistiek in

de ogen van de burgers kunnen worden aangetast als bepaalde belangrijke maatschappelijke verschijnselen stelselmatig niet werden besproken. Voorstanders van de (derde) optie 'kritische confrontatie' wilden ook berichten over extreem-rechts, maar stelden dat deze partijen wel extra kritisch moesten worden benaderd; verder zou aan hun voormannen geen podium voor propaganda mogen worden geboden.¹³⁵ Dit debat speelde zich af in de kranten en weekbladen, in *De Journalist* – het orgaan van de Nederlandse Vereniging van Journalisten, nvj – maar ook in zaaltjes waar journalisten met elkaar in gesprek gingen. Met name de in 1984 opgerichte nvj-werkgroep Media en Racisme (later: werkgroep Migranten en Media) probeerde de gedachtevorming onder journalisten te stimuleren, onder meer door het organiseren van symposia en 'journalistencafés'.¹³⁶

In 1984 ging het debat vooral over fatsoensregels voor journalisten bij de omgang met extreem-rechts en bij de berichtgeving over minderheden. Dit was het onderwerp van het eerste symposium dat de werkgroep Media en Racisme in april 1984 organiseerde.¹³⁷ Tijdens het debat bleek echter dat de meeste aanwezigen weinig voor dergelijke regels voelden; die werden ervaren als een inmenging in de redactionele verantwoordelijkheid.¹³⁸ Ondanks de kritiek op de aanbevelingen stelde de werkgroep ze eind juni 1984 toch vast¹³⁹; begin oktober 1984 werden ze 'officieel' aan het bestuur van de nvj aangeboden.¹⁴⁰ In het begin van de jaren negentig ging het debat niet meer over fatsoensregels, maar vooral over de vraag *hoe* te berichten over extreem-rechts. Na de verkiezingsoverwinningen van de cd in 1989 en 1990 schreef journalist Rinke van den Brink begin mei 1990 dat het negeren had gefaald. De strategie zou nu moeten zijn 'Met open vizier tegenover extreem rechts'; maar de manier waarop was wel van belang.¹⁴¹ De vraag naar 'de manier waarop' kwam aan de orde in een door de werkgroep Migranten en Media gepubliceerde brochure en in diverse door de werkgroep voor journalisten georganiseerde bijeenkomsten.

De werkgroep publiceerde eind maart 1993 de brochure 'Tussen missie & misser', waarin aandacht werd besteed aan de berichtgeving over extreem-rechts.¹⁴² De schrijvers van de brochure waren

geen voorstander van het doodzwijgen van extreem-rechts, maar vonden wel dat voorkomen moest worden dat de media ongewild propaganda maakten voor standpunten die bedreigend waren voor delen van de bevolking. Ze waarschuwden tegen het zomaar aan het woord laten van woordvoerders van extreem-rechts zonder dat in een kader te plaatsen of weerwoord te bieden. Het gevaar dreigde dan immers dat de media de strategie van extreem-rechts ondersteunden, die met sensationele of provocerende uitspraken in de krant of op televisie probeerden te komen. Ook zouden de media moeten letten op de gevestigde partijen die mogelijk standpunten van extreem-rechts overnamen om kiezers terug te winnen.¹⁴³

De werkgroep organiseerde verder verschillende bijeenkomsten. Eind mei 1990 was er een bijeenkomst over de wijze van berichtgeving over extreem-rechts, waarbij onder meer de vraag aan de orde kwam of vertegenwoordigers van extreem-rechts konden worden geïnterviewd.¹⁴⁴ Ook ging het over de vraag: 'gewoon' het nieuws brengen of kritisch berichten.¹⁴⁵ *De Volkskrant* schreef naar aanleiding van deze bijeenkomst dat journalisten zich nog geen raad wisten met extreem-rechts: de omslag van 'doodzwijgen' naar 'aanpakken' zou nog zeer omstreden zijn.¹⁴⁶

In de aanloop naar het verkiezingsjaar 1994 waren er meer bijeenkomsten. Met name radio- en televisiejournalisten zochten instrumenten om extreem-rechtse partijen in een rechtstreeks debat met argumenten te bestrijden.¹⁴⁷ Uit een verslag van een bijeenkomst begin december 1993 bleek dat journalisten bleven worstelen met het verschijnsel Janmaat. Bij dat verslag waren enkele tips gevoegd, onder meer over de omgang met extreem-rechts, meer in het bijzonder de cd. Het moest allemaal anders dan in de jaren daarvoor: 'Laat bangelijke houding varen, laat cd'ers aan het woord, maar ga goed voorbereid de discussie aan. [...] Laat ze door een kritische benadering door de mand vallen.' Een andere tip was: 'We moeten nieuws willen maken door extreem-rechts te ontmaskeren'; daarbij moesten echter journalistieke maatstaven niet uit het oog worden verloren 'in verband met gevaar voor doorschieten/overdrijven'. Voor radio en tv gold: 'voorzichtig met live verslaggeving', en

voor alle media: '[n]ooit zomaar straatinterviews zonder context'. De media werd aangeraden om voor de komende verkiezingen een aantal mensen vrij te maken 'zodat zij zich volledig kunnen storten op (toekomstige) cd politici'.¹⁴⁸ In februari 1994 organiseerde de werkgroep Migranten en Media weer een bijeenkomst voor radio- en televisiejournalisten over de vraag: hoe bericht je over extreem-rechts zonder die partijen in de kaart te spelen?¹⁴⁹ De meningen bleken verdeeld; het grootste deel van de journalisten wilde wel aandacht aan de cd besteden, maar wist alleen niet hoe.¹⁵⁰

Na de grote overwinning van extreem-rechts bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart 1994 ging het in *De Journalist* weer over de vraag hoe toch om te gaan met extreem-rechts. Er was volgens een van de artikelen in dat blad waarschijnlijk geen ander onderwerp waar in journalistiek Nederland zoveel over was gesproken.¹⁵¹ De werkgroep Migranten en Media organiseerde voor de Kamerverkiezingen van mei 1994 nog enkele journalistencafés over de berichtgeving over extreem-rechts. Zij zag daarin enkele interessante ontwikkelingen: een harde aanpak – als voorbeeld noemde men de verslaglegging over Janmaats uitspraken na de dood van minister Dales – en een aanpak gericht op ontmaskering – genoemd werd de undercoverjournalistiek van de *Nieuwe Revu* en *De Groene Amsterdammer*.¹⁵² Volgens de werkgroep leek de terughoudende opstelling van de media ten opzichte van extreem-rechts nu definitief voorbij; confrontatie en onthulling waren de nieuwe journalistieke vormen.¹⁵³ De verkiezingsoverwinningen van extreem-rechts in 1994 leidden tot enige vertwijfeling bij de werkgroep Migranten en Media. De media besteedden veel – en kritische – aandacht aan extreem-rechts, maar dat bleek niet te werken; die partijen bleven maar groeien.¹⁵⁴

Na medio 1994 droogde de discussie over de berichtgeving over extreem-rechts snel op. De deplorabele toestand waarin de cd inmiddels verkeerde was daar ongetwijfeld debet aan. Na het vertrek van Janmaat uit de Tweede Kamer in mei 1998 blikten de media terug op de houding van de media ten opzichte van de cp en cd. Onder de titel 'We hebben cd te lang genegeerd,' schreef *de Volks-*

krant dat de media vanaf het begin van de jaren tachtig debatteerden over de vraag: ‘doodzwijgen of niet’; in de praktijk overheerste volgens de *krant* het doodzwijgen.¹⁵⁵ Dat klopt niet; er was – zoals we hebben gezien – in de kranten en weekbladen juist relatief veel aandacht voor de CP en CD. In dat licht is het opmerkelijk dat in de media en in debatten tussen journalisten het punt steeds terugkeerde, dat die partijen zijn doodgezwegen of genegeerd.

De CP en CD over de media

De CP en CD hadden een haat-liefdeverhouding met de media. Die partijen hechtten zeer aan een positief beeld in de media. Ze gingen ervan uit dat journalisten hen altijd in de verdachte hoek wilden drukken, maar aan de andere kant hadden ze de media nodig voor (gratis) publiciteit. Bijna voortdurend klaagden ze over te weinig media-aandacht, maar anderzijds slaagden ze erin regelmatig in het nieuws te komen met provocaties, relletjes of opstootjes. In zijn autobiografie was Janmaat zeer kritisch over de democratie in Nederland: ‘Het respecteren van opvattingen en rechten van alle burgers is een loze kreet geworden. Onze vrijheid wordt beperkt door de wet, die slechts ter bescherming van de machtsposities dient. De democratie is in ons land verworden tot een verkapte, maar niet minder dwingende, dictatuur. Essentiële kritiek op het beleid is voorbehouden aan de drie grotere partijen, die dat overigens nalaten. De kleine partijen kunnen zich daarbij aansluiten of opkrassen. De klassieke grondrechten: vrijheid van meningsuiting, vrijheid van drukpers en vrijheid van vergaderen gelden slechts voor enkelen.’ En de media hadden volgens hem meegewerkt aan deze inperking van de vrijheid.¹⁵⁶

De door de CP en CD gebruikte beeldvorming over de media kende twee met elkaar samenhangende typeringen om de manier waarop die met hen omgingen te duiden. In de eerste plaats de typering ‘dictatuur’. De grondwettelijke vrijheden golden niet voor de CP en CD; zij hadden essentiële kritiek op het beleid van de regering en de grote partijen, en dat mocht niet. In de tweede plaats de typering ‘gesubsidieerde media’. De regering subsidieerde de media die

hierdoor afhankelijk waren van die regering en haar beleid dus goedpraatten; kritiek op de regering – zoals die van de CP of CD – mochten ze niet publiceren. Dit ‘verhaal’ werd in de loop der jaren in de partijbladen opgebouwd; zo nu en dan kwam het ook in interviews met Janmaat naar voren.

Het CP-blad *Middenweg* stelde zich in 1984 de vraag waarom de berichtgeving in de media over de CP zo vaak negatief was. Wat dan volgt is een eerste uitwerking van de ‘dictatuur’-typering. Volgens het blad was er sprake van een ‘soort van samenzwering’ tussen de ‘zgn. vrije pers’ en de politiek: ‘De landelijke pers heeft letterlijk een muur rond de Centruumpartij opgetrokken’, omdat die partij een potentiële bedreiging was voor de gevestigde partijen. Dit leidde volgens de schrijver tot een uitholling van de rechtsstaat.¹⁵⁷ In 1988 kwam voor het eerst de ‘subsidie’-typering aan de orde. Het CD-blad *CD-actueel* schreef toen dat er geen pluriforme Nederlandse pers bestond. De regering was er door subsidies te verstrekken in geslaagd de media van haar afhankelijk te maken, en dus ‘praten de grote kranten [...] het kromme, verraderlijke beleid van de regering recht’.¹⁵⁸ Deze boodschap werd in de volgende jaren regelmatig herhaald. In 1991 schreef *CD-actueel* dat de pers in ruil voor subsidies de rol had ‘de macht te stabiliseren door deze te steunen’.¹⁵⁹ En in 1992 schreef het blad dat de drie grote partijen dominant waren en alleen kritiek accepteerden van kleinere partijen als die ‘binnen de perken van het politieke accord bleef’. De media werkten daaraan mee. De dagbladpers was afhankelijk geworden van overheidssubsidies: ‘Daarvoor wordt de regering [...] slaafs gevolgd.’ Voor radio en tv gold hetzelfde: ‘De kwijnende zuilen verdedigen elk hun politieke voorlui.’ Maar het zou allemaal niet baten; de grote partijen waren er niet in geslaagd de CD uit de publieke discussie te drukken.¹⁶⁰ In januari 1993 kon Janmaat zijn ideeën over de media kwijt in een interview in het vakblad *Mediakrant*. Hij was uiterst kritisch over de persvrijheid in Nederland en beschouwde de media als een verlengstuk van de regering, omdat die gedeeltelijk gesubsidieerd werden: ‘Voor dat geld hebben ze [de regering, JdV] eigenlijk buitengewoon goedkoop de Nederlandse pers gekocht’.¹⁶¹

Vanaf 1994 werd het taalgebruik harder. De CD aarzelde niet om de 'onderdrukking' van de partij te vergelijken met de onderdrukking in de Sovjet-Unie en nazi-Duitsland. Na de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 was de redactie van *CD-info* verontwaardigd over het feit dat van alles was ondernomen om de partij van de winst af te houden: 'Sommigen van ons kregen de indruk dat de onderdrukking hier kon wedijveren met die uit de oude Sovjet-Unie.'¹⁶² Na de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 schreef de redactie van *CD-info* dat in Nederland de vrijheid van meningsuiting en die van drukpers werden beknot. De vrijheid van meningsuiting door de discriminatiewetgeving en de vrijheid van drukpers doordat de overheid de pers subsidieerde. Daardoor zou de pers de overheid volgen door het achterwege laten van kritiek op het minderheden- en asielzoekersbeleid. In de ogen van de CD was zo 'een structuur van bestrijding' ontstaan, 'waar de leiders van het Derde Rijk jaloers op zouden worden'.¹⁶³ In het televisieprogramma *Het zwarte schaap*, uitgezonden in juli 1999, haalde Janmaat voor het laatst nog eens uit naar de media. De pers had volgens hem naar het pijpen van de grote partijen gedanst; de dagbladen hadden de CD geboycot; de pers was niet onafhankelijk.¹⁶⁴

Tot besluit

Het maatschappelijk klimaat in Nederland in de jaren tachtig en negentig was zeer kritisch ten opzichte van extreem-rechtse partijen en groepen, zoals de CP en CD.¹⁶⁵ In die jaren waren de Tweede Wereldoorlog en de holocaust een symbool en moreel referentiepunt: 'Dat nooit meer.'¹⁶⁶ Dit restrictieve maatschappelijke klimaat werd actief ondersteund en gevoed door maatschappelijke organisaties als de Anne Frank Stichting, het Nederlands Centrum Buitenlanders, de FNV, de kerken en organisaties van het voormalig verzet. Die hanteerden drie strategieën tegen de CP en CD, alle drie gericht op het beïnvloeden van de publieke opinie. De eerste strategie was 'argumenteren en discussiëren'. Ze gingen ervan uit dat het overgrote deel van de kiezers op de CP en CD geen racist was, maar uit ontevren-

denheid op hen had gestemd. Informatie over die partijen en hun achtergrond zou deze kiezers weer op het rechte pad moeten brengen. Voorlichting zou er ook voor moeten zorgen dat het overgrote deel van de Nederlandse bevolking niet op die partijen zou gaan stemmen; het streven was erop gericht de bevolking als het ware te immuniseren tegen de CP en CD. De tweede strategie was 'ontmaskeren'. Maatschappelijke organisaties voerden rechtszaken tegen de CP en CD om zo het 'ware' (racistische) gezicht van die partijen te laten zien en om ze en passant op kosten te jagen. De derde en laatste strategie was 'actie'. Maatschappelijke organisaties waren betrokken bij demonstraties tegen die partijen, om zo te laten zien dat een groot deel van de Nederlandse bevolking tegen hen was.

De Anne Frank Stichting speelde vooral in de eerste helft van de jaren tachtig een belangrijke en centrale rol bij de bestrijding van de CP en CD. Ze droeg bij aan het formuleren van het ideologisch fundament voor de bestrijding van racisme en discriminatie, en van de CP en CD, onder meer door vele boeken en opinieartikelen te publiceren. De Anne Frank Stichting was actief in vier van de vijf arena's. Ze probeerde de publieke opinie te beïnvloeden door heel veel informatie te verstrekken. Het gezicht naar buiten van de stichting, Joke Kniesmeijer, was actief in het politieke circuit; zij maakte deel uit van de commissies-Stuivering en -Rombouts en droeg zo bij aan het PvdA-beleid. De stichting spande diverse rechtszaken tegen de CP aan. Tot slot was zij betrokken bij het organiseren van enkele demonstraties tegen discriminatie en racisme en tegen de CP en Janmaat en wisselde zij informatie uit met antifascisten; na de antifascistische acties in Boekel (1984) en Kedichem (1986) kwam daar overigens een eind aan. De stichting was in die jaren, in tegenstelling tot de andere maatschappelijke organisaties, bijna fulltime met de bestrijding van discriminatie en racisme en van de CP en CD bezig. Wat dat betreft is zij te vergelijken met de mensenrechtenorganisaties uit de Verenigde Staten, ook wel aangeduid als *watchdog groups*, die in aanvulling op de rol van de overheid een belangrijke bijdrage leverden aan de bestrijding van extreem-rechtse organisaties.¹⁶⁷

De (contra)strategieën van de CP en CD tegenover de informatiestroom vanuit de maatschappelijke organisaties waren ‘provoocerend’ en ‘argumenteren en discussiëren’. Ze probeerden zelf de publieke opinie te beïnvloeden en gebruikten daarvoor de partijbladen en de zendtijd voor politieke partijen op radio en televisie, en als het meezat hadden ze free publicity in de media. Demonstraties van die partijen werden meestal door de gemeenten verboden met het oog op de vrees voor ongeregelde heden. Verder probeerden ze een enkele keer zelf rechtszaken aan te spannen, zoals de CD deed tegen de Anne Frank Stichting. Het effect van de bestrijding door maatschappelijke organisaties was waarschijnlijk groot. Door het voor hen zeer restrictieve maatschappelijke klimaat waren de CP en CD en hun actieve leden in hoge mate geïsoleerd.

Na de verkiezingsnederlagen van de CD in 1998 schreef *de Volkskrant* dat die partij te lang was genegeerd.¹⁶⁸ Dat klopt niet. Er was in kranten en weekbladen juist vrij veel aandacht voor de CP en CD, vooral in de jaren 1983-1984 en rond 1994. Die aandacht werd in 1983 en 1984 gestimuleerd door de angst voor de wederopstanding van het fascisme en voor de opkomst van de CP, en tussen 1992 en 1994 eerst door het maatschappelijk debat over het minderhedenbeleid en daarna door de gunstige peilingen van de CD. De media-aandacht voor de CP en CD was wel bijna volledig gericht op voor die partijen negatieve aspecten. Dat blijkt uit een analyse van de beeldvorming van deze partijen in 75 langere artikelen uit vooral de weekbladen. De partijen werden veelvuldig getypeerd als ‘racistisch’ of ‘fascistisch’, of werden geridiculiseerd. Een meer positieve typing werd nauwelijks aangetroffen. Dit sluit aan op de conclusie uit het proefschrift van de communicatiewetenschapper Schaafraad; uit zijn onderzoek bleek dat de media-aandacht voor extreem-rechtse partijen vooral gericht was op de controversiële aspecten van die partijen. Dat sluit ook aan op de conclusie uit het proefschrift van de politicoloog Van Heerden dat de CD relatief vaak is gedemoniseerd. Kortom, vrij veel en vooral negatieve aandacht. Hierbij moet worden aangetekend dat de CP en CD met hun nationalistische en xe-

nofobe propaganda, de vele interne conflicten en de controversiële uitspraken van Janmaat ook wel de nodige aanleiding gaven tot kritische berichtgeving.

Het assertieve optreden van de media in de praktijk – zeker rond 1994 – staat in schril contrast met de tobberige toon in de debatten die journalisten onderling voerden. Daaruit ontstaat de indruk dat de media niet goed wisten hoe om te gaan met de CP en CD: negeren, behandelen zoals men elke andere partij zou doen, of het zoeken van de kritische confrontatie. Over die vraag is vanaf 1982, toen de CP in de Kamer was gekomen, tot het moment dat de CD in 1998 weer uit de Kamer verdween, voortdurend een discussie gevoerd. Het dilemma waar journalisten voor stonden was duidelijk: ze wilden aan de ene kant nieuws brengen, aan de andere kant waren ze bang om Janmaat in de kaart te spelen.¹⁶⁹ In de jaren negentig ging het debat onder journalisten met name over de vraag hóe om te gaan met extreem-rechts, waarbij het er waarschijnlijk vooral om ging hoe *weerwerk* te bieden. Na de verkiezingen van 1994 heerste er aanvankelijk grote verwarring bij de media. Al die media-aandacht voor de CD en dan toch verkiezingsoverwinningen voor die partij; hoe was dat mogelijk? Die discussie ebde al snel weg, toen bleek dat de CD als gevolg van een interne machtsstrijd in het ongerede was geraakt. De tobberige toon in de debatten werd wellicht veroorzaakt doordat extreem-rechts, ondanks de voortdurende en scherpe mediacampagne, in 1983-1984 en in 1992-1994 zo snel groeide. En misschien realiseerden journalisten zich ook dat ze zelf aan die groei hadden bijgedragen door veel te berichten over extreem-rechts en zijn thema's.

De media hebben bij de bestrijding van de CP en CD twee strategieën gehanteerd om de publieke opinie te beïnvloeden. De eerste was 'argumenteren en discussiëren'; hierbij ging het om het verstrekken van informatie over racisme en discriminatie en over de CP en CD. De tweede was 'ontmaskeren'; hierbij ging het erom het 'ware' (fascistische, racistische, criminele) gezicht van die partijen bloot te leggen. Zoals bleek uit het *Elsevier*-interview uit 1994, schuwden journalisten het niet om Janmaat ook uitspra-

ken in de mond te leggen die hij niet had gedaan.

De CP en CD hanteerden twee (contra)strategieën om zelf de publieke opinie te beïnvloeden. De eerste was ‘provoceren’; door de eigen standpunten op uitdagende wijze te formuleren of door de (politieke) tegenstanders te pesten probeerden ze in het nieuws te komen. De tweede was ‘argumenteren en discussiëren’; de partijen probeerden hun eigen standpunten voor het voetlicht te brengen, in de zendtijd voor politieke partijen en via free publicity. Die aanpak was tamelijk succesvol, gezien de ruime bekendheid van Janmaat en van zijn belangrijkste politieke standpunten. De vele aandacht voor die partijen in de media, met name in de jaren 1983-1984 en 1992-1994, heeft waarschijnlijk bijgedragen aan hoge scores in de peilingen en aan enkele verkiezingsoverwinningen. In die zin was media-aandacht gunstig voor die partijen. Anderzijds heeft de vele negatieve publiciteit rond de uitspraken van Janmaat in januari 1994 en die van Graman in *Panorama* en het tv-programma *Deadline* in maart en april 1994 een grote rol gespeeld bij de teloorgang van de CD in en na 1994. Het bekende adagium dat elke media-aandacht, positief of negatief, gunstig is voor een extreem-rechtse partij¹⁷⁰ – Janmaat geloofde hier ook in – gaat dus maar ten dele op, blijkt uit dit hoofdstuk. Als het nieuws te negatief wordt en taboes in de maatschappij raakt – in dit geval: antisemitisme en racistisch geweld – of als het nieuws over interne conflicten gaat, keert de publiciteit zich tegen de partij.

‘Geweld noodzaak’¹

De bestrijding in de arena ‘straat’

Inleiding

Vanaf de oprichting van de CP in 1980 demonstreerden antifascisten tegen die partij en verstoorden haar vergaderingen en bijeenkomsten. In de eerste helft van de jaren tachtig nam de grimmigheid van de acties toe, met de groei, verkiezingsoverwinningen en hogere scores in de peilingen van de CP. Dit culmineerde in de acties in Boekel, waar in mei 1984 een congres van de CP uiteen werd gejaagd, en Kedichem, waar in maart 1986 een vergadering van CP'ers en CD'ers gewelddadig werd verstoord. Na de rentree van Janmaat in de Tweede Kamer in 1989, nu voor de CD, gingen de acties wel door, maar veel minder intensief. In dit hoofdstuk zal worden ingegaan op de acties ‘op straat’ van antifascisten tegen de CP en CD. Daarbij komen de volgende vragen aan de orde. Wie waren de antifascisten, waar stonden zij voor en hoe dachten zij over geweld? Vervolgens de acties zelf: wat gebeurde er, wat deden politie, justitie en de veiligheidsdiensten en hoe reageerden de media en de politiek? En tot slot: hoe reageerden de CP en CD?

De antifascisten

Volgens *Haagse Post*-journalist John Jansen van Galen kwam Janmaat voor de antifascistische beweging als een ‘godsend’. Eindelijk was er een concrete vijand: ‘Het Kwaad was vlees geworden [...] en

massaal kwam men op die Prinsjesdag [in 1982, *JdV*] naar Den Haag om in het verzet te gaan.² De antifascistische beweging was breed en divers en kan in grote lijnen in drie groepen worden verdeeld. De eerste groep wordt gevormd door de gevestigde maatschappelijke organisaties die actief waren tegen racisme en discriminatie, zoals de Anne Frank Stichting en de FNV. Die kwamen al aan de orde in hoofdstuk 6. De tweede en derde groep zijn de antifascisten in engere zin, bestaande uit een relatief gematigde meerderheid en een radicale minderheid.³ Over deze beide laatste groepen gaat het in dit hoofdstuk.

De antifascisten in engere zin, zowel relatief gematigd als radicaal, hadden hun wortels in de kraakbeweging. Het kraken was in de tweede helft van de jaren zestig opgekomen als gevolg van falend overheidsbeleid op het gebied van huisvesting. Er was woningnood en een grote behoefte aan jongerenhuisvesting, en tegelijkertijd was er leegstand. In de loop van de jaren zestig was er een jongerenbeweging ontstaan die het gezag en het beleid van de overheid ter discussie stelde en eigenmachtig ging optreden. De overheid reageerde daar aanvankelijk aarzelend en weinig effectief op. In zijn proefschrift beschreef de politicoloog Frank Buijs hoe de kraakbeweging zich in Amsterdam in de jaren zeventig ontwikkelde. Aanvankelijk opereerden de krakers vooral individueel of in kleine groepjes; na het midden van de jaren zeventig begonnen ze vormen van samenwerking te ontwikkelen. Er ontstond tevens een eigen 'scene', een krakerssubcultuur met een eigen patroon aan normen en waarden.⁴ De kraakbeweging was geen hecht georganiseerd geheel. De basis voor de beweging lag niet in de formele organisatie, maar in de collectieve krakers- of activistenidentiteit. Actievoeren was daar een belangrijke kern van.⁵ Volgens de voormalige activist Wijnand Duyvendak werd de beweging gevormd door acties; het was een beweging van de daad.⁶

Tot het eind van de jaren zeventig opereerde de Amsterdamse kraakbeweging geweldloos; verzet bij een ontruiming mocht slechts lijdzaam zijn. Daarna radicaliseerde ze geleidelijk. Er was een omslag naar een meer gewelddadig optreden als gevolg van harder po-

litieoptreden, maar ook doordat de kraakbeweging nieuwe soorten kraakobjecten uitzocht en daardoor in conflict raakte met huiseigenaren, de gemeente en de politie. Gewelddadige confrontaties vonden in die jaren plaats bij de Groote Keyser (december 1979), in de Vondelstraat (februari 1980) en bij de 'Kroningsrellen' van 30 april 1980. Toen de gemeente aarzelde om in te grijpen bij de zwaar gebarricadeerde Groote Keyser ontstond bij enkele krakers het idee dat geweld, dan wel het dreigen daarmee, tot een sterkere (onderhandelings)positie tegenover de gemeente leidde. Geweld kwam zo geleidelijk steeds meer centraal te staan binnen de kraakbeweging. Ook in de jaren 1980, 1981 en 1982 vond nog een aantal gewelddadige confrontaties plaats tussen krakers en de politie. De gemeente Amsterdam probeerde het initiatief weer naar zich toe te trekken door beleid dat de speelruimte van de kraakbeweging verminderde. Deze strategie leidde tot verschillende reacties binnen de kraakbeweging; enerzijds het zich terugtrekken in een, al dan niet legale, subcultuur en anderzijds verdere radicalisering en verbreding.⁷

Het radicaliserende deel van de kraakbeweging ging haar verzet in een nieuw licht zien; dat was niet meer alleen gericht tegen de woningnood, maar tegen 'het systeem' of 'de staat'. Dit deel ging ook aanslagen plegen. Het ging hier om door kleine groepjes uitgevoerde geheime acties, terwijl het tot dan toe vooral ging om massale en openbare acties. Een deel van deze radicalen, vooral afkomstig uit de Amsterdamse Staatsliedenbuurt, vormde in 1984 de Politieke Vleugel van de Kraakbeweging (pvk). Deze zag zich als een revolutionaire voorhoede en had een sterke voorkeur voor een confrontatiepolitiek.⁸ Op deze kleine groepjes radicalen was er veel kritiek vanuit de bredere kraakbeweging die stelde dat zij geweld hanteerden als enig middel in plaats van als laatste middel. Volgens Buijs ging een meerderheid van de kraakbeweging beheerst om met geweld, maar kreeg zij steeds minder grip op wat er op straat gebeurde. Het geweld zorgde voor toenemende tegenstellingen binnen de kraakbeweging.⁹

Naast radicalisering van een deel van de kraakbeweging was er tevens sprake van verbreding: vanaf ongeveer 1980 werd er ook ac-

tiegevoerd rond thema's als kernenergie, militarisme en fascisme. Buijs verklaarde deze verbreding als volgt. De confrontaties met de politie, maar ook met makelaars, (rechtse) knokploegen, banken, projectontwikkelaars en politieke partijen dwong de kraakbeweging tot een positiebepaling ten opzichte van de overheid en de democratie. Een deel van de beweging ging zijn acties plaatsen in het kader van de 'strijd tegen verrechtsing en fascisme'. Deze radicale antifascisten waren van mening dat de 'burgerlijke' samenleving het in het begin van de jaren tachtig volledig liet afweten tegen het opkomend fascisme en racisme. Zij moesten de menselijke waarden, zoals zij die zagen, verdedigen; daarbij zouden verregaande risico's genomen moeten worden.¹⁰

Achteraf blijkt de actie tegen de CP en CD in Kedichem (maart 1986) een splijtzwam te zijn geweest in een 'beweging' die al een tijd ernstig verdeeld was over het gebruik van geweld. Er was veel kritiek van de meer gematigde antifascisten. Sommige radicalen haakten af. 'Nette' antifascisten – maatschappelijke organisaties als de Anne Frank Stichting – wilden niets meer met de radicale antifascisten te maken hebben.¹¹ De radicalen kwamen zo steeds meer geïsoleerd te staan. De scheuring in de antifascistische beweging was compleet.

Eind 1992 poogde een aantal lokale antifascismecomités de strijd tegen racisme en fascisme nieuw leven in te blazen door de oprichting van een landelijk samenwerkingsverband: Anti-Fascistische Aktie. Daarbij wilde men de zwakke punten van de antifascistische beweging van de jaren tachtig vermijden. Er zou nu een degelijke structuur moeten komen in plaats van losse acties. En verder wilde men het isolement van radicaal-links doorbreken, een isolement dat zou zijn veroorzaakt door een subcultuur van geheimhouding en gewelddadigheid, terwijl het antifascisme als zodanig wel veel mensen zou aanspreken. Vanuit de diagnose dat Nederland geen fascistische staat was maar wel was verrechtst, wilde Anti-Fascistische Aktie extreem-rechtse groepen isoleren en eventueel confronteren, de verrechtsing van het overheidsbeleid aan de kaak stellen en tot slot vooroordelen wegnemen en de verdraagzaamheid en

internationale solidariteit vergroten. Om dat te bereiken wilde ze goed georganiseerde acties met een duidelijk doel, die niet uit de hand mochten lopen, want dan zouden de mensen afknappen op apolitiek machogedrag. Anti-Fascistische Aktie was overigens niet per se tegen geweld. Dat was in haar ogen soms noodzakelijk bij de verdediging tegen extreem-rechts; verder konden gewelddadige acties een aanvulling zijn op haar eigen acties.¹² Paul Kraaijer, die jarenlang als bvd-infiltrant opereerde binnen Anti-Fascistische Aktie, zag dat anders; hij vond de groep in de kern gewelddadig. Volgens hem was het de overheersende visie binnen Anti-Fascistische Aktie 'dat extreem-rechts niet mag demonstreren en dat het gelegiti-meerd is om rechtsextremisten en neonazi's letterlijk van de straat af te slaan'. Verder schreef hij dat ze '[o]m het "nette" karakter [...] naar buiten toe in stand te houden, [...] zo nu en dan meer militante acties bewust onder andere namen [organiseerde]'.¹³

Anti-Fascistische Aktie voerde actie tegen de cd en andere extreem-rechtse partijen door informatie te verspreiden, vergaderingen te verstoren en demonstraties tegen te gaan. Vanaf het voorjaar van 1993 voerde zij een informatiecampagne tegen de cd en cp'86, onder meer door het huis-aan-huis verspreiden van een krant gericht op de verkiezingen van 1994.¹⁴ Ook werden (harde) acties uitgevoerd. Ze verstoorde cd-vergaderingen; in dit hoofdstuk zullen daar enkele voorbeelden van worden besproken. Verder probeerde ze te voorkomen dat de cd (of cp'86) kon demonstreren. Als die partij een demonstratie aankondigde, kondigde zij standaard een tegendemonstratie aan, waarna de burgemeester uit vrees voor een verstoring van de openbare orde de cd-demonstratie verbood.¹⁵

De antifascistische beweging kende ook twee groepen die zich bezighielden met onderzoek naar extreem-rechts: fok en kafka.¹⁶ De antifascistische onderzoeksgroep fok was in het begin van de jaren tachtig ontstaan binnen de Amsterdamse kraakbeweging. Het doel was 'de onderlinge verbindingen tussen [extreem-rechtse, JdV] personen en groepen te verduidelijken en zo een overzicht te krijgen van de omvang van de bedreiging die ze vormen'. Dit was nodig, vond fok, omdat veel extreem-rechtse groeperingen naar

buiten een zo fatsoenlijk mogelijk imago probeerden op te houden; FOK wilde het ware gezicht van extreem-rechts laten zien. Het verzamelde informatiemateriaal stond ter beschikking van antifascistische activisten; daarnaast werd informatie verstrekt aan journalisten en publiceerde FOK artikelen (bijvoorbeeld in het krakersblad *Bluf!* en in het antifascistische blad *AFdruk*) en brochures (zoals *Opkomst en afgang van Centruumpartij en Centrumdemocraten*, waarschijnlijk uit 1986).¹⁷ KAFKA is opgericht rond 1988 en had min of meer dezelfde doelstelling als FOK, namelijk informatie verzamelen en ter beschikking stellen over extreem-rechts, onder meer over de CD: over de ideologie, de organisatie en de mensen.¹⁸ Samen met FOK en Anti-Fascistische Aktie onderzocht KAFKA de kandidatenlijsten van CD, CP'86 en andere extreem-rechtse partijen voor de gemeenteraadsverkiezingen van maart 1994. Op de lijsten van de CD zouden veel leden van CP'86 en mensen met een nazi- of gewelddadige achtergrond staan.¹⁹ In 1998 brachten KAFKA en Anti-Fascistische Aktie ter gelegenheid van de gemeenteraadsverkiezingen een verkiezingsspecial uit.²⁰

Antifascistische acties tegen de CP en CD

Tot Boekel

Van de zes openbare bijeenkomsten die de CP in 1980 hield werden er vier verstoord, volgens die partij door 'CPN-knokploegen en PvdA-aanhangers'.²¹ De eerste openbare vergadering van de CP van begin mei 1980 in Haarlem kon nog ongestoord plaatsvinden.²² De volgende vergaderingen werden allemaal verstoord, ook met geweld.²³ Na 1980 hield de CP nauwelijks meer openbare vergaderingen. Men ging ervan uit dat deze toch door activisten zouden worden verhinderd of verstoord. Ook in de jaren 1981 en 1982 waren er anti-CP-acties.²⁴ Nadat Janmaat in september 1982 tot de Tweede Kamer was toegetreden, werden de acties tegen de CP harder.

Half december 1982 hield de CP onder een schuilnaam²⁵ een besloten partijcongres in Amsterdam in een vergaderzaal van Hotel Krasnapolsky. De partij had eigenlijk in Utrecht willen vergaderen,

ook onder een schuilnaam, maar toen de zaalhouder hoorde dat hij de cp in huis kreeg ontbond hij het contract. Uit voorzorg had de cp Krasnapolsky als uitwijkmogelijkheid gehuurd.²⁶ Antifascisten ontdekten ook deze bijeenkomst. Onder druk van zo'n honderdvijftig demonstranten voor de deur ontbond de hoteldirectie het contract met de cp en moest zij haar vergadering beëindigen. Na afloop van het congres waren er ongeregelde heden, waarbij de politie hard optrad tegen de antifascisten.²⁷

Ook bij de installatie van de Almeerse raadsleden Wim Vreeswijk en Ben Fresco half januari 1984 kwam het tot ongeregelde heden. De raadszaal zat vol met mensen die het oneens waren met de beëdiging: sympathisanten van de initiatiefgroep 'Almere weet wel beter' en een flinke groep krakers uit Amsterdam, zo'n 150 tot 200 man. Bij de binnenkomst van Vreeswijk en Fresco, en van enkele andere cp'ers zoals Janmaat en Vierling, sloeg de vlam in de pan. Er werd met bierflessen en met verf gegooid. Na een oproep van burgemeester Lammers verlieten de meeste toeschouwers vrijwillig de zaal, de rest werd door de politie naar buiten gewerkt. Na een oponthoud van een uur kon de beëdiging van de beide cp'ers alsnog plaatsvinden.²⁸

In januari en februari 1984 organiseerde de cp in Rotterdam een kadercursus met het oog op de komende deelraadsverkiezingen van mei 1984. Een gemaskerde en met stokken en ijzeren staven bewakende groep van zo'n dertig antifascisten verstoorde begin februari 1984 met veel geweld een van die cursusavonden. De overval duurde niet langer dan een kwartier. De groep drong het op een afgelegen terrein gelegen café de Blokhut binnen, vernielde het interieur en nam veel schriftelijk materiaal mee. Buiten staken de activisten banden van de auto's van cp-leden lek en braken antennes af. De 'groep Rotterdamse Antifascisten' eiste de actie op.²⁹ Het Rotterdamse krakersblad *De 53-ste peteroliehaven* deed verslag van de actie en publiceerde ook foto's en namen van cp'ers.³⁰

Boekel (mei 1984)

Op zaterdag 12 mei 1984 vond in restaurant Brabants Hof in Boekel (Noord-Brabant) een cp-congres plaats. Het belangrijkste

agendapunt was de verkiezing van een nieuw dagelijks bestuur. Tot dan toe was Janmaat, naast zijn Kamerlidmaatschap en nog een aantal functies, ook voorzitter van de partij. Een flink deel van de partij, onder aanvoering van vicevoorzitter Nico Konst, vond het een goede zaak om fractie en partij in personele zin te scheiden, zoals dat ook bij andere partijen het geval was. In het eerste deel van de vergadering besprak het congres het programma voor de Europese verkiezingen en het jaarverslag over 1983. Vervolgens koos het een nieuw dagelijks bestuur. 's Middags spraken eerst Janmaat en daarna de nieuwe voorzitter, Konst, de partijgenoten toe.³¹ De rede van Konst moest tegen vier uur worden onderbroken omdat zich een grote groep demonstranten voor het restaurant had verzameld.³²

De cp had de locatie van het congres om acties van tegenstanders te voorkomen tot het laatst toe geheim gehouden, ook voor de eigen leden. De zaal was gehuurd onder een schuilnaam en de congresgangers konden zaterdagmorgen her en der in het land in bussen stappen die hen naar de vergaderlocatie brachten.³³ De burgemeester van Boekel, J.A.A.G. Pompen, was een dag eerder, op vrijdag 11 mei, ingelicht. Hij had daarop gebeld met de provincie met het verzoek om bijstand van het Korps Rijkspolitie in verband met een 'te duchten verstoring van de openbare orde'.³⁴ In het verslag dat hij uitbracht aan de gemeenteraad – en hij zei hetzelfde tegen de kranten – merkte de burgemeester echter op dat hij pas zaterdagochtend hoorde dat een congres van de cp in Boekel zou plaatsvinden.³⁵ Niet duidelijk is waarom de burgemeester een verklaring aflegde die niet spoorde met de feiten; wellicht speelde daarbij een rol dat de demonstratie uit de hand liep en uitmondde in een gewelddadig treffen.

Antifascismecomités uit Amsterdam, Nijmegen en Den Bosch wisten dat de cp een congres zou houden 'ergens in het zuiden' en congresgangers werden gevolgd om achter de plaats van samenkost te komen. Nadat duidelijk was dat het congres in Boekel zou plaatsvinden, sloegen ze alarm. Ze waarschuwden mensen die aanwezig waren bij vredesmanifestaties in de omgeving.³⁶ Verder licht-

ten ze de busmaatschappijen in die de cp-congresgangers hadden vervoerd; de meeste gaven hun chauffeurs opdracht meteen terug te rijden.³⁷ Wat later arriveerden halsoverkop zo'n tweehonderd demonstranten in Boekel. Het grootste deel wilde vreedzaam demonstreren tegen de cp, maar vijftig van hen vielen volgens de politie op door hun agressieve optreden. Ze schilderden leuzen op de muren van het restaurant en gooiden de ruiten in. De ongeveer dertig aanwezige politiemensen probeerden de zaak in de hand te houden, maar dat lukte niet. Een traangasbom die het restaurant in werd gegooid, verspreidde een dichte rook en een doordringende stank. De cp'ers vluchtten daarop naar buiten. Een deel van hen wist aan de achterkant te ontkomen. Een ander deel ging gewapend met stoelpoten en ander materiaal aan de voorkant naar buiten, waar ook de demonstranten stonden. De politie wist een grote vechtpartij te voorkomen, maar over en weer werden wel rake klappen uitgedeeld. Dit handgemeen duurde zo'n tien minuten. Daarbij viel een gewonde: een Nijmeegse student moest met een hoofdwond naar het ziekenhuis worden gebracht. Om verdere ongeregeldeheden te voorkomen gaf de politie opdracht het congres te beëindigen, waarna de meeste congresgangers met taxi's en openbaar vervoer – de meeste gehuurde bussen waren immers al weg – naar huis gingen. Rond 19.00 uur was alles weer rustig in Boekel.³⁸

Nadat het congres was beëindigd waren er nog enkele incidenten. Auto's en busjes met actievoerders volgden – 'begeleidden' volgens de actievoerders – een bus vol congresgangers. Later werd er op deze bus geschoten en een bierfles door de ruiten gegooid, waarbij een cp'er lichte verwondingen opliep.³⁹ De demonstranten hadden een andere lezing van het gebeuren; volgens een woordvoerder was de bus gevolgd door een auto en een motor, maar toen cp'ers uit de bus hen aanvielen was het volgen gestaakt. Er was wel geschoten op de bus, maar met een katapult met glazen knikkers. De politie was ervan overtuigd dat er wel degelijk met een vuurwapen was geschoten.⁴⁰ Het politieonderzoek naar het schietincident liep al vrij snel vast.⁴¹

Later werd de in Boekel gehanteerde actiestrategie in antifascis-

tische kring het 'Boekel-model' genoemd. Dat model zag er als volgt uit: de vergaderzaal omsingelen; het eisen van het vertrek van de 'fascisten'; als daar niet op in werd gegaan het uitroken van de vergaderzaal met traangas of rookbom; het bieden van een uitweg voor hen die proberen weg te komen.⁴² Het model heeft overigens in Boekel niet gewerkt, omdat een radicale voorhoede al meteen gewelddadig in actie kwam – en zich dus kennelijk niet aan de gemaakte afspraken hield – en omdat een deel van de cp'ers niet wegvluchtte maar terugsloeg.

Kedichem (maart 1986)

Op zaterdag 29 maart 1986, daags voor Pasen, reed Janmaat, inmiddels voorman van de cd, naar Kedichem (gemeente Leerdam) om daar met vertegenwoordigers van de cp, de partij waaruit hij in 1984 was geroyeerd, te overleggen over een mogelijke samenwerking of fusie.⁴³

Na het roeyement van Janmaat bleef het rommelen in de cp, zeker nadat de net aangetreden voorzitter Konst een paar weken later aankondigde het voorzitterschap weer neer te leggen om zijn baan als leraar te kunnen behouden.⁴⁴ Een deel van de cp'ers ging met Janmaat mee naar de cd, een deel bleef. Na het vertrek van Konst wist partijsecretaris Segers in de loop van 1985 en het begin van 1986 zijn machtspositie steeds verder te versterken, met name door zijn concurrenten één voor één uit de partij te zetten. Dit overkwam onder meer W.J. Bruyn en Wim Vreeswijk.⁴⁵ Bij hen ontstond nu het plan om Segers op zijn beurt uit de partij te zetten; verder wilden ze bezien of een verzoening tussen de cp en cd mogelijk was, dit om de schade bij de komende Kamerverkiezingen van mei 1986 te beperken.⁴⁶ Ze besloten om in Slot Zeist een vergadering te organiseren, waarvoor ze ook Janmaat en enkele andere cd-bestuursleden uitnodigden. Deze vergaderplaats lekte echter uit.⁴⁷ Ten slotte kozen ze voor Kedichem. Omdat men bang was voor acties van antifascisten werd de bezoekers pas bij Vreeswijk thuis in Utrecht verteld dat de vergadering in hotel Cosmopolite in Kedichem zou plaatsvinden. De burgemeester van Leerdam, D. Corporaal, en de

politie waren ingelicht over de vergadering door Simon Sprong, het Leerdamse CP-raadslid. Men verwachtte geen ordeverstoringen.

Bij de vergadering waren zo'n zestig mensen aanwezig. Men was net begonnen toen de politie kwam waarschuwen. Honderden antifascisten kwamen er over de dijk aan. 'Wij kunnen u niet beschermen,' was de boodschap, 'U kunt maar beter gaan.' Even later vloegen tegels, stenen en rookbommen naar binnen; volgens Janmaat ging het ook om molotovcocktails. De vergaderzaal lag op de eerste verdieping, gelijkvloers aan de dijk. Aan de achterzijde was de glazen pui aan diggelen gegaan. De meesten konden zo ontsnappen en aan de waterkant naar beneden klauteren. Janmaat en een tiental anderen vluchtten naar boven, naar een van de hotelkamers. Even later zagen zij een stinkende damp uit de vloer omhoogtrekken. Janmaat deed het raam open en zag dat de vlammen uit de benedenverdieping sloegen. Het hotel stond in brand; ze zaten als ratten in de val. In zijn autobiografie beschreef hij de verdere gebeurtenissen als volgt:

'We moeten lakens aan elkaar knopen,' zeg ik en trek er een paar van het bed en begin te knopen. 'Tekort,' zegt Martin de Regt. 'Welnee,' zeg ik, 'knoop aan de verwarming en laat je naar beneden zakken.' 'Tekort,' zegt hij. 'Dan laat ik me zakken en de rest vang ik op het balkon op.' Ik ga er uit en het kan makkelijk. Er volgen er nog twee en dan komt Willy.⁴⁸ Terwijl zij er uit klimt haalt Jenne⁴⁹ het laken deels terug om het langer te maken. Ze komt naar buiten en laat zich op ongeveer twee meter boven het balkon vallen. Ze steekt tijdens de val haar rechter been naar voren om de val op te vangen maar komt ongelukkigerwijze in een al gesprongen ruit terecht. Het been bloedt zeer ernstig, lijkt bijna geheel doorsneden aan een kant. Ze wordt bloedend weggesleept.⁵⁰

Het been van Wil Schuurman werd afgebonden om het bloeden te stelpen. Pas na lang wachten arriveerde de ambulance. Eerst brachten ze haar naar het ziekenhuis in Gorinchem⁵¹, waar artsen haar

zonder succes opereerden. Daarna werd zij in vliegende vaart naar het Dijkzigt-ziekenhuis in Rotterdam gereden, waar al een team chirurgen klaarstond om te opereren. Deze artsen konden haar leven redden, maar moesten het gewonde been afzetten. Janmaat reageerde hier bitter op: 'Wat moet je zeggen als iemand zo een zware tol voor haar politieke overtuiging moet betalen in een land dat zich zo schijnheilig "democratisch" noemt.'⁵² Het liep voor de meeste andere cp'ers en cd'ers min of meer goed af; er waren enkele gewonden, onder wie Wim Vreeswijk. Hotel Cosmopolite brandde volledig uit.

De antifascisten wisten al maanden dat ontevreden cp'ers een vergadering probeerden te organiseren.⁵³ Hoewel de cp'ers datum en plaats angstvallig geheim probeerden te houden, was het toch rond 19 of 20 maart bij de antifascistische onderzoeksgroep fok bekend dat die op 29 maart ergens in de regio Utrecht zou worden gehouden.⁵⁴ Aanvankelijk veronderstelde het fok dat het alleen maar ging om een poging van ontevreden cp'ers om Segers uit de partij te zetten. En dat wilde men liever niet verstoren, vanuit de optiek: zo maken ze zichzelf kapot. Toen het echter een paar dagen later (op 26 maart) duidelijk werd dat er ook gesproken zou worden over samenwerking of een fusie tussen cp en cd, veranderde de zaak. Als dat zou lukken, zouden alle extreem-rechtse stemmen bij de Kamerverkiezingen van mei 1986 bij één partij terechtkomen, met wellicht zetelwinst als resultaat. Dat moest worden voorkomen!⁵⁵ De actie tegen de cp zou zijn georganiseerd door een kleine groep mensen met veel actie-ervaring die zich naar buiten toe sterk afschermden.⁵⁶ In de media is er gespeculeerd over de betrokkenheid van de Amsterdamse activist Jack van Lieshout.⁵⁷ Die ontkende echter.⁵⁸ In een interview in 2011 zei hij dat erbij was in Kedichem, maar dat hij die actie niet (mede) had georganiseerd. Wel had hij op verschillende momenten het initiatief genomen om nog enige lijn in het geheel te brengen.⁵⁹

Op donderdag 27 maart was er in het Amsterdamse kraakpand Vrankrijk een vergadering over de actie tegen de cp, waarbij zo'n vijfenzeventig actievoerders aanwezig waren.⁶⁰ Volgens Van Lies-

hout, die erbij was, was de vergadering een 'puinhoop'; iedereen schreeuwde door elkaar, er kwam niets uit. Over de cp- en cd-vergadering deden de wildste geruchten de ronde; er zou een massale opkomst van leden zijn en er zou een knokploeg bij zijn. Het advies was dan ook om zich te beschermen: 'helmen en knuppels mee'.⁶¹ Omdat de organisatoren er een grote landelijke actie van wilden maken, nodigden zij ook antifascisten uit andere steden uit.⁶² In Amsterdam werden activisten geronseld door oproepen op een radiozender van de kraakbeweging, door het ophangen van briefjes in kraakcafés en door het bellen van mensen.⁶³

Op zaterdag 29 maart verzamelden zich rond twaalf uur zo'n 150 à 200 antifascistische actievoerders uit het hele land, het merendeel uit Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht, in een kraakpand in het centrum van Utrecht. Ook daar was het een chaos; er was geen enkele organisatie. Rond één uur werd bekendgemaakt dat de cp'ers en cd'ers zich aan het verzamelen waren bij Galgenwaard (het Utrechtse voetbalstadion); ze zouden worden gevolgd om te ontdekken waar de vergadering was. Op een vraag wat nu eigenlijk de tactiek was, werd geantwoord dat de vergadering zou worden verstoord volgens het Boekel-model. Nogal wat mensen vroegen zich af wie nu eigenlijk de leiding had.⁶⁴ Het wachten duurde lang; iedereen zat bier te drinken en te blowen.⁶⁵ Uiteindelijk kwam rond halfdrie het verlossende telefoontje; de 'fascisten' vergaderden in Kedichem.⁶⁶

Hoe zijn de antifascisten achter de vergaderlocatie gekomen? Waarschijnlijk is die ontdekt door het volgen van cp'ers of cd'ers⁶⁷; dat was de gebruikelijke tactiek. Andere opties lijken minder plausibel. De kans dat Segers de vergaderlocatie heeft doorgegeven lijkt niet zo groot⁶⁸; hij had weliswaar een motief, maar wist waarschijnlijk de locatie niet. Ook ligt het niet voor de hand dat een politie- of bvd-infiltrant de locatie aan de antifascisten heeft doorgegeven, omdat noch de politie – behalve die van Leerdam – noch de bvd die wist.⁶⁹

Voordat de actievoerders uit Utrecht vertrokken regelde Van Lieshout een auto die de situatie in Kedichem ging verkennen.⁷⁰

Vanuit Utrecht vertrok een lange stoet auto's en busjes naar Leerdam, waar ze zich rond halfvier verzamelden bij het station. De auto die Kedichem had verkend kwam daar ook naartoe en verstrekte de laatste informatie.⁷¹ Enkele minuten later ging de hele stoet op weg naar Kedichem.⁷² Hotel Cosmopolite ligt daar aan de smalle Lingedijk, even buiten het dorp. Toen de voorhoede zijn auto's daar zó parkeerde dat men weer snel weg kon rijden, waren de achterste auto's nog zeker een kilometer van het hotel. Een groep van een man of twintig tot veertig rende meteen naar het hotel, 'Fascisten, oprotten' en 'Vuile fascisten' schreeuwend. Daar zeiden de twee aanwezige politiemensen dat ze weg moesten, maar daar trokken de activisten zich niets van aan. Al snel werden de ruiten ingeslagen, vlogen er stenen door de ramen en werden lege bierflessen naar binnen gegooid. CP'ers en CD'ers gooiden op hun beurt asbakken naar buiten. Vervolgens gooiden de activisten rookbommen en mogelijk ook brandbommen naar binnen. Een activist zei later: 'Ik zag twee rookbommen en een oranje pijp naar binnen gaan. Meteen ging het toen flikken.'⁷³

De actievoerders zelf ontkenden brandstichting; dat het hotel in vlammen opging was volgens hen geen opzet. Het zou gaan om een rookbom die in de gordijnen terecht kwam, waarop die vlam vatten.⁷⁴ Een getuige die anoniem wilde blijven, waarschijnlijk een activist, had gezien dat enkele mensen rookbommen naar binnen gooiden; hij had ook gezien dat er één tegen een gordijn kwam dat daarop vlam vatte; hij had niet gezien dat er met benzinebommen was gegooid.⁷⁵ Een BVD-informant die aanwezig was bij de CP/CD-vergadering schreef in zijn verslag dat 'een aantal blikken naar binnen werd gegooid die een enorme rook veroorzaakten. Daarna werd een koker van circa 1 meter lengte naar binnen gegooid. Deze koker brandde in het midden; kort daarna explodeerde deze koker. Dit had tot gevolg dat er brand ontstond in de vergaderzaal.'⁷⁶ Janmaat verklaarde later dat de politie zou hebben gezegd dat er fosfor was gebruikt. Ook andere CP'ers spraken van fosfor, dan wel van molotovcocktails.⁷⁷ Onderzoek van het Gerechtelijk Laboratorium, een dienst van het ministerie van Justitie gespecialiseerd in sporen-

onderzoek, wees uit dat er wel redenen waren om te veronderstellen dat er brand was gesticht met brandbare vloeistoffen, maar dat daarvoor geen hard bewijs was.⁷⁸

Toen de 'voorhoede' van de actievoerders zag dat het hotel in brand was gevlogen, zetten ze het op een lopen, terug naar de auto's en de huurbusjes. De activisten wilden weg zijn voordat de politie kwam. Langs de dijk lag een spoor van weggegooide helmen, knuppels en bivakmutsen. Op dat moment was een groot deel van de actievoerders – de 'achterhoede' – nog onderweg naar het hotel. Deze activisten hoorden, toen ze naar het hotel liepen, geschreeuw en glasgerinkel en zagen op een gegeven moment de vlammen uit het hotel slaan. Even later zagen ze mensen naar hun auto's rennen. Toen ze zagen dat het hotel in brand stond, probeerden ook zij weg te komen. Een enorme chaos ontstond toen zo veel busjes en auto's tegelijkertijd probeerden weg te komen op de smalle Lingedijk. Door de dijk aan twee kanten af te sluiten slaagde de politie erin 72 activisten te arresteren. De meeste van de echte daders, die deel uitmaakten van de voorhoede, waren toen al weg. Jack van Lieshout die ook bij de voorhoede hoorde, wist met zijn groepje binnendoor – niet over de Lingedijk – weg te komen en ongehinderd Amsterdam te bereiken.⁷⁹

Toen hij terugkwam in Amsterdam stelde Van Lieshout, die in Utrecht was aangewezen als woordvoerder, meteen een persverklaring op.⁸⁰ Hij ondertekende met 'Radicale Antifascisten'.⁸¹ In de verklaring stond: 'Afgelopen zaterdag 29 maart, hebben wij, antifascisten, een fusievergadering van de CP en CD verstoord.' Hij verdedigde zich bij voorbaat tegen kritiek op de daarbij gehanteerde middelen: 'Diegene of die groep die een actie organiseert of onderneemt, bepaald [sic] zelf de door haar gehanteerde middelen. Wij stellen dat: niet de heersende moraal maar de effectiviteit van de middelen doorslaggevend is.' En tot slot: 'De gebeurtenissen in Kedichem [zijn] voor herhaling vatbaar!' Deze verklaring werd diezelfde dag nog voorgelezen op Radio Stad, de lokale Amsterdamse zender.⁸²

's Avonds was er een vergadering in Amsterdam waar zo'n zestig

actievoerders aanwezig waren, die uit onvrede met de verklaring van Van Lieshout een tweede verklaring opstelden, ondertekend door de 'Aktievoerders van 29 maart'.⁸³ Ook deze verklaring had een harde toonzetting, maar gaf wel aan dat de brand geen opzet was. Volgens deze verklaring mochten '[f]ascisten [...] nooit de gelegenheid krijgen om zich te organiseren. Daarom zijn zaterdag uit het hele land mensen naar Kedichem gegaan om dat te verhinderen. We hebben de fascistten letterlijk uitgerookt. Dat hotel Cosmopoliet daarbij in vlammen opging, was geen opzet. Als er ook niet-fascisten zouden zijn verwond, betreuren wij dat.' En ook deze verklaring kende een krachtig slot: 'Elke manifestatie van fascisme [...] zullen wij onmogelijk maken.'⁸⁴

Burgemeester Corporaal van Leerdam bood al op 4 april 1986 aan de gemeenteraad zijn verslag aan over de gebeurtenissen in Kedichem. Hierbij ging het om de vraag of de burgemeester en de politie alles hadden gedaan wat mogelijk was om het verstoren van de CP/CD-vergadering te voorkomen en of er tijdens de ordeverstoring adequaat was opgetreden. Corporaal schreef dat er geen aanwijzingen waren dat er verstoringen van de openbare orde of de veiligheid te verwachten waren. Meer wilde de burgemeester daar in zijn verslag niet over zeggen: 'Ik [kan] geen mededelingen [...] doen omtrent de interne procedures bij het politiegebeuren, noch omtrent de bewandelde wegen.' Gelet op de verkregen informatie achtte de burgemeester het niet opportuun om de vergadering te verbieden; hij verwees daarbij ook naar het in de Grondwet vastgelegde recht op vereniging en vergadering. Hij concludeerde dat politie, brandweer en ambulances onder de gegeven omstandigheden 'naar beste kunnen' hadden gehandeld. Hij sloot zijn verslag af met de opmerking dat hij de gebeurtenissen in Kedichem in hoge mate betreurde 'omdat het in de diepste zin een aanslag [was] op de democratie'.⁸⁵

Na Kedichem

Na 1986 waren er jarenlang weinig acties van antifascisten. Dat hing samen met het feit dat zij na Kedichem diep verdeeld waren

geraakt; verder speelde ongetwijfeld mee dat Janmaat in 1986 zijn Kamerzetel had verloren en de CP en CD nauwelijks aan de weg timmerden. Dat veranderde in het begin van de jaren negentig, toen de CD weer begon te stijgen in de peilingen. De acties van de antifascisten in de jaren negentig waren wel veel minder omvangrijk en talrijk dan in de jaren tachtig.

Een van de eerste acties van Anti-Fascistische Actie tegen de CD was eind 1992 in Amsterdam. Daar verstoorden half november 1992 ongeveer honderd activisten een CD-vergadering met zo'n zeventig aanwezigen, onder wie Janmaat, in hotel Slotania. De activisten wilden de vergadering 'praktisch maar gewelddoos' verstoren. Volgens de politie waren enkele demonstranten gemaskerd en hadden zij knuppels bij zich. De politie moest ingrijpen om de CD-aanhangers via de achteruitgang veilig het pand te doen verlaten. Er waren geen aanhoudingen.⁸⁶ Ook CD'ers gebruikten toen overigens geweld; drie of vier skinheads die bij de CD-vergadering aanwezig waren hadden volgens Wil Schuurman 'dat hele maffe zootje dat de trap opkwam teruggeslagen'. Volgens getuigen was een van deze CD'ers Nico Bodemeijer, de moordenaar van Kerwin Duinmeijer.⁸⁷

In Rotterdam verstoorden op 7 juni 1993 leden van het Anti-Fascistisch Platform een vergadering van de deelgemeente Charlois. Daarbij bespuwden demonstranten CD-deelraadslid De Keijne, waarop een vechtpartij ontstond en de CD'er de nodige klappen kreeg. Uiteindelijk werd hij door andere deelraadsleden ontzet. Opmerkelijk is dat deelraadbestuurder Honders (PvdA) zich verontschuldigde voor zijn hulp aan De Keijne: 'Hoezeer we ook tegen de ideeën van de CD zijn, dit ging veel te ver. Zo ga je niet met mensen om, zelfs niet als ze volstrekt andere en strijdige doelen nastreven.' Ook een woordvoerder van het Platform zag zich na veel kritiek gedwongen het bespuwen van De Keijne te veroordelen: 'Op een dergelijke manier actievoeren is niet onze stijl. De sfeer in Charlois was opgefokt en dan kan zoiets gebeuren.'⁸⁸

Anti-Fascistische Actie slaagde er niet in te voorkomen dat eind 1993 een CD-congres het verkiezingsprogramma voor 1994 vaststelde. Wel verstoorden antifascisten lokale CD-vergaderingen in Haar-

lem, Rotterdam, Eindhoven en Amsterdam.⁸⁹ Begin 1994, in de aanloop naar de verkiezingen voor de gemeenteraden en voor de Tweede Kamer, waren er veel acties tegen de cd en cp'86, onder meer bij de herdenking van de Februaristaking en bij de scholierenstaking van eind februari 1994.⁹⁰ Verder waren er in 1994 demonstraties bij de installaties van nieuwe cd- en cp'86-raadsleden.⁹¹

Tot slot een typerend voorbeeld van de werkwijze van de antifascisten, waarschijnlijk van Anti-Fascistische Actie. De cd wilde een zaal in Dedemsvaart huren om daar op 14 oktober 1995 een partijbijeenkomst te houden.⁹² Antifascisten bedreigden vervolgens de zaaleigenaar en zijn gezin telefonisch met de dood; verder dreigden zij het horecabedrijf in brand te steken en te vernielen als de vergadering door zou gaan. De zaaleigenaar ontbond daarop de overeenkomst met de cd. Die spande een kort geding aan tegen de zaaleigenaar en eiste nakoming van de huurovereenkomst. Het kort geding diende bij de Zwolse Rechtbank. Tijdens de zitting kwam vast te staan dat de kans op ordeverstoringen en ongeregelheden aanzienlijk was. De zaaleigenaar stelde dat hij niet wist dat verhuur van zaalruimte aan de cd het risico met zich mee kon brengen dat 'hij door leden van een anti-groepering met het leven bedreigd zou worden en zijn bedrijf zou kunnen worden vernield'. Als hij dat had geweten had hij de overeenkomst niet gesloten. De president van de Rechtbank vond dit aannemelijk. Verder zei hij dat de cd de zaaleigenaar wel op de risico's – die zij kende – had mogen wijzen toen zij die zaal huurde. De president kwam tot de conclusie dat van de zaaleigenaar in de gegeven omstandigheden niet gevergd kon worden om de overeenkomst na te komen en wees de eisen van de cd dan ook af.⁹³

Antifascistische acties: enkele thema's

Optreden politie en justitie

Het politieoptreden bij acties van antifascisten tegen de cp en cd was in het algemeen gericht op de-escalatie, op het beëindigen van de verstoring van de openbare orde. De ene keer trad de politie daar-

bij zeer lankmoedig op, een andere keer juist hard.

Bij Hotel Krasnapolsky in Amsterdam (december 1982) trad de politie hard op tegen de activisten. Toen een groep antifascisten het hotel waar de cp vergaderde binnen wilde gaan, sloeg de politie hen hardhandig naar buiten. Ook bij het begeleiden van cp-leden naar het Centraal Station kwam het tot ongeregelheden, waarbij antifascisten klappen kregen. Dat leidde in *De Waarheid* tot een verontwaardigde kop: 'Amsterdamse politie beschermt fascisten. Antifascistische betogers in elkaar geslagen.' Volgens de krant trad de politie 'ongekend grof' op.⁹⁴ Burgemeester Polak schreef later aan de gemeenteraad dat de politie er vóór alles naar had gestreefd de vergadering te doen beëindigen en een oplossing zonder verstoring van de openbare orde te bereiken.⁹⁵ Ook bij de beëdiging van de twee cd-raadsleden in Almere (januari 1984) trad de politie op tegen de activisten; de demonstranten in de raadszaal werden door de politie naar buiten gewerkt, waardoor na een oponthoud van een uur de beëdiging alsnog kon plaatsvinden.⁹⁶ De actie bij café de Blokhut in Rotterdam (februari 1984) ging zo snel dat de politie niets kon doen.

In Boekel (mei 1984) trad de politie opmerkelijk terughoudend op. Omdat de burgemeester van Boekel om bijstand van het Korps Rijkspolitie had gevraagd⁹⁷, waren er ongeveer dertig politiemensen aanwezig. Die wisten een grote vechtpartij tussen cp'ers en activisten te voorkomen⁹⁸, maar verrichtten geen arrestaties, dit tot verbazing van een journalist: 'De in zwarte kledij gestoken aanhangers van de Antifascisme-comités [slaan] onder het oog van de politie met stokken en kettingen in [...] op de congresgangers, die zich eveneens hebben voorzien van levensgevaarlijk materiaal.' Een acti-viste uit Nijmegen was het ook opgevallen: 'Niemand van ons is door hen gearresteerd, terwijl heel openlijk ruiten ingegooid werden, een rookbom naar binnen ging, gespoten en geklad werd, etc.'⁹⁹ Volgens de burgemeester waren er geen arrestaties verricht om escalatie tussen congresgangers en demonstranten te voorkomen en 'ook om geen geweld tegen de politie op te roepen'. Hij was tevreden over het optreden van de politie.¹⁰⁰ Het politieonderzoek

naar het schieten op een bus met CP'ers liep al vrij snel vast. Het spoor leidde naar een groep mensen in Amsterdam die zich volgens de politie zeer goed afschermden. Een aantal mensen was verhoord, maar er waren onvoldoende bewijzen om aanhoudingen te rechtvaardigen.¹⁰¹

Burgemeester Corporaal van Leerdam was enkele dagen tevoren op de hoogte gebracht van de CP/CD-vergadering in Kedichem (maart 1986). Hij verwachtte geen verstoringen van de openbare orde of de veiligheid. Wel waren er twee politiemensen extra in dienst geroepen en was het surveillancepatroon aangepast. 's Middags rond halfvier signaleerde een surveillanceteam van de Leerdamse politie een grote groep mensen bij het station Leerdam. De betrokken politiemensen vermoedden dat het hier ging om activisten die erop uit waren de CP/CD-vergadering te verstoren. Ze reden door naar Kedichem en kregen de opdracht mee om de vergaderers in Cosmopolite te verzoeken de vergadering te beëindigen. Dat gebeurde, maar omdat ze veruit in de minderheid waren konden ze verder niet veel doen toen de antifascisten in actie kwamen. Nadat rond vier uur de Leerdamse politie via het landelijke mobilfoonkanaal om assistentie had gevraagd, arriveerden de eerste politie-eenheden uit de omliggende plaatsen al snel op de wegen rond Kedichem.¹⁰² Die traden vervolgens doortastend op; ze blokkeerden de dijk en arresteerden met hulp van dorpsbewoners 72 actievoerders, vooral uit de achterhoede. Onder de arrestanten bevonden zich ook twee persfotografen; hun foto's werden in beslag genomen.¹⁰³ Rond vier uur werden tevens alle agenten van het korps Leerdam opgeroepen en de burgemeester, de korpschef en de officier van justitie geïnformeerd. Na de berichten over brand en gewonden alarmeerde men ook de brandweer en ambulances.¹⁰⁴

De politie bracht de 72 arrestanten over naar het bureau in Leerdam.¹⁰⁵ Omdat het niet mogelijk was om snel vast te stellen wie verdachte was, koos het Openbaar Ministerie ervoor om alle arrestanten voorlopig 'in verzekering' te houden.¹⁰⁶ Diezelfde dag nog startte de Leerdamse politie, versterkt met dertig man recherche, met de verhoren. Veel arrestanten weigerden echter mee te werken

aan het onderzoek en wilden hun naam niet eens noemen; hierdoor verliep het onderzoek aanvankelijk moeizaam.¹⁰⁷ Later veranderde dat wel. Sommige actievoerders distantieerden zich van de gebeurtenissen in Kedichem. En enkelen hielpen de politie met het identificeren van medeactievoerders die daardoor alsnog gearresteerd konden worden.¹⁰⁸

Burgemeester Corporaal was in zijn verslag over de gebeurtenissen in Kedichem nogal vaag over de voorbereidingen door de politie. Hij zei in een interview in 2011 dat dit met opzet was geweest: hij twijfelde over het optreden van de politie, twijfels die hij niet hard kon maken. Die twijfels bleken achteraf terecht. Ruim twee jaar later, begin juli 1988, kreeg hij van zijn korpschef te horen dat er door de politie helemaal niet bij de BVD was geïnformeerd naar de mogelijke risico's van een CP/CD-vergadering.¹⁰⁹ Die opdracht van de korpschef was in de la van de politieman die de contacten onderhield met de inlichtingendiensten, waaronder de BVD, blijven liggen. Corporaal zei later dat als hij van de BVD informatie had gekregen, dat de CP/CD-vergadering verstoord zou worden, hij die mogelijk zou hebben verboden.¹¹⁰ Deze informatie van Corporaal spoort met die in een brief van de BVD uit oktober 1997, waarin stond dat de gemeente Leerdam niet aan de dienst om informatie had gevraagd. De BVD wist dat er op 29 maart 1986 een vergadering van de CP zou plaatsvinden, zij wist ook dat de antifascistische beweging harde acties van plan was tegen deze vergadering, zij wist alleen niet wáár de CP-vergadering zou plaatsvinden, zodat de betrokken gemeente niet kon worden geïnformeerd.¹¹¹ Inadequaat optreden van de Leerdamse politie in de dagen voor 29 maart 1986 heeft er zo toe geleid dat een vergadering doorgang kon vinden – met alle gevolgen van dien – die anders mogelijk zou zijn verboden.

In één geval hebben zich activisten voor de rechter moeten verantwoorden voor een actie tegen de CP of CD: na Kedichem. Op 19 februari 1987 begon in de zwaarbeveiligde Rechtbank van Dordrecht het proces tegen vijf activisten, vier uit Amsterdam en één uit Amersfoort (studerend in Amsterdam), vier mannen en een vrouw,

allen tussen twintig en dertig jaar oud.¹¹² De verdachten verschenen uit protest niet voor de rechtbank; ze wensten niet mee te werken aan een 'georganiseerde klucht'; advocaten lazen hun verklaringen voor.¹¹³ De bewijsvoering van de officier van justitie, A.C.M. Welschen, leunde zwaar op van persfotografen in beslag genomen foto's, maar er waren ook verklaringen van getuigen en van actievoerders zelf. De officier was van mening dat het in beslag genomen fotomateriaal in dit geval kon worden gebruikt als wettig bewijsmiddel. Dat kon alleen in bijzondere gevallen: als er sprake was van zwaarwichtige feiten en als er weinig andere mogelijkheden waren om vast te stellen wie wat had gedaan. De officier stelde in zijn requisitoir met enige spijt vast dat brandstichting en het toebrengen van zwaar lichamelijk letsel niet te bewijzen waren, maar wel openlijke geweldpleging. Hij concludeerde dat het doel van de actievoerders de gewelddadige verstoring van de CP/CD-vergadering was. Het was dus geen uit de hand gelopen demonstratie; de gevolgen waren inherent aan de gebruikte methoden. Maar eigenlijk vond Welschen het schenden van het recht tot vergadering, een recht ook van de CP en CD, het belangrijkste. Uit de strafmaat moest wat hem betreft duidelijk blijken dat dat niet kon. De straf zou een voorbeeldwerking moeten hebben; aan de spiraal van geweld moest een einde worden gemaakt. De eis was zes maanden gevangenisstraf, waarvan drie voorwaardelijk, met een proeftijd van twee jaar.¹¹⁴

Begin maart 1987 werd het vonnis uitgesproken. De rechtbank verklaarde de verdachten schuldig aan het openlijk en met verenigde krachten plegen van geweld tegen personen en goederen en veroordeelde hen conform de eis tot zes maanden celstraf waarvan drie maanden voorwaardelijk met een proeftijd van twee jaar. De rechtbank merkte op dat zij de verdachten hun 'agressieve handelen dermate sterk aan[rekende] dat een gevangenisstraf op zijn plaats is'.¹¹⁵ In ieder geval één verdachte is in hoger beroep gegaan; het vonnis was identiek.¹¹⁶ Een paar maanden later, begin juli 1987, was er in Dordrecht nog een proces tegen de zesde verdachte, een 22-jarige in Amsterdam verblijvende Brit. Officier van justitie Welschen be-

schuldigde hem van dezelfde strafbare feiten als de andere verdachten. Ook het vonnis was identiek: zes maanden, waarvan drie voorwaardelijk.¹¹⁷

Overheid en Tweede Kamer

Het geweld tegen de CP is op initiatief van Janmaat twee keer in de Tweede Kamer met de betrokken ministers besproken, in 1982 en 1984. Naar aanleiding van Krasnapolsky vroeg Janmaat op 22 december 1982 aan minister Rietkerk (VVD, Binnenlandse Zaken) wat die zou willen doen tegen 'het verstoren of verhinderen van vergaderingen en het weigeren van medewerking aan het vergaderrecht'. Hij wenste zijn recht op vrijheid van meningsuiting en van vergadering beschermd te zien: 'Ik vraag de Minister vooral wat hij in de praktijk gaat doen aan het opnieuw tot stand brengen van het recht van vereniging en vergadering voor iedere politieke partij die in Nederland aanwezig is.' Rietkerk wees Janmaat erop dat het elke burger vrijstond om de beginselen, doelstellingen en programma's van een politieke partij te toetsen en zich daarover te uiten, en dat hij zaaleigenaren dus niet kon dwingen een zaal te verhuren aan de CP. Verder zei hij dat het verstoren of met bedreiging van geweld verhinderen van geoorloofde vergaderingen in strijd was met de rechtsregels: 'In dat geval hebben vergaderaars recht op bescherming van de overheid.' Hij verwees Janmaat naar de rechter als hij van mening was dat bepaalde personen in strijd met de geldende rechtsregels hadden gehandeld.¹¹⁸ Deze uitspraak van minister Rietkerk klonk nogal zuinig en riep in ieder geval niet het beeld op van een overheid die de vergadervrijheid actief wilde verdedigen.

Een paar dagen na Boekel, op 17 mei 1984, hield Janmaat een interpellatie in de Tweede Kamer gericht aan de ministers Rietkerk en Korthals Altes (VVD, Justitie) over, zoals het in de Handelingen heette, 'de ongeregelheden tijdens een congres van de Centrum-partij'. Hij hekelde het geweld dat tegen zijn partij was gebruikt, niet alleen in Boekel, maar ook eerder in Almere en Rotterdam. In Boekel joeg '[e]en klein legertje zwart geklede en gelaarsde mensen – denkt u nu maar verder na – [...] een congres van 450 man uiteen,

met stenen, met traangas en met een enkel kogelschot'. Beide ministers veroordeelden het geweld tegen de CP. Minister Rietkerk formuleerde het aldus: 'Uitgangspunt [...] is dat het recht tot vergadering dient te worden beschermd.' Er mag worden gedemonstreerd, maar '[m]en mag daarbij uiteraard niet zo ver gaan dat de vergadering wordt verstoord'. Dan moet de overheid bescherming bieden en optreden tegen ordeverstoringen. Hij verwees echter voor concrete maatregelen naar de daarvoor verantwoordelijke autoriteiten, de burgemeester voor de openbare orde en de officier van justitie voor opsporing en vervolging. Minister Korthals Altes benadrukte op zijn beurt dat er sprake was van ernstige strafbare feiten.¹¹⁹ De ministers kwamen net als in 1982 met weinig concrete toezeggingen. Janmaat was hier verbolgen over; hij wilde dat de overheid vergaderingen van de CP ging beschermen.¹²⁰

Na Kedichem (maart 1986) zei minister van Justitie Korthals Altes in de kranten dat het ging om 'een zeer ernstig misdrijf'¹²¹ en sprak hij over 'terreur van de straat'.¹²² In de Tweede Kamer kwam Kedichem niet aan de orde en er zijn verder geen reacties van bewindslieden of de premier bekend.

Toen Janmaat het geweld tegen de CP aan de orde stelde in de Tweede Kamer reageerden ook andere Kamerleden. In hoofdstuk 3 kwam al aan de orde dat de PPR'er Lankhorst het debatje na Krasnapolsky (december 1982) gebruikte voor een felle aanval op de CP.¹²³ In het interpellatiedebat over Boekel (mei 1984) reageerden alle andere partijen. Eerst op het tegen de CP gebruikte geweld. De meer rechtse partijen – CDA, VVD, GPV en RPF – veroordeelden dit onomwonden. Krajenbrink (CDA) stelde dat de CP, als een niet door de rechter verboden organisatie, ongestoord moest kunnen vergaderen: 'De wijze van actie voeren tegen de Centruumpartij [...] verdient daarom afkeuring.' Van de meer linkse partijen veroordeelde de PvdA het geweld en wees op het grote belang van de grondwettelijke rechten en vrijheden. Ook D'66, PPR, PSP, EVP en CPN gaven aan tegen geweld te zijn, maar vonden wel dat de CP het er eigenlijk zelf naar had gemaakt. De PSP'er Van der Spek ging hierbij het verst: 'Er

hebben zich inderdaad ernstige gebeurtenissen in Boekel afgespeeld. De ergste daarvan is naar mijn mening dat er een congres is gehouden van de Centrumpartij. Ruimer gesteld: dat er zo'n partij bestaat. Nog ruimer gesteld: dat er dergelijke denkbeelden bij mensen leven.' En ook nu maakten alle andere partijen, van links tot rechts, van de gelegenheid gebruik om zware kritiek te uiten op het gedachtegoed van de CP.¹²⁴ De Kamer verwierp een door de CP ingediende motie die het geweld in Boekel veroordeelde met algemene stemmen; ook Janmaat stemde tegen!¹²⁵ Janmaat besteedde in zijn autobiografie geen aandacht aan het Kamerdebat over Boekel, toch zijn eerste en enige interpellatie. In andere gevallen claimde hij graag zijn (vermeende) successen in de Kamer. Aangenomen mag worden dat het debat niet is verlopen zoals hij dat graag had gezien; hij kreeg veel kritiek te verwerken, waar hij wellicht op enige sympathie had gerekend.

Kedichem (maart 1986) kwam niet aan de orde in de Kamer. Wel keurden de meeste politieke partijen deze actie van de antifascisten volstrekt af. CDA-voorzitter Bukman noemde het een 'ernstige aantasting van de democratie. Het kan en mag niet in Nederland voorkomen dat we met dergelijke uitwassen geconfronteerd worden.' Ook de PvdA kantte zich scherp tegen de actie: 'Wat je ook van de Centrumpartij denkt, je moet het niet gaan zoeken in dergelijke uitwassen om deze partij te bestrijden, daar zijn echt betere en democratischer methoden voor.'¹²⁶ CPN-fractievoorzitter Ina Brouwer keurde de bij de actie gebruikte middelen af: 'Wie het gevecht tegen racisme serieus neemt, stelt hoge eisen aan de middelen die men daarvoor gebruikt. Een aantal mensen heeft dat kennelijk niet willen zien en heeft daarmee de strijd tegen racisme een slechte dienst bewezen.'¹²⁷ Alleen het PSP-Kamerlid Willems zei dat de oorzaak van het geweld in het bestaan van de CP zelf lag.¹²⁸ Janmaat had in de media aangekondigd dat hij in het kostuum dat hij op 29 maart had gedragen, en dat onder het bloed zat, van Wil Schuurman, vragen zou gaan stellen in de Tweede Kamer¹²⁹, maar een dergelijk dramatisch optreden liet hij toch maar achterwege. Kennelijk zag hij daar na het echec van zijn interpellatie over Boekel geen heil in.

Media

De kranten schreven in het algemeen afkeurend over de CP, maar gebruikmaken van geweld om die partij te bestrijden was een brug te ver. Na Almere (januari 1984) schreef de *Haagsche Courant* in een commentaar dat er bij de bestrijding van de CP voor moest worden gewaakt dat niet de methoden werden toegepast die de grondslagen aantastten van een vrije, open maatschappij.¹³⁰ En zelfs *De Waarheid* was – met alle begrip voor de emoties van de actievoerders – tegen deze actie, die zoals de krant schreef, het beleid van alle democratische partijen in Almere om het racisme op een waardige en vreedzame manier te bestrijden, doorkruiste.¹³¹ Na de actie in café de Blokhut (februari 1984) in Rotterdam had *De Groene Amsterdammer* twijfels bij deze actie, maar toonde ook enig begrip, met name omdat de democratische rechtsstaat te veel aarzelde ‘om de basiswaarden van de democratie – met politieke en juridische middelen – te beschermen tegen de agitatie van de racisten’.¹³² Na Boekel (mei 1984) was er veel aandacht in de media; de meeste landelijke dagbladen schreven over het congres en de daarop volgende rellen.¹³³ In een hoofdredactioneel commentaar kwam het *Algemeen Dagblad* tot de conclusie dat de actie van de antifascisten ‘[p]ropaganda voor de CP’ was en betreurde het vooral dat zij tegen de CP middelen gebruikten ‘die een fascistisch karakter hebben’.¹³⁴

Ook na Kedichem (maart 1986) was de schrijvende pers zeer negatief over het gebruikte geweld. In een commentaar met de veelzeggende kop ‘Zwakzinnig gedrag’ schreef *Het Parool* dat een dergelijke actie contraproductief was: ‘Wat bedoeld was als manifestatie tegen de Centruumpartij ontaardde in een trieste demonstratie ten gunste van deze stroming. De “brandstichting van Kedichem” dient daarom dubbel veroordeeld te worden: als strijdig met onze rechtspleging en als zwakzinnig politiek gedrag.’¹³⁵ *De Telegraaf* vond de CP een uiterst verwerpelijke politieke beweging en begreep dat bij demonstraties tegen die partij de emoties hoog konden oplopen; maar dat kon in de ogen van de krant nooit een rechtvaardiging zijn voor het gebruik van geweld, temeer niet ‘omdat men zich dan bedient van op haat en onverdraagzaamheid gebaseerde terreuracties,

die men juist vreest van de Centruumpartij, en waarom men – terecht – deze partij wil bestrijden'.¹³⁶ Veel aandacht ging in de pers ook uit naar de behandeling van de 72 arrestanten. *De Waarheid* schreef dat advocaten de willekeur van de arrestaties hekelden¹³⁷ en was er verontwaardigd over dat tien dagen na de gebeurtenissen nog vijf actievoerders werden vastgehouden, nota bene op basis van getuigenverklaringen van 'fascisten', leden van de CP en CD dus.¹³⁸ *De Groene Amsterdammer* probeerde Kedichem in een breder kader te plaatsen en stelde de vraag hoe legitiem het is om geweld te gebruiken tegen politieke tegenstanders. Het blad legde zijn oor te luisteren bij '[e]en klein circuit van wilde taal uitslaande lieden uit de Amsterdamse kraakbeweging' en schrok van de geweldsverheerlijking; zij hadden 'het gebruik van geweld uitgeroepen tot het enige nog resterende middel om het fascisme een halt toe te roepen'. Het gevaar van een Nederlandse variant van de 'Duitse Herfst' (het RAF-terrorisme van de jaren zeventig) leek op de loer te liggen, aldus *De Groene*.¹³⁹

Antifascisten

De gevestigde antifascistische organisaties waren zeer gekant tegen de CP, maar wezen geweld tegen die partij af. Zo nam de Anne Frank Stichting in 1982 afstand van de actie bij Hotel Krasnapolsky. Woordvoerder Joke Kniesmeijer stelde dat geweld geen geschikt actiemiddel was in de strijd tegen racisme en fascisme: 'Dan dreigt de strijd tegen de CP in een isolement te raken.'¹⁴⁰ In de loop van 1984 maakte de Anne Frank Stichting zich steeds meer zorgen over het geweld bij anti-CP-acties. Na de rellen in Almere (januari 1984) en in Boekel (mei 1984) nam de stichting, principieel tegen geweld, afstand van het gewelddadig optreden van radicale antifascisten. Zij vreesde dat de discussie nu vooral zou gaan over de gepastheid van dat geweld in plaats van over de CP en was bang dat het antifascisme in een isolement zou geraken.¹⁴¹ In augustus 1984 schreef Joke Kniesmeijer nog eens dat geweld bij de bestrijding van de CP uit den boze was; dat speelde die partij alleen maar in de kaart. Ze was niet alleen op grond van praktische motieven maar ook principieel

tegen het gebruik van geweld door radicale antifascisten: 'Het recht in eigen hand nemen [...] is in onze rechtsstaat niet toelaatbaar.'¹⁴² Na Kedichem (maart 1986) nam de stichting, met andere organisaties zoals het Samenwerkend Verzet, wederom op scherpe wijze afstand van het geweld: 'Antiracistische en antifascistische groepen moeten bij hun optreden juist verschillen van de organisaties die zij bestrijden. Anders profiteren alleen de laatste organisaties ervan.'¹⁴³ De Anne Frank Stichting probeerde steeds de hele samenleving achter de strijd tegen extreem-rechts, waaronder de CP, te krijgen.¹⁴⁴ Geweld door radicale antifascisten verstoorde dat streven.

In de jaren tachtig was vooral het Amsterdamse krakersblad *Bluf!* het medium waarin de kraak- en de antifascistische beweging discussieerden over hun acties. Na elke actie tegen de CP nam de kritiek op het geweld en op de rol van een kleine groep radicalen toe.

Naar aanleiding van de actie bij Hotel Krasnapolsky (december 1982) ontstond er in *Bluf!* een uitvoerige discussie. De verontwaardiging over het politieoptreden was groot, maar er was ook kritiek op de door de antifascisten gehanteerde strategie, of eigenlijk op het ontbreken daarvan.¹⁴⁵ Na Almere (januari 1984) keurden antifascismecomités de rellen af. Het comité 'Almere weet wel beter', dat nota bene in Amsterdam een oproep had laten verspreiden om in Almere te komen demonstreren, was achteraf niet zo blij met deze 'hulp'. In *Bluf!* reageerde men verontwaardigd op alle kritiek van de media en van andere antifascisten. 'Actie moet,' schreef een activist; hij wees de parlementaire democratie niet af, maar '[e]r moet meer gebeuren dan het vastklampen aan de democratie, omdat deze anders zichzelf om zeep helpt'.¹⁴⁶ Andere activisten schreven: 'We moeten tijdig en hard optreden tegen het fascisme. De kranten zijn bang voor knokpartijen op straat. Maar die zijn er al lang. Al jarenlang zijn rechtse knokploegen actief. En dan mogen wij een paar leden van de Centruumpartij niet eens een klap geven.'¹⁴⁷

Na Boekel (mei 1984) was er in de antifascistische bladen naast bijval ook kritiek op de gevoerde strategie en het vele geweld. In het Nijmeegse blad *Astvalt* schreef iemand dat zij de actie toejuichte.¹⁴⁸

Verdere bijval was er in *AFdruk*; in een artikel met de veelzeggende titel 'Geweld noodzaak' schreven drie Amsterdamse antifascisten dat 'je tegen het fascisme machteloos bent, als je afziet van het middel geweld'.¹⁴⁹ In *Bluf!* was er kritiek; de scherpste kwam van Marlein¹⁵⁰, een activiste uit Den Bosch die bij de Boekel-actie fungeerde als woordvoerster voor de Bossche antifascisten. Zij verzette zich met name tegen het machogedrag aan antifascistische kant, de grootstedelijke arrogantie van een klein aantal Amsterdammers en het 'primitieve' idee dat je maatschappelijke problemen met geweld kunt oplossen. Zij keurde het gebruik van geweld af, 'tenminste in de Nederlandse situatie van nu'; dat speelde de cp alleen maar in de kaart. Zij stelde voor de antifascistische strijd op een andere manier te gaan voeren, met scholings- en vormingsactiviteiten en met parlementair-politieke initiatieven: 'Ik denk dat we er niet aan ontkomen om ze met open vizier in de openbaarheid te bestrijden met argumenten. Dat is een bijzonder vervelende klus, waarbij ons het bloed onder de nagels vandaan gehaald zal worden, een klus ook waar je niet de "held" bij kunt zijn, maar er zit naar mijn idee niet veel anders op. Doodzwijgen kan niet, met geweld het zwijgen opleggen mag (van mij) niet, het verbieden van de cp geeft misschien even wat adem, maar vormt uiteindelijk ook geen oplossing zolang de wortels van racisme en fascisme onaangetast blijven.'¹⁵¹

De *Bluf!*-redactie nam in een soort hoofdredactioneel commentaar scherp afstand van deze kritiek en maakte daarbij een opmerkelijk onderscheid tussen 'goed' en 'fout' geweld. Het blad schreef dat '[o]ns geweld [...] wezenlijk anders [was] dan het geniepige Cp-geweld', omdat antifascisten geweld openlijk gebruikten en dat ook ter discussie stelden. Verder wilde *Bluf!* niet de discussie dat 'wij op fascistten zouden lijken omdat ook wij gebruik maken van geweld'. Nederland moest voor de fascistten onveilig worden. Het blad wilde samenwerking en actiemethoden verbeteren om met nog meer mensen op nog meer plaatsen de fascistten aan te kunnen vallen.¹⁵²

Na de actie in Kedichem zwol de kritiek nog verder aan. De aflevering van *Bluf!* van 3 april 1986 stond er vol mee. Uit Utrecht kwam kritiek op de slechte voorbereiding en de overheersende rol van de

Amsterdammers: 'Uiteindelijk blijken er dus 150 van die rampenstampers uit Amsterdam voor je deur te staan, en hebben wij, met ons 40-en uit Utrecht, geen zak te vertellen.' Men had het gevoel te zijn gebruikt. Ene Geert uitte harde kritiek op de groep radicalen: 'Mensen die over de ruggen van anderen terroristje aan het spelen zijn, mogen van mij worden afgebrand.' Joost K. geloofde niet dat alleen door geweld het racisme kon worden bestreden. 'Geweld is nu eenmaal heel effectief,' schreef hij, maar geweld had ook zijn weerslag op de antiracistische beweging: 'Zij wordt er machtelozer en verdeeld van.' Pepe merkte op dat grote acties en vergaderingen steeds meer werden gedomineerd door een klein groepje mensen die weigerden na te denken over de gevolgen van hun daden en 'alleen maar achter hun eigen kick aan rennen'. Het antifascismecomité uit Utrecht hekelde de slechte voorbereiding, waarvan het gevolg was 'dat een kleine groep de actie op een rampzalige manier heeft bepaald. De rest is gewoon voor spek en bonen meegegaan.' Het ging alleen maar om de confrontatie met de CP: 'Er liepen mensen rond die zich gewapend hadden alsof ze in hun eentje een einde wilden maken aan dat CP-kongres.' Het Utrechtse comité kwam tot de conclusie dat er zeer onzorgvuldig met geweld was omgegaan.¹⁵³ In een volgend *Bluf!*-nummer schreven twee activisten uit Nijmegen dat er minder geweld gebruikt moest worden; ze waren niet tegen geweld, maar Kedichem was blind geweld. Ze voegden daar nog aan toe: 'Waarschijnlijk vinden fascistten het zo erg niet om met ons in een soort geweldsspiraal terecht te komen, tenslotte zijn dat voor hun normale omgangsvormen. Maar wij vinden het wel heel erg als het zo gaat.'¹⁵⁴ Toch een opmerkelijk geluid na al het antifascistische geweld in Almere, Rotterdam, Boekel en Kedichem! In de *Nieuwe Revu* moest een woordvoerder van een groepje gematigde antifascisten toegeven dat de verdeeldheid binnen de antifascistische beweging groot was. Radicale antifascisten uit de Staatsliedenbuurt stonden heel harde acties voor; zij waren volgens hem ook verantwoordelijk voor het geweld in Kedichem. Andere antifascismecomités betreurden de gewonden en de brand in het hotel.¹⁵⁵

De strategie van de radicale antifascisten was om hun tegenstanders, waaronder de CP, te intimideren en schrik aan te jagen: 'de strategie van de angst'. Het ging niet om de vraag óf er geweld zou moeten worden gebruikt, hooguit over hoeveél. Volgens de radicalen legitimeerde het racistische karakter van de CP alles wat partijvorming kon tegengaan, ook intimidatie en het zaaien van angst. De mogelijke schade aan het imago van de antifascistische beweging achtten ze van minder belang.¹⁵⁶ In de praktijk ging het bij antifascistische acties veelal om een massale demonstratie, waarbij een kleine groep gehelmde en bewapende radicalen hard en gewelddadig optrad en de grote massa van demonstranten er voor spek en bonen – als 'actie-vee' – bijstond.¹⁵⁷ De actie in café de Blokhut (februari 1984) had een wat ander karakter; toen ging het om een hit-and-runactie van een klein groepje activisten.

Over het gebruik van geweld werd in het begin van de jaren tachtig binnen de antifascistische beweging voortdurend gediscussieerd. *AFdruk* ging in mei 1984 in op het thema 'direkte actie' – bedoeld werd: geweld – tegen de CP. Harde acties vond men noodzakelijk, omdat minder harde acties – zoals het blokkeren van zalen, tegengaan van folderacties, voorkomen dat mensen hun handtekening plaatsen op kandidatenlijsten – niet hielpen. Men noemde vier argumenten voor harde acties. Het eerste was dat de CP het racisme legitimeerde en aanwakkerde. Door actie te voeren werd partijvorming belemmerd. Fysieke confrontatie hoorde daar ook bij; dat intimideerde de CP'ers: 'Angst als middel om kadervorming tegen te gaan.' Het tweede was dat buitenlanders werden bedreigd. CP'ers moesten worden geïntimideerd om ze op die manier te laten afzien van geweld tegen 'zwarten'. Het derde was dat hardere acties nodig waren omdat men de houding van de politieke partijen en van Justitie te slap vond. En het vierde argument was dat er 'iets' moest worden gedaan; velen voelden zich thuis in een politieke cultuur waarin de nadruk lag op actief optreden.¹⁵⁸ In de jaren zeventig en tachtig speelde geweld voor veel activisten een instrumentele rol in de strijd voor een betere wereld. Op weg naar het hoge doel, een nieuwe samenleving vrij van fascist en racisten, was veel geoor-

loofd, ook geweld. Opmerkelijk was dat activisten die niet in geweld geloofden toch weinig of geen afstand van de radicale en gewelddadige vleugel namen. Er was een gemeenschappelijk doel en vanwege dat hoge gemeenschappelijke doel wilden ze hun strijdmakkers niet zo snel afvallen.¹⁵⁹

Uiteindelijk zorgde het geweld voor een scheiding der geesten. Nadat Janmaat in de Tweede Kamer was gekomen, vroegen de antifascismecomités zich af of hun acties wel voldoende effect hadden gesorteerd.¹⁶⁰ Tijdens een landelijke vergadering begin november 1982 vielen de comités uiteen in een grote meerderheid, die wilde blijven demonstreren tegen de cp, en een minderheid, die tegen de cp wilde vechten.¹⁶¹ Dit was het begin van de splitsing binnen de antifascistische beweging tussen een relatief gematigde en een radicale groep. De kloof tussen beide groepen zou in de loop van de tijd alleen maar groter worden. Kedichem fungeerde als de voornaamste splijtzwam in de 'beweging'. 'Softies' als Victor Luchteling (een pseudoniem van activist Willem Deetman) haakten toen af: 'Ik voelde mij plotseling deel uitmaken van een bende hooligans.' 'De actievoerders in Kedichem gedroegen zich als een losgeslagen horde,' aldus twee leden van de harde kern in een terugblik tien jaar later in *de Volkskrant*.¹⁶² Anderen waren minder onder de indruk: 'Wij waren tegen de Centruumpartij, we wilden ze tegenhouden.' De brand en het been van mevrouw Schuurman, dat 'was gewoon een lullige samenloop van omstandigheden'.¹⁶³

Gewelddadige acties van antifascisten waren ook tegen individuele cp'ers of cd'ers gericht, op het niveau van de lokale politiek vaker dan op landelijk niveau. Eerst enkele voorbeelden op landelijk niveau. Half mei 1984, enkele dagen na Boekel, ketenden een achttal mensen W.J. Bruyn, voorzitter van het Wetenschappelijk Bureau van de cp, voor zijn woning in Amsterdam vast aan een blok beton met naast hem een bordje met daarop 'Racist'. De brandweer moest hem loszagen. In een pamflet van een groep 'Amsterdammers tegen racisme' stond: 'We zullen blijven beletten dat cp'ers en andere racisten zich vrij kunnen uitspreken, vergaderen, publiceren, enzo-

voorts.¹⁶⁴ Daarnaast zijn er twee voorbeelden van acties tegen Janmaat, die wellicht door antifascisten zijn uitgevoerd, maar waarschijnlijk spontane individuele acties waren. Eind december 1982 werd Janmaat in Den Haag 's nachts op straat van zijn fiets getrokken toen hij voor een stoplicht stond te wachten. Hij kreeg een kopstoot en een klap op zijn oog, waarna zijn belagers ervandoor gingen. Na behandeling in een ziekenhuis kon hij weer naar huis.¹⁶⁵ Het tweede voorbeeld is uit 1994: Janmaat zat op een terras in Schoonhoven toen iemand een dakpan naar zijn hoofd gooide. Hij deed geen aangifte, omdat hij er beducht voor was dat er na zo'n voorval nog minder mensen actief voor zijn partij wilden worden.¹⁶⁶ Volgens Jack van Lieshout was er in de antifascistische beweging over de inzet van alle mogelijke geweld gesproken, ook over een aanslag op Janmaat. Die heeft niet plaatsgevonden, omdat die volgens Van Lieshout niet het gewenste effect zou hebben gehad.¹⁶⁷ Op het niveau van de lokale politiek vonden er veel vaker acties plaats tegen mensen die actief waren voor de CP of CD. Eén voorbeeld uit vele. Het Leidse CD-gemeenteraadslid A. ter Haar nam in april 1994 enkele uren na zijn installatie alweer afscheid van de raad. In de weken daarvoor waren zijn ruiten drie keer ingegooid; daarnaast waren er bedreigingen geuit aan het adres van zijn vrouw en kind.¹⁶⁸

(Contra-)acties van de CP en CD

Het was voor de CP en CD, zoals voor elke politieke partij, cruciaal om zich te laten zien en horen, om vergaderingen te kunnen houden, om te kunnen demonstreren. Antifascisten probeerden hen daarbij met (bijna) alle middelen te dwarsbomen. Hoe reageerden de CP en CD? Het initiatief 'op straat' lag in het algemeen bij de antifascisten; die 'joegen' op de CP en CD, niet of nauwelijks andersom. De BVD constateerde in 1994 dat de CD een krachtmeting met de antifascisten uit de weg probeerde te gaan.¹⁶⁹ Dat gold waarschijnlijk eerder ook voor de CP. Antifascisten hadden het vaak over CP- of CD-knokploegen die bij vergaderingen of congressen aanwe-

zig zouden zijn, maar de vraag is of die knokploegen eigenlijk wel bestonden. De enige voorbeelden van bijeenkomsten waar cp'ers of cd'ers zich verweerden tegen agressie van de antifascisten waren Boekel (mei 1984) en hotel Slotania (Amsterdam, november 1992).

De cp hield na 1980 geen openbare vergaderingen meer; antifascisten verstoorden die toch maar. Besloten vergaderingen werden ook wel eens verstoord, maar konden in veel gevallen gewoon doorgang vinden.¹⁷⁰ De cp gebruikte daarbij diverse misleidingstactieken: een zaal huren onder een andere naam en het boeken van meerdere locaties. Na de terugkeer van Janmaat in de Tweede Kamer in 1989 en nadat in 1990 een flink aantal cd'ers in de gemeenteraden verkozen waren, kwam er ook vergaderruimte beschikbaar in het Kamergebouw en in de gemeentehuizen. Kadercursussen en een deel van het cd-congres van 1991 vonden plaats in het Kamergebouw, 'omdat zalen buiten het gebouw aan verstoringen bloot staan als het om de cd gaat'. Maar soms kon een congres ongehinderd buiten het Kamergebouw plaatsvinden, zoals dat van 1992.¹⁷¹

Enkele malen probeerde de cd demonstraties te organiseren. Als dat gebeurde kondigde de antifascistische beweging standaard een tegendemonstratie aan, waarna de burgemeester uit vrees voor een verstoring van de openbare orde de cd-demonstratie verbood. Uit enkele voorbeelden hieronder blijkt dat dit jarenlang de praktijk was.

De cd wilde op 19 september 1987 in Haarlem gaan demonstreren. De landelijke initiatiefgroep 'Geen fascisten op de straat' organiseerde daarop een tegenbetoging, waarmee die duidelijk wilde maken dat 'een partij met een duidelijk racisties karakter' niet welkom was.¹⁷² De burgemeester van Haarlem verbood vervolgens de cd-demonstratie, omdat de kans groot was dat die tot ernstige onregeligheden zou leiden.¹⁷³ En zo verging het ook de cd-demonstratie die was aangekondigd voor 26 september 1987 in Den Haag. De burgemeester verbood die omdat ordeverstoringen werden verwacht; er zouden activisten uit het hele land naar Den Haag komen, onder wie zo'n 300 man uit de Amsterdamse Staatsliedenbuurt.¹⁷⁴

Eind maart 1989 wilde de cd demonstreren in Kedichem om de

aanslag van 1986 te herdenken. Janmaat kondigde dit aan in een brief aan het gemeentebestuur van Leerdam. Antifascisten lieten daarop weten op die dag een tegendemonstratie te willen organiseren. Omdat grootscheepse wanordelijkheden werden verwacht besloot burgemeester Corporaal de cd-demonstratie te verbieden. De cd legde dit verbod voor aan de afdeling Rechtspraak van de Raad van State en beriep zich op het grondwettelijk recht op betoging. De burgemeester van zijn kant beriep zich op de nieuwe Wet openbare manifestaties.¹⁷⁵ Volgens deze wet mocht een manifestatie alleen worden verboden als het niet anders kon, bijvoorbeeld ter bestrijding en voorkoming van wanordelijkheden. De Raad van State was het eens met de burgemeester. De cd-demonstratie zou volgens de partij zelf duizenden mensen trekken en verder waren tegendemonstraties aangekondigd. Ook met veel extra inzet van politiemensen uit omliggende korpsen was dat, gelet op de te verwachten wanordelijkheden, niet in de hand te houden.¹⁷⁶

Een paar maanden later, begin juni 1989, wilde de cd in Rotterdam demonstreren, naar aanleiding van de moord op drie autochtone vrouwen door een allochtone man op het metrostation Zuidplein in Rotterdam. Burgemeester Peper van Rotterdam verbood de demonstratie. Er was 'op grote schaal' tot tegendemonstraties opgeroepen en de politie verwachtte 'dat door zeer veel anti-fascistische groeperingen gehoor wordt gegeven aan deze oproep waarbij een groot gedeelte met geweld zal trachten de demonstratie van [de cd] te verstoren'. Weer vocht de cd dit verbod aan bij de Raad van State en weer was die het eens met de burgemeester.¹⁷⁷ In dit geval was het de cd kennelijk vooral te doen om de publiciteit. Tijdens een cd-bestuursvergadering werd, zo blijkt uit een verslag van een bvd-informant, opgemerkt dat de demonstratie 'onder geen beding door zal gaan omdat men niet van plan [was] zich door een stel linkse rakkers in elkaar te laten slaan'. Maar het aankondigen van de demonstratie leverde de cd 'in ieder geval veel publiciteit op'.¹⁷⁸

Een paar jaar later leek er toch wat te gaan veranderen, vooral omdat de cp'86, de radicalere zusterpartij van de cd, zich tegen de preventieve demonstratieverboden begon te verzetten. Zij ging ge-

woon demonstreren, zonder toestemming aan te vragen of een verbod trotserend. Dat leidde tot gewelddadige confrontaties tussen demonstranten, tegendemonstranten en de politie. Het Crisis Onderzoek Team (cot) schreef in een advies uit 1995 dat de autoriteiten minder huiverig zouden moeten zijn voor het toestaan van demonstraties waar een vrees voor verstoring van de openbare orde bestond. Dat betekende ook dat de bestaande praktijk om extreem-rechtse demonstraties eerder te verbieden dan andere demonstraties heroverwogen zou moeten worden. Volgens het cot zouden de autoriteiten het moeten aandurven om onderscheid te maken tussen extreem-rechtse groepen die 'frontstage' net binnen de grenzen van het juridisch aanvaardbare bleven en zij die dat niet deden.¹⁷⁹ In oktober 1995 nam het landelijk beraad van korpsbeheerders het advies van het cot over.¹⁸⁰ En in april 1996, na de demonstraties in Zwolle van februari en Leerdam van maart 1996, die hieronder aan de orde komen, sprak het Genootschap van Burgemeesters af dat burgemeesters demonstraties van extreem-rechtse partijen vaker zouden toestaan. Wel onder stringente voorwaarden: men zou geen beledigende racistische uitspraken dulden; criteria werden echter niet vastgelegd. De meerderheid van het genootschap was van mening dat het op voorhand verbieden van een demonstratie van extreem-rechts, tot dan toe staande praktijk, in strijd was met de Grondwet.¹⁸¹ Ook het kabinet kwam begin juni 1996 met een standpunt over extreem-rechtse demonstraties. Het wilde vasthouden aan het principe van de betogingsvrijheid, zoals vastgelegd in de Grondwet. Discriminerende uitlatingen en dergelijke moesten worden vervolgd.¹⁸² In de praktijk veranderde er echter ondanks de goede voornemens niet zoveel; de meeste demonstraties van extreem-rechts werden na 1996 als vanouds preventief verboden.¹⁸³ Hierna enkele voorbeelden van demonstraties die wel konden doorgaan.

In de ochtend van zaterdag 24 februari 1996 demonstreerden de cd en cp'86 in Zwolle; ze protesteerden tegen het feit dat ze geen zaalruimte konden huren voor bijeenkomsten. Burgemeester Franssen had toestemming gegeven voor de demonstratie, omdat hij geen

gronden zag om de demonstratie te verbieden. Dat kon alleen als de openbare orde in gevaar zou komen en dat was in zijn ogen niet het geval. Eigenlijk had hij die toestemming tegen zijn zin verleend en vond hij dat burgemeesters in een 'wurgpositie' zaten. Die stonden onder druk om een betoging van extreem-rechts te verbieden, maar hadden daartoe niet de middelen. Hij hoopte op een fundamentele discussie over dit onderwerp.¹⁸⁴ De CD/CP'86-betoging trok ruim honderd demonstranten.¹⁸⁵ Die middag was er een door Anti-Fascistische Actie georganiseerde tegendemonstratie. Ruim duizend mensen protesteerden tegen extreem-rechts en het besluit van burgemeester Franssen; hij kreeg het verwijt extreem-rechts in de kaart te hebben gespeeld.¹⁸⁶ Tegen uitspraken van Janmaat en van enkele CP'86-voormannen stelde het Openbaar Ministerie vervolging in.¹⁸⁷

Op 29 maart 1996 deed CD – nu samen met CP'86 – weer een poging om een herdenkingsbijeenkomst te houden in Kedichem, maar ook nu verbood de burgemeester van Leerdam die uit vrees voor ordeverstoringen. Wel mochten de partijen een uurtje demonstreren in Leerdam en een paar uur later mochten antifascisten een tegendemonstratie houden. Voor Kedichem was die dag een noodverordening van kracht, wat inhield dat het dorp alleen nog toegankelijk was voor bewoners en mensen die in het dorp werkten.¹⁸⁸ De CD/CP'86-demonstratie trok zo'n zeventig mensen. Aan het eind kwam het tot een confrontatie met tegenstanders; de politie arresteerde twee antifascisten wegens mishandeling en openlijke geweldpleging.¹⁸⁹

Eind april 1996 verleende burgemeester Peper van Rotterdam zijn goedkeuring aan een demonstratie van de CD en CP'86 tegen de komst van een asielzoekerscentrum in het Zuiderparkhotel. Zijn woordvoerder lichtte toe dat 'Peper [...] democratie domweg geen systeem [vond] voor bange mensen'. Diezelfde Peper had overigens in 1989 nog een CD-demonstratie in Rotterdam verboden. Aan de demonstratie en aan de door antifascistische groeperingen aangekondigde tegendemonstratie werden strikte voorwaarden gesteld. Op de afgesproken dag en plaats waren er echter geen CD- en CP'86-demonstranten te zien. Enkele demonstranten werden aan-

gehouden, toen zij op een andere dan afgesproken plek in Rotterdam demonstreerden. Ook de tegendemonstratie trok geen mensen.¹⁹⁰

De cp en later de cd probeerden zo nu en dan hun tegenstanders terug te pesten; dit ging soms gepaard met het uiten van nauwverholen dreigementen. In een interview in *Nieuwe Revu* uit 2001 gaf Janmaat een kenmerkend voorbeeld, waarbij hij en passant probeerde de door hem gehate Anne Frank Stichting te beschuldigen van betrokkenheid bij harde acties tegen de cp. Op een dag in 1983 had de cp in Utrecht in een zalencentrum in Hoog Catharijne een daar aangekondigde vergadering uitgezocht, toevallig van een christelijke zangvereniging. Vervolgens had men snel een agendaatje getikt met 'de cp vergadert vanavond in Hoog Catharijne; schuilnaam: de betrokken zangvereniging'. Een kopietje ging naar de Anne Frank Stichting. Die avond zaten enkele cp'ers tegenover het zaaltje te wachten op de komende gebeurtenissen. Janmaat: 'Komt me daar een bus met schorem. [...] Echt van die linkse krakerstypes.' Die avond van de zangvereniging ging niet door.¹⁹¹ Een tweede voorbeeld: toen na de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 in het hele land vele cd-raadsleden werden bedreigd, had men daar iets op gevonden: 'Een aankomende fractievoorzitter van een stad in het zuiden des lands belt de toekomstige fractievoorzitter van Groen Links, een bom-moedertje. Hij deelt haar kort maar bondig mee dat zij haar achterban tot de orde roept, want alles wat bij hem gebeurt, zal haar ook overkomen. Die aanpak helpt. Hij heeft geen last meer. Ook in Noord Holland wordt die politieke benadering met succes toegepast.'¹⁹² Een laatste voorbeeld: Janmaat had na de verkiezingen van 1998 een brief gestuurd aan mensen die de kandidatenlijst van de PvdA hadden getekend. Omdat hij de hoop uitsprak dat geweld zou uitblijven werd de brief door velen als een bedreiging opgevat.¹⁹³

De cd probeerde via de Stichting Schadevergoeding mevrouw W.B. Schuurman (opgericht in 1987) de gemeente Leerdam, de gemeente Amsterdam, de Anne Frank Stichting en de Staat der Nederlanden aansprakelijk te stellen voor de door Wil Schuurman in

Kedichem geleden schade; de stichting eiste twee miljoen gulden en een schadevergoeding. De dagvaarding is interessant, omdat daaruit is af te leiden wie volgens de CD aansprakelijk waren voor de gebeurtenissen in Kedichem. Dat was in de eerste plaats de gemeente Leerdam. Burgemeester en politie wisten van de CP/CD-vergadering; er was onvoldoende inzet van de politie, terwijl zij moeilijkheden hadden kunnen verwachten. In de tweede plaats de gemeente Amsterdam. De activisten bij Kedichem waren voor een deel afkomstig uit de Amsterdamse kraakbeweging, vooral uit de Staatsliedenbuurt. Het stadsbestuur en de politie van Amsterdam hadden nagelaten daar orde op zaken te stellen. De lokale Amsterdamse zender Radio Stad zou eind maart 1986 hebben opgeroepen tot acties tegen de CD. Omdat deze zender werd gesubsidieerd door de gemeente Amsterdam – dan wel door de Nederlandse overheid – was die aansprakelijk. In de derde plaats de Anne Frank Stichting. Die zou uitgever zijn van het blad *AFdruk* dat opriep tot ‘geweld en terreur’ tegen de CD.¹⁹⁴ En in de vierde plaats de Nederlandse overheid. Die subsidieerde de Anne Frank Stichting en was daardoor aansprakelijk voor haar activiteiten. De overheid was ook aansprakelijk voor de BVD. Die was op de hoogte van de CP/CD-vergadering en van het voornemen die te gaan verstoren, maar had de gemeente Leerdam niet gewaarschuwd.¹⁹⁵ De Rechtbank Dordrecht wees in een vonnis van 4 april 1990 de vorderingen af. De stichting ging daarop in hoger beroep bij het Gerechtshof Den Haag. Pas half juni 2004 deed het Hof een definitieve uitspraak in deze zaak en wees alle eisen van de stichting af.¹⁹⁶

Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat de CP en CD als partij betrokken waren bij geweld tegen politieke tegenstanders dan wel tegen anderen. De BVD had vastgesteld dat extreem-rechtse groeperingen niet als organisatie betrokken waren bij racistisch geweld. Het geweld kon niet worden toegerekend aan een organisatie maar aan personen die op enigerlei wijze deel uitmaakten van of betrokken waren bij een organisatie. Dat gold ook voor de CP en CD.¹⁹⁷

Tot besluit

Bij de bestrijding van de CP en CD door de antifascisten werd in toenemende mate geweld gebruikt. In de jaren na 1945 kwam politiek geweld relatief weinig voor in Nederland, ondanks enkele terroristische acties in de jaren zeventig van Molukkers en het Japanse Rode Leger, waarbij ook dodelijke slachtoffers vielen. Dat veranderde in de jaren tachtig, toen krakers, antifascisten, antimilitaristen en anti-imperialisten radicaliseerden en de confrontatie zochten. Politiek geweld kwam toen vaker voor en veranderde van karakter. Het reikte van georganiseerd straatgeweld – zoals de krakersrellen in Amsterdam en elders – via geweld tegen ‘fascisten’ en aanslagen op Shell-benzinestations tot brandstichtingen in Makro-vestigingen en bomaanslagen van de radicale actiegroep RARA. De politicooloog Hoogerwerf telde in de jaren tachtig in Nederland bijna 400 politiek gemotiveerde gewelddaden die voor ongeveer tweederde uit linkse hoek en voor ongeveer eenderde uit rechtse hoek kwamen. Na het eind van de jaren tachtig nam de aantrekkingskracht van de extreem-linkse ideologie sterk af en in het verlengde daarvan verminderde ook het geweld.¹⁹⁸

De antifascisten (in engere zin) bestonden uit een relatief gemaatigde meerderheid en een radicale minderheid. Zij hadden hun wortels in de kraakbeweging die eind jaren zeventig, begin jaren tachtig was geradicaliseerd en verbreed. Het radicaliserende deel van de kraakbeweging ging zijn verzet zien als verzet tegen ‘de staat’ of ‘het systeem’ en dat ging gepaard met een toenemend gebruik van geweld. Veel radicale activisten zagen de samenleving als structureel gewelddadig en daar mocht je je tegen verdedigen. Verder werd er niet meer alleen actiegevoerd tegen woningnood, maar ook tegen fascisme, kernenergie en militarisme. De CP en CD stonden voor veel mensen in Nederland, en zeker voor de antifascisten, voor ‘het kwaad’, voor alles waar ze een afkeer van hadden. Daarnaast speelde waarschijnlijk ook het trauma van de Tweede Wereldoorlog een rol: ‘Misschien is dat wel wat de “antifascisten” diep in hun hart willen bewijzen: dat zij veertig jaar na dato de gemiste

oorlog alsnog meemaken, “goed” zijn en in het verzet zitten.”¹⁹⁹

Voor al in de eerste helft van de jaren tachtig demonstreerden antifascisten tegen de CP en CD en verhinderden of verstoorden hun vergaderingen. Daarbij werd steeds meer geweld gebruikt. De wijze waarop die acties verliepen was vaak hetzelfde. Bij een vergadering van de CP of CD demonstreerde een grote groep activisten, terwijl een kleine radicale voorhoede voor het geweld zorgde. Zo ging het in Amsterdam, Almere, Boekel en Kedichem. Een uitzondering was de actie in café de Blokhut in Rotterdam; dat was een hit-and-runactie uitgevoerd door een kleine groep activisten. Die laatste actievorm paste wellicht beter bij de radicale activisten, maar die opereerden kennelijk liever onder de dekking van een grote groep demonstranten – het ‘actieveen’. De spanningen tussen de relatief gematigden en de radicalen die daar het gevolg van waren, hebben zeker bijgedragen aan het in elkaar zakken van de antifascistische beweging na Kedichem. In het begin van de jaren negentig werd, om de antifascistische strijd nieuw leven in te blazen, Anti-Fascistische Aktie opgericht. Het aantal acties was in die jaren veel lager dan in de jaren tachtig. De meest gebruikte tactiek van Anti-Fascistische Aktie was het dreigen met een antifascistische tegendemonstratie bij de aankondiging van een vergadering of demonstratie van de CD. De impliciete dreiging met geweld die hiermee gepaard ging zorgde ervoor dat in de jaren negentig burgemeesters de meeste manifestaties van die partij met een beroep op de openbare orde verboden.

In het politieoptreden bij antifascistische acties is niet veel lijn te ontdekken; de ene keer trad de politie zeer terughoudend op, een andere keer juist vrij hard. In het algemeen had het beëindigen van de verstoring van de openbare orde prioriteit. De Leerdamse politie heeft niet adequaat geopereerd in de aanloop naar de CP/CD-vergadering in Kedichem. Er was bij de BVD niet naar de risico's voor die bijeenkomst geïnformeerd, terwijl daar wel opdracht toe was gegeven. En die dienst wist dat antifascisten harde acties van plan waren, maar alleen niet waar. Er was slechts één rechtszaak, na Kedichem. Zes activisten zijn toen tot een gevangenisstraf veroordeeld.

Opvallend was het harde requisitoir van de officier van justitie. Hij hekelde het schenden van het recht tot vergadering, een recht ook van de CP en CD. Daarnaast vond hij dat aan de spiraal van geweld bij antifascistische acties een einde moest worden gemaakt.

De – landelijke en gemeentelijke – overheid heeft zich niet bijzonder ingespannen om de uitoefening van het recht tot vergadering en tot demonstratie voor de CP en CD mogelijk te maken.²⁰⁰ Uiteraard onderschreven de ministers van Justitie en van Binnenlandse Zaken het vergaderrecht van die partijen; dat was immers vastgelegd in de Grondwet. Maar vervolgens verwezen zij voor concrete maatregelen naar de betrokken burgemeester. Die had het voortouw omdat het over de lokale openbare orde ging, maar iets meer druk vanuit Den Haag zou niet hebben misstaan. Een ander punt was het demonstratierecht van de CD. Demonstraties van die partij werden in bijna alle gevallen door burgemeesters preventief verboden. Zij beriepen zich daarbij op overmacht; men vreesde voor ordeverstoringen omdat antifascisten tegendemonstraties hadden aangekondigd, wat zij standaard deden. Burgemeester Franssen van Zwolle was – weliswaar contrecœur – een uitzondering; die besloot in 1996 een CD/CP'86-demonstratie niet te verbieden, omdat hij geen gronden zag voor een verbod. De politicoloog Mudde merkte in een opiniestuk op dat extreem-rechtse demonstraties eerder werden verboden dan andere manifestaties. Hij verwees naar voetbalwedstrijden die ook ordeverstoringen met zich mee konden brengen en toch niet werden verboden; integendeel, men zette juist extra politie in om te zorgen dat zo'n wedstrijd door kon gaan.²⁰¹

De meest gebruikte strategie van de antifascisten tegen de CP en CD was 'actie', door het beletten en het – ook met geweld – verstoren van vergaderingen en demonstraties. Die partijen probeerden zich hiertegen te verweren door niet meer in het openbaar te vergaderen, door zelf demonstraties te organiseren, door rechtszaken aan te spannen en door zo nu en dan terug te pesten. De meest gebruikte (contra)strategieën waren 'terugtrekken' en 'actie'.

Het geweld van de antifascisten had een negatief effect op de CP

en CD. De CP deed nogal stoer over de verstoring van haar vergaderingen en dacht hier veel publiciteit uit te halen: 'Alles goed voor verdere bekendmaking van naam en doelstellingen.'²⁰² En na Boekel: 'Dit moeten die comités vooral blijven doen, ze maken van ons de underdog en versterken de eenheid in de partij. Prima dus!'²⁰³ Het effect van het geweld tegen de CP en CD was echter groot. Na Kedichem was het zeer moeilijk voor de partij om aan leden, laat staan kader, te komen. Terugkijkend zei Mart Giesen, voormalig partijsecretaris van de CP: 'Na Kedichem durfden gewone mensen geen lid meer te worden, er was dermate veel geweld gebruikt tegen ons dat je je wel tien keer bedacht om nog actief te worden.' Na Kedichem trok de CD vrijwel alleen nog mensen aan die niets te verliezen hadden. Vierling, voormalig fractiemedewerker van de CP en CD, zei dat de gewone burgers afhaakten, omdat om de partij nu de 'geur van geweld' hing.²⁰⁴

Het geweldgebruik had ook een negatief effect op de antifascisten zelf. Er was binnen de beweging steeds meer kritiek op het vele geweld, er was steeds minder bijval. De ingebakken tegenstellingen tussen de relatief gematigden en de radicalen namen steeds verder toe en waren uiteindelijk niet meer te beheersen. Na Kedichem zakten de antifascistische beweging in elkaar en waren er weinig acties meer tegen de CP en CD.

‘Goed’ tegen ‘fout’?

Conclusies

Dit boek ging over de manier waarop in de jaren tachtig en negentig de CP en CD werden bestreden. In de Inleiding is aangegeven dat daarbij de volgende vragen aan de orde zouden komen: (1) Hoe werd met de CP en CD omgegaan en hoe werden ze bestreden; wat was de aard van die bestrijding? (2) Hoe probeerden de CP en CD de eigen standpunten voor het voetlicht te brengen en zich tegen de bestrijding te verweren? En tot slot: (3) Hoe kan de bestrijding van de CP en CD worden geduid? In de voorgaande hoofdstukken is per arena ingegaan op de bestrijding van de CP en CD en op de wijze waarop die partijen die bestrijding probeerde te pareren. In dit slot-hoofdstuk wordt op basis van de resultaten van de voorgaande hoofdstukken de vraag beantwoord hoe de bestrijding van de CP en CD kan worden geduid. Om dit te kunnen doen zal eerst worden ingegaan op de typering van extreem-rechtse en radicaal-rechtse partijen en op enkele – de arena’s overstijgende – aspecten van de bestrijding van de CP en CD. In de epiloog, tot slot, gaat het over de verschillen – en wellicht ook overeenkomsten – tussen de bestrijding van radicaal-rechtse partijen voor en na 2002.

Extreem-rechts of radicaal-rechts?

In de Nederlandse politiek ontstond er vanaf het midden van de jaren zestig van de twintigste eeuw meer ruimte voor partijen die afwaken van de bekende scheidslijnen op sociaaleconomisch en reli-

gieus gebied. Nieuwe partijen kwamen op die zich profileerden op sociaalculturele waarden en thema's, sommige progressief, andere conservatief.¹ In de jaren zestig en zeventig betrof dat de opkomst van vooruitstrevende partijen met aandacht voor postmaterialistische thema's als democratie, emancipatie en ecologie. Mogelijk als een reactie daarop was er in de jaren zeventig en tachtig in Nederland, maar ook elders in West-Europa, de opkomst van een nieuw soort rechtse partijen, die we hier in navolging van recente literatuur 'radicaal-rechts' zullen noemen.² Politicologen als Minkenberg en Ignazi zagen de opkomst van dergelijke partijen als een 'silent counter-revolution', als een antwoord op het progressieve postmaterialisme van de jaren zestig en zeventig, met aandacht voor sociaalculturele waarden en onderwerpen als nationalisme, nationale identiteit, criminaliteit en immigratie.³ Volgens de politicoloog Ryndgren was de opkomst van de radicaal-rechtse partijen mede mogelijk door de ontwikkeling van een nieuw en krachtig 'master frame': een combinatie van 'ethnonationalist, cultural racism' en 'anti-political establishment populism'. Door het 'oude' biologische racisme te vervangen door een 'nieuw' cultureel racisme en de 'oude' antidemocratische standpunten door het 'nieuwe' populisme namen deze partijen afstand van het fascistische en nazistische verleden.⁴ Ze werden daardoor acceptabel voor bredere groepen in de samenleving.

In de jaren tachtig en negentig zag een groot deel van de Nederlandse samenleving partijen als de CP en CD als extreem-rechts.⁵ Ze werden heftig bestreden op grond van de gedachte dat er een continue lijn bestond van het vooroorlogse fascisme naar de CP en CD in de jaren tachtig en negentig: 'dat nooit meer'! De 'bestrijders' gingen ervan uit dat de naoorlogse extreem-rechtse partijen zich alleen matigden in hun openbare uitingen om de rechter of een partijverbod te ontlopen. En als niet meteen aantoonbaar was dat die partijen 'racistisch' of 'fascistisch'⁶ waren, kon op basis van de frontstage/backstage-theorie aannemelijk worden gemaakt dat ze een fatsoenlijk gezicht naar buiten wilden tonen, maar dat achter de coulissen het 'kwaad' voortwoekerde. Een flink deel van de bestrij-

ding van de CP en CD stond dus in het teken van het ‘ontmaskeren’ van die partijen, juist omdat het fascistische en racistische gehalte van de openbare uitingen van de CP en CD in het algemeen zo laag was. Het gebruik van de term ‘extreem-rechts’ kan zo worden gezien als een vrijbrief om partijen die helemaal niet zo extremistisch waren toch hard te bestrijden.⁷

In wetenschappelijke beschouwingen over de CP en CD zien we een tweedeling tussen een ‘genealogische’ benadering – die uitgaat van continuïteit tussen het vooroorlogse fascisme en extreem-rechts in de jaren tachtig en negentig – en een ‘ideologische’ benadering – die kijkt naar de ideologische kenmerken van die partijen.

De eerste benadering domineerde in de jaren tachtig en negentig lang het wetenschappelijke, maar ook het maatschappelijke en politieke debat. De bestrijding van de CP en CD werd in navolging van de antropoloog Jaap van Donselaar en de Anne Frank Stichting in de samenleving breed als een noodzaak gezien, mede als gevolg van de vermeende fascistische wortels van die partijen. Van Donselaar wees nog in 2000 op het voortdurende gevaar van extreem-rechts. De verkiezingsnederlaag van de CD in 1998 betekende volgens hem niet dat het probleem weg was. Er was geen dreiging van een machtsgreep, maar er was wel indirecte politieke invloed: op de standpunten van andere partijen en op racistisch geweld. Juist omdat repressief optreden – of het dreigen daarmee – door de overheid volgens hem een diepgaand effect had op het verschijnsel rechts-extremisme, was een adequate respons van de overheid van belang met het oog op de interetnische betrekkingen en de integratie van minderheden.⁸

Pas ver in de jaren negentig begonnen verschillende wetenschappers vraagtekens te plaatsen bij de wijze van bestrijding van extreem-rechts. Dat deed onder anderen de politicoloog Fennema. In 1993 had hij nog een strak vervolgingsbeleid van wat hij racistische partijen noemde bepleit: ‘Vrijheid van meningsuiting is een groot goed, maar partijen die vinden dat de bescherming die de rechtsstaat biedt niet voor asielzoekers of allochtonen geldt, moeten

met alle middelen waarover die rechtsstaat beschikt bestreden worden.⁹ In de tweede helft van de jaren negentig zou hij daarvan terugkomen. Hij bepleitte toen een maximale vrijheid van meningsuiting in combinatie met een strikte handhaving van democratische normen in het politieke proces.¹⁰ De politicoloog Van Holsteyn achtte in 2001 extreem-rechts in Nederland relatief weinig succesvol. Extreem-rechts telde slechts een klein aantal stemmers en leden, en was nauwelijks gevaarlijk voor de Nederlandse politieke en democratische orde. Wellicht, schreef hij, was de strijd tegen extreem-rechts een grotere bedreiging voor die democratische orde dan extreem-rechts zelf.¹¹

Aangenomen mag worden dat de manier waarop in de politiek en door de samenleving met een partij wordt omgegaan, samenhangt met de wijze waarop deze partij wordt gepercipieerd. In hun publicaties plaatsten Jaap van Donselaar en de Anne Frank Stichting de CP en CD in het kader van een mogelijk 'herlevend fascisme'. Zo legden zij een relatie met de Tweede Wereldoorlog en met het daarmee – in ieder geval in de jaren tachtig en negentig – inherent verbonden perspectief van goed en fout.¹² Vanuit deze moraliserende optiek waren de CP en CD moreel laakbare, 'foute' partijen die bestreden moesten worden. Ze werden – om met Van Donselaar te spreken – gezien als 'fout na de oorlog'.¹³ De Anne Frank Stichting en Jaap van Donselaar leverden zo een belangrijke bijdrage aan het formuleren van het ideologisch fundament voor de bestrijding van racisme en discriminatie, en van de CP en CD in het bijzonder.

Daarbij waren er wel duidelijke nuanceverschillen. Een klein deel van de bestrijders – te weten de (radicale) antifascisten, enkele politieke partijen (waaronder de CPN) en enkele media (waaronder de aan de CPN gelieerde *Waarheid*) – zag de CP en CD als fascistisch. Een scherpe bestrijding van die partijen was volgens hen geboden, waarbij voor radicale antifascisten ook geweld tot de mogelijkheden kon behoren. De meeste bestrijders zagen de CP en CD in navolging van de Anne Frank Stichting echter als racistische partijen; volgens deze groep moesten ze bestreden worden, maar wel binnen de

grenzen van de democratische rechtsstaat en geweld was daarbij uit den boze. Pas na de eeuwwisseling werden partijen als de CP en CD, maar ook de LPF en de PVV, eerst door wetenschappers en vervolgens door velen in de samenleving gezien als radicaal-rechts, als partijen die zich niet keerden tegen de democratie als zodanig maar tegen bepaalde aspecten van de representatieve democratie.¹⁴ Een bestrijding zoals in de jaren tachtig en negentig was toen geen optie meer.¹⁵

Bestrijding: enkele hoofdlijnen

Volgens hedendaagse wetenschappelijke inzichten waren de CP en CD radicaal-rechtse partijen. Ze waren nationalistisch en xenofobisch, en hadden veel kritiek op (asiel)immigratie en de multiculturele samenleving. Hun boodschap was kort samen te vatten met de leuzen 'Nederland voor de Nederlanders' en 'Vol is Vol'. Ze waren niet anti-democratisch, maar zetten zich scherp af tegen de politieke elites – in casu de regering en de grote politieke partijen – die een 'Anti-Nederlandse Beleid' zouden voeren. Tot slot pleitten ze voor een strengere bestrijding van de criminaliteit. Als gevolg van hun standpunten over immigratie en integratie werden deze partijen in de jaren tachtig en negentig door velen gezien als racistisch, zo niet fascistisch.¹⁶

In de jaren tachtig en negentig waren radicaal-rechtse partijen sterk vertegenwoordigd in Frankrijk, Oostenrijk en Vlaanderen. Dat waren landen en regio's die van oudsher een sterke nationalistische subcultuur kenden. In Nederland bleven radicaal-rechtse partijen voor de eeuwwisseling relatief zwak, ondanks het feit dat er wel een voedingsbodem was voor een dergelijke partij. Uit opiniepeilingen bleek immers dat een flink deel van de bevolking kritisch was over het gevoerde immigratie- en integratiebeleid. Daarnaast was er in de jaren tachtig sprake van een economische crisis en hoge werkloosheid. De CP en CD wisten in de Tweede Kamer echter nooit meer dan maximaal drie zetels (1994: 2,4 procent van de stemmen) te behalen. Dat ze er niet in slaagden het ongenoegen in de samenleving te mobiliseren lag waarschijnlijk voor een belang-

rijk deel aan het maatschappelijk taboe op racisme en discriminatie en aan de scherpe bestrijding van die partijen; in dit slothoofdstuk gaan we daar verder op in.

Strategieën

In dit boek is de bestrijding van de CP en CD beschreven op basis van een ordeningskader dat bestaat uit drie elementen, namelijk (1) de bestrijdingsstrategieën, (2) de arena's, dat wil zeggen de (virtuele) plaatsen waar de bestrijding van die partijen plaatsvond, en (3) de actoren die binnen die arena's de bestrijding daadwerkelijk uitvoerden. In twee tabellen (zie tabel 8.1 en 8.2) wordt de bestrijding van de CP en CD samengevat. Tabel 8.1 gaat in op de tegen die partijen gehanteerde bestrijdingsstrategieën; bijna alle mogelijke strategieën zijn wel gehanteerd. Tabel 8.2 gaat in op de per arena gehanteerde strategieën.

Per arena waren andere strategieën dominant, passend bij die arena en de daarin opererende actoren. In het 'parlement' hadden de politieke partijen een voorkeur voor de strategieën 'negeren' en 'isoleren'. Ze legden een cordon sanitaire rond de CP en CD dat al de jaren dat die partijen in de Tweede Kamer zaten standhield. Er werd niet alleen niet of nauwelijks samengewerkt met die partijen, ook werd er niet met hen gedebatteerd. Verder ging het om het veranderen van de electorale spelregels – de Kieswet bijvoorbeeld is enkele malen aangepast – en het aanpassen van overige wet- en regelgeving, bijvoorbeeld de Omroepwet. Tot slot was er met een zekere regelmaat een discussie over een verbod van die partijen.

In de 'rechtszaal' spanden maatschappelijke organisaties civiele zaken aan tegen de CP en CD over discriminerend of beledigend geachte uitspraken. Hun strategie was 'ontmaskeren', zij wilden het 'ware' (racistische) gezicht van die partijen blootleggen. In deze arena was daarnaast ook het Openbaar Ministerie actief met de strafrechtelijke vervolging van de CP en CD. Opgemerkt zij dat er bij het Openbaar Ministerie geen intentie tot bestrijding bestond. De aanzet tot de bestrijding kwam vanuit de politieke arena, het 'parle-

Tabel 8.1 Overzicht van tegen de CP en CD gehanteerde strategieën

Strategie	Opties	Welke arena?	Welke actoren?
1. Negeren		– Parlement	– Politieke partijen
2. Isoleren	2a. Cordon sanitaire	– Parlement	– Politieke partijen
	2b. Veranderen electorale spelregels	– Parlement	– Politieke partijen
	2c. Aanpassen wetgeving	– Parlement	– Politieke partijen
	2d. Partijverbod	– Parlement	– Politieke partijen
3. Ontmaskeren		– Rechtszaal	– Maatsch. organisaties
		– Publieke opinie	– Maatsch. organisaties – Media
4. Argumenteren en discussiëren	4a. In debat	– nvt	– nvt
	4b. Beïnvloeding publieke opinie	– Publieke opinie	– Maatsch. organisaties – Media
	4c. Overnemen van standpunten	– nvt	– nvt
5. Actie	5a. Demonstraties en bijeenkomsten	– Publieke opinie	– Maatsch. organisaties – Antifascisten
	5b. Allianties	– Publieke opinie	– Maatsch. organisaties – Politieke partijen
	5c. (Doen) verbieden vergaderingen en demonstraties	– Straat	– Maatsch. organisaties – Gemeenten – Antifascisten
	5d. Geweld	– Straat	– Antifascisten
6. Behandelen als elke andere partij		– Rechtszaal	– Openbaar Ministerie – Rechterlijke macht
		– Subsidiëring en toezicht	– Ministerie van BiZa – BVD
7. Samenwerken		– nvt	– nvt

ment', door beleid vast te stellen, wet- en regelgeving aan te scherpen of politieke druk uit te oefenen. Het Openbaar Ministerie probeerde de geldende wet- en regelgeving zo consciëntieus mogelijk toe te passen. De gehanteerde strategie was 'behandelen als elke andere partij'.

Tabel 8.2 Overzicht van per arena gehanteerde strategieën

Arena	Welke strategieën?	Welke actoren?
1. Parlement	– Negeren	– Politieke partijen
	– Isoleren	– Politieke partijen
2. Rechtszaal	– Ontmaskeren	– Maatschappelijke organisaties
	– Behandelen als elke andere partij	– Openbaar Ministerie – Rechterlijke macht
3. Subsiëring en toezicht	– Behandelen als elke andere partij	– Ministerie van BiZa – BVD
4. Publieke opinie	– Ontmaskeren	– Maatschappelijke organisaties – Media – Antifascisten
	– Argumenteren en discussiëren	– Maatschappelijke organisaties – Media
	– Actie	– Maatschappelijke organisaties
5. Straat	– Actie	– Maatschappelijke organisaties – Gemeenten – Antifascisten

Bij 'subsiëring en toezicht' ging het om de subsiëring van partij-instellingen door het ministerie van Binnenlandse Zaken en om het toezicht op extremistische partijen en groepen door de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Net als bij het Openbaar Ministerie bestond er ook bij het ministerie en de BVD geen intentie tot het bestrijden van de CP en CD. Ook hier kwam de aanzet tot de bestrijding vanuit de arena 'parlement'. Het ministerie en de dienst voerden de geldende wet- en regelgeving en/of overheidsbeleid zo goed mogelijk uit. De gehanteerde strategie was 'behandelen als elke andere partij'.

In de arena 'publieke opinie' hadden de maatschappelijke orga-

nisaties, de media en antifascisten een voorkeur voor de strategieën ‘ontmaskeren’, ‘argumenteren en discussiëren’ en ‘actie’. Bij de eerste strategie probeerden ze het ‘ware’ (fascistische, racistische, criminele) gezicht van de CP en CD bloot te leggen. Bij de tweede strategie ging het om het verspreiden van informatie en geven van voorlichting over die partijen en hun gedachtegoed. De derde strategie, ‘actie’, werd vooral gehanteerd door maatschappelijke organisaties. Hierbij ging het om het, samen met antifascisten, organiseren van demonstraties en het, samen met onder meer politieke partijen, opzetten van samenwerkingsverbanden of allianties tegen discriminatie, racisme en de CP en CD. Bij al deze strategieën ging het om het beïnvloeden van de publieke opinie.

In de arena ‘straat’ was de ‘actie’-strategie dominant. De maatschappelijke organisaties en de gemeenten hadden hier een voorkeur voor het (laten) verbieden van vergaderingen en demonstraties van de CP en CD. De antifascisten hadden een voorkeur voor het proberen te beletten en het – ook met geweld – verstoren van vergaderingen en demonstraties.

Uit tabel 8.1 blijkt dat enkele (opties binnen) strategieën niet zijn gehanteerd tegen de CP en CD. Van de mogelijkheid om in debat te gaan met die partijen is niet of nauwelijks gebruikgemaakt; er werd veel over en tegen hen gesproken, maar niet met hen. Verder was er geen sprake van het overnemen, al dan niet in afgezwakte vorm, van standpunten van de CP of CD. En tot slot is ook de strategie ‘samenwerken’ niet gebruikt; in het politieke en maatschappelijke klimaat van de jaren tachtig en negentig was dat een brug te ver.

(Contra)strategieën

De CP en CD probeerden op verschillende manieren de eigen standpunten voor het voetlicht te brengen en zich te verweren tegen de bestrijding (zie tabel 8.3). Bijna alle mogelijke (contra)strategieën zijn wel toegepast.

De meest gehanteerde (contra)strategieën waren ‘provoceren’ en ‘argumenteren en discussiëren’. Door te provoceren, door de eigen standpunten op uitdagende wijze te formuleren of door de (politie-

Tabel 8.3 Overzicht van door de CP en CD gehanteerde (contra) strategieën

(Contra)strategie	Welke arena?	Voorbeelden
1. Terugtrekken	– Straat	– Geen vergaderingen meer organiseren
2. Provoceren	– Parlement	– Debatten gebruiken om in het nieuws te komen
	– Rechtszaal	– Rechtszaken gebruiken om in het nieuws te komen
	– Publieke opinie	– Zendtijd politieke partijen gebruiken om in het nieuws te komen
3. Argumenteren en discussiëren	– Parlement	– Debatten gebruiken om eigen standpunten uit te dragen
	– Rechtszaal	– Rechtszaken gebruiken om eigen standpunten uit te dragen
	– Publieke opinie	– Zendtijd politieke partijen gebruiken om eigen standpunten uit te dragen
4. Wapenen tegen bestrijding	– Subsidiëring en toezicht	– Aanpassen statuten CD; geen verslagen vergaderingen CD
5. Actie	– Straat	– Demonstreren
6. Samenwerken	– nvt	– nvt

ke) tegenstanders te pesten, probeerden de CP en CD in het nieuws te komen. Deze strategie werd toegepast in de arena's 'parlement', 'rechtszaal' en 'publieke opinie'. Een andere belangrijke strategie was 'argumenteren en discussiëren'. De CP en CD probeerden hun standpunten naar voren te brengen, zodat de (potentiële) achterban er kennis van kon nemen. Ook deze strategie werd toegepast in de arena's 'parlement', 'rechtszaal' en 'publieke opinie'. In de arena 'straat' was er eerst sprake van de strategie van 'terugtrekken'. De CP en later de CD organiseerden na 1980 geen openbare vergaderingen meer en demonstreerden nauwelijks. Dat veranderde in de loop van de jaren negentig toen de CD een enkele keer wilde gaan demonstreren ('actie'-strategie). Meestal werden die demonstraties overigens door de burgemeesters verboden. De strategie 'wapenen tegen bestrijding' pasten ze toe tegen de BVD. De CD bijvoorbeeld formuleerde zijn statuten zo dat Janmaat niet meer – zoals volgens

hem in 1984 was gebeurd – uit ‘zijn’ partij gezet kon worden. De strategie ‘samenwerken’ is niet gebruikt; als de CP en CD al hadden willen samenwerken¹⁷, dan was er geen partij of organisatie die dat met hen wilde.

Relatie tussen strategieën en (contra)strategieën

In de arena ‘straat’ was er duidelijk een relatie tussen de strategieën van de bestrijders en de (contra)strategieën van de CP en CD: onder invloed van het optreden van de antifascisten trokken de CP’ers en CD’ers zich terug. In de jaren negentig ging de CD wel weer de straat op en probeerde zij samen met CP’86 demonstraties te organiseren. In de arena ‘subsidiering en toezicht’ reageerde de CD op de monitoring van de BVD door de organisatie af te schermen. In de arena’s ‘parlement’, ‘rechtszaal’ en ‘publieke opinie’ waren de belangrijkste en meest gebruikte (contra)strategieën van de CP en CD ‘provoceren’ en ‘argumenteren en discussiëren’. Zo probeerden ze het eigen verhaal te brengen, in het nieuws te komen en de tegenstanders te provoceren en te pesten. Voor een deel was dat een reactie op de bestrijding – ze probeerden een underdogeffect te bereiken –, maar voor een belangrijk deel – waar het gaat om het brengen van het eigen verhaal en het trachten in het nieuws te komen – ook een gebruikelijke strategie van politieke partijen.

Interactie tussen de arena’s

Bij de bestrijding van de CP en CD stond de rol van de overheid centraal. Alle actoren die in dit boek de revue zijn gepasseerd verwachtten wel iets van de overheid. Vastgesteld kan worden dat die in het algemeen terughoudend was bij het bestrijden van de CP en CD. Ze wilde het spel volgens de formele regels spelen; en daar waren niet alle actoren tevreden over. In elk van de arena’s probeerden die op hun manier het overheidsbeleid te beïnvloeden. De politieke partijen probeerden dat onder meer door wet- of regelgeving aan te scherpen, de electorale spelregels te veranderen, te discussiëren over een mogelijk partijverbod of door druk uit te oefenen op de minister van Justitie om de CP of CD te vervolgen voor discriminatie. Maatschap-

pelijke organisaties, met voorop de Anne Frank Stichting, probeerden de publieke opinie en de politieke partijen te beïnvloeden met hun visie op de CP en CD als ‘foute’, ‘racistische’ partijen die bestreden moesten worden. Hierbij speelden ook dwarsverbanden met politieke partijen een rol, getuige het lidmaatschap van Joke Kniesmeijer (Anne Frank Stichting) van de commissie-Stuivering (PvdA).¹⁸ Maatschappelijke organisaties drongen daarnaast voortdurend aan op rechtszaken en op een veroordeling van de CP en CD; zo hoopte ze een partijverbod dichterbij te brengen. Door ‘ontmaskerende’ journalistiek, en soms door de waarheid geweld aan te doen (zie het *Elsevier*-interview met Janmaat uit 1994¹⁹), probeerden de media niet alleen de publieke opinie voor de CP en CD te waarschuwen, maar hoopten ze wellicht ook rechtszaken tegen die partijen of hun kaderleden uit te lokken (hetgeen ook een enkele maal lukte). Antifascisten (arena ‘straat’) waren in het algemeen zeer ontevreden over de wijze waarop de overheid optrad tegen de CP en CD. Het radicale deel van de antifascisten nam het recht in eigen hand, ging vergaderingen verstoren en maakten het die partijen onmogelijk om te demonstreren. Men hoopte zo tevens druk uit te oefenen op politieke partijen – voor zover men daar nog enig vertrouwen in had – om te komen tot verdergaande maatregelen tegen extreem-rechts. De actoren in de meeste andere arena’s zetten zich vaak scherp af tegen de radicale antifascisten; hun gewelddadige optreden bracht de bestrijding van de CP en CD in diskrediet en dreigde de eenheid in het antifascistische kamp te verstoren.

Bestrijding in de loop van de tijd

De bestrijding van de CP en CD varieerde qua felheid in de loop van de tijd (zie tabel 8.4). Er kunnen vier perioden worden onderscheiden. De eerste is van 1980 tot 1986; in deze periode vond de oprichting van de CP plaats, trad Janmaat in 1982 toe tot de Tweede Kamer en moest hij die in 1986 weer verlaten. De tweede is van 1986 tot 1989, de periode dat Janmaat geen lid van de Kamer was en zijn nieuwe partij, de CD, probeerde op te bouwen. De derde is van 1989 tot 1994; in deze periode keerde Janmaat, nu voor de CD,

Tabel 8.4 Overzicht bestrijding per arena in de tijd

Arena	Actor	1980-1986	1986-1989	1989-1994	1994-1998
1. Parlement	– Politieke partijen	+	o	+	++
2. Rechtszaal	– Openbaar Ministerie	o	o	+	+
	– Maatschappelijke organisaties	+	+	o	o
3. Subsidiëring en toezicht	– Ministerie van BiZa	o	o	o	o
	– BVD	+	+	+	o
4. Publieke opinie	– Maatschappelijke organisaties	++	+	+	+
	– Media	+(m.n. 1982-1984)	+	++(m.n. 1992-1994)	+
5. Straat	– Antifascisten	++	o	+	+

Legenda:

o = niet of nauwelijks bestrijding

+

++ = felle bestrijding

weer terug in de Kamer en was er vooral vanaf 1992 sprake van een snelle groei van de partij. De vierde en laatste periode is die van 1994 tot 1998; in die periode was de cd door interne conflicten verdeeld en moest Janmaat in 1998 de Kamer definitief verlaten.

In het ‘parlement’ heeft het cordon sanitaire gefunctioneerd in al de jaren dat Janmaat lid was van de Tweede Kamer. In de jaren na 1994, toen de cd al zieltogend was, was er zelfs sprake van een extra inzet van de Kamermeerderheid, met name bij het aanpassen en aanscherpen van de electorale spelregels en overige wet- en regelgeving. In de ‘rechtszaal’ spanden maatschappelijke organisaties civiele zaken aan tegen de cp en cd; dat gebeurde in de jaren tachtig, niet meer in de jaren negentig. In diezelfde arena kwam de straf-

rechtelijke vervolging van de CP en CD langzaam op gang. Pas in de jaren negentig kon Janmaat onder toenemende maatschappelijke en politieke druk tweemaal worden veroordeeld. In de arena 'subsidiering en toezicht' was het ministerie van Binnenlandse Zaken in het algemeen tamelijk coulant voor de CP en CD bij de subsidiëring van hun partij-instellingen. In diezelfde arena hield de BVD die partijen nauwlettend in de gaten. In de arena 'publieke opinie' waren maatschappelijke organisaties als de Anne Frank Stichting met name in het begin van de jaren tachtig zeer actief bij de bestrijding van de CP en CD; na het vertrek van Janmaat uit de Kamer in 1986 nam de felheid van de bestrijding wat af. In de jaren negentig namen andere organisaties, zoals Nederland Bekent Kleur en Magenta, het stokje over, maar met een minder hoge intensiteit. In diezelfde arena besteedden kranten en weekbladen vooral in de jaren 1982-1984 en 1992-1994 veel aandacht aan de CP en CD. Met name tussen medio 1993 en medio 1994 was er sprake van een intensivering van de bestrijding, onder meer in de vorm van undercoverjournalistiek. In de arena 'straat' ten slotte waren antifascisten vooral in de eerste helft van de jaren tachtig actief tegen de CP en CD; daarbij werd in toenemende mate geweld gebruikt. Na Kedichem (maart 1986) zakte de antifascistische beweging door interne tegenstellingen in elkaar. In de jaren negentig ging de bestrijding in deze arena door, maar met een minder hoge intensiteit.

Per saldo lijkt de bestrijding van de CP en CD het hevigst te zijn geweest van 1980 tot en met 1986, vooral door de activiteiten van de maatschappelijke organisaties en de antifascisten. Dat waren ook de jaren waarin de angst in de samenleving voor een herleving van het fascisme het grootst was. De periode 1989 tot en met 1994 was op dat punt een goede tweede, met name door de activiteiten van de media. Opmerkelijk, maar toch ook weer niet echt verrassend, is dat de intensiteit van de bestrijding het ritme van de opiniepeilingen vrij nauwkeurig volgde.²⁰ Als de aanhang van de CP en CD (virtueel) begon te stijgen nam – wellicht door een sterker gevoel van urgentie bij de bestrijders – de intensiteit van de bestrijding toe; en als die daalde nam die intensiteit meestal af. De uitzondering op

deze regel is vooral de (verhoogde) activiteit van de meerderheid in de Tweede Kamer in de jaren na 1994; die was waarschijnlijk vooral een reactie op de verkiezingsoverwinningen van de CD in 1994. Geconcludeerd kan worden dat elk van de actoren een eigen repertoire (een of enkele strategieën) hanteerde bij de bestrijding van de CP en CD, passend bij de specifieke arena. In de loop van de tijd vielen enkele actoren weg en kwamen er nieuwe voor in de plaats; verder veranderden niet zozeer de gebruikte strategieën als wel de intensiteit van de bestrijding.

Aard van de bestrijding

De CP en CD hebben in de bijna twintig jaar dat zij politiek actief waren weinig tot niets bereikt, noch in de Tweede Kamer, noch daarbuiten. Het lijkt er dus op dat de bestrijding een flinke impact had. Dat zijn partijen weinig tot niets bereikten kwam overigens ook door de onhandige en soms botte manier van optreden van Janmaat.²¹

In de jaren tachtig en negentig was er sprake van een voor extreem-rechtse partijen en groeperingen zeer restrictief politiek en maatschappelijk klimaat; er lag een groot taboe op hun gedachtegoed. In de loop van de jaren negentig ontstonden daarin de eerste haarscheurtjes, maar dat neemt niet weg dat dit restrictieve klimaat een groot deel van de jaren tachtig en negentig een flinke bijdrage heeft geleverd aan het de pas afsnijden van extreem-rechtse partijen en groepen. Binnen dit kader werden de CP en CD fel bestreden. Dat ze in de Tweede Kamer niets hebben bereikt lag voor een belangrijk deel aan het cordon sanitaire; de andere partijen wilden niet dat de CP en CD ook maar iets van hun gedachtegoed konden realiseren. Maar het lag ook aan het onhandige optreden van Janmaat. Die zag de Kamer vooral als een podium voor zijn propaganda en niet of nauwelijks als een plaats waar hij iets kon bereiken voor zijn achterban door bijvoorbeeld in Kamercommissies aan het werk te gaan. Ook het pesten van en schelden op ministers en collega-Kamerleden lijkt vooral contraproductief te zijn geweest. De bestrijding van de CP en CD door de antifascisten op 'straat', met name het – drei-

gen met – geweld, paste niet in een democratische rechtsstaat, maar het effect daarvan was waarschijnlijk wel zeer ingrijpend. Het zorgde ervoor dat die partijen geen openbare vergaderingen konden houden en dat ze (bijna) niet konden demonstreren. Het droeg er ook toe bij dat er om die partijen een geur van geweld kwam te hangen waardoor ze nauwelijks leden, laat staan een (kwalitatief goed) kader, wisten aan te trekken. Bij het bespelen van de publieke opinie was Janmaat wel redelijk succesvol. Ondanks alles was hij in 1994 een van de bekendste lijsttrekkers en wisten veel mensen waar zijn partij voor stond. Qua bekendheid evenaarde hij de lijsttrekkers van de grote gevestigde partijen. Aan die bekendheid van Janmaat had de vele berichtgeving in kranten en weekbladen over zijn partijen en hun programmapunten zeker bijgedragen. Mede door onhandig en bot optreden in de media – onder meer bij de dood van minister Dales – slaagde Janmaat er echter niet in om een voor zijn partij gunstige uitgangspositie voor de Tweede Kamerverkiezingen van mei 1994 – de CD zou wellicht electoraal doorbreken – te verzilveren.

De politicoloog David Art – die onderzoek deed naar de opkomst van anti-immigratiepartijen in West-Europa – noemde de combinatie van een in een vroeg stadium ingesteld cordon sanitaire in de politieke arena en een scherpe bestrijding in de maatschappelijke sfeer een effectieve strategie ter bestrijding van extreem-rechts.²² Op basis van dit onderzoek kan zo'n conclusie niet worden getrokken. Wel kan worden geconcludeerd dat de vaak felle bestrijding waarschijnlijk een flinke bijdrage heeft geleverd aan het ontbreken van enig succes voor de CP en CD.

Duiding

In haar boek *On the Political* uit 2005 ging de Belgische politiek theoreticus Chantal Mouffe in op de veranderende visie op radicaal-rechtse partijen. Zij zag de opkomst van 'right-wing populism' ofwel radicaal-rechtse partijen – zoals het Vlaams Blok en de Freiheitliche Partei Österreichs (FPÖ) – als het gevolg van de toenemen-

de consensus en de afnemende tegenstelling tussen links en rechts in de politiek, waardoor er geen serieus politiek alternatief meer overbleef. Radicaal-rechts is in dat gat gesprongen: 'The strong appeal of "anti-establishment" parties is due to the incapacity of established democratic parties to put forward significant alternatives.' Het antwoord van de gevestigde partijen op de opkomst van radicaal-rechtse partijen verergerde in haar ogen het probleem alleen maar. In plaats van de politieke, sociale en economische oorzaken van het nieuwe fenomeen serieus te nemen, zette men het weg als 'extreem-rechts'. Het zou gaan om een terugkeer van 'archaïsche krachten': 'It was the "brown plague" rearing its ugly head again and it called for all the democratic forces to unite in resisting the reappearance of this evil force.' Het antwoord was dan ook vaak een morele veroordeling en het opzetten van een cordon sanitaire. Men zag het conflict tussen de gevestigde partijen en de radicaal-rechtse partijen niet in politieke termen – als elkaar bestrijdende politieke tegenstanders – maar in morele termen – als de 'goede democraten' versus 'het slechte extreem-rechts'. Volgens Mouffe is er nadrukkelijk een relatie tussen het verzwakken van de links-rechtstegenstelling en de 'moralisering' van de politiek, waarmee zij bedoelde dat tegenstellingen in de politiek worden geconstrueerd rond de morele categorieën 'goed' en 'fout'. Als opposenten niet worden gedefinieerd in politieke maar in morele termen, worden ze niet gezien als 'politieke tegenstander', maar als 'vijand'. En met vijanden debatteer je niet. 'This is why [...] moral condemnation replaces a proper political analysis and the answer is limited to the building of a "cordon sanitaire" to quarantine the affected sectors.'²³

Deze analyse van Mouffe is een-op-een van toepassing op de omgang met en de bestrijding van de CP en CD, uiteraard met accentverschillen per arena. Deze partijen werden neergezet als extreem-rechts en niet beschouwd als politieke tegenstanders, maar als vijanden die moesten worden bestreden. Over het immigratie- en integratiebeleid was er zeker onder de grote gevestigde partijen – CDA, VVD en PvdA – een hoge mate van consensus en het politieke debat hierover werd gedepolitiseerd, ook omdat die partijen op dit

punt intern verdeeld waren. In de politiek en in de maatschappij trok men een cordon sanitaire op rond de CP en CD en probeerde men steeds één front te vormen tegen deze partijen. Als andere politici in de Tweede Kamer al reageerden op provocaties van Janmaat, dan was dat vaak in de vorm van een moreel statement, waarin zij het 'foute', het racistische karakter van het gedachtegoed van de CP of CD benadrukten. De media legden in hun berichtgeving over de CP en CD voortdurend de nadruk op voor die partijen negatieve aspecten; ze werden vaak aangeduid als fascistisch of racistisch, dan wel geridiculiseerd. Tot slot was het voor die partijen als gevolg van de acties van antifascisten zeer lastig om openbare vergaderingen of demonstraties te houden; die werden verboden of verstoord.

De manier waarop in de jaren tachtig en negentig werd omgegaan met de CP en CD paste in een politiek en maatschappelijk klimaat dat zeer afwijzend stond tegenover fascisme, racisme en discriminatie, maar ook tegenover critici van het immigratie- en integratiebeleid en de multiculturele samenleving. Dit werd nog versterkt doordat de Tweede Wereldoorlog en met name de Holocaust het morele ijkpunt – 'dat nooit meer' – was geworden, in eerste instantie van de protestgeneratie van het eind van de jaren zestig, van de toen volwassen wordende babyboomers, en wat later van de samenleving als geheel.²⁴ Hierbij speelde de veranderende visie op de oorlog een belangrijke rol. Ging het in de nationale 'verzetsmythe' nog om Nederland als natie in verdrukking en verzet, in de loop van de jaren zestig kantelde dat beeld. Het accent verschoof van wat men tegen de vijand had gedaan naar wat men onder die vijand had ondergaan. Het herdenken van de oorlog politiseerde; er werden lastige vragen gesteld en het kernwoord was 'waakzaamheid', ook tegen een mogelijke wederopstanding van fascisme en racisme.²⁵ En daarnaast was er de actualiteit van de jaren zestig en zeventig, de oorlog in Vietnam en de apartheid in Zuid-Afrika; het kon kortom 'niemand ontgaan waar discriminatie op grond van ras en geloof toe kon leiden'.²⁶

Vanaf het begin van de jaren tachtig zag men bedreigingen vanuit

fascistische hoek ook in Nederland, niet meer – zoals eerder – alleen in verre, dictatoriaal geregeerde landen. Met name de opkomst van eerst de nvu en daarna van de cp, en van vreemdelingenhaat en discriminatie, waren aanleiding voor veel bezorgde reacties, soms zelfs voor lichte paniek. Een groot deel van de publieke opinie keerde zich scherp tegen verschijnselen van fascisme, racisme en discriminatie. De tegenstelling tussen fascisme en racisme aan de ene kant en de democratie aan de andere kant werd vooral in morele termen gegoten: ‘fout’ tegenover ‘goed’. Deze tegenstelling tussen het absolute kwaad (fascisme en racisme) en het goede en het fatsoen (van democratie en tolerantie) fungeerde sinds de jaren zestig voor zeer velen als dé samenbindende kracht van de Nederlandse samenleving: ‘Het alom bekende monster van gisteren, dat in leven blijft als het spookbeeld van een herrijzend fascisme of racisme, fungeert nu al decennia lang als nationale bindsteen.’²⁷

Door kritiek te hebben op de immigratie en integratie en op de multiculturele samenleving, en vooral door die kritiek een centrale plaats in hun politieke boodschap te geven en op een provocerende en soms botte of beledigende manier te verwoorden, plaatsten de cp en cd zich buiten deze dominante meerderheidsopvatting over ‘goed’ en ‘fout’. De tegenstelling tussen die partijen en de rest van de samenleving werd niet in politieke, maar in morele termen gegoten. Ze waren geen politieke tegenstanders, maar vijanden die bestreden moesten worden. Ze waren ‘fout’! Een zakelijke omgang was onmogelijk.

Epiloog: bestrijding van radicaal-rechts na 2002

Voor circa 2002 was kritiek op het Nederlandse immigratie- en integratiebeleid aan nauwe grenzen gebonden. Er werd wel over gesproken en geschreven, maar vooral over de sociaaleconomische en juridische aspecten van het beleid. Critici werd al snel verweten dat zij een racistische of fascistoïde kant opgingen.²⁸ In de loop van de jaren negentig ontstonden de eerste haarscheurtjes in dit politieke en maatschappelijke klimaat, onder meer door het optreden van de

vvd-er Bolkestein (vanaf 1991).²⁹ Na de eeuwwisseling leek er sprake van een omslag.³⁰ Na de publicatie door Paul Scheffer in januari 2000 van zijn artikel over 'het multiculturele drama'³¹, de aanslagen in de Verenigde Staten door moslimextremisten op 11 september 2001 en de politieke opkomst van Pim Fortuyn in het voorjaar van 2002 ontstond er een maatschappelijk debat, waarin naast de sociaaleconomische ook de culturele aspecten van immigratie en integratie aan de orde konden komen, zonder dat door het gebruik van negatieve kwalificaties deelnemers aan de discussie de mond werd gesnoerd. Toen konden kritische kanttekeningen worden geplaatst bij zaken die daarvoor nog een maatschappelijk taboe waren.³² Toen konden politici als Pim Fortuyn (LPF) en later Geert Wilders (PVV) uitspraken doen waarvoor Janmaat wellicht nog juridisch vervolgd zou worden.

Hierbij moeten wel twee kanttekeningen worden geplaatst. Om te beginnen zijn er grote verschillen tussen Janmaat, Fortuyn en Wilders als persoon. Fortuyn was een charismatische persoonlijkheid, een lieveling van de media.³³ Wilders is een zeer ervaren en geslepen politicus, met een langjarige ervaring in de Tweede Kamer. De historicus Vossen omschreef zijn pvv-fractie als een 'onlosmakelijk onderdeel van het politieke én sociale leven op het Binnenhof'. Ze is actief in plenaire en in commissievergaderingen en mocht zelfs in enkele gevallen de commissievoorzitter leveren.³⁴ Janmaat daarentegen kan misschien het beste worden getypeerd als een weinig charismatische 'antipoliticus', een kleine zelfstandige in de politiek die het liefst een eigen overzichtelijk winkeltje had. En hij en zijn fractie werden in de Kamer als paria's behandeld.

Daarnaast speelt de aard van de kritiek een rol. Wilders heeft, net als Fortuyn, (meestal) kritiek op de islam.³⁵ Volgens Vossen is het zijn doel de liberale westerse waarden te verdedigen tegen een islamitische dreiging en ook tegen progressieve naïviteit. Hij wist zo het 'nationaal-populisme' van de pvv uit te tillen 'boven louter vreemdelingenhaat, kleingeestigheid en rancune'.³⁶ Deze islamkritiek werd door Wilders en Fortuyn scherp verwoord – door Wilders scherper dan door Fortuyn – maar bleef in het algemeen binnen de

grenzen van de wet.³⁷ Janmaat had nauwelijks kritiek op de islam; hij zette zich vooral af tegen het immigratie- en integratiebeleid en had kritiek op (groepen) buitenlanders. Die kritiek verwoordde hij op een scherpe, pesterige toon, waarmee hij de grenzen van de wet opzocht en soms daaroverheen ging. Officier van justitie Welschen zei in 1994 dat het Openbaar Ministerie niet de bedoeling had om Janmaat en de zijnen te verbieden hun politieke opvattingen te verkondigen; het ging om de manier waarop de dingen werden gezegd.³⁸ Oftewel: kritiek uiten op het immigratie- en integratiebeleid mocht uiteraard, maar niet op een wijze die discriminerend was, aanzette tot haat of beledigend was voor groepen mensen. De ‘manier waarop’ van Janmaat en de cd leidde tot enkele veroordelingen in de jaren negentig.

Hoe kan de omslag na de eeuwwisseling worden verklaard? Na de publicaties van Bolkestein en Scheffer en de aanslagen van 9/11 waren de thema's van Fortuyn – kritiek op immigratie en op het multiculturalisme – niet meer taboe. Fortuyn slaagde erin om in 2002 naast de bestaande sociaal-economische dimensie een nieuwe dominante scheidslijn (of conflictdimensie) in de politiek neer te zetten, namelijk de culturele – waarbij het gaat om vraagstukken als de multiculturele samenleving en de toelating van migranten. Na Fortuyn waren deze twee scheidslijnen dé bepalende conflictdimensies in de Nederlandse politiek.³⁹

Als gevolg van deze omslag rond 2002 lijkt in Nederland de dominante visie op democratie te zijn verschoven van meer inhoudelijk naar meer procedureel.⁴⁰ Voor 2002 was de inhoudelijke visie op democratie dominant. In die visie zijn de democratische procedures geen doel op zich, maar middelen om een geheel aan democratische waarden en rechten te realiseren en te beschermen. Extremistische partijen en groepen worden, voor zover zij opvattingen hebben die niet stroken met die democratische waarden, beschouwd als een bedreiging van het democratische systeem. Een actieve bestrijding van die partijen is geboden. Na 2002 lijkt de procedurele visie dominant te zijn geworden. Deze visie ziet de democratie als een set van procedures die de strijd om de macht regelt en de legiti-

miteit van politieke beslissingen bepaalt. Hierbij past een zeer ruime vrijheid van meningsuiting met relatief weinig beperkingen voor extremistische partijen. Dergelijke partijen worden gezien als gewone en legitieme opposanten in de democratische strijd.

Een gevolg van deze verschuiving naar een meer procedurele visie op democratie was dat na 2002 een politicus meer kon zeggen dan een gewone burger, in plaats van minder zoals voor 2002. In een strafzaak uit de jaren 1994-1996 over uitspraken die discriminerend zouden zijn rekenden de rechters het Janmaat extra zwaar aan dat hij lid van de Tweede Kamer was. Ze kozen niet als uitgangspunt dat het politieke debat ook buiten de Kamer extra bescherming verdiende. Voor Janmaat gold dus nog dat een politicus buiten de Kamer op zijn woorden moest letten; hij had een voorbeeldfunctie. Na circa 2002 veranderde dat en mocht bijvoorbeeld Wilders juist meer zeggen omdat hij Kamerlid was! Bij het proces tegen Wilders uit 2011 stelden de rechters dat ‘een politicus [...] in beginsel zeer veel ruimte [heeft] om zijn standpunt voor het voetlicht te brengen’. De uitspraken van Wilders waren volgens hen gedaan in het kader van een maatschappelijk debat.⁴¹ En in beginsel kan in een maatschappelijk debat veel gezegd worden. Dan kunnen ook uitspraken worden gedaan die ‘kwetsen, choqueren en veront-rusten’. Wel zouden politici een zekere terughoudendheid moeten betrachten met het oog op het voorkomen van intolerantie of van maatschappelijke onrust.⁴²

Zodra Wilders echter de islamkritiek los laat en zijn pijlen richt op (groepen) allochtonen – zoals bij zijn beruchte uitspraak uit maart 2014 over ‘minder Marokkanen’⁴³ – loopt hij het risico met justitie te maken te krijgen. Het Openbaar Ministerie heeft inmiddels verklaard Wilders te gaan vervolgen voor de genoemde uitspraak. In een toelichting zei het dat politici ‘ver mogen gaan’ in hun uitspraken, maar dat de vrijheid van meningsuiting wordt begrensd door het verbod op discriminatie.⁴⁴

Voor kritiek, zeker voor zakelijke kritiek, op het immigratie- en integratiebeleid was er na 2002 veel meer ruimte dan daarvoor. Voor religieus gemotiveerd radicalisme leek er juist minder toleran-

tie te zijn; zie bijvoorbeeld de recente discussie over een mogelijk verbod van salafistische organisaties.⁴⁵ Soms lijkt het erop dat de goed-foutdiscussie weer terug is in de Nederlandse politiek en samenleving, maar nu in de vorm van een tegenstelling tussen 'wij' en 'de islam'. Een heilloze weg.

NOTEN

1 'Als je bang bent moet je een ander vak nemen'

- 1 Uitspraak van Hans Janmaat op 16-9-1982. Zie: Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 49 (IISG, Archief Janmaat, inv.nr. 263).
- 2 Deze paragraaf is geschreven op basis van de in 2001 voltooide en niet gepubliceerde autobiografie van Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 48-50 (IISG, Archief Janmaat, inv.nr. 263). Deze autobiografie handelt vooral over zijn leven als politicus. De citaten uit deze autobiografie zijn inclusief de daarin voorkomende spel- en stijlfouten.
- 3 Prof. mr. M.G. (Max) Rood was in 1982 voor D'66 minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet-Van Agt III.
- 4 *Leidsch Dagblad*, 17-9-1982.
- 5 Ton Verlind was toen verslaggever bij *Brandpunt*, de actualiteitenrubriek van de KRO.
- 6 *Leidsch Dagblad*, 17-9-1982.
- 7 Dr. D. (Dick) Dolman (PvdA) was van 1979-1989 voorzitter van de Tweede Kamer.
- 8 Lankhorst en Janmaat hadden allebei politicologie gestudeerd in Amsterdam; zij waren toen studievrienden (interview met Peter Lankhorst, 28-10-2011).
- 9 *AFdruk, nieuwsbrief van antifascisme groepen* (verder: *AFdruk*) was een antifascistisch blad. Het werd uitgegeven door enkele antifascismecomités. Het postadres van het blad was van een antifascismecomité in Amsterdam.
- 10 Drs. W.J. (Wim) Deetman (CDA) was van 1989-1996 voorzitter van de Tweede Kamer.
- 11 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 126 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 12 *Leidsch Dagblad*, 15-9-1989.

- 13 Zie bijvoorbeeld Van Praag, *Vooroordeel tegenover etnische minderheden* (1983), Europese Commissie, *Eurobarometer, Special: Racism and Xenophobia* (1989), Europese Commissie, *Eurobarometer 47.1* (1997) en Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en cultureel rapport 1998* (1998).
- 14 In dit boek zullen termen als extreem-rechts, rechts-extreem en rechts-extremistisch als synoniemen worden gebruikt.
- 15 Zie de inaugurele rede van Blom, *In de ban van goed en fout?* (1983).
- 16 Zie Buijs en Van Donselaar, *Extreem-rechts* (1994).
- 17 Van Donselaar, *Fout na de oorlog* (1991).
- 18 Husbands, 'The Netherlands: Irritants on the Body Politic', 95-125.
- 19 Husbands, 'Combating the extreme right', 52-73.
- 20 Elbers en Fennema, *Racistische partijen in West-Europa* (1993).
- 21 Mudde, *The Ideology of the Extreme Right* (2000). Mudde promoveerde in 1998; de handelsuitgave verscheen in 2000.
- 22 Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe* (2007) 155-157.
- 23 Extreem-rechtse partijen, zoals de CP en CD, werden in de jaren tachtig en negentig door velen ervaren als een bedreiging van de democratie, waar die zich tegen diende te beschermen. Zie bijvoorbeeld Kniesmeijer, *De crisis en de nieuwe zondebok* (1982) 31.
- 24 Rummens en Abts, 'Defending democracy', 649-665. Rijkkema, *Weerbare democratie* (2015). Rijkkema gebruikt de termen 'formeel' en 'materieel' in plaats van 'procedureel' en 'inhoudelijk'.
- 25 Capoccia, 'Defending democracy', 431-460.
- 26 Dat blijkt onder meer uit het overzicht van De Witte uit 1997; zie idem, 'Een overzicht en evaluatie van strategieën ter bestrijding van extreem-rechtse partijen', 171-187.
- 27 Fennema en Maussen, 'Dealing with extremists in public discussion', 379-400.
- 28 Rijkkema, *Weerbare democratie* (2015) en Capoccia, 'Militant Democracy', 207-226. Zie ook het tweedelige artikel van Loewenstein uit 1937, 'Militant Democracy and Fundamental Rights', 417-432 en 638-658.
- 29 Müller, 'Militant democracy' (online publicatie). Zie ook: Rijkkema, *Weerbare democratie* (2015) 159-166.
- 30 Van den Bergh, 'De democratische staat en de niet-democratische partijen', 1-21. Rijkkema gaat uitvoerig in op het gedachtegoed van Van den Bergh en ziet hem als een van de grondleggers van het fenomeen 'weerbare democratie'; idem, *Weerbare democratie* (2015) 46-81.
- 31 Zie Verrips, *Dwars, duivels en dromend* (1995); Van Donselaar e.a., *De Nederlandse Volks-Unie* (1981); Van Donselaar, *Fout na de oorlog* (1991).
- 32 De Witte, 'Een overzicht en evaluatie van strategieën ter bestrijding van extreem-rechtse partijen', 171-187; Downs, *Political Extremism in Democracies* (2012).
- 33 Hier wordt 'extreem-rechts' gebruikt in de betekenis die daar in de jaren tachtig en negentig aan werd gegeven, namelijk een breed scala van (neo)-fascistische, (neo)nazistische, racistische en anti-immigratiepartijen.

- 34 De Witte, 'Een overzicht en evaluatie van strategieën ter bestrijding van extreem-rechtse partijen', 171-187.
- 35 Downs, *Political Extremism in Democracies* (2012) 30-52.
- 36 De Witte, 'Een overzicht en evaluatie van strategieën ter bestrijding van extreem-rechtse partijen', 171-173; Downs, *Political extremism in democracies* (2012).
- 37 De Witte, 'Een overzicht en evaluatie van strategieën ter bestrijding van extreem-rechtse partijen', 173-175; Downs, *Political extremism in democracies* (2012) 34-44. Deze strategie komt in grote lijnen overeen met het begrip 'ostracisme' bij de politicoloog Joost van Spanje; zie idem, 'Parties beyond the pale', 354-383.
- 38 Van Donselaar, *Fout na de oorlog* (1991) 16.
- 39 De Witte, 'Een overzicht en evaluatie van strategieën ter bestrijding van extreem-rechtse partijen', 181-183.
- 40 De Witte, 'Een overzicht en evaluatie van strategieën ter bestrijding van extreem-rechtse partijen', 175-180.
- 41 Van Donselaar, *De staat paraat?* (1995) 14-16.
- 42 Art, 'Reacting to the radical right', 331-349. Zie ook Downs, *Political Extremism in Democracies* (2012).
- 43 De Witte, 'Een overzicht en evaluatie van strategieën ter bestrijding van extreem-rechtse partijen', 180-181.
- 44 Downs, *Political Extremism in Democracies* (2012) 46-49.
- 45 Deze (contra)strategieën zijn deels afgeleid van de hiervoor genoemde bestrijdingsstrategieën (namelijk als een mogelijke reactie op die strategieën) en deels gebaseerd op de literatuur over extreem-rechtse partijen. Op de relatie tussen bestrijdingsstrategieën en (contra)strategieën zal in hoofdstuk 8 worden ingegaan.
- 46 Linden, *Besmet* (2009).
- 47 Van Holsteyn en Mudde (eds.), *Extreem-rechts in Nederland* (1998).
- 48 Schikhof, 'Strategieën tegen extreem-rechts en hun gevolgen', 143-156.
- 49 Zie Art, *Inside the Radical Right*, 29-31.

2 'Nederland voor de Nederlanders'

- 1 De ideologie van de cd is eerder uitvoerig beschreven in Mudde, *The Ideology of the Extreme Right* (2000). Over de ideologie van de cp is veel minder geschreven; die komt kort aan de orde in Mudde, 'Het programma van de Centrumstrooming', 31-46.
- 2 Deze paragraaf is geschreven op basis van de Kronieken (jaaroverzichten) in de Jaarboeken 1981 tot en met 1999 van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), Van Donselaar, *Fout na de oorlog* (1991), Van Donselaar, *Monitor Racisme en Extreem-rechts* (1997) en Lucardie, 'Een geschiedenis van vijftien jaar Centrumstrooming', 17-30.
- 3 Janmaat scheidde in 1979 van Evi Hock.

- 4 Janmaat gaf les aan het Sint Janscollege in Den Haag en het Lodewijk Makebljide College in Rijswijk.
- 5 Democratisch Socialisten 1970 (ds'70) was een centrumrechtse sociaaldemocratische partij. De partij werd opgericht in 1970 als afsplitsing van de PvdA en opgeheven in 1983. Zie Vingerling en Schouten, *Democratisch Socialisten '70* (2003).
- 6 Deze biografische gegevens zijn ontleend aan de autobiografie van Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris* (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263, 8-16) en aan een cv (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 5).
- 7 *De Volkskrant*, 24-9-1983.
- 8 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 64 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 9 Rechtbank Zwolle, uitspraak in kort geding, 9-3-1984 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 266).
- 10 Van Donselaar, *Fout na de oorlog* (1991) 191.
- 11 Nota 'Nederland voor de Nederlanders', 23-24 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 289). Zie verder hoofdstukken 3 en (meer uitvoerig) 4.
- 12 Janmaat trouwde op 21 juni 1996 met Schuurman (*Trouw*, 22-6-1996).
- 13 Hippe e.a., 'Kroniek 1994', 28-32. 28; *Leidsch Dagblad*, 11-1-1994; Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 140 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv. nr. 263). Zie verder hoofdstukken 3 en 6.
- 14 *Elsevier*, 22-1-1994. De aanleiding voor deze opmerking van Janmaat was een vraag van de interviewers over een passage in de cd-verkiezingsprogramma, waarin stond dat buitenlanders pas overheidsfuncties mochten vervullen als hun familie drie generaties in Nederland had gewoond. Zie verder hoofdstukken 4 en 6.
- 15 Een ideologie is een samenhangend verhaal met een analyse van de maatschappij en een visie op de toekomst daarvan. Zie Hainsworth, *The Extreme Right in Western Europe* (2008) 67.
- 16 Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe* (2007) 22-23.
- 17 Zie: Hainsworth, *The Extreme Right in Western Europe* (2008) 68-89.
- 18 De ideologie van de CP en CD is gereconstrueerd op basis van de officiële partijstukken. Achter de schermen van die partijen (backstage) bestonden er wellicht ook andere, meer radicale, denkbeelden; daar is hier niet op ingegaan.
- 19 Centruumpartij, *Tien Punten Program* 1980 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 25), verder aangeduid als het CP-programma 1980.
- 20 Centruumpartij, *Partijprogramma*, z.j. (eigen collectie), verder aangeduid als het CP-programma 1982. Zie voor een bijna identieke tekst het partijblad *Middenweg* 1981, nr. 1-2.
- 21 Centruumpartij, *Algemeen Politiek Program der Centruumpartij* (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 25), verder aangeduid als het CP-programma 1983/1984.
- 22 Centruumpartij, *Europees Programma* (eigen collectie), verder aangeduid als het CP Europees programma 1984. Voor de input van Vierling: zie zijn

- punten voor een verkiezingsprogramma (z.j.) (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 15).
- 23 CD, *Voorlopig Centrumdemocratisch Politiek Program* (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 105), verder aangeduid als het CD-programma 1986.
 - 24 CD, *Verkort Staatkundig verkiezingsprogramma van de Centrumdemocraten* (Documentatie Anne Frank Stichting, doos NED 2. CD), verder ook aangeduid als het CD-programma 1986, omdat het zo goed als identiek is aan het *Voorlopig Centrumdemocratisch Politiek Program*.
 - 25 CD, *Partijprogramma van de Centrumdemocraten voor de verkiezingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal van 6 september 1989* (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 102), verder aangeduid als het CD-programma 1989.
 - 26 CD, *Partijprogramma verkiezingen Tweede Kamer 1994 'Oost West Thuis Best'* (eigen collectie), verder aangeduid als het CD-programma 1994.
 - 27 CD, *Partijprogramma verkiezingen Tweede Kamer 1998 'Trouw aan rood wit blauw!'* (eigen collectie), verder aangeduid als het CD-programma 1998.
 - 28 CP-programma 1982.
 - 29 CD-programma 1994.
 - 30 Calhoun, *Nationalism* (1997) 6.
 - 31 CP-programma 1982. De CP schreef in 1982 'nederlands' en 'europees' niet met een hoofdletter; in de latere programma's wel.
 - 32 CP-programma 1983/1984.
 - 33 CD-programma 1994.
 - 34 Mudde, *The Ideology of the Extreme Right* (2000) 131. De conclusie van Mudde betrof alleen de CD, maar is mijns inziens ook op de CP van toepassing.
 - 35 Het Nederland van de jaren vijftig was voor de CP en CD het 'heartland', het ideale verleden dat werd afgezet tegen het niet-ideale heden (zie verderop in dit hoofdstuk). In de jaren vijftig was Nederland overigens ook niet etnisch homogeen en monocultureel.
 - 36 Mudde, *The Ideology of the Extreme Right* (2000) 187.
 - 37 In het CD-programma 1998 (hoofdstuk xx, art. 4) werd, ter bescherming van de Nederlandse cultuur en belangen in een verenigd Europa, gepleit voor een hereniging van Nederland met Vlaanderen en andere Nederlandstalige gebieden.
 - 38 CP-programma 1982. De overeenkomsten tussen het CP-programma van 1982 en het programma van ds'70 van 1981 zijn overigens opmerkelijk. ds'70 schreef in haar programma dat Nederland dichtbevolkt was en daarom geen immigratieland mocht worden; werkzaamheden die door gastarbeiders werden verricht moesten financieel aantrekkelijker worden voor Nederlanders; remigratie moest worden bevorderd; er moesten strenge maatregelen komen tegen het in dienst hebben van illegalen; en de integratie van minderheden in de Nederlandse samenleving moest worden bevorderd. Zie: ds'70, *Morgen is nu. Verkiezingsprogramma 1981* (gedownload van de website van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen op 19-3-2014).

- 39 CP-programma 1983/1984.
- 40 Folder Centruumpartij, gemeenteraadsverkiezingen juni 1982 (eigen collectie).
- 41 Zie hoofdstuk 4.
- 42 Voor het begrip 'welfare chauvinism' zie: Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe* (2007) 131.
- 43 CD-programma 1994.
- 44 *CD-actueel* 1989, nr. 4.
- 45 *CD-info* 1989, nr. 2.
- 46 *CD-info* 1992, nr. 7.
- 47 *CD-actueel* 1990, nr. 3.
- 48 J. Knappert, *Minderheden in Nederland*, z.j. [1995] (Documentatie Anne Frank Stichting, NED 22.5 CD). Prof. dr. J. Knappert (1927-2005) was een expert op het gebied van de Swahili-taal. Hij was verbonden aan de universiteiten van Leuven en Londen, alsmede aan diverse Afrikaanse universiteiten. Prof. Knappert was lid van de Verenigingskerk, ook wel de Moonsekte genoemd. Zie voor de relatie tussen de CD en de Verenigingskerk hoofdstuk 5.
- 49 *CD-actueel* 1992, nr. 1.
- 50 *CD-actueel* 1988, nr. 1.
- 51 *CD-actueel* 1990, nr. 3.
- 52 *Provinciale Zeeuwse Courant*, 5-II-1994.
- 53 Koole, 'De populismeparadox', 33-38.
- 54 Lucardie en Voerman, *Populisten in de polder* (2012) 13.
- 55 Canovan, 'Trust the People!', 2-16.
- 56 Taggart, *Populism* (2000) 3 en 95-97; Taggart, 'Populism and the Pathology of Representative Politics', 66-71.
- 57 Te Velde, 'De domesticatie van democratie in Nederland', 3-27, aldaar 3. Zie ook Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme* (2010) en Koole, *Politiek en tegenpolitiek in de Nederlands democratie* (2006). Voor literatuur over populisme als ziektebeeld en als correctiemechanisme, zie Mudde, 'The populist radical right: a pathological normalcy', 1167-1186. In het recent verschenen boek *Was ist Populismus* (2016, 19) noemt Müller het populisme antipluralistisch en daarmee potentieel antidemocratisch.
- 58 CP-programma 1982.
- 59 *Middenweg* 1982, nr. 7-8.
- 60 CD-programma 1994.
- 61 CD-programma 1998.
- 62 *CD-info* 1993, nr. 3.
- 63 *CD-info* 1994, nr. 6.
- 64 CP-programma 1982.
- 65 *Middenweg* 1983, nr. 7-8.
- 66 CP-programma 1983/1984. Hierbij zij opgemerkt dat het pleiten voor een referendum niet per se populistisch is (zie bijvoorbeeld D66); populisten zijn wel altijd voor een referendum.

- 67 cd-programma 1994.
- 68 *CD-actueel* 1990, nr. 4.
- 69 *NRC Handelsblad*, 14-2-1990.
- 70 Zie voor de juridische vervolging van de CP en CD hoofdstuk 4.
- 71 *De Groene Amsterdammer*, 7-10-1992.
- 72 Van den Brink, *De internationale van de haat* (1994) 240.
- 73 Zie hoofdstuk 4.
- 74 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten* (2005) 267-272.
- 75 CP-infopakket 1983.
- 76 cd-programma 1994.
- 77 cd-programma 1998, Inleiding.
- 78 Bartlett en Miller, *The power of unreason* (2010) 16-17.
- 79 Zie *Middenweg*, 1982, nr. 7-8 met voorbeelden van complotdenken.
- 80 CP-programma 1982.
- 81 CP-programma 1983/1984.
- 82 CP-programma 1982.
- 83 CD-programma 1994.
- 84 *CD-actueel* 1988, nrs. 2 en 3.
- 85 CD-programma 1994.
- 86 CD-programma 1998.
- 87 Handelingen Tweede Kamer, vergaderjaar 1996-1997, 18-9-1996, 2-60.
- 88 Zie ook Schikhof, *Een schoner milieu ook door bevolkingspolitiek* (1996).
- 89 CP-programma 1982.
- 90 Dr. E.F. (Fritz) Schumacher (1911-1977) was een Britse econoom. Zijn bekendste boek was *Small Is Beautiful* (1973), een pleidooi voor op mensensmaat aangepaste en gedecentraliseerde technologieën.
- 91 Folder CP, 'De tien groene punten van de Centruumpartij' (eigen collectie).
- 92 CD-programma 1994.
- 93 Schikhof, *Een schoner milieu ook door bevolkingspolitiek* (1996) 51.
- 94 *CD-actueel* 1989, nr. 4.
- 95 Bijvoorbeeld in *CD-actueel* 1989, nr. 4.
- 96 CD-programma 1994.
- 97 CD-programma 1998.
- 98 CD-programma 1994.
- 99 De cijfers voor deze kwantitatieve analyse zijn ter beschikking gesteld door Tom Louwerse. Het CD-programma van 1994 analyseerde hij in het kader van zijn proefschrift, het CP-programma van 1982 op verzoek van de auteur. In zijn onderzoek heeft hij de teksten van (onder meer) partijprogramma's geanalyseerd met behulp van computeralgoritmes. Per paragraaf uit deze teksten is op basis van een woordenlijst door een computerprogramma vastgesteld over welk onderwerp het gaat. De onderwerpen zijn ontleend aan het Comparative Agendas Project. Zie: Louwerse, *Political parties and the democratic mandate* (2011).
- 100 BVD, Kwartaaloverzicht eerste kwartaal 1981 (Semi Statistisch Archief Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst).

- 101 Andere tijden, *Weg met de Centrumpartij*, VPRO/NPS, uitgezonden op 23-4-2009; zie <http://geschiedenis.vpro.nl/programmas/2899536/afleveringen/41837283/>.
- 102 Van Spanje en Van der Brug, 'The Party as Pariah', 1022-1040. De politologen Akkerman en Rooduijn ontdekten dat die conclusie wel klopte voor de jaren negentig, maar niet voor de periode na de eeuwwisseling; zie Akkerman en Rooduijn, 'Pariahs or Partners?', 1140-1157.

3 'Wij hebben nooit gemerkt dat er één seconde naar ons wordt geluisterd'

- 1 Janmaat in *NRC Handelsblad*, 9-4-1998.
- 2 Handelingen Tweede Kamer (verder: HTK), vergaderjaar 1984-1985, 10-10-1984, 408-409.
- 3 Tot en met 1993 werden de Algemene Politieke en de Algemene Financiële Beschouwingen soms gecombineerd.
- 4 In de jaren waarin een nieuw kabinet aantrad kunnen de Algemene Beschouwingen samenvallen met het debat over de Regeringsverklaring; dat was het geval in 1982 en 1989.
- 5 Verklaring, 9-9-1982 (IISG, Archief PvdA, inv.nr. 1565).
- 6 Notitie van Schelto Patijn en Riet Kronenberg aan het Fractiebureau, 15-9-1982 (IISG, Archief PvdA, inv.nr. 1565).
- 7 Notitie van Henk Bakker aan het Fractiebureau, 21-10-1982 (IISG, Archief PvdA, inv.nr. 1565).
- 8 De leden van de commissie-Stuivering waren: Harry van den Bergh, Berend-Jan van den Boomen, Lino Calle, Joke Kniesmeijer, Liesbeth Rensman, Saskia Stuivering (voorzitter), Kees Tazelaar, Hans Wolters (secretaris), Elisabeth Schmitz en Bob Suurhoff.
- 9 Rapport commissie-Stuivering (IISG, Archief PvdA, inv.nr. 1565).
- 10 Zie hoofdstuk 6.
- 11 Verslag vergadering partijbestuur PvdA, goedgekeurd op 14-3-1983 (IISG, Archief PvdA, inv.nr. 2851).
- 12 *Voorwaarts*, 10-11-1983.
- 13 Reactie partijbestuur op het rapport van de Commissie Stuivering in *Wit-senkader*, zonder datum, waarschijnlijk eind 1983 (IISG, Archief PvdA, inv. nr. 1368 IV).
- 14 Besluitenlijst vergadering CDA-fractie, 15-9-1982 (NI-HaNA Archief CDA-fractie, inv.nr. 200).
- 15 *Vrij Nederland*, 6-8-1983. Wellicht was dat op een vergadering van het Hoofdbestuur op 13 september 1982 (DNPP, Archief VVD, inv.nr. 63).
- 16 In het derde Kwartaaloverzicht van 1982 berichtte de BVD dat circa 46 procent van de door de CP behaalde stemmen afkomstig was van links; 24 procent was afkomstig van de PvdA alleen. Zie: BVD, Kwartaaloverzicht 3e kwartaal 1982 (Semi Statisch Archief Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst).

- 17 *Vrij Nederland*, 6-8-1983. Het betrof hier een informele afspraak die dus niet op papier is vastgelegd.
- 18 Dit is van oorsprong een medisch-bestuurlijke term; een cordon sanitaire is erop gericht om de verdere verspreiding van een besmettelijke ziekte te voorkomen. De term zelf werd overigens (voor zover ik weet) in de jaren tachtig en negentig niet gebruikt in verband met de CP of CD (wel bij het Vlaams Blok).
- 19 *Vrij Nederland*, 6-8-1983.
- 20 *Haagse Post*, 25-9-1982.
- 21 Art, *Inside the Radical Right* (2011).
- 22 Damen, *Het cordon sanitaire rond het Vlaams Blok gewikt en gewogen* (1991).
- 23 De Lange, 'Cordon sanitaire', 54-58.
- 24 *Bevrijding*, 30-9-1982. *Bevrijding* was een PSP-partijblad.
- 25 Van Donselaar, *De staat paraat* (1991) 50-51.
- 26 Zie ook hoofdstuk 7.
- 27 HTK 1982-1983, 22-12-1982, 1-2.
- 28 Conform de Wet van 12 december 1892 op het Nederlanderschap en het ingezetenschap (Stb. 1892, 268). Deze wet werd per 1 januari 1985 vervangen door de Rijkswet op het Nederlanderschap (Stb. 1984, 629). Na de inwerkingtreding van de nieuwe wet geschieden naturalisaties niet meer bij wet maar bij koninklijk besluit; ze kwamen dus ook niet meer in het parlement aan de orde.
- 29 Al in december 1982 stelde hij in een Kamerdebat vragen bij voorgenomen naturalisaties; zie een notitie van Ineke Haas-Berger voor de PvdA-fractie, 15-6-1983 (IISG, Archief PvdA-fractie, inv.nr. 773).
- 30 Vanuit de Eerste Kamer waren er (eerder in 1982) bezwaren gerezen tegen individuele naturalisatievoorstellen, dit in verband met aperte slordigheden; een van de bezorgde senatoren was de vvd'er Heijne Makkreel (zie *NRC Handelsblad*, 24-6-1982). Ook volgens Hilbrand Nawijn, in het begin van de jaren tachtig hoofd van de afdeling Asielzaken bij de directie Vreemdelingenzaken van het ministerie van Justitie, ging er veel mis bij de naturalisaties (interview met Hilbrand Nawijn, 25-9-2012).
- 31 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 54 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 32 HTK 1982-1983, 23-6-1983, 4835-4844.
- 33 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 55 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 34 Bootsma en Hoetink, *Over lijken* (2006) 156-157. Uit de Handelingen geschrapte opmerkingen werden bewaard in het 'lijkendossier'; vandaar de titel van het boek van Bootsma en Hoetink.
- 35 *Trouw*, 25-6-1983.
- 36 Bootsma en Hoetink, *Over lijken* (2006) 157.
- 37 HTK 1982-1983, 29-6-1983, 4976-4994.
- 38 Notulen racismeoverleg, bijeenkomst van partijvoorzitters, 26-10-1983 (IISG, Archief CPN, inv.nr. 1913).

- 39 HTK 1982-1983, 29-6-1983, 4976-4994; citaten op 4980.
- 40 Fermin, *Nederlandse politieke partijen over minderhedenbeleid* (1997) 79-80.
- 41 Tweede Kamer, vergaderjaar 1983-1984, Uitgebreide Commissievergadering 52, 13-2-1984, 18.
- 42 *Vrij Nederland*, 6-8-1983; *Haagsche Courant*, 8-10-1983.
- 43 *Radikalenkrant*, 17-3-1983. De *Radikalenkrant* was een PPR-partijblad.
- 44 *Vrij Nederland*, 6-8-1983. Cursivering in het origineel.
- 45 Notitie van Schelto Patijn voor de PvdA-fractie, 27-9-1983 (IISG, Archief PvdA-fractie, inv.nr. 1670).
- 46 *De Volkskrant*, 1-10-1983.
- 47 Brief van het PvdA-partijbestuur aan de afdelingen, 8-12-1983 (IISG, Archief PvdA, inv.nr. 2850). Deze brief werd ook gepubliceerd in het partijblad *Witsenkader*.
- 48 *De Volkskrant*, 27-9-1983.
- 49 *Trouw*, 6-10-1983.
- 50 In de archieven is althans geen materiaal over dit overleg meer gevonden.
- 51 Verslag racisme-overleg, 12-12-1983 (IISG, Archief WBS, inv.nr. 618).
- 52 Brief van het Overleg Politieke Partijen over Racisme aan de vvd-fractie, 3-5-1984 (IISG, Archief WBS, inv.nr. 621).
- 53 In de archieven is althans geen materiaal over dit overleg meer gevonden.
- 54 *De Volkskrant*, 1-10-1983.
- 55 *Haagsche Courant*, 8-10-1983.
- 56 HTK 1983-1984, 11-10-1983, 295-371.
- 57 Zie over deze nota hoofdstuk 4.
- 58 HTK 1983-1984, 17-5-1984, 4772-4773.
- 59 HTK 1984-1985, 9-10-1984.
- 60 Zie de brief van 29-5-1985 van de voorzitter van de PvdA aan enkele afdelingen, waarin hij aangeeft dat ook in de PvdA de aandacht voor de CP was afgenomen (IISG, Archief PvdA, inv.nr. 2851).
- 61 *NRC Handelsblad*, 16-9-1989.
- 62 Besluitenlijst secretarissenoverleg, 10-1-1990 (NL-HaNA, Archief vvd-fractie, nummer toegang 2.19.201, inv.nr. 576).
- 63 Brief van het secretariaat PvdA-fractie aan het secretarissenoverleg, 13-12-1989 (IISG, Archief PvdA, inv.nr. 1555 11).
- 64 *Het Parool*, 13-9-1989.
- 65 *Het Vrije Volk*, 8-5-1990.
- 66 Commissie-Rombouts, *De Partij van de Arbeid en allochtonen: Beleidskeuzes voor de negentiger jaren* (IISG, Archief PvdA, inv.nr. 1555 1v). Leden van de commissie-Rombouts waren Thanasis Apostolou, Jan Heemskerk, Arriën Kruyt, Joke Kniesmeyer, Tiny Lindeman en Peter Rombouts.
- 67 Interview met Peter Lankhorst, 28-10-2011.
- 68 Davis, *The impact of anti-immigration parties on mainstream parties' immigration positions* (2012) 61-62.
- 69 *De Volkskrant*, 12-9-1991.
- 70 Bolkestein koos voor zijn kritiek een andere invalshoek dan Janmaat. Hij

- stond voor de verdediging van de liberale westerse waarden tegen een in zijn ogen niet-liberale islam.
- 71 *LBR-bulletin*, 1992, nr. 4, 3.
 - 72 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken over de integratie van minderheden (Tweede Kamer, vergaderjaar 1991-1992, 22 314, nr. 9).
 - 73 HTK 1991-1992, 23-9-1992, 193-206.
 - 74 *Trouw*, 23-9-1992.
 - 75 *NRC Handelsblad*, 28-9-1992.
 - 76 HTK 1992-1993, 23-9-1992, 217-218. Citaat op 218.
 - 77 Zie hiervoor pagina 74 en hoofdstuk 6.
 - 78 Uit verkiezingsonderzoek bleek dat burgers in het begin van de jaren negentig het vraagstuk rond minderheden en asielzoekers als het belangrijkste politieke issue zagen. Zie: Van Kessel en Krouwel, 'Van vergankelijke radicale dissidenten tot kwelgeesten van de gevestigde orde', 301-317.
 - 79 *NRC Handelsblad*, 10-4-1993.
 - 80 Van Donselaar, *Monitor Racisme en Extreem-rechts* (1997) 38.
 - 81 *Trouw*, 30-3-1993; *Het Parool*, 30-3-1993. Voor een confrontatiestrategie pleitten de Haagse PvdA-fractievoorzitter P. Heijnen en de politicologen C. Choenni en M. Fennema.
 - 82 *Het Parool*, 8-5-1993. Over deze afspraak zijn geen documenten in de archieven aangetroffen.
 - 83 HTK 1992-1993, 6-5-1993, 4757-4758.
 - 84 HTK 1993-1994, 22-9-1993, 50-51.
 - 85 *NRC Handelsblad*, 27-10-1993; HTK 1993-1994, 27-10-1993, 1172; Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 143 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
 - 86 *Trouw*, 26-10-1993.
 - 87 *Trouw*, 26-10-1993.
 - 88 *NRC Handelsblad*, 21-1-1994.
 - 89 *NRC Handelsblad*, 28-10-1993.
 - 90 *Vrij Nederland*, 12-2-1994.
 - 91 Zie verder hoofdstukken 1 en (meer uitvoerig) 6.
 - 92 *Het Parool*, 25-1-1994; *Algemeen Dagblad*, 29-1-1994; *Vrij Nederland*, 12-2-1994.
 - 93 Besluitenlijst van het secretarissenoverleg, 30-5-1994 (NL-HaNA, Archief vvd-fractie, nummer toegang 2.19.201, inv.nr. 577). Uit de besluitenlijst van het secretarissenoverleg van 14-6-1994 bleek dat de cd niet gebruikmaakte van de uitnodiging (NL-HaNA, Archief vvd-fractie, nummer toegang 2.19.201, inv.nr. 577).
 - 94 *NRC Handelsblad*, 5-10-1996.
 - 95 HTK 1997-1998, 17-9-1997, 70 en 83. Zie ook *Trouw*, 18-9-1997.
 - 96 *De Volkskrant*, 1-10-1983, en *NRC Handelsblad*, 10-6-2002.
 - 97 Interview met Peter Lankhorst, 28-10-2011.
 - 98 *Nieuwe Revu*, 3-3-1993.
 - 99 *Nieuwe Revu*, 17-24 oktober 1986.

- 100 *Haagse Post*, 24-12-1988.
- 101 Interview met Erik Jurgens, 16-11-2011.
- 102 *Nieuwe Revu*, 17-24 oktober 1986.
- 103 *HP/De Tijd*, 12-4-2002.
- 104 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 108 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 105 De Tweede Kamer kon de informatie over de kamertoewijzing of over de toewijzing van plaatsen in de parkeergarage aan de cd overigens niet bevestigen. Navraag wees uit dat er geen stukken (of andere informatie) meer waren die hierover uitsluitsel konden geven (e-mail Tweede Kamer, 18-10-2012).
- 106 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 150 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 107 Spruyt, 25 *Jaar Integratiedebat* (2007), gedownload van bartjanspruyt.blogspot.com/2007/09/25-jaar-integratiedebat.html op 16-2-2010. Ook de politicoloog Meindert Fennema schreef in *Trouw* (21-5-2003) dat de cd-fractiekamer op een zolder op het Binnenhof was gelegen; Schuurman moest elke dag door twee man naar boven worden gedragen. Zie verder een interview met advocaat Van Heijningen in *Elsevier*, 8-12-2007.
- 108 *Trouw*, 12-3-1992.
- 109 *NRC Handelsblad*, 9-5-1998.
- 110 HTK 2001-2002, 12-6-2002, 4953.
- 111 Interview met Peter Lankhorst, 28-10-2011.
- 112 Brants en Hoogendoorn, *Van vreemde smetten vrij* (1983) 152-153.
- 113 HTK 1983-1984, 11-10-1983, 328.
- 114 *Haagse Post*, 29-9-1984.
- 115 Interview met Peter Lankhorst op 28-10-2011.
- 116 Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein* (1999) 158-170, citaten op 170.
- 117 Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein* (1999) 148.
- 118 Zie hoofdstuk 1 en 6.
- 119 De cd kwam in het boek van Otjes niet aan de orde, omdat die geen nieuwe partij was maar een afsplitsing.
- 120 Otjes, *Imitating the newcomer* (2012).
- 121 Davis, *The impact of anti-immigration parties on mainstream parties' immigration positions* (2012) 145-156.
- 122 Voor de antidiscriminatiewetgeving en de aanpassingen daarin: zie hoofdstuk 4.
- 123 Zie de Kieswet: wetten.overheid.nl/BWBR0004627/geldigheidsdatum_14-07-2015 (geraadpleegd op 14-7-2015). Zie ook: Van Donselaar, *De staat paraat* (1995) 45-49.
- 124 HTK 1996-1997, 13-5-1997, 79-5501.
- 125 *NRC Handelsblad*, 7-5-1998.
- 126 Beschikking voorzitter van de afdeling Rechtspraak van de Raad van State, 14-5-1981, op het beroep van de Centruumpartij en de Nederlandse Volksunie (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 267).

- 127 *Trouw*, 19-5-1981.
- 128 Uit het CRM-archief blijkt dat de wetswijziging met veel haast is gebeurd, zeker toen duidelijk werd dat er in 1982 weer Kamerverkiezingen zouden zijn (NL-HaNA, CRM, 2.27.19, inv.nr. 5347).
- 129 Tweede Kamer, vergaderjaar 1981-1982, 14-12-1981, 17 241, nr. 1-2; HTK 1981-1982, 16-6-1982; Van Donselaar, *De staat paraat* (1995) 46.
- 130 Memorie van toelichting inzake de wijziging van artikel 18 van de Omroepwet, Tweede Kamer, vergaderjaar 1981-1982, 17 241, nr. 3.
- 131 *NRC Handelsblad*, 29-7-1982.
- 132 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 36 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 133 Zie verder hoofdstuk 5.
- 134 Koole, 'Nieuwe regels voor politieke financiën', 52.
- 135 Wet subsidiëring politieke partijen, *Staatsblad* (1999) 257.
- 136 HTK 1997-1998, 23-6-1998, 6016-6043.
- 137 Op basis van Eskes, *Repressie van politieke bewegingen in Nederland* (1988) 481-564 en Van Donselaar, *De staat paraat* (1995) 65-76.
- 138 Burgerlijk Wetboek, boek 2, artikel 20; zie verder Tweede Kamer, vergaderjaar 1984-1985, 17 476, nr. 5, 3.
- 139 Geciteerd in Eskes, *Repressie van politieke bewegingen in Nederland* (1988) 547.
- 140 Voor deze CP-nota: zie hoofdstuk 4.
- 141 Brief PvdA-fractie aan Stichting De Bonte Was, 10-11-1983 (IISG, Archief PvdA, inv.nr. 2850). De Stichting De Bonte Was plaatste in oktober 1983 een advertentie in de kranten waarin werd opgeroepen de CP te verbieden. Voor de 'politieke middelen' zie een conceptbrief van de voorzitter van de PvdA, M. van den Berg, voor *Witsenkader*, 1-3-1984 (IISG, Archief PvdA, inv.nr. 2851).
- 142 Notitie voor de PvdA-fractie van Ineke Haas-Berger en Jan-Evert Keman, 21-6-1984 (IISG, Archief PvdA, inv.nr. 2851).
- 143 Een stimulans voor dit debat was het uitkomen in april 1994 van een rapport van de Utrechtse Wetenschapswinkel waarin werd betoogd dat er voldoende juridische instrumenten en gronden waren om (onder meer) de CD te verbieden. Zie: Bolsius, *Racistische partijen met recht verbieden* (1994). Het rapport kreeg veel aandacht in de media en werd uitvoerig besproken in het *LBR-bulletin* (1994, nr. 3).
- 144 Voor de brief waarin het LBR verzocht om een verbod van de CD, zie het *LBR-bulletin*, 1994, nr. 3, 3.
- 145 Voor het persbericht van het LBR: zie het *LBR-bulletin* 1994, nr. 4, 15.
- 146 *LBR-bulletin* 1995, nr. 2, 56.
- 147 *NRC Handelsblad*, 2-3-1996.
- 148 *NRC Handelsblad*, 23-5-1996.
- 149 *NRC Handelsblad*, 20-8-1996.
- 150 Van Donselaar, *Monitor Racisme en extreem rechts* (2000) 51.
- 151 *De Groene Amsterdammer*, 21-11-2008.

- 152 *NRC Handelsblad*, 12-5-1997.
- 153 *Nieuwe Revu*, 3-3-1993.
- 154 Tweede Kamer, vergaderjaar 1995-1996, 24 400 VII, nr. 45. Zie over demonstraties van de CD ook de hoofdstukken 4 (met name over het strafproces naar aanleiding van de demonstratie in Zwolle) en 7.
- 155 Tweede Kamer, vergaderjaar 1995-1996, 25 033, nr. 1.
- 156 Verslag van een algemeen overleg van de Vaste commissie voor Binnenlandse Zaken, HTK 1996-1997, 23-10-1996, nr. 25 033.
- 157 *LBR-bulletin*, 1996, nr. 2, 19.
- 158 *De Volkskrant*, 1-6-1995.
- 159 Bovend'Eert en Kummeling, *Het Nederlandse Parlement* (2004) 121.
- 160 *NRC Handelsblad*, 4-4-1998.
- 161 Verslag van een algemeen overleg van de Vaste commissie voor Binnenlandse Zaken, HTK 1996-1997, 23-10-1996, nr. 25 033.
- 162 *De Volkskrant*, 1-10-1983.
- 163 *Algemeen Dagblad*, 27-3-1993.
- 164 HTK 1996-1997, 17-10-1996, 903-904.
- 165 In het vergaderjaar 1982-1983 bijvoorbeeld waren er 107 zittingen en was Janmaat 89 keer (is 83 procent) aanwezig; en in de vergaderjaren 1989-1990 en 1994-1995 waren er 94 respectievelijk 101 zittingen en was hij beide jaren 87 keer (is 93 respectievelijk 86 procent) aanwezig. Zie: Van Holsteyn, 'Hans Janmaat, kamerlid', 47-60, aldaar 52-53.
- 166 Van Holsteyn, 'Hans Janmaat, kamerlid', 47-60.
- 167 *Elseviers Magazine*, 25-2-1984.
- 168 De interrupties van de minister-president waren min of meer gelijk verdeeld over de premiers Lubbers (CDA, in de jaren 1982-1986 en 1989-1994) en Kok (PvdA, in de jaren 1994-1998).
- 169 HTK, Algemene Politieke (en Financiële) Beschouwingen van 1982 tot en met 1997, inclusief de debatten over de Regeringsverklaringen van 1982 en 1989.
- 170 HTK 1983-1984, 11-10-1983, citaat op 298.
- 171 HTK 1990-1991, 11-10-1990, citaat op 397.
- 172 HTK 1992-1993, 13-10-1992, citaat op 402.
- 173 HTK 1997-1998, 17-9-1997, citaat op 47.
- 174 HTK 1991-1992, 8-10-1991, 321.
- 175 HTK 1994-1995, 21-9-1994, 35.
- 176 HTK 1982-1983, 24-11-1982, 741.
- 177 HTK 1992-1993, 15-10-1992, 571.
- 178 HTK 1995-1996, 21-9-1995, 109.
- 179 HTK 1996-1997, 19-9-1996, 166.
- 180 HTK 1997-1998, 18-9-1997, 146.
- 181 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 161-162 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 182 *De Volkskrant*, Trouw en *Algemeen Dagblad*, 14-10-1992. Zie ook HTK 1992-1993, 13-10-1992, 427.

- 183 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 161-162 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263). Jurgens bevestigde dit verhaal van Janmaat (interview met Erik Jurgens, 16-11-2011).
- 184 Interview met Erik Jurgens, 16-11-2011.
- 185 *Trouw en de Volkskrant*, 14-9-1994.
- 186 *De Mediakrant*, januari 1993, nr. 1. Aan de Kamervoorzitter staan krachtens het Reglement van Orde drie ordemaatregelen ter beschikking: hij kan een Kamerlid vermanen en hem vragen zijn woorden terug te nemen, hij kan hem het woord ontnemen en hij kan hem uitsluiten van de vergadering van die dag; tot 1994 kon die uitsluiting-voor-een-dag worden verlengd tot maximaal een maand. Zie Bovend'Eert en Kummeling, *Het Nederlandse Parlement* (2004) 122-124.
- 187 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 169 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 188 Brief van Janmaat aan Schaefer, 7-9-1987, gepubliceerd in *CD-actueel* 1987, nr. 3, 21-9-1987.
- 189 Brief van Janmaat aan Van Erp, 14-1-1997 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 106).
- 190 *Trouw*, 16-1-1997.
- 191 *CD-Nieuwsbrief* 1997 nr. 1, 22-1-1997.
- 192 Zie hoofdstuk 6.
- 193 *De Mediakrant*, januari 1993, nr. 1.
- 194 Zie bijvoorbeeld een interview met *Elseviers Magazine*, 25-2-1984.
- 195 Rechtbank Amsterdam, uitspraak in kort geding, 26-2-1981, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 19-21.
- 196 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 169 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263) 28.
- 197 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 57 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263). Zie ook een brief van Janmaat aan Dolman, 8-2-1984, waarin hij aangeeft geen juridische stappen te zullen zetten (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr.16).
- 198 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 57 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263); *Groene Amsterdammer*, 12-10-1983.
- 199 *Het Vrije Volk*, 10-5-1984. Dagvaarding tegen drs. M.P.A. van Dam, 16-5-1984 (Archief VARA, inv.nr. 233).
- 200 Concept-dagvaarding tegen J.M. den Uyl, 1986 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 316).
- 201 *De Groene Amsterdammer*, 12-10-1983.
- 202 Met als opties bij de strategie 'isoleren': het aanleggen van een cordon sanitaire, het veranderen van de electorale spelregels, het aanpassen van wetgeving en het overgaan tot een partijverbod.
- 203 De Lange, 'Cordon sanitaire', 54-58.
- 204 De CP en CD probeerden dat effect nog te versterken door cassettebandjes te maken van Janmaats inbreng in belangrijke debatten en die te verspreiden in wijken waar hun (potentiële) aanhang woonde. Zie ook hoofdstuk 5.

- 205 Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme* (2010) 119.
 206 Art, *Inside the radical right* (2011) 23 en 44-49.
 207 Van Spanje en Van der Brug, 'The Party as Pariah', 1022-1040; Van Spanje en Van der Brug, 'Being intolerant of the intolerant', 353-384.
 208 Uitspraak van Janmaat in *NRC Handelsblad*, 9-4-1998.

4 'Leve de rechtsstaat!'

- 1 Janmaat riep dit nadat hij op 25 november 1993 was vrijgesproken door de Haagse rechtbank; zie *Trouw*, 26-11-1993.
- 2 Zie hoofdstuk 5.
- 3 Zie hoofdstuk 7.
- 4 Deze zaken komen in dit boek verder niet aan de orde. Bij deze zaken proberen maatschappelijke organisaties en particulieren de kandidatenlijsten en de partijregistratie van de CP en CD ongeldig te laten verklaren.
- 5 Deze zaken komen in dit boek verder niet aan de orde. Bij deze zaken proberen werkgevers (met name scholen) een werknemer die actief is in de CP te ontslaan. Dit overkwam in 1984 onder meer Janmaat.
- 6 Deze zaken komen aan de orde in de hoofdstukken 3 tot en met 7.
- 7 Zie wetten.overheid.nl/BWBR0001840/geldigheidsdatum_16-10-2012, geraadpleegd op 16-10-2012.
- 8 Nieuwenhuis, *Over de grens van de vrijheid van meningsuiting* (2006) 47.
- 9 Van Leeuwen, *Uit het spoor van Thorbecke* (2013).
- 10 Het verbod op rassendiscriminatie was in meer internationale verdragen vastgelegd dan alleen in het IVUR-verdrag, namelijk in het Internationaal verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten van 19 december 1966, het Internationaal verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten van 19 december 1966 en het Europees verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden van 4 november 1950 (zie: Nota Minderhedenbeleid, Tweede Kamer, vergaderjaar 1982-1983, 16 102, nr. 21, 95).
- 11 Voor de tekst van het IVUR-verdrag, zie www.arti.nl/artikel/6556-Tekst_Internationaal_verdrag_inzake_de_uitbanning_van_alle_vormen_van_rassendiscriminatie (geraadpleegd op 21-10-2012).
- 12 Dat kernartikel is artikel 4. Zie verder Woltjer, 'The United Nations Convention of the Elimination of All Forms of Racial Discrimination', 51-62.
- 13 Van der Neut, *Discriminatie en strafrecht* (1986) 31.
- 14 Nieuwenhuis, *Over de grens van de vrijheid van meningsuiting* (2006) 278. Zie voor de achtergronden van de antidiscriminatiewetgeving ook Fenne-
ma, 'Legal repression of extreme-right parties', 119-144.
- 15 Nieuwenhuis, *Over de grens van de vrijheid van meningsuiting* (2006) 277-278.
- 16 Respectievelijk artikel 137c, d en e.
- 17 Respectievelijk artikel 429ter en quater.

- 18 Van der Neut, *Discriminatie en strafrecht* (1986) 33-34.
- 19 Rosier, *Vrijheid van meningsuiting en discriminatie* (1997) 250.
- 20 Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme* (2010) 69.
- 21 Van Noorloos, *Hate Speech Revisited* (2011) 333.
- 22 Van Noorloos, *Hate Speech Revisited* (2011) 339.
- 23 Nota Integratiebeleid etnische minderheden, Tweede Kamer, vergaderjaar 1998-1999, 26 426, nrs. 1-2.
- 24 Nota Minderhedenbeleid, Tweede Kamer, vergaderjaar 1982-1983, 16 102, nr. 21, 90.
- 25 Nota Minderhedenbeleid, Tweede Kamer, vergaderjaar 1982-1983, 16 102, nr. 21, 99-103.
- 26 Zie Pattipawae en Tazelaar (eds.), *Met recht discriminatie bestrijden* (1997) 54, noot 52. Het gaat om de circulaire van 6-8-1981, de circulaire van 16-8-1982, de instructie in discriminatiezaken van 1-6-1984 en de nadere instructie van 1-4-1985.
- 27 Dit is het overleg tussen de burgemeester, de lokale politiechef en een tegenwoordiger van het Openbaar Ministerie.
- 28 Pattipawae en Tazelaar (eds.), *Met recht discriminatie bestrijden* (1997) 54.
- 29 Landelijk Bureau Racismebestrijding, *Vijfjaar Landelijk Bureau Racismebestrijding* (1990) 5-6.
- 30 Landelijk Bureau Racismebestrijding, *Jaarverslag 1994* (1995).
- 31 Landelijk Bureau Racismebestrijding, *Vijfjaar Landelijk Bureau Racismebestrijding* (1990) 95-96.
- 32 Van Noorloos, *Hate Speech Revisited* (2011) 334-336.
- 33 *Groene Amsterdammer*, 18-4-1984.
- 34 Anne Frank Stichting, *Jaarverslag 1984* (Documentatie Anne Frank Stichting).
- 35 Rosier, *Vrijheid van meningsuiting en discriminatie* (1997) 29.
- 36 *NRC Handelsblad*, 19-3-1984.
- 37 Memorie van toelichting bij de begroting 1984 van het ministerie van Justitie, Tweede Kamer, vergaderjaar 1983-1984, 18 100, hoofdstuk VI, nr. 2.
- 38 Rechtbank Amsterdam, uitspraak in kort geding, 25-5-1982 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 324 11).
- 39 Rosier, *Vrijheid van meningsuiting en discriminatie* (1997) 298-299.
- 40 Gerechtshof Amsterdam, uitspraak, 10-3-1983, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 49-51.
- 41 Rechtbank Amsterdam, vordering tot gerechtelijk vooronderzoek, 15-9-1983 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 273).
- 42 Rechtbank Den Haag, uitspraak, 18-8-1987, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 242-243. Zie ook hoofdstuk 3 voor Janmaats bijdragen aan een debat in de Tweede Kamer over enkele naturalisaties. De verwijzing naar Delft betreft de schietpartij in café 't Koetsiertje op 5 april 1983 door een man van Turkse afkomst, waarbij zes doden en vier zwaargewonden vielen.
- 43 Hoge Raad, uitspraak, 11-3-1986 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 281).

- 44 *Algemeen Dagblad*, 5-8-1987.
- 45 Rechtbank Den Haag, uitspraak, 18-8-1987, met noot van L. Mulder, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 242-243.
- 46 Hoge Raad, uitspraak, 21-6-1988, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 300-308.
- 47 Rechtbank Zwolle, uitspraak, 6-2-1986, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 148-150.
- 48 Rechtbank Zwolle, uitspraak, 6-2-1986, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 148-150.
- 49 Hoge Raad, uitspraak, 21-6-1988, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 300-308.
- 50 Hoge Raad, uitspraak, 21-6-1988, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 300-308.
- 51 Gerechtshof Den Bosch, uitspraak, 5-10-1989, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 408-410.
- 52 Van Donselaar, *Fout na de oorlog* (1991) 191.
- 53 Nota 'Nederland voor de Nederlanders', 23-24 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 289).
- 54 *Trouw*, 8-5-1984.
- 55 Ben Fresco was gemeenteraadslid in Almere. Hij trad in februari 1984, een maand na zijn aantreden, uit de CP-fractie.
- 56 In artikel 137 (lid c en d) van het Wetboek van Strafrecht gaat het over uitspraken die 'in het openbaar' zijn gedaan; daar was in dit geval geen sprake van.
- 57 Rechtbank Amsterdam, uitspraak in kort geding, 10-5-1984 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 266).
- 58 Persbericht Anne Frank Stichting, zonder datum (Archief Anne Frank Stichting).
- 59 Gerechtshof Amsterdam, uitspraak, 13-9-1984 (Archief Anne Frank Stichting). Janmaat verklaarde tijdens de zitting dat verdere verspreiding van de nota niet werd overwogen (*de Volkskrant*, 14-9-1984).
- 60 Antwoord van de minister van Justitie op Kamervragen van de cda'er V. van der Burg, 11-5-1984 (Tweede Kamer, vergaderjaar 1983-1984, 770).
- 61 Anne Frank Stichting, Jaarverslag 1984 (Documentatie Anne Frank Stichting).
- 62 *De Volkskrant*, 23-3-1985 en 5-4-1985.
- 63 Hoge Raad, uitspraak, 24-2-1987, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 213-216.
- 64 *LBR-bulletin* 1986, nr. 1, 7.
- 65 Rechtbank Den Haag, uitspraak in kort geding, 6-2-1986 (Archief Anne Frank Stichting); ook in *Nederlandse Jurisprudentie*, KG 1986, 118. Zie voor het eerder in dit hoofdstuk besproken Amsterdamse arrest: Gerechtshof Amsterdam, uitspraak, 10-3-1983; in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 49-51.
- 66 Gerechtshof Den Haag, uitspraak, 14-11-1986, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 201-202.

- 67 Gerechtshof Den Haag, uitspraak, 2-6-1988, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 298-299.
- 68 Gerechtshof Den Haag, uitspraak, 2-6-1988, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 298-299.
- 69 Nieuwenhuis, *Over de grens van de vrijheid van meningsuiting* (2006) 254.
- 70 Burgerlijk Wetboek, artikel 162 lid 2 boek 6; zie: wetten.overheid.nl/BWBR0005289/Boek6/Titel3/Afdeling1/Artikel162/geldigheidsdatum_27-11-2012 (geraadpleegd op 27-10-2012).
- 71 Pattipawae en Tazelaar (eds.), *Met recht discriminatie bestrijden* (1997) 67-71.
- 72 Interview met mr. H. de Graaff, 8-4-2013. Interview met mevrouw mr. A.J. Molhoek, 3-5-2013.
- 73 Deze paragraaf is mede gebaseerd op informatie uit interviews met twee officieren van justitie die in de jaren negentig actief waren als discriminatieofficier. Ik acht deze informatie voldoende betrouwbaar om in dit boek te gebruiken, omdat beide interviews in grote lijnen eenzelfde beeld schetsen van de ontwikkelingen. De informatie uit de interviews is aanvullend gebruikt op de informatie ontleend aan de literatuur en archiefstukken.
- 74 Interview met mevrouw mr. A.J. Molhoek, 3-5-2013. Zie ook het interview met mr. H. de Graaff, 8-4-2013.
- 75 Pattipawae en Tazelaar (eds.), *Met recht discriminatie bestrijden* (1997) 37-38.
- 76 Bol en Docter-Schamhardt, *Politie en Openbaar Ministerie tegen rassendiscriminatie* (1993). Zie verder Pattipawae en Tazelaar (eds.), *Met recht discriminatie bestrijden* (1997) 54-55.
- 77 Zie voor deze richtlijn: Pattipawae en Tazelaar (eds.), *Met recht discriminatie bestrijden* (Deventer 1997) bijlage 4. De richtlijn van 1993 was van toepassing tot september 1997, toen een aangepaste richtlijn in werking trad. Er waren geen beleidswijzigingen, wel werd de richtlijn op enkele punten geactualiseerd en aangepast. De richtlijn van 1997 was van toepassing tot april 1999. Voor de richtlijn van 1997: zie *Staatscourant* 1997, nr. 146.
- 78 Pattipawae en Tazelaar (eds.), *Met recht discriminatie bestrijden* (1997) 40-44, citaat op 44. De Fey e.a. (eds.) *Met recht discriminatie bestrijden* (2004) 68-73.
- 79 Pattipawae en Tazelaar (eds.), *Met recht discriminatie bestrijden* (1997) 55-56 en 60-61. Zie ook Van Donselaar, *Monitor racisme en extreem-rechts* (1997) bijlage 2, III-III4.
- 80 Zie voor deze richtlijn: Van Donselaar, *Monitor racisme en extreem-rechts* (1997) bijlage 3.
- 81 Jaaroverzicht Minderhedenbeleid 1996, Tweede Kamer, vergaderjaar 1995-1996, 24 401, nr. 2.
- 82 Memorie van toelichting bij de begroting 1992 van het ministerie van Justitie, Tweede Kamer, vergaderjaar 1991-1992, 22 300, hoofdstuk VI, nr. 2. Mevrouw A.J. Molhoek was coördinator van 1990 tot 1993 (interview met mevrouw mr. A.J. Molhoek, 3-5-2013).

- 83 Memorie van toelichting bij de begroting 1993 van het ministerie van Justitie, Tweede Kamer, vergaderjaar 1992-1993, 22 800, hoofdstuk VI, nr. 2.
- 84 Interview met mevrouw mr. A.J. Molhoek, 3-5-2013.
- 85 Interview met mr. H. de Graaff, 8-4-2013.
- 86 Rechtbank Den Haag, uitspraak in kort geding, 27-7-1989 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 335).
- 87 Gerechtshof Den Haag, uitspraak, 20-3-1991, in: *LBR-bulletin* 1991, nr. 3, 14-18.
- 88 Nieuwenhuis, *Over de grens van de vrijheid van meningsuiting* (2006) 254-255.
- 89 C.F. Pattipawae in *LBR-bulletin* 1991, nr. 3, 17.
- 90 Van Eck, Kellerman en Nieuwboer (eds.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (2001) 49.
- 91 Interview met mr. A.C.M. Welschen, 29-12-2011. Ook volgens mevrouw Molhoek was er rond 1990-1992 druk op het Openbaar Ministerie vanuit de Kamer en vanuit het ministerie om discriminatie (in het algemeen; niet specifiek de CD) actiever te gaan vervolgen (interview met mevrouw mr. A.J. Molhoek, 3-5-2013).
- 92 Van Eck, Kellerman en Nieuwboer (eds.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (2001) 49.
- 93 *CD-info* 1991, nr. 3.
- 94 Dit conform een arrest van de Hoge Raad (mededeling mr. A.C.M. Welschen in een interview, 29-12-2011). Mr. Welschen was in 1992 officier van justitie in Den Haag, belast met discriminatiezaken.
- 95 *LBR-bulletin* 1994, nr. 1, 16.
- 96 Noot 't Hart in *Nederlandse Jurisprudentie* (1999) 634.
- 97 Interview met mr. A.C.M. Welschen, 29-12-2011.
- 98 Rechtbank Den Haag, uitspraak, 25-11-1993 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 347 1).
- 99 *Trouw*, 26-11-1993. Dit was ook de kop boven het voorpagina-artikel in *CD-info* 1993, nr. 11.
- 100 *CD-info* 1993, nr. 11; *CD-actueel* 1993, nr. 4.
- 101 *LBR-bulletin* 1994, nr. 1, 16.
- 102 *Trouw*, 26-11-1993.
- 103 *LBR-bulletin* 1994, nr. 1, 16. Mr. A.C.M. Welschen zei in een interview op 29-12-2011 dat het besluit om de zaak opnieuw te starten was genomen na overleg tussen de hoofdofficier van justitie in Den Haag en de advocaat-generaal van het Haagse ressortsparket.
- 104 Rechtbank Den Haag, uitspraak, 4-5-1994, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 761-773. Citaten uit de dagvaarding.
- 105 *Telegraaf*, 21-4-1994.
- 106 Rechtbank Den Haag, uitspraak, 4-5-1994, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 761-773.
- 107 *CD-info* 1994, nr. 5.
- 108 *Volkskrant*, 21-4-1994.

- 109 *Trouw*, 21-4-1994. Staatssecretaris A. Kosto (PvdA) van Justitie bevestigde dat het proces tegen de CD, Janmaat en Schuurman een 'politiek proces' was; het moest een 'signaal aan de kiezers' geven (NRC, 29-4-1994). In dezelfde krant ontkende een Justitiewoordvoerder overigens 'dat er een formeel beleid bestaat om extreem-rechts met het oog op de verkiezingen intensief te vervolgen' (NRC, 29-4-1994).
- 110 *LBR-bulletin* 1994, nr. 3, 4. Zie ook hoofdstuk 3.
- 111 *LBR-bulletin* 1994, nr. 4, 29. Zie ook hoofdstukken 3 en 5.
- 112 Gerechtshof Den Haag, uitspraak, 28-3-1995, in: Van Eck e.a. (eds.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (2001) 49-56. Schuurman werd onder meer veroordeeld voor de hiervoor geciteerde uitspraak.
- 113 *CD-info* 1995, nr. 3 en *CD-info* 1995, nr. 4.
- 114 Hoge Raad, uitspraak, 16-4-1996, in: Van Eck e.a. (eds.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (2001) 134-138.
- 115 *LBR-bulletin* 1996, nr. 3, 23.
- 116 Gerechtshof Amsterdam, uitspraak, 23-12-1996, in: Van Eck e.a. (eds.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (2001) 197-204. Janmaat werd veroordeeld voor zijn beide hiervoor geciteerde uitspraken; de andere uitspraken in de dagvaarding achtte het Hof niet strafbaar.
- 117 *NRC Handelsblad*, 24-12-1996. De termen 'Gedankenpolizist' en 'gedachtepolitie' (verderop in dit hoofdstuk) zijn ontleend aan 1984 van George Orwell.
- 118 Gerechtshof Amsterdam, uitspraak, 23-12-1996, in: Van Eck e.a. (eds.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (2001) 204.
- 119 Verzoekschrift aan de Secretaris-generaal bij de Raad van Europa, 2-12-1997 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 350).
- 120 Verzoekschrift aan de Secretaris-generaal bij de Raad van Europa, mei 1996 (Archief Hans Janmaat bij J. van Holsteyn).
- 121 Hoge Raad, uitspraak, 16-4-1996, in: Van Eck e.a. (eds.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (2001) 134-138.
- 122 Nieuwenhuis, *Over de grens van de vrijheid van meningsuiting* (2006) 253.
- 123 *Nederlandse Jurisprudentie*, AB 1990, 150, noot van B.P. Vermeulen.
- 124 Interview met mr. A.C.M. Welschen, 29-12-2011. Welschen noemde als voorbeeld het proces-Wilders uit 2011.
- 125 Zie hoofdstuk 7.
- 126 Hippe e.a., 'Kroniek 1996', 24-27.
- 127 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 165 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 128 Hippe e.a., 'Kroniek 1996', 24-27.
- 129 Interview met mevrouw mr. M.H. Verwiel, 17-10-2013. Mevrouw Verwiel was in 1996 officier van justitie te Zwolle en onder meer belast met discriminatiezaken.
- 130 Requisitoir van de officier van justitie, mevrouw mr. M. Verwiel, 17-3-1997 (kopie ontvangen van mevrouw Verwiel).
- 131 Rechtbank Zwolle, uitspraak, 28-3-1997 (Archief Hans Janmaat bij J. van Holsteyn).

- 132 *Algemeen Dagblad*, 29-3-1997.
- 133 *LBR-bulletin* 1997, nr. 3, 22-23.
- 134 *De Volkskrant*, 12-3-1997.
- 135 *LBR-bulletin* 1998, nr. 2, 13-14.
- 136 *Elsevier*, 14-3-1998.
- 137 Brief van Janmaat aan de president van de Rechtbank Zwolle, 2-4-1997 (Archief Hans Janmaat bij J. van Holsteyn).
- 138 Gerechtshof Arnhem, uitspraak, 29-12-1997 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 358).
- 139 Hoge Raad, uitspraak, 18-5-1999, in: Van Eck e.a. (eds.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (2001) 438-444. Artikel 71 van de Grondwet regelt de parlementaire immuniteit; deelnemers aan de beraadslagingen in de Staten-Generaal (onder wie Kamerleden) kunnen niet in rechte worden vervolgd of aangesproken voor hetgeen ze daar hebben gezegd of aan deze schriftelijk hebben overgelegd. Zie Voermans, 'Parlementariërs en de rechter', 240-249.
- 140 Van Eck e.a. (eds.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (2001) 444-446.
- 141 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 166 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 142 Verzoekschrift van Janmaat aan het Europese Hof van de Rechten van de Mens, 3-8-1999 (Archief Hans Janmaat bij J. van Holsteyn).
- 143 Brief van de heer P.M. Kempees namens het EHRM aan H. Janmaat, 16-8-1999 (Archief Hans Janmaat bij J. van Holsteyn).
- 144 European Court Of Human Rights, Chronological list of judgments, advisory opinions and published decisions; versie 5 mei 2011 (geraadpleegd op 11 mei 2011).
- 145 Brief van Janmaat aan H.M. de Koningin, 5-9-1999 (Archief Hans Janmaat bij J. van Holsteyn).
- 146 Brief van het ministerie van Justitie aan Janmaat, 2-8-2000 (Archief Hans Janmaat bij J. van Holsteyn).
- 147 Verzoek tot herziening van Janmaat aan de Hoge Raad, februari 2002 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 178). Balkenende schreef op 25-1-2002 een artikel in *NRC Handelsblad* over de multiculturele samenleving.
- 148 Hoge Raad nr. 02722/02 H, 6-5-2003 (geraadpleegd op de website www.rechtspraak.nl op 22-5-2010).
- 149 Zie onder meer de journalist H.J. Schoo (*Elsevier*, 18-1-1997), de filosoof Ger Groot (*NRC Handelsblad*, 9-3-1996) en de politicoloog Meindert Fennema (*de Volkskrant*, 12-3-1997, en *NRC Handelsblad*, 4-4-1998).
- 150 *LBR-bulletin* 1997, nr. 1, 14-17. Zie ook uitvoeriger: Fennema, 'Legal repression of extreme-right parties', 119-144.
- 151 *Het Parool*, 27-2-1996.
- 152 Zie onder meer de publicist Paul Bordewijk (*Intermediair*, 22-3-1996) en de journalist Annet Bleich (*de Volkskrant*, 26-3-1997). Zie ook het requi-sitoir van de officier van justitie mevrouw mr. M. Verwiel, 17-3-1997 (kopie ontvangen van mevrouw Verwiel).

- 153 Rosier, *Vrijheid van meningsuiting en discriminatie* (1997) 73-74.
- 154 *NRC Handelsblad*, 4-4-1998.
- 155 *Het Parool*, 27-3-1997. Veeris was directeur van Forum, Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling te Utrecht.
- 156 Volgens Fennema leek de antidiscriminatiewetgeving toch 'quite effective' te zijn geweest bij het bestrijden van wat hij 'politiek racisme' noemde. Zie: idem, 'Legal repression of extreme-right parties', 119-144, aldaar 138.
- 157 Zie ook *NRC Handelsblad*, 14-3-2009. De krant sprak voor dat artikel met rechters die Janmaat in de jaren negentig hadden berecht.
- 158 Het gaat hier om een veroordeling tijdens het Kamerlidmaatschap. Zie: Voermans, 'Parlementariërs en de rechter', 240-249.
- 159 *CD-actueel* 1987, nr. 2.
- 160 *CD-actueel* 1987, nr. 3.
- 161 *Trouw*, 23-7-1993.
- 162 Dat geldt ook voor de zaken over overheidssubsidies voor partij-instellingen; zie hoofdstuk 5.
- 163 *CD-info* 1990, nr. 6.
- 164 *Haagse Post*, 19-11-1983.
- 165 *CD-info* 1995, nr. 4.

5 'Wij zijn kapot gespeeld'

- 1 Uitspraak van Janmaat over de rol van de BVD ten opzichte van de Centruumpartij; zie Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 86-90 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 2 In dit boek zal dan ook niet op deze twee actoren worden ingegaan.
- 3 Koole, 'Ledenpartijen of staatspartijen?', 156-182; Commissie subsidiëring politieke partijen, *Waarborg van kwaliteit* (1991). Sinds 1998 heet het ministerie: Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- 4 Koole, 'Nieuwe regels voor politieke financiën', 52. Zie ook *Staatsblad* 1999, 257.
- 5 Elzinga, *De politieke partij en het constitutionele recht* (1982). Het citaat is van minister Beernink en is ontleend aan het genoemde boek van Elzinga (zie pagina 223).
- 6 De hervormd theoloog prof. dr. G. van der Leeuw (1890-1950), voor de PvdA minister in het kabinet-Schermerhorn, en de econoom E.F. Schumacher (1911-1977), schrijver van het boek *Small Is Beautiful*, waren voor de CP en waarschijnlijk met name voor oprichter Brookman een bron van inspiratie, Van der Leeuw vanwege zijn ideeën over cultuurpolitiek en Schumacher vanwege zijn ideeën over kleinschaligheid.
- 7 *NRC Handelsblad*, 21-7-1983.
- 8 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de CP, 20-7-1983, nr. B83/U1832 (Semi-statisch archief van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties [verder: SSA-BiZa], inv.nr. 1321).

- 9 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de dr. E.F. Schumacher Stichting, 26-9-1983, nr. B83/2213 (ssa-BiZa, inv.nr. 1321).
- 10 Notities aan de minister van Binnenlandse Zaken van de directeur Binnenlands Bestuur (13-10-1982) en hoofd stafafdeling Constitutionele Zaken en Wetgeving (14-10-1982) (N1-HaNA, BiZa/Binnenlands Bestuur en Kabinet, 2.04.87, inv.nr. 3156). Citaat uit de notitie van hoofd Constitutionele Zaken en Wetgeving.
- 11 Lucardie en Noomen, 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1983', 13-42. Een voorwaarde voor het verlenen van de subsidie aan het Wetenschappelijk Bureau was dat de CP de oorspronkelijke naam, de prof. G. van der Leeuw Stichting, zou wijzigen. De CP veranderde daarop de naam in 'Stichting Wetenschappelijk Bureau Centruumpartij'. Ook over de naam van de Schumacher Stichting was er enige commotie. Voor de stichting MeMo, een beweging voor kleinschalig en milieuvriendelijk ondernemen, was Schumacher een bron van inspiratie; de stichting overwoog naar de rechter te stappen. Zie *De Waarheid*, 11-8-1983, en *de Volkskrant*, 17-9-1983.
- 12 De bestuurskundige Snellen maakte in zijn inaugurele rede onderscheid tussen de politieke, de juridische, de economische en de wetenschappelijke rationaliteit van overheidsbeleid; in de praktijk van het overheidsbeleid is er een voortdurende spanning tussen deze rationaliteiten. Zie: Snellen, *Boeiend en geboid* (1987).
- 13 Zie brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de John F. Kennedy Stichting, 28-2-1985 (N1-HaNA, BiZa/Binnenlands Bestuur en Kabinet, 2.04.87, inv.nr. 3156).
- 14 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 92 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 15 De John F. Kennedy Stichting werd opgericht op 30-11-1984 (CD, Jaarverslag 1984; zie ssa-AIVD bijlage bij Informatierapport met ACD nr. 1787439, 18-4-1985). Binnenlandse Zaken verzette zich tegen deze benaming, omdat er in Nederland al een stichting met die naam bestond; dat zou maar tot verwarring kunnen leiden; zie de brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de John F. Kennedy Stichting, 28-2-1985 (N1-HaNA, BiZa/Binnenlands Bestuur en Kabinet, 2.04.87, inv.nr. 3156).
- 16 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 92 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263). SWOCI werd opgericht op 13-12-1984 (CD, Jaarverslag 1984; zie ssa-AIVD bijlage bij Informatierapport met ACD nr. 1787439, 18-4-1985).
- 17 Notitie van de directeur-generaal Binnenlands Bestuur en de chef stafafdeling Constitutionele Zaken en Wetgeving aan de minister van Binnenlandse Zaken, 18-2-1985 (N1-HaNA, BiZa/Binnenlands Bestuur en Kabinet, 2.04.87, inv.nr. 3157).
- 18 Zie brief en beschikking van het ministerie van Binnenlandse Zaken aan de Stichting Politieke Kadervorming, 24-5-1985 (N1-HaNA, BiZa/Binnenlands Bestuur en Kabinet, 2.04.87, inv.nr. 3156).
- 19 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan het LOSON, 23-1-1984 (N1-HaNA, BiZa/Binnenlands Bestuur en Kabinet, 2.04.87, inv.nr. 3156).

- 20 Zie hoofdstuk 4.
- 21 Rechtbank Den Haag, uitspraak, 28-9-1984, in: Possel (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (1995) 103-104. De rechter verklaarde de eisende partij en niet ontvankelijk. Zij moesten bij de bestuursrechter, de afdeling Rechtspraak van de Raad van State, zijn; daar konden overheidsbesluiten zoals over subsidies worden aangevochten.
- 22 Brief van het ministerie van Binnenlandse Zaken aan het Wetenschappelijk Bureau van de Centruumpartij, 4-7-1984 (NL-HaNA, BiZa/Binnenlands Bestuur en Kabinet, 2.04.87, inv.nr. 31576).
- 23 Zie hoofdstuk 4.
- 24 Nota Subsidiëring politiek-wetenschappelijke instituten en instituten voor politieke scholing en vorming, 13-9-1984, Tweede Kamer vergaderjaar 1983-1984, 18543, nrs. 1 en 2. Volgens het IVUR-verdrag mag een overheid geen steun, dus ook geen financiële steun, verlenen aan een organisatie die rassendiscriminatie pleegt dan wel daartoe aanzet. Over dat verdrag zie verder hoofdstuk 4.
- 25 Tweede Kamer vergaderjaar 1984-1985, 18543, nr. 3.
- 26 Wet Subsidiëring politieke instituten; Tweede Kamer, vergaderjaar 1985-1986, 19508, nrs. 1 en 2, 5-5-1986.
- 27 HTK 1987-1988, 28-4-1988.
- 28 Gewijzigd voorstel van wet, 20-5-1988; zie Commissie subsidiëring politieke partijen, *Waarborg van kwaliteit* (Den Haag 1991) bijlage 3.4.
- 29 Commissie subsidiëring politieke partijen, *Waarborg van kwaliteit* (1991) 14. De Eerste Kamer wees het wetsvoorstel met algemene stemmen af, omdat alleen partij-instellingen van in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen konden worden gesubsidieerd (Eerste Kamer, vergaderjaar 1989-1990, 11-9-1990).
- 30 Voorzitter van de commissie was J.Th.J. van de Berg, secretaris was R.A. Koole, beiden verbonden aan de Universiteit Leiden.
- 31 Commissie subsidiëring politieke partijen, *Waarborg van kwaliteit* (Den Haag 1991) 57-62.
- 32 Wet subsidiëring politieke partijen, *Staatsblad* (1999) 257.
- 33 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan het hoofdbestuur van de Centruumpartij, 2-11-1984 (NL-HaNA, BiZa/Binnenlands Bestuur en Kabinet, 2.04.87, inv.nr. 31557).
- 34 Zie de door de voorzitter van het Wetenschappelijk Bureau van de CP, W.J. Bruyn, opgestelde jaarrekening over 1984, ontvangen op het ministerie van Binnenlandse Zaken op 18-10-1985 (NL-HaNA, BiZa/Binnenlands Bestuur en Kabinet, 2.04.87, inv.nr. 31557).
- 35 Zie de brieven van het ministerie van Binnenlandse Zaken en van de CP (-stichtingen) in NL-HaNA, BiZa/Binnenlands Bestuur en Kabinet, 2.04.87, inv.nr. 31557. Zie ook de notitie van de directeur-generaal Openbaar Bestuur aan de minister van Binnenlandse Zaken, 25-4-1989 (SSA-BiZa, inv.nr. 1321).
- 36 Nota van de directeur-generaal Openbaar Bestuur aan de minister van Binnenlandse Zaken inzake de subsidie van het Wetenschappelijk Bureau van

- de CP, 7-3-1988 (NL-HaNA, BiZa/Binnenlands Bestuur en Kabinet, 2.04.87, inv.nr. 31557).
- 37 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de voorzitter van de afdeling Rechtspraak van de Raad van State, 7-9-1993 (NL-HaNA, RvS/Rechtspraak Kamer I, 2.02.23.01, inv.nr. 329).
- 38 Omdat de CD lang talmde bij het terugbetalen van te veel ontvangen voorschotten, besloot het ministerie van Binnenlandse Zaken per 1 januari 1992 te korten op de voorschotten voor de CD-stichtingen. Dat leidde tot veel rechtszaken van de CD-stichtingen tegen het ministerie.
- 39 Interview met Meine Henk Klijsma, 27-2-2014.
- 40 Die cassettebandjes bevatten toespraken van Janmaat in de Tweede Kamer en werden in 1986 door de CD ook elders verspreid, onder meer in de Leidse Merenwijk (eigen collectie; bandje ontvangen van Huub Wijffjes).
- 41 Raad van State, uitspraak, 19-11-1990, nr. Ro1.88.3612 (Archief Hans Janmaat bij J. van Holsteyn).
- 42 Rechtbank Den Haag, uitspraak, 24-2-1993 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 351).
- 43 Stuk over het conservatoir beslag op het huis van Janmaat, 2-2-1994 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 213).
- 44 *Trouw*, 3-2-1994.
- 45 Brief Janmaat aan het ministerie van Binnenlandse Zaken, 22-5-1995 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 213).
- 46 Stuk over het conservatoir beslag op het huis van Janmaat, 2-2-1994 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 213).
- 47 *Het Parool*, 26-3-1993. Janmaat doelde op het Europese Hof voor de Rechten van de Mens, gevestigd in Straatsburg.
- 48 Brief van de landsadvocaat aan Janmaat, 21-12-1993 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 231).
- 49 Deze deskundigen waren dr. G.J. Veerman (voormalig plv. hoofd van het Wetenschappelijk Onderzoeks- en Documentatiecentrum van het ministerie van Justitie) en dr. J.T. van Stegeren (voormalig juridisch adviseur van het ministerie van Binnenlandse Zaken).
- 50 Beschikking van het ministerie van Binnenlandse Zaken met nota van toelichting, 8-7-1994 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 225). Voor de rapportages van beide deskundigen, zie IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 225. Voor de bundel artikelen van Van Heijningen, zie IISG, Archief Hans Janmaat inv.nrs. 219 en 220.
- 51 Besluit ministerie van Binnenlandse Zaken, 19-10-1994 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 225).
- 52 Nota van de directeur-generaal Openbaar Bestuur aan de minister van Binnenlandse Zaken, 13-9-1995, nr. BW95/1589 (ssa-BiZa inv.nr. 1991502254).
- 53 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan Stipolka, 28-8-1995 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 232).
- 54 Bezwaarschrift van Stipolka aan de Rechtbank Den Haag, 6-10-1995 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 232).

- 55 Rechtbank Den Haag, uitspraak, 4-4-1996 (ssa-BiZA inv.nr. 1991502254).
- 56 Interne notitie ministerie van Binnenlandse Zaken, 20-6-1996 (ssa-BiZA inv.nr. 1991502254).
- 57 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan Stipolka, 19-7-1996, nr. BW96/UI387 (ssa-BiZA inv.nr. 1991502254).
- 58 Raad van State, uitspraak na hoger beroep, 3-10-1997, nr. HO1.96.0423 (ssa-BiZA inv.nr. 1991502254).
- 59 Raad van State, uitspraak op een verzet, 13-7-1998, nr. HO1.96.0423 (ssa-BiZA inv.nr. 1991502254).
- 60 De *Professors World Peace Academy* is een nog bestaande stichting (zie www.pwpa.org; geraadpleegd op 12-11-2013), opgericht in 1973 door Sun Myung Moon, de leider van de Verenigingskerk.
- 61 Beslissing ministerie van Binnenlandse Zaken, 20-11-1992 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 345).
- 62 Raad van State, uitspraak, 16-2-1996, zaaknummer RO1.92.3144 (NL-HaNA, RvS/Rechtspraak Kamer I, 2.02.23.01, inv.nr. 353).
- 63 *Vrij Nederland*, 18-2-1995.
- 64 Zie een artikel over de financiers van de CD in *Elsevier*, 10-3-1990. De CD onderhield via Wim Koetsier nauwe banden met de Verenigingskerk. Koetsier was actief in de Nederlandse tak van de kerk, was medewerker van Janmaat en was voorzitter van de Karel de Grote Stichting (zie *Trouw*, 23-8-2000; zie ook een brief van Janmaat aan Koetsier van 6-2-1997 in het Archief Hans Janmaat bij J. van Holsteyn). De Verenigingskerk zou ook banden onderhouden met andere extreem-rechtse partijen in West-Europa.
- 65 Pleitnota van het ministerie van Binnenlandse Zaken, z.d., waarschijnlijk januari 1996 (NL-HaNA, RvS/Rechtspraak Kamer I, 2.02.23.01, inv.nr. 329). In december 1995 had het ministerie voor intern gebruik een lijst samengesteld van niet-subsidiabel geachte posten bij andere partijen; daaruit blijkt dat terugvordering bij de meeste partijen wel eens voorkwam, maar niet structureel (Notitie, 5-12-1995, ssa-BiZa inv.nr. 1992501231). Ook in november 1999 werd een dergelijke lijst opgesteld (Notitie, 1-11-1999, ssa-BiZa inv.nr. 1996502503 [1404]).
- 66 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de voorzitter van de afdeling Rechtspraak van de Raad van State, 7-9-1993 (NL-HaNA, RvS/Rechtspraak Kamer I, 2.02.23.01, inv.nr. 329).
- 67 *Het Parool*, 26-3-1993.
- 68 Brief van Janmaat aan minister Van Dijk, 16-1-1989 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 69).
- 69 *Staatscourant*, 5-12-1990.
- 70 *CD-info*, 1994, nr. 6.
- 71 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 139 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 72 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 150 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263). Janmaat mocht zijn pijlen dan richten op de PvdA-ministers,

- hun beleid ten opzichte van de CD verschildte niet van dat van de CDA- en VVD-ministers van Binnenlandse Zaken.
- 73 SSA-AIVD, Informatierapport zd (ACD nr. 1685389, 26-7-1983); dit betrof een HB-vergadering, 20-6-1983 (Argus cp02-02). In het verslag van deze HB-vergadering is deze opmerking niet terug te vinden (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 15).
 - 74 Brief van Bruyn aan Janmaat, 27-04-1984 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 62). Dat betrof waarschijnlijk de huur van de flat die Vreeswijk bewoonde in Almere; hij was daar gemeenteraadslid voor de CP.
 - 75 SSA-AIVD Informatierapport zd (ACD nr.1744489, 1-8-1984). Zie Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris* (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263) 80. Zie ook een verslag van het Topkaderweekend dat plaatsvond van 22 tot 24 juni 1984, in: *Centrumnieuws*, 1984, nr. 3.
 - 76 SSA-AIVD Informatierapport zd (ACD nr.1749760, 2-10-1984). Het betrof de HB-vergadering, 31-8-1984. In het CP-verslag van deze HB-vergadering is deze opmerking niet terug te vinden (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 15).
 - 77 *AFdruk* 1990, nr. 55, 22.
 - 78 De Stichting Beheerszaken was de CD-stichting waarin de verkiezingskas van de partij was ondergebracht.
 - 79 Notulen dagelijks bestuur CD, 14-9-1985 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv. nr. 68).
 - 80 Notulen dagelijks bestuur CD, 2-10-1985 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv. nr. 68).
 - 81 *Nieuwe Revu*, 28-9-1989.
 - 82 Interview met Vierling in *Het Parool*, 26-3-1993.
 - 83 *Het Parool*, 14-12-1990; het interview was ter gelegenheid van zijn uitreden uit de Amsterdamse CD-fractie.
 - 84 Van Holsteyn, 'Hans Janmaat, kamerlid', 47-60, aldaar 60.
 - 85 *Rotterdams Dagblad*, 10-4-1993.
 - 86 De cijfers voor 1989: SSA-BiZa, inv.nr. 1996502481; de cijfers voor 1990-1997: SSA-BiZa, inv.nr. 1996502503 [1404]
 - 87 Voor de gegevens over de RPF: Koole, 'Ledenpartijen of staatspartijen?', 156-182, aldaar 170.
 - 88 IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 211.
 - 89 IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 351.
 - 90 IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 219 en 220.
 - 91 Documentatie Anne Frank Stichting, inv.nr. NED22 CD95. Johnstone en Knappert waren lid van de Verenigingskerk.
 - 92 Documentatie Anne Frank Stichting, inv.nr. NED22.5 CD15476.
 - 93 Nota van de directeur-generaal Openbaar Bestuur aan de minister van Binnenlandse Zaken, 13-9-1995, nr. BW95/1589 (SSA-BiZa, inv.nr. 1991502254).
 - 94 Zie onder meer de brief van het ministerie van Binnenlandse Zaken aan de Karel de Grote Stichting, 31-5-1999, nr. BW99/U69436 (SSA-BiZa, inv. nr. 1996502503 [1404]).

- 95 Interview met Meine Henk Klijnsma, 27-2-2014.
- 96 Interne notitie ministerie van Binnenlandse Zaken, 30-8-2000 (ssa-BiZa, inv.nr. 1996502503 [1404]).
- 97 Semi Statisch Archief Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (verder: ssa-AIVD), Kwartaaloverzicht te kwartaal 1981.
- 98 Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* (1995) 147; Engelen, *Frontdienst* (2007) 141-155.
- 99 Hijzen, 'Geheim gewroet in het duister?', 333-349.
- 100 *De Gelderlander*, 10-2-1986.
- 101 Engelen, *Frontdienst* (2007) 154.
- 102 Kwartaaloverzichten waren rapportages bestemd voor circa 500 externe afnemers bij overheden en bedrijven. Regeringsbrieven waren brieven over een zeer actueel onderwerp bestemd voor de regering, door tussenkomst van de minister van Binnenlandse Zaken (interview met Dick Engelen, 6-7-2011).
- 103 Waaronder het Aurora-overleg; dat was een overleg (wekelijks of zo nodig vaker) van hoofd bvd, plv. hoofd bvd en de afdelingshoofden over actuele zaken (interview met Dick Engelen, 6-7-2011).
- 104 In een Informatierapport legde een medewerker van een operationele bvd-afdeling, de zogenaemde 'runner', de bevindingen van een informant of agent vast (interview met Dick Engelen, 6-7-2011).
- 105 Engelen, *Per Undas Adversas* (2002).
- 106 Engelen, *Frontdienst* (2007) 153-154. Een informant is een persoon die informatie verstrekt, in casu aan de bvd; hij wordt niet gestuurd. Een agent wordt gestuurd door de bvd; zijn doel is informatie verzamelen en 'groeien' in de doelorganisatie; hij wordt daarvoor betaald door de dienst.
- 107 Er is mij (naast de hieronder besproken interviews) slechts één bron bekend, waarin wordt bevestigd dat een van de genoemde cr'ers als informant of agent voor de bvd optrad; dat betreft Van Aken.
- 108 Interview met Fons Overwater, 10-11-2005 (door Marco Schikhof).
- 109 Interview met Ed van Buuren, 10-5-2006 (door Marco Schikhof).
- 110 Interview met Ed van Buuren, 10-5-2006 (door Marco Schikhof).
- 111 Telefonisch interview met Dan van Aken, 29-3-2006 (door Marco Schikhof). Janmaat schreef in zijn autobiografie dat Van Aken voor de bvd werkte; hij was daar na diens ontslag achter gekomen; zie Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 100 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 112 Ook volgens oud bvd'er Hoekstra had de dienst veel infiltranten binnen de cp en cd; zie Hoekstra, *In dienst van de bvd* (2004) 188.
- 113 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 86-90 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 114 *Nieuwe Revu*, 18-26 oktober 1984; Fascisme Onderzoeks Kollektief, *Opkomst en afgang van Centruumpartij en Centrumdemokraten* (z.j., waarschijnlijk 1986) 6-7.
- 115 *Reformatorisch Dagblad*, 28-2-1989.
- 116 Engelen, *Frontdienst* (2007) 154-155.

- 117 SSA-AIVD, Kwartaaloverzicht 2e kwartaal 1982.
- 118 SSA-AIVD, Kwartaaloverzicht 1e kwartaal 1981.
- 119 SSA-AIVD, Kwartaaloverzicht 2e kwartaal 1982.
- 120 SSA-AIVD, Kwartaaloverzicht 3e kwartaal 1982.
- 121 SSA-AIVD, Aurora ochtendbespreking, 23-9-1983.
- 122 De Regeringsbrief was waarschijnlijk gebaseerd op de uitvoerige analyse van de CP (vijftien pagina's) in het derde Kwartaaloverzicht van 1983; zie SSA-AIVD, Kwartaaloverzicht 3e kwartaal 1983.
- 123 *De Volkskrant*, 24-9-1983.
- 124 SSA-AIVD, Kwartaaloverzicht 1e kwartaal 1984.
- 125 SSA-AIVD, Kwartaaloverzicht 3e kwartaal 1984.
- 126 SSA-AIVD, Aurora, 12-10-1984, 16-10-1984, 30-10-1984 en 16-11-1984.
- 127 SSA-AIVD, Kwartaaloverzicht 4e kwartaal 1984.
- 128 SSA-AIVD, Rapportage van E IX aan H.E., 3-4-1985, met bijlagen (ACD 1786740, 10-4-1985).
- 129 SSA-AIVD, Kwartaaloverzicht 1e kwartaal 1985.
- 130 SSA-AIVD, Kwartaaloverzicht 3e kwartaal 1985.
- 131 Zie hoofdstuk 6.
- 132 SSA-AIVD, Kwartaaloverzicht, derde kwartaal 1989.
- 133 Zie bijvoorbeeld Carter, *The Extreme Right in Western Europe* (2005) 4-5 (tabel 1.1).
- 134 Deze typering is zo goed als gelijk aan de definitie van Mudde van een populistisch radicaal-rechtse partij; zie Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe* (2007) 22-23. Zie ook hoofdstuk 2.
- 135 SSA-AIVD, Kwartaaloverzicht, tweede kwartaal 1990.
- 136 SSA-AIVD, Kwartaaloverzicht, vierde kwartaal 1991.
- 137 Zie hoofdstuk 3.
- 138 BVD, *Jaarverslag 1992* (1993) 15.
- 139 BVD, *Jaarverslag 1991* (1992) en *Jaarverslag 1992* (1993).
- 140 BVD, *Jaarverslag 1995* (1996) 14.
- 141 BVD, *Jaarverslag 1993* (1994).
- 142 BVD, *Jaarverslag 1994* (1995).
- 143 BVD, *Jaarverslag 1996* (1997) 14.
- 144 BVD, *Jaarverslag 1998* (1999).
- 145 BVD, *Jaarverslag 1999* (2000) en *Jaarverslag 2000* (2001).
- 146 BVD, *Jaarverslag 2002* (2003).
- 147 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 87 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 148 SSA-AIVD, Informatierapport z.d. (ACD 861119126, 18-11-1986). Het betrof een HB-vergadering van 24-10-1986.
- 149 SSA-AIVD, Informatierapport z.d. (ACD 880725016, 22-7-1988). Het betrof een HB-vergadering van 8-4-1988.
- 150 Wellicht probeerde Janmaat zo vragen of discussie te voorkomen; in het verslag van de partijraad stond dat hij bij vragen steeds verwees naar de rondvraag, maar aan het eind van de vergadering was er geen tijd meer

- voor vragen. Zie: SSA-AIVD, Informatierapport z.d. (ACD 890329040, 21-3-1989). Het betrof een partijraad van 4-2-1989.
- 151 SSA-AIVD, Informatierapport z.d. (ACD 880608178, 6-6-1988) en Informatierapport z.d. (ACD 890208049, 7-2-1989). De BVD had een informant bij het hoofdbestuur van de CD; dat blijkt uit de rapportages. Er was waarschijnlijk geen informant bij het dagelijks bestuur; over vergaderingen van dat gremium zijn geen berichten bekend.
- 152 Brief van Janmaat aan minister Van Dijk van Binnenlandse Zaken, 16-1-1989 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 69).
- 153 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan Janmaat, 9-2-1989 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 69).
- 154 Koole, 'Ledenpartijen of staatspartijen?', 156-182.
- 155 Interview met hoofd BVD Pieter de Haan in *De Gelderlander*, 10-2-1986.
- 156 Brief van Vreeswijk aan Janmaat, 27-12-1986 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr 35a).

6 'Een partij van fascistten, criminelen en tuig'

- 1 Titel van een artikel van Peter Rensen over de CD in de *Nieuwe Revu*, 2-9 februari 1994.
- 2 Pedahzur, 'The defending democracy and the extreme right', 108-132.
- 3 Evers, *Media-ethiek* (2007) 141-142.
- 4 *Casablanca*, maart-april 1994, 7-8.
- 5 Anne Frank Stichting, *Jaarverslag 1981* (Documentatie Anne Frank Stichting).
- 6 Rensman, *De Anne Frank Stichting en haar lessen uit de Tweede Wereldoorlog* (1995); Van der Lans en Vuijsje, *Het Anne Frank Huis* (2010); interview met Hans Westra, 19-5-2011. Voor de activiteiten op het gebied van de bestrijding van discriminatie en fascisme werd de stichting gesubsidieerd door de Rijksoverheid (zie Minderhedennota, Tweede Kamer, vergaderjaar 1982-1983, 16102, 20-21).
- 7 HTK 1984-1985, 1882 (27-11-1984).
- 8 Rensman, *De Anne Frank Stichting en haar lessen uit de Tweede Wereldoorlog* (1995) 77-78, citaat op 78; Van der Lans en Vuijsje, *Het Anne Frank Huis* (2010) 181-185.
- 9 Kniesmeijer, 'Georganiseerd neo-fascisme en rechts-extremisme in Nederland', 137-149.
- 10 Kniesmeijer/Anne Frank Stichting, *De crisis en de nieuwe zondebok* (1982) 39-42.
- 11 Anne Frank Stichting, *Politiek racisme in Nederland* (z.j. [waarschijnlijk 1990]).
- 12 Een enkele keer bracht de Anne Frank Stichting de CP wel in verband met fascisme, bijvoorbeeld in het lessenpakket 'Lessen over fascisme' uit 1983, een samenwerkingsproject van de Anne Frank Stichting en de Stichting Werk in Uitvoering.

- 13 Anne Frank Stichting, *Jaarverslag 1982* (Documentatie Anne Frank Stichting).
- 14 Anne Frank Stichting, *Jaarverslag 1983* (Documentatie Anne Frank Stichting). Vanaf 1982 was nieuwe wetgeving over het partijverbod nog in behandeling in het parlement (zie hoofdstuk 3).
- 15 Joke Kniesmeijer was bang dat de bestrijding van de CP uit de hand zou lopen, dat de emoties de overhand zouden krijgen (interview met Jan Erik Dubbelman, 26-8-2011; Dubbelman was een medewerker van Kniesmeijer bij de Anne Frank Stichting).
- 16 *De Volkskrant*, 18-9-1982. Dit artikel werd in iets gewijzigde vorm opgenomen in *De crisis en de nieuwe zondebok* (1982). Zie ook hoofdstuk 3 over de strategie 'overnemen van standpunten'.
- 17 In een brief van 13-9-1982 aan het Bestuur van de PvdA schreef de stichting 'zeer verontrust' te zijn over de toetreding van de CP tot de Tweede Kamer, een partij 'die vreemdelingenhaat en racisme tot politiek programmapunt' had gemaakt. Deze brief is waarschijnlijk ook naar de andere 'democratische partijen' gestuurd. (IISG, Archief PvdA, inv. nr. 1565).
- 18 Raad van State, uitspraak, 3-5-1982 (IISG, Archief Hans Janmaat inv.nr. 42).
- 19 Rechtbank Amsterdam, uitspraak in kort geding, 10-5-1984 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 266). Zie verder hoofdstuk 4.
- 20 Zie hoofdstuk 3.
- 21 Commissie Rombouts, De Partij van de Arbeid en alloctonen: Beleidskeuzes voor de jaren negentig (IISG, Archief PvdA, inv.nr. 1555 IV). Zie verder hoofdstuk 3.
- 22 *Het Parool*, 23-12-2008.
- 23 FNV Informatie, juli 1985, nr. 108, ref. 174/179 (IISG, Archief Nederlandse Vereniging van Journalisten, inv.nr. 955).
- 24 *Het Parool en Leidsch Dagblad*, 26-9-1983.
- 25 FNV Informatie, juli 1985, nr. 108, ref. 174/179 (IISG, Archief Nederlandse Vereniging van Journalisten, inv.nr. 955).
- 26 Rapport 'Standpuntbepaling van de FNV met betrekking tot (opkomend) fascisme en racisme' (IISG, Archief Nederlandse Vereniging van Journalisten, inv.nr. 955).
- 27 Resolutie over racisme en fascisme, NPB-congres van 24 en 25 mei 1984 (IISG, Archief FNV 1985, inv.nr. 82).
- 28 *Binding*, december 1984 (IISG, Archief FNV 1985, inv.nr. 82).
- 29 *De Groene Amsterdammer*, 26-1-1994. *Trouw* schreef op 18-12-1993 dat de FNV voor het eerst een royalements-procedure startte op grond van het lidmaatschap van de CD of CP'86, in casu tegen de CD'er Toon Poppe en de CP'86'er Henk Ruitenberg.
- 30 *Het Parool*, 21-2-1994.
- 31 *Vrij Nederland*, 18-12-1993.
- 32 Linden, *Besmet* (2009) 86.
- 33 *Vrij Nederland*, 18-12-1993.

- 34 Archiefinventaris; zie IISG, Archief Nederlands Centrum Buitenlanders 1972-1999.
- 35 Nederlands Centrum Buitenlanders, *Racisme uitzichtloos* (z.j., waarschijnlijk 1984).
- 36 Rechtbank Amsterdam, uitspraak in kort geding, 25-5-1982 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 324 11).
- 37 Rechtbank Den Haag, uitspraak in kort geding, 6-2-1986 (Archief Anne Frank Stichting; ook *Nederlandse Jurisprudentie*, KG 1986, 118).
- 38 Rechtbank Den Haag, uitspraak in kort geding, 27-7-1989 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 335).
- 39 *Casablanca*, maart-april 1994, 7-8.
- 40 Informatie van de website van Nederland Bekent Kleur; zie nederlandbekentkleur.nl/overnbk.html (geraadpleegd op 27-10-2013).
- 41 *Casablanca*, maart-april 1994, 7-8.
- 42 Informatie van de website van Nederland Bekent Kleur; zie nederlandbekentkleur.nl/overnbk.html (geraadpleegd op 27-10-2013).
- 43 *Casablanca*, maart-april 1994, 7-8.
- 44 Koole, 'Naar balkanisering en een populistisch-publicitair complex?', 93-III.
- 45 Brants en Van Praag, 'Signs of Media Logic', 25-40.
- 46 Koole, 'Naar balkanisering en een populistisch-publicitair complex?', 93-III, aldaar 103.
- 47 Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *Medialogica* (2003) 7.
- 48 Van Vree e.a., 'Het ontstaan van een politiek-publicitair complex', 67-98.
- 49 Ellinas, *The Media and the Far Right in Western Europe* (2010) citaten op 3 en 30.
- 50 Ellinas, *The Media and the Far Right in Western Europe* (2010) citaat op 36.
- 51 FPÖ = Freiheitliche Partei Österreichs, een extreem-rechtse partij uit Oostenrijk.
- 52 Alleen de berichtgeving in kranten en weekbladen is onderzocht, niet die op radio en televisie. Dit uit praktische overwegingen en omdat nieuws op radio en televisie in het algemeen ook in kranten en weekbladen zijn weerslag zal vinden. Onderzoek in de online catalogus van het Instituut voor Beeld en Geluid (zoeken.beeldengeluid.nl/internet/index.aspx, geraadpleegd op 11-8-2015) wijst overigens uit dat de CP en CD ook op radio en televisie waarschijnlijk niet zijn genegeerd. In de jaren 1980-1986 kreeg de CP (139 keer) veel meer aandacht dan de EVP (40 keer) die ook in de periode 1982-1986 met één zetel in de Tweede Kamer zat. En in de jaren 1989-1998 kreeg de CD (394 keer) iets minder aandacht dan de RPF (517 keer); beide partijen zaten in de periode 1989-1994 met één zetel en in de periode 1994-1998 met drie zetels in de Tweede Kamer. Uitzendingen in het kader van de zendtijd voor politieke partijen zijn niet meegeteld.
- 53 Zie www.delpher.nl/nl/kranten (geraadpleegd op 11-12-2014). Na 1990 zijn *De Waarheid* en *Het Vrije Volk* niet meer beschikbaar in de krantendatabank Delpher; na 1994 is ook *De Telegraaf* niet meer beschikbaar.

- 54 Zie academic.lexisnexis.nl.access.authkb.kb.nl (geraadpleegd op 30-12-2014). *NRC Handelsblad* en *Algemeen Dagblad* zijn de enige landelijke kranten die voor de gehele periode 1991-1998 beschikbaar zijn in de krantendatabank LexisNexis. *Trouw* is beschikbaar vanaf 1992.
- 55 Schafraad heeft berichten verzameld in de weken rond de verkiezingen, in 1986 en 1998 dertien weken en in 1989 en 1994 achttien respectievelijk negentien weken.
- 56 Schafraad, *Controversial outsiders* (2009) met name 53-70.
- 57 Zie bijvoorbeeld: *Vrij Nederland*, 15-3-1980, *De Tijd*, 13-6-1980 en *Vrij Nederland*, 16-8-1980.
- 58 Communicatiesocioloog Peter Vasterman definieerde in zijn proefschrift een mediahype als 'een mediabrede, snel piekende nieuwsgolf die één gebeurtenis als startpunt heeft en die voor het grootste deel het gevolg is van zichzelf versterkende processen bij de nieuwsproductie'. Zie: Vasterman, *Mediahype* (2004) 31.
- 59 W.L. Brugsma in *Haagse Post*, 20-11-1982.
- 60 *Elseviers Magazine*, 29-1-1983 (meerdere artikelen).
- 61 *De Tijd*, 28-1-1983.
- 62 *Nieuwe Revu*, 29-7-1983.
- 63 *Aktueel*, 6-8-1983.
- 64 Onder meer: *Trouw*, 10-5-1983; *Het Parool*, 17 mei 1983; *de Volkskrant*, 18-5-1983; *Trouw*, 9-6-1983; *Panorama*, 10-6-1983; *NRC Handelsblad*, 28-8-1983 en *Elseviers Magazine*, 19-5-1984.
- 65 *Het Parool*, 16-1-1984.
- 66 *De Groene Amsterdammer*, 6-7-1983.
- 67 *De Groene Amsterdammer*, 27-7-1983.
- 68 Zie hoofdstuk 1.
- 69 Zie hoofdstuk 1.
- 70 Uit onderzoek naar de verkiezingen van 1994 blijkt dat Janmaat toen een zeer grote naam bekendheid had (96 procent), vergelijkbaar met die van de lijsttrekkers van de grote partijen. Wel was de sympathie van de kiezers voor hem zeer laag (hij scoorde 0,5 tegenover de PvdA'er Kok 6,4 en de vvd'er Bolkestein 4,7). Zie: Kleinnijenhuis e.a., *Democratie op drift* (1995) 87-90.
- 71 Zie Husbands, 'Combating the Extreme Right', 52-73. Voor een bredere analyse van de rol van extreem-rechts bij de verkiezingen in het jaar 1994, zie: Van Holsteyn, 'Groeistuipen of stuip trekkingen. Extreem-rechts en de verkiezingen van 1994', 75-85. Volgens Husbands speelde media-aandacht voor de cd mede een rol bij de voor die partij tegenvallende resultaten bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1994. Van Holsteyn wees ter verklaring van die tegenvallende resultaten op het verschil tussen eersterangs (Tweede Kamer) en tweederangs (gemeenteraden, Europees parlement) verkiezingen; daarnaast speelde wellicht media-aandacht een rol.
- 72 Zie hoofdstuk 1.
- 73 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 140-141 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).

- 74 Zie hoofdstuk 5.
- 75 Zie hoofdstuk 1. Voor het interview zie: *Elsevier*, 22-1-1994. Janmaat werd geïnterviewd door de journalisten Jan Hoedeman en Arendo Joustra.
- 76 *Elsevier*, 29-1-1994.
- 77 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 141-143 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 78 Van der List, *Meer dan een weekblad* (2005) 244-245.
- 79 Gerechtshof Den Haag, beschikking, 6-1-1996 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 172). Het Landelijk Bureau Racismebestrijding deed naar aanleiding van het *Elsevier*-interview aangifte tegen Janmaat wegens discriminatie (*NRC Handelsblad*, 20-1-1992 en 21-1-1992). De officier van justitie heeft die aangifte waarschijnlijk geseponeerd, want twee organisaties en een particulier eisten in een zogenaamd klaagschrift dat Janmaat voor zijn uitspraken vervolgd moest worden. De genoemde beschikking van het Haagse Gerechtshof is naar aanleiding van dit klaagschrift; de rechters wazen de eis af.
- 80 De journalisten die Janmaat interviewden maakten een bandopname van het interview; die is door mij beluisterd. De bandopname is ter beschikking gesteld door Arendo Joustra (interview, 22-5-2013).
- 81 Interview met Arendo Joustra, 22-5-2013. Hieruit blijkt ook het belang van de commerciële factor bij de berichtgeving over de CP en CD.
- 82 *Nieuwe Revu*, 2-9 februari 1994; *Panorama*, 24-3-1994; *De Groene Amsterdammer*, 23-3-1994.
- 83 TROS Deadline, uitgezonden op 29-4-1994.
- 84 Bedoeld worden de CD'ers Richard van der Plas en Martin de Regt.
- 85 *Nieuwe Revu*, 2-9 februari 1994.
- 86 Yge Graman was een van de oprichters van de Nationale Centruumpartij in 1980 en nam deel aan de inval in de Mozes- en Aäronkerk. Voor 1980 was hij lid van de Nederlandse Volks-Unie.
- 87 *Panorama*, 24-3-1994.
- 88 *Trouw*, 29-4-1994. Van Hout heeft in het geheim veertig tot vijftig uur gefilmd; in de Deadline-uitzending waren daarvan 21 minuten te zien (*de Volkskrant*, 29-4-1994).
- 89 *De Groene Amsterdammer*, 23-3-1994.
- 90 *Trouw*, 11-5-1995. In 1994 werd Yge Graman door de Rechtbank Amsterdam veroordeeld tot zes jaar gevangenisstraf; in 1995 veroordeelde het Hof Den Haag hem in hoger beroep tot twee jaar.
- 91 Evers, *Media-ethiek* (2007).
- 92 *Het Parool*, 3-5-1994.
- 93 *De Volkskrant*, 15-6-2002.
- 94 *Het Parool*, 3-5-1994.
- 95 Zie hoofdstuk 4.
- 96 *Nieuwe Revu*, 2-9 februari 1994.
- 97 Zie bijvoorbeeld: *De Groene Amsterdammer*, 13-5-1998, en *Nieuwe Revu*, 13-20 mei 1998.

- 98 Ik ga ervan uit dat deze drie knipselarchieven bij elkaar een vrij volledig beeld geven van wat er over de CP en CD is gepubliceerd, zeker in de landelijke kranten en de weekbladen.
- 99 De benamingen van de typeringen zijn mijn aanduidingen; de term hoeft niet letterlijk terug te komen in de geanalyseerde artikelen.
- 100 *Vrij Nederland*, 28-8-1982.
- 101 *De Groene Amsterdammer*, 15-9-1982.
- 102 *De Groene Amsterdammer*, 22-9-1982.
- 103 *Nieuwe Revu*, 13-20 mei 1998. Voskuil schreef regelmatig in *Nieuwe Revu* over de CP, CD en Janmaat.
- 104 *Vrij Nederland*, 15-3-1980.
- 105 *Elseviers Magazine*, 29-1-1983.
- 106 *De Groene Amsterdammer*, 6-7-1983.
- 107 *Elseviers Magazine*, 1-10-1983.
- 108 *Nieuwe Revu*, 2-9 februari 1994.
- 109 *De Groene Amsterdammer*, 23-3-1994.
- 110 *Nieuwe Revu*, 17-9-1982; het artikel werd dus geplaatst na de verkiezingen.
- 111 *Elseviers Magazine*, 1-10-1983.
- 112 *De Groene Amsterdammer*, 19-12-1990.
- 113 *Nieuwe Revu*, 19-26 januari 1994.
- 114 *Nieuwe Revu*, 13-20 mei 1998.
- 115 Nico Bodemeijer vermoordde op 20-8-1983 Kerwin Duinmeijer in Amsterdam. Bodemeijer kwam begin 1988 vervroegd vrij uit de gevangenis.
- 116 *Nieuwe Revu*, 3-3-1993.
- 117 *Het Parool*, 21-8-1993.
- 118 *Nieuwe Revu*, 2-9 februari 1994.
- 119 *Panorama*, 24-3-1994.
- 120 *De Groene Amsterdammer*, 15-9-1982.
- 121 *Elseviers Magazine*, 18-9-1982.
- 122 *De Groene Amsterdammer*, 27-7-1983.
- 123 *Vrij Nederland*, 12-3-1994.
- 124 *Vrij Nederland*, 4-8-1984.
- 125 *Vrij Nederland*, 13-10-1984.
- 126 *Vrij Nederland*, 16-2-1985.
- 127 *Elsevier*, 10-3-1990. Over de Moonsekte ofwel de Verenigingskerk zie hoofdstuk 5. Janmaat mocht graag opscheppen over zijn banden met buitenlandse partijen, maar in de praktijk bestonden die nauwelijks.
- 128 *Elseviers Magazine*, 25-2-1984.
- 129 *De Groene Amsterdammer*, 15-9-1982.
- 130 *Haagse Post*, 26-11-1983. Cursivering in het origineel.
- 131 *Nieuwe Revu*, 13-20 mei 1998.
- 132 Schafraad, *Controversial outsiders* (2009) met name 53-70.
- 133 Van Heerden, *What did you just call me?* (2014) 32 en 147. Opgemerkt wordt dat Van Heerden de periode 1995-2011 onderzocht heeft. In de periode na 1994 (zo blijkt uit bovenstaande analyse van 75 berichten) werd de

- typering 'fascistisch' of 'fascistische partij' voor de cd en haar voorlieden minder vaak gebruikt dan daarvoor. Waarschijnlijk was de demonisering voor 1994 dus nog wat sterker.
- 134 Brants en Hoogendoorn, *Van vreemde smetten vrij* (1983) 14.
 - 135 Evers, *Media-ethiek* (2007) 147-148.
 - 136 Sterk e.a., *Media en alloctonen* (2000) 18-19.
 - 137 *De Journalist*, 5-7-1984.
 - 138 Het symposium vond plaats in Hilversum op 5-4-1984 (*De Waarheid*, 7-4-1984).
 - 139 Uitnodiging werkgroep Media en Racisme (met de concept aanbevelingen), 19-6-1984 en Uitnodiging, 4-9-1984 (met de vastgestelde aanbevelingen) (IISG, Archief Nederlandse Vereniging van Journalisten inv.nr. 1151A).
 - 140 Brief werkgroep Media en Racisme aan het nvj-bestuur, 5-10-1984 (IISG, Archief Nederlandse Vereniging van Journalisten inv.nr. 1151A).
 - 141 *De Journalist*, 7-5-1990.
 - 142 *LBR-bulletin*, nr. 2, 1993 en *De Journalist*, 9-4-1993. De brochure werd op 25-3-1993 aangeboden aan de minister van wvc, Hedy d'Ancona (PvdA).
 - 143 Doppert en Top, *Tussen missie & misser* (1993).
 - 144 *De Journalist*, 11-6-1990.
 - 145 *LBR-bulletin* 1990, nr. 4, 17-19.
 - 146 Coronel e.a., *Van Janmaat tot Jahjah* (2004) 38-39; *de Volkskrant*, 1-6-1990.
 - 147 Coronel e.a., *Van Janmaat tot Jahjah* (2004) 60.
 - 148 Verslag nvj-avond over 'Confrontatie met racistische sentimenten', 1-12-1993 (IISG, Archief Werkgroep Migranten en Media, inv.nr. 61).
 - 149 Uitnodiging van de werkgroep Migranten en Media, 9-2-1994 (IISG, Archief Werkgroep Migranten en Media, inv.nr. 61).
 - 150 *Spreekbuis*, maart 1994.
 - 151 *De Journalist*, 22-4-1994.
 - 152 Uitnodiging van de werkgroep Migranten en Media, 25-3-1994 (IISG, Archief Werkgroep Migranten en Media, inv.nr. 47).
 - 153 Uitnodiging Journalistencafé van de werkgroep Migranten en Media, 15-4-1994 (IISG, Archief Werkgroep Migranten en Media, inv.nr. 47).
 - 154 *De Journalist*, 17-6-1994.
 - 155 *De Volkskrant*, 16-5-1998.
 - 156 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 7 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
 - 157 *Middenweg* 1984, nr. 5-6.
 - 158 *cd-actueel* 1988, nr. 4.
 - 159 *cd-actueel* 1991, nr. 1.
 - 160 *cd-actueel* 1992, nr. 4.
 - 161 *Mediakrant*, nr. 1, januari 1993.
 - 162 *cd-info* 1994, nr. 2.
 - 163 *cd-info* 1994, nr. 6.
 - 164 Het zwarte schaap, Hans Janmaat, VARA, uitgezonden op 24-7-1999; zie www.youtube.com/watch?v=5Jw54jZW9lE (geraadpleegd op 31-3-2013).

- 165 Klandermans en Mayer, 'Right wing extremism as a social movement', 3-15.
- 166 Van der Heijden, *Dat nooit meer* (2011) 672.
- 167 Michael, *Confronting Right Wing Extremism and Terrorism in the USA* (2003) 172-173.
- 168 *De Volkskrant*, 16-5-1998.
- 169 Uit recent onderzoek blijkt dat veel media-aandacht voor (de issues van) extreem-rechts leidt tot meer electorale aantrekkingskracht voor die partijen. Zie: Boomgaarden en Vliegenthart, 'Explaining the rise of anti-immigrant parties', 404-417 en Vliegenthart, Boomgaarden en Van Spanje, 'Anti-immigrant party support and media visibility', 315-358.
- 170 Ellinas stelt dat er veel aanwijzingen zijn, dat het adagium 'beter slechte publiciteit dan geen publiciteit' opgaat. Zie Ellinas, *The Media and the Far Right in Western Europe* (2010) 206.

7 'Geweld noodzaak'

- 1 Kop boven een artikel van drie Amsterdamse antifascisten in het antifascistische blad *AFdruk* na de actie in Boekel in mei 1984 (*AFdruk*, nr. 8, juni 1984).
- 2 *Haagse Post*, 24-12-1988.
- 3 Wijmans noemde de tweede en derde groep 'organisaties met een sociale bewegingskarakter'. Zie: Wijmans, 'De solidariteitsbeweging', 121-140, aldaar 129-131.
- 4 Buijs, *Overtuiging en geweld* (1995) 62-63.
- 5 Ziere, "'Laat het duidelijk zijn: neem helm, stok en molotovs mee!'", 141-159, aldaar 142.
- 6 Interview met Wijnand Duyvendak, 6-9-2011. Duyvendak was lid van de redactie van het Amsterdamse krakersblad *Bluf!* en was actief in de antimilitaristische groep Onkruid.
- 7 Ziere, "'Laat het duidelijk zijn: neem helm, stok en molotovs mee!'", 141-159, aldaar 144-150.
- 8 Ziere, "'Laat het duidelijk zijn: neem helm, stok en molotovs mee!'", 141-159, aldaar 152-155. In de Amsterdamse kraakbeweging waren er zo'n drie of vier groepen (waaronder de woongroep Staatsliedenbuurt, met mensen als Theo van der Giesen en Jack van Lieshout) die zich onderscheidden door hun gewelddadige karakter (interview met Wijnand Duyvendak, 6-9-2011).
- 9 Buijs, *Overtuiging en geweld* (1995) 70-71.
- 10 Buijs, *Overtuiging en geweld* (1995) 75-76 en 83.
- 11 *De Volkskrant*, 2-4-1996.
- 12 Voorstel oprichting en vormgeving Anti-Fascistische Aktie, 4-11-1992 (IISG, Staatsarchief, savrz 053, doos 4, map 2).
- 13 Kraaijer, *Het dubbelleven van een AIVD infiltrant/informant* (2011) 27-32; citaten op 32 en 27.

- 14 Van de huis-aan-huiskrant 'CD daarom niet!' zijn 650.000 exemplaren verspreid in zo'n dertig gemeenten (NN, 11-5-1994).
- 15 Op grond van de Wet openbare manifestaties kan de burgemeester een demonstratie of vergadering verbieden ter voorkoming van wanordelijkheden; zie: Wet openbare manifestaties, *Staatsblad* 1988, 157. Eind jaren tachtig gebruikte de antifascistische beweging de tactiek van het dreigen met een tegendemonstratie overigens ook al.
- 16 FOK stond voor Fascisme Onderzoek Kollektief; KAFKA voor Kollektief Anti Fascistisch/Kapitalistisch Archief. KAFKA bestaat nog; FOK niet meer.
- 17 Informatie FOK, waarschijnlijk uit 1984, en Duidelijkheid over het FOK, juli 1984 (IISG, Staatsarchief, SAVRZ 118, doos 2, map 2.6).
- 18 Interview met een anonieme KAFKA-vertegenwoordiger, 25-9-2012, en website KAFKA: kafka.nl/veel-gestelde-vragen/ (geraadpleegd 30-5-2016).
- 19 Persbericht, 25-1-1994 (IISG, Staatsarchief, SAVRZ 053, doos 3, map 1.1).
- 20 KAFKA en Anti-Fascistische Aktie, Verkiezingsspecial, februari 1998 (eigen collectie).
- 21 Jaarverslag Centruumpartij 1980, *Middenweg*, 1981, nr. 1-2.
- 22 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 22 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263). *De Waarheid* berichtte over deze bijeenkomst en de publiciteit daarover op 12-5-1980.
- 23 *NRC Handelsblad*, *Trouw* en *Algemeen Dagblad*, 24-5-1980; *De Waarheid*, 6-9-1980; *Het Parool*, 24-9-1980; *Haagsche Courant*, 17-11-1980 (advertentie met aankondiging), en 18-11-1980; *De Waarheid*, 19-12-1980; Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 22-24 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 24 *Leidsch Dagblad*, 11-5-1981; *NRC Handelsblad*, 26-6-1982; *Leidsch Dagblad*, 7-9-1982.
- 25 Om ontdekking door antifascisten te voorkomen huurde de CP vaak vergaderzalen onder een schuilnaam.
- 26 Ook dit was een standaardtactiek van de CP.
- 27 *De Telegraaf*, 18-12-1982; *De Waarheid*, 20-12-1982.
- 28 *Trouw*, 17-1-1984.
- 29 *Het Vrije Volk*, 7-2-1984.
- 30 *De 53-ste peteroliehaven*, 10-2-1984.
- 31 *De Volkskrant*, 14-5-1984
- 32 Volgens een rapportage van het Korps Rijkspolitie (zonder datum) begonnen de ongeregelde heden om 16.15 uur en duurden tot 18.30 uur (Brabants Historisch Informatie Centrum [verder: BHIC], gemeentearchief Boekel).
- 33 *Het Vrije Volk*, 14-5-1984.
- 34 Brief van burgemeester Pompen aan de Commissaris van de Koningin in de provincie Noord-Brabant, 11-5-1984 (BHIC, gemeentearchief Boekel).
- 35 Notulen vergadering gemeenteraad Boekel, 24-5-1984 (BHIC, gemeentearchief Boekel).
- 36 Het ging om bijeenkomsten in het kader van een actieweek tegen kruisraketten (zie Max van Wel-stukken, 12-5-1984). Er was onder meer een bijeenkomst in de Brabant Hallen in Den Bosch.

- 37 *Het Vrije Volk*, 14-5-1984. De eigenaar van een busbedrijf uit Alkmaar had de politie verteld dat hij op 12-5-1984 's morgens telefonisch was bedreigd door mensen van het antifascismecomité uit Den Bosch (Journaal Rijkspolitie te Boekel, 12-5-1984; BHIC, gemeentearchief Boekel).
- 38 *NRC Handelsblad*, *Algemeen Dagblad* en *Het Vrije Volk*, 14-5-1984. Notulen vergadering gemeenteraad Boekel, 24-5-1984 (BHIC, gemeentearchief Boekel).
- 39 Er was één gehuurde bus niet weggereden (*De Waarheid*, 14-5-1984). Dat was wellicht de bus waarop was geschoten.
- 40 *NRC Handelsblad*, *Het Vrije Volk*, *Het Parool*, *Brabants Dagblad* en *de Volkskrant*, 14-5-1984.
- 41 *Brabants Dagblad*, 16-5-1984.
- 42 BILWET, *De dijk van Kedichem* (1990); zie: www.thing.desk.nl/bilwet/bilwet/Bewegingsleer/6 (geraadpleegd op 16-11-2010). BILWET was een schrijverscollectief; de naam is een afkorting van de Stichting ter bevordering van de illegale wetenschap.
- 43 Voor deze globale schets van de gebeurtenissen in Kedichem is gebruikgemaakt van de autobiografie van Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 106-108 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263) en een artikel van Stan de Jong, 'Terreur op de dijk. Twintig jaar na de aanslag in Kedichem' (*Nieuwe Revu*, 22-28 maart 2006). Over de conflicten in de CP en het roeyement van Janmaat zie hoofdstuk 1.
- 44 Verslag vergadering hoofdbestuur Centruumpartij, 26-10-1984 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 47).
- 45 Fascisme Onderzoek Kollektief, *Opkomst en afgang van Centruumpartij en Centrumdemocraten* (z.j.; circa 1986).
- 46 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 105-106 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 47 *De Volkskrant*, 3-4-1986.
- 48 Wil Schuurman was toen secretaresse van de CD-fractie in de Tweede Kamer.
- 49 Jenne Karselius was de toenmalige echtgenoot van Wil Schuurman. Janmaat had toen (in 1986) al een verhouding met Schuurman.
- 50 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 107 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 51 Janmaat schreef dat zij naar het ziekenhuis van Culemborg werd gebracht; journalist Stan de Jong (*Nieuwe Revu*, 22-28 maart 2006) noemde Gorinchem. Waarschijnlijk is Gorinchem correct; Culemborg heeft geen ziekenhuis.
- 52 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 108 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 53 *Nieuwe Revu*, 11-18 april 1986.
- 54 Interview met Jack van Lieshout op 27-7-2011. Jack van Lieshout (uit de Amsterdamse Staatsliedenbuurt) was actief in het radicale deel van de kraak- en de antifascistische beweging.

- 55 Op basis van een reconstructie in *Het Vrije Volk*, 1-4-1986. Zie ook *Bluf!*, 3-4-1986.
- 56 BILWET, *De dijk van Kedichem* (1990); zie: www.thing.desk.nl/bilwet/bilwet/Bewegingsleer/6 (geraadpleegd op 16-11-2010).
- 57 *De Volkskrant*, 27-3-1996. Zie ook Victor Luchteling, *Axie!* (1997) 161-163. In een interview bevestigde Willem Deetman (zijn pseudoniem was Victor Luchteling) zijn verhaal uit 1996 in *de Volkskrant*. Volgens hem ontkende Van Lieshout zijn organiserende rol, omdat de Kedichem-actie volledig uit de hand liep en heel veel kritiek kreeg (interview met Willem Deetman op 5-10-2012). Willem Deetman was onder meer redacteur van *Bluf!*.
- 58 *De Volkskrant*, 2-4-1996.
- 59 Interview op 27-7-2011 en e-mailwisseling op 5-9-2011 met Jack van Lieshout.
- 60 BILWET, *De dijk van Kedichem* (1990); zie: www.thing.desk.nl/bilwet/bilwet/Bewegingsleer/6 (geraadpleegd op 16-11-2010).
- 61 Interview met Willem Deetman op 5-10-2012.
- 62 Interview met Jack van Lieshout op 27-7-2011.
- 63 *Vrije Volk*, 1-4-1986. Processen-verbaal van verhoren van in Kedichem aangehouden activisten (IISG, Staatsarchief, SAVRZ, doos 1, map 3.4).
- 64 *Bluf!*, 3-4-1986.
- 65 Interview met Jack van Lieshout op 27-7-2011.
- 66 BILWET, *De dijk van Kedichem* (1990); zie: www.thing.desk.nl/bilwet/bilwet/Bewegingsleer/6 (geraadpleegd op 16-11-2010).
- 67 *Nieuwe Revu*, 11-18 april 1986.
- 68 Voor die optie zie *de Volkskrant*, 3-4-1986.
- 69 Voor die optie zie Victor Luchteling (pseudoniem van Willem Deetman) in *de Volkskrant*, 27-3-1996.
- 70 *Bluf!*, 3-4-1986. Mededeling Jack van Lieshout via e-mail, 5-9-2011.
- 71 Interview met Willem Deetman op 5-10-2012. Volgens Deetman was Elco Brekveld deze verkenner.
- 72 Interview met Willem Deetman op 5-10-2012.
- 73 BILWET, *De dijk van Kedichem* (1990); zie: www.thing.desk.nl/bilwet/bilwet/Bewegingsleer/6 (geraadpleegd op 16-11-2010).
- 74 Documentatie Anne Frank Stichting, doos NED 22.2 Centruipartij; BILWET, *De dijk van Kedichem* (1990); zie: www.thing.desk.nl/bilwet/bilwet/Bewegingsleer/6 (geraadpleegd op 16-11-2010); interview met Jack van Lieshout, 27-7-2011.
- 75 Proces-verbaal van een politieverhoor op 12-7-1986 (IISG, Staatsarchief, SAVRZ 053, doos 1, map 3.4).
- 76 SSA-AIVD, Informatierapport, 3-6-1986 (ACD 660606041).
- 77 Stan de Jong, Terreur op de dijk. Twintig jaar na de aanslag in Kedichem (*Nieuwe Revu*, 22-28 maart 2006).
- 78 Requisitoir officier van justitie bij het proces tegen de Kedichem-verdachten, 19-2-1987 (IISG, Staatsarchief, SAVRZ 053, doos 1, map 4.7).
- 79 BILWET, *De dijk van Kedichem* (1990); zie: www.thing.desk.nl/bilwet/bilwet/Bewegingsleer/6

- wet/Bewegingsleer/6 (geraadpleegd op 16-11-2010). *Vrije Volk*, 1-4-1986.
 Interview met Jack van Lieshout op 27-7-2011.
- 80 E-mailwisseling met Jack van Lieshout, 5-9-2011.
- 81 Deze ondertekening had Van Lieshout eerder gebruikt voor verklaringen na acties (e-mailwisseling met Jack van Lieshout, 5-9-2011). De afkorting was (toevallig?) RAF.
- 82 Radio Stad had die middag ook een liveverslag gegeven van de gebeurtenissen in Kedichem; zie *Bluf*, 29-4-1986.
- 83 *Bluf*, 3-4-1986.
- 84 Documentatie Anne Frank Stichting, doos NED 22.2 Centruumpartij/9769. Interview Jack van Lieshout, 27-7-2011.
- 85 Notitie van de burgemeester aan de leden van de gemeenteraad van Leerdam, 4-4-1986 (Archief Leerdam).
- 86 *NRC Handelsblad*, 20-11-1992.
- 87 *Vrij Nederland*, 18-9-1993. Tegenover *Nieuwe Revu* bevestigde Bodemeijer dat hij er in Slotania bij was (*Nieuwe Revu*, 2-2-1994).
- 88 *Algemeen Dagblad*, 9-6-1993.
- 89 *NN*, 11-5-1994. *NN* was een antifascistisch blad.
- 90 *IISG*, Staatsarchief, SAVRZ 053, doos 4, map 2.
- 91 *Leidsch Dagblad*, 7-3-1994 en 15-6-1994.
- 92 cd-persbericht over de openbare vergadering in Dedemsvaart op 14-10-1995 (met advertentie) (*IISG*, Staatsarchief, SAVRZ 53, doos 3, map 3.1).
- 93 Rechtbank Zwolle, uitspraak in een kort geding, 13-10-1995; in: Van Eck e.a., *Rechtspraak rassendiscriminatie* (2001) 90-91.
- 94 *De Telegraaf*, 18-12-1982; *De Waarheid*, 20-12-1982.
- 95 *De Waarheid*, 10-1-1983.
- 96 *Trouw*, 17-1-1984.
- 97 Brief van burgemeester Pompen aan de Commissaris van de Koningin in de provincie Noord-Brabant, 11-5-1984 (BHIC, gemeentearchief Boekel).
- 98 *NRC Handelsblad*, *Algemeen Dagblad* en *Het Vrije Volk*, 14-5-1984. Notulen vergadering gemeenteraad Boekel, 24-5-1984 (BHIC, gemeentearchief Boekel).
- 99 *Stavast*, mei 1984. *Stavast* was een antifascistisch blad.
- 100 Notulen vergadering gemeenteraad Boekel, 24-5-1984 (BHIC, gemeentearchief Boekel); *Brabants Dagblad*, 14-5-1984.
- 101 *Brabants Dagblad*, 16-5-1984.
- 102 Notitie van de burgemeester over de gebeurtenissen in Kedichem aan de leden van de gemeenteraad van Leerdam, 4-4-1986; Proces-verbaal, Gemeentepolitie Leerdam, 31-3-1986 (beide stukken: Archief Leerdam).
- 103 *Leidsch Dagblad*, 1-4-1986. *Het Parool*, 1-4-1986.
- 104 Notitie van de burgemeester over de gebeurtenissen in Kedichem aan de leden van de gemeenteraad van Leerdam, 4-4-1986; Proces-verbaal, Gemeentepolitie Leerdam, 31-3-1986 (beide stukken: Archief Leerdam).
- 105 Interview met mr. A.C.M. Welschen, 29-12-2011.
- 106 Verslag over de gewelddadige verstoring van een vergadering van de Cen-

- trum Partij op 29 maart 1986 te Kedichem, gemeente Leerdam, 24-4-1986 (Archief Arrondissementsparket Dordrecht).
- 107 *Het Vrije Volk*, 1-4-1986.
- 108 Duivenvoorde, *Een voet tussen de deur* (2000) 215, 282, 283.
- 109 Brief van de korpschef van Leerdam aan de burgemeester, 5-7-1988 (Archief Leerdam). Corporaal stelde zijn vraag aan de korpschef, omdat de rechtszaak inzake de schadevergoeding-Wil Schuurman (zie verderop in dit hoofdstuk) inmiddels was aangespannen en hij nu precies wilde weten hoe een en ander in 1986 was gegaan (interview met Dick Corporaal, 9-9-2011).
- 110 Interview met Dick Corporaal, 9-9-2011.
- 111 Brief van hoofd BVD aan de Stichting Schadevergoeding mevrouw W.B. Schuurman, 7-10-1997 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 319).
- 112 *Het Vrije Volk*, 17-2-1987. Verslag van 3-3-1987 van de behandeling van de Kedichemzaak (Archief Leerdam).
- 113 De verklaringen van de verdachten werden gepubliceerd in het krakersblad *De Zwarte*, 21-2-1987.
- 114 Requisitoir officier van justitie, 19-2-1987 (IISG; Staatsarchief, nr. SAVRZ 053, doos 1, map 4.7).
- 115 Arrondissementsrechtbank Dordrecht, vonnissen van 5-3-1987 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 346). Niet alle verdachten werden overigens veroordeeld voor alle strafbare feiten; de straffen waren wel identiek. De namen van de veroordeelden staan in de vonnissen, maar worden hier conform afspraak met het IISG niet vermeld.
- 116 Stukken over zaak arrestante EvD (IISG, Staatsarchief, nr. SAVRZ 053, doos 1, map 4.7). De naam van de arrestante staat in de stukken, maar wordt hier conform afspraak met het IISG niet vermeld.
- 117 Arrondissementsrechtbank Dordrecht, vonnis van 15-7-1987 (Nationaal Archief, Archief Arrondissementsrechtbank Dordrecht 1980-1989, nr. 3.03.5291, inv.nr. 5265/87).
- 118 HTK 1982-1983, 22-12-1982, 1-2.
- 119 HTK 1983-1984, 17-5-1984, 4768-4776; citaten op 4769 en 4770.
- 120 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 77-78 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 121 *De Volkskrant*, 1-4-1986.
- 122 *Het Vrije Volk*, 1-4-1986.
- 123 Zie hoofdstuk 3.
- 124 HTK 1983-1984, 17-5-1984, 4772-4773. Zie ook hoofdstuk 3.
- 125 Janmaat motiveerde dit tegenstemmen als volgt: 'Ik heb tegen de door mijzelf ingediende motie gestemd. Het gaat er niet om dat wij een oordeel willen vellen over de situatie die ons genoegzaam bekend is. Wij vragen een uitspraak van de Kamer. Die komt des te duidelijker tot uitdrukking als wij er zelf tegen stemmen. Het gedrag van de Kamer zal worden ontvangen met gelach, misschien met hoongelach naar de democratie, maar dat zal blijken.' (HTK, 1983-1984, 22-5-1984, 4800-4801).

- 126 *De Gelderlander*, 1-4-1986.
- 127 *De Waarheid*, 1-4-1986.
- 128 *Vrij Nederland*, 12-4-1986.
- 129 *De Volkskrant*, 2-4-1986.
- 130 *Haagsche Courant*, 20-1-1984.
- 131 *De Waarheid*, 18-1-1984.
- 132 *De Groene Amsterdammer*, 9-5-1984.
- 133 Zie de *Volkskrant*, *De Waarheid*, *Het Parool*, *NRC Handelsblad*, *Trouw*, *Algemeen Dagblad* en *Het Vrije Volk*, 14-5-1984.
- 134 *Algemeen Dagblad*, 14-5-1984.
- 135 *Het Parool*, 1-4-1986.
- 136 *De Telegraaf*, 1-4-1986.
- 137 *De Waarheid*, 1-4-1986.
- 138 *De Waarheid*, 9-4-1986.
- 139 *De Groene Amsterdammer*, 9-4-1986.
- 140 *De Volkskrant*, 18-1-1984.
- 141 *De Volkskrant*, 18-1-1984 (over Almere) en *NRC Handelsblad*, 18-5-1984 (over Boekel). Zie ook het jaarverslag 1984 over de afwijzing van geweld tegen de CP: Anne Frank Stichting, *Jaarverslag 1984* (Documentatie Anne Frank Stichting).
- 142 *De Volkskrant*, 9-8-1984. Joke Kniesmeijer was bang dat de bestrijding van de CP uit de hand zou lopen, dat de emoties de overhand zouden krijgen (Interview met Jan Erik Dubbelman, voormalig medewerker van Kniesmeijer bij de Anne Frank Stichting, 26-8-2011).
- 143 *De Volkskrant* en *Het Parool*, 1-4-1986.
- 144 Anne Frank Stichting, *Jaarverslag 1985* (Documentatie Anne Frank Stichting).
- 145 *Bluf!*, 6-1-1983.
- 146 *Bluf!*, 26-1-1984 en 9-2-1984.
- 147 *De Volkskrant*, 21-1-1984.
- 148 *Astvalt*, mei 1984. *Astvalt* was een antifascistisch blad.
- 149 *AFdruk*, juni 1984.
- 150 In antifascistische bladen werden activisten (om veiligheidsredenen?) meestal alleen met hun voornaam aangeduid.
- 151 *Bluf!*, 30-5-1984.
- 152 *Bluf!*, 17-5-1984 en 30-5-1984.
- 153 *Bluf!*, 10-4-1986.
- 154 *Bluf!*, 1-5-1986.
- 155 *Nieuwe Revu*, 11-18 april 1986.
- 156 Bleich e.a. (eds.), *Nederlands racisme* (1984) 150.
- 157 Interview met Wijnand Duyvendak, 6-9-2011.
- 158 *AFdruk*, mei 1984.
- 159 Achterhuis, *Met alle geweld* (2008) 21-22 en 183-189. Volgens Achterhuis gold dit voor de jaren zeventig; mijns inziens gold dit ook voor de jaren tachtig; zie bijvoorbeeld: Buijs, *Overtuiging en geweld* (1995).

- 160 *De Volkskrant*, 10-9-82.
- 161 Interview met Jan Erik Dubbelman, 26-8-2011; Dubbelman was medewerker van de Anne Frank Stichting; hij fungeerde daar rond 1983 onder meer als liaison naar de antifascismecomités. Zie ook *AFdruk*, februari 1983.
- 162 *De Volkskrant*, 2-4-1996.
- 163 Stan de Jong, Terreur op de dijk. Twintig jaar na de aanslag in Kedichem (*Nieuwe Revu*, 22-28 maart 2006); citaat van Leen van den Berg, naar eigen zeggen tussen 1977 en 1987 'diep' in de kraakbeweging.
- 164 *Het Parool* en *NRC Handelsblad*, 17-5-1984.
- 165 *Het Binnenhof*, 27-12-1982.
- 166 Interview met Mart Giesen (door Annette Linden), 24-2-1997.
- 167 Interview met Jack van Lieshout d.d. 27-7-2011.
- 168 *Leids Dagblad*, 14-4-1994. *De Peueraar* 45, mei 1994 (*De Peueraar* is een antifascistisch blad).
- 169 *Jaarverslag BVD* 1993 (1994).
- 170 Max van Wel geeft diverse voorbeelden van besloten cp-vergaderingen die in 1983 en 1984 wel ongestoord doorgang vonden; zie de Max van Welstukken.
- 171 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 103 (IISG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 172 *De Waarheid*, 17-9-1987.
- 173 *Leidsch Dagblad*, 14-8-1987.
- 174 SSA-AIVD, Notitie, 24-9-1987.
- 175 Wet openbare manifestaties, *Staatsblad* 1988, 157.
- 176 Uitspraak afdeling rechtspraak Raad van State, 23-3-1989, nr. Ro3.89.1381 (NL-HaNA, RvS/Rechtspraak Kamer III, 2.02.23.04, inv.nr. 976).
- 177 Uitspraak afdeling rechtspraak Raad van State, 1-6-1989, nr. Ro3.89.3125/S5814 (NL-HaNA, RvS/Rechtspraak Kamer III, 2.02.23.04, inv.nr. 999).
- 178 SSA-AIVD, Informatierapport z.d. (ACD 890711034, 10-7-1989). Het betrof de hoofdbestuursvergadering van 13-5-1989.
- 179 Crisis Onderzoek Team, *Ordehandhaving en extreem rechts. Utrecht 4 maart 1995* (Leiden en Rotterdam 1995) 69-70.
- 180 *De Volkskrant*, 26-2-1996. Dit beraad wordt gevormd door de burgemeesters die korpsbeheerder zijn van een van de 25 politieregio's.
- 181 *NRC Handelsblad*, 5-4-1996.
- 182 Tweede Kamer, vergaderjaar 1995-1996, 24 400 VII, nr. 45.
- 183 Van Donselaar, *Monitor racisme en extreem-rechts* (2000) 36.
- 184 *De Volkskrant*, 26-2-1996. Zie ook hoofdstuk 3.
- 185 *De Volkskrant*, 26-2-1996; *Ravage*, 8-3-1996. *Ravage* was een antifascistisch blad.
- 186 *NRC Handelsblad*, 26-2-1996.
- 187 Zie hoofdstuk 4 voor de rechtszaak tegen Janmaat.
- 188 *NRC Handelsblad*, 29-3-1996.
- 189 *NRC Handelsblad*, 1-4-1996.
- 190 *Trouw*, 29-4-1996.

- 191 *Nieuwe Revu*, 7-11-2001.
- 192 Hans Janmaat, *De vrouw van de secretaris*, 148 (11SG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 263).
- 193 Van Donselaar, *Monitor racisme en extreem-rechts* (2000) 7. Janmaat kon die brieven sturen omdat de lijsten met namen van mensen die kandidatenlijsten tekenden openbaar waren.
- 194 De Anne Frank Stichting was niet de uitgever van *AFdruk*; dat waren enkele antifascismecomités.
- 195 Dagvaarding van de gemeente Leerdam, de gemeente Amsterdam, de Anne Frank Stichting en de Staat der Nederlanden, z.d., waarschijnlijk 12-4-1988 (11SG, Archief Hans Janmaat, inv.nr. 252).
- 196 Gerechtshof Den Haag, uitspraak van 17-6-2004 (kopie van deze uitspraak ontvangen van mr. R. van Heijningen). De gemeente Leerdam heeft nooit aan het Hof doorgegeven dat zij niet bij de BVD heeft geïnformeerd; deze commissie heeft wellicht bijgedragen aan het negatieve oordeel van het Hof over de claim van de CD-stichting.
- 197 Buijs, 'Politiek geweld', 181-200; Van Donselaar, *Monitor racisme en extreem-rechts* (1997); *NRC Handelsblad*, 30-3-1994 en 29-4-1994.
- 198 Hoogerwerf, *Geweld in Nederland* (1996) 20-22; Buijs, 'Politiek geweld', 181-200, aldaar 181.
- 199 John Jansen van Galen in de *Haagse Post*, 3-5-1986.
- 200 Husbands zag dit als een onderdeel van de overheidsrespons op extreem-rechts in Nederland, namelijk een 'laissez-faire houding' van bestuur en politie tegenover antifascistische activisten. Zie: idem, 'Combating the extreme right', 52-73, aldaar 57.
- 201 Mudde, 'De paria van de rechtsstaat', 246-248.
- 202 *CD-actueel* 1990, nr. 4.
- 203 Uitspraak van voorzitter Konst tegen *De Volkskrant*, 14-5-1984.
- 204 Stan de Jong, Terreur op de dijk. Twintig jaar na de aanslag in Kedichem (*Nieuwe Revu*, 22-28 maart 2006).

8 'Goed' tegen 'fout'?

- 1 Van Kessel en Krouwel, 'Van vergankelijke radicale dissidenten tot kwelgeesten van de gevestigde orde', 301-317.
- 2 De term 'radicaal-rechtse' partijen (ook wel 'populistisch radicaal-rechts' of 'populistisch' genoemd) kwam pas na circa 2000 geleidelijk in zwang. Voor de eeuwwisseling zag men dergelijke partijen vaak als extreem-rechts (een overkoepelende term voor een breed scala aan fascistische, nazistische, racistische of anti-immigratiepartijen).
- 3 Ellinas, *The Media and the Far Right in Western Europe* (2010) 6; Ignazi, 'The silent counter-revolution', 3-34. Zie ook Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe* (2007). De term 'silent counter-revolution' is gemunt door Ignazi (in 1992) als reactie op Ingleharts 'silent revolution' over het postmaterialisme (uit 1977).

- 4 Rydgren, 'Is Extreme Right-Wing Populism Contagious?', 413-437.
- 5 Zie hoofdstukken 1 en 6.
- 6 De termen 'racistisch' en 'fascistisch' worden in dit hoofdstuk gebruikt, omdat in de jaren tachtig en negentig wetenschappers en bestrijders deze termen vaak hanteerden als synoniemen voor 'extreem-rechts' (zie bijvoorbeeld hoofdstuk 6).
- 7 Zie hoofdstuk 1.
- 8 Van Donselaar, *Monitor racisme en extreem rechts* (2000). Van Donselaar, 'Patterns of response to The Extreme Right in Western Europe', 263-282.
- 9 Elbers en Fennema, 'Strategie tegen racistische partijen', 526-531.
- 10 Buijs en Fennema, 'Democratie, extremisme en radicalisme in Amsterdam', 120-147. Dit artikel verscheen oorspronkelijk in 1998.
- 11 Van Holsteyn, *Neither threat nor challenge* (2001).
- 12 Van Sas, *De metamorfose van Nederland* (2004) 63.
- 13 Van Donselaar, *Fout na de oorlog* (1991).
- 14 In de media en in het gewone spraakgebruik raakte de term 'populistisch' voor dergelijke partijen steeds meer in zwang.
- 15 Volgens Te Slaa werd nog wel geprobeerd om Fortuyn en Wilders in de fascistische hoek te plaatsen, maar zonder veel succes. Zie Te Slaa, *Is Wilders een fascist?* (2012).
- 16 Tegenwoordig zouden deze en dergelijke partijen waarschijnlijk door velen niet meer zo worden gezien, hoewel er gelet op de veroordelingen van de cd en Janmaat (zie hoofdstuk 4) wel argumenten zijn om ze racistisch te noemen. In de hedendaagse wetenschappelijke literatuur worden radicaal-rechtse partijen veelal getypeerd met de begrippen nationalistisch, xenofobisch, populistisch en autoritaristisch, en ik sluit me daarbij aan (zie bijvoorbeeld Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe* (2007)).
- 17 Het is wel geprobeerd. In het begin van de jaren tachtig waren er bijvoorbeeld pogingen van de cp, geïnitieerd door oprichter Brookman, om in gesprek te komen met de Anne Frank Stichting. Die weigerde. Zie brief Brookman aan de Anne Frank Stichting, 29-6-1980, en brief Anne Frank Stichting aan Brookman, 2-7-1980 (Documentatie Anne Frank Stichting).
- 18 De commissie-Stuiveling boog zich eind 1982 in opdracht van het partijbestuur van de PvdA over de opkomst van de cp en over de vraag hoe die partij het best bestreden kon worden (zie hoofdstuk 3).
- 19 Zie hoofdstuk 6.
- 20 Zie voor een overzicht van de cp/cd-stemmers in opiniepeilingen tussen 1982 en 1997: Van Holsteyn en Mudde, *Extreem-rechts in Nederland* (1998) 93 (figuur 7.1).
- 21 Zoals in het eerste hoofdstuk aangegeven, ga ik in dit boek in op de aard van de bestrijding. Daarnaast wordt (voorzichtig) ingegaan op de effecten en effectiviteit van de bestrijding. Opgemerkt wordt daarbij dat niet kan worden aangetoond dat de geconstateerde gevolgen (bijvoorbeeld een gebrek aan kader bij de cp en vooral de cd) een-op-een zijn veroorzaakt door de bestrijding; daar kunnen andere factoren (niet besproken in dit boek) een rol bij hebben gespeeld.

- 22 Art, *Inside the Radical Right* (2011) 23.
- 23 Mouffe, *On the Political* (2005) 69-76.
- 24 Onder meer de politicoloog Daalder wees op de rol die de Tweede Wereldoorlog speelde bij het conflict tussen de generaties in de jaren zestig en zeventig. Zie Daalder, 'De Tweede Wereldoorlog en de binnenlandse politiek', 27-44. Zie verder Righart, *De eindeloze jaren zestig* (1995).
- 25 Van Ginkel, *Rondom de stilte* (2011) 726-738; Van der Heijden, *Dat nooit meer* (2011) 726-740. Volgens historicus Tony Judt is vanaf de jaren zestig (maar niet overal tegelijkertijd) de holocaust niet alleen in Nederland maar in heel Europa een centrale rol gaan vervullen in de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog; zie idem, *Postwar* (2005) 803-831.
- 26 Lucassen en Lucassen, *Winnaars en verliezers* (2011) 135-136.
- 27 Historicus H.W. von der Dunk in *NRC Handelsblad*, 23-2-1993. Von der Dunk schreef 'sinds 1945'; mijns inziens zou dat moeten zijn 'sinds de jaren zestig'. Zie ook: Von der Dunk, 'Negentienveertig', 311-335.
- 28 Ook relatief milde kritiek op het minderhedenbeleid kon in de jaren tachtig en negentig op veel tegenstand rekenen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de debatten naar aanleiding van een artikel in *de Volkskrant* van de jurist S.W. Couwenberg (*de Volkskrant*, 2-10-1982) en een van de sociologe Hilda Verweij-Jonker in 1991 in het *Roos Vrouwen Magazine* van de PvdA (zie: Van der Steen, *Drift en koers* (2011) 414-415).
- 29 Bolkestein koos een andere invalshoek dan Janmaat; hij stond voor de verdediging van de liberale westerse waarden tegen een in zijn ogen niet-liberale islam (zie hoofdstuk 3). Maar ook hij kreeg heel veel kritiek over zich heen; hij werd beschuldigd van grove generalisaties, stemmingmakerij en electoraal winstbejag (SCP, *Sociaal en cultureel rapport 1998* (1998) 265-266).
- 30 Zie De Rooy, 'In de war', 351-368. Zie verder Mansvelt Beck, *How we do things here* (2015) 9 en 77-79.
- 31 *NRC Handelsblad*, 29-1-2000.
- 32 Scherpe kritiek op de islam leidde overigens, als gevolg van bedreigingen vanuit radicaalislamitische hoek, tot een nieuwe vorm van uitsluiting uit de discussie en zelfs tot moord (op Theo van Gogh).
- 33 Wansink, *De erfenis van Fortuyn* (2004).
- 34 Vossen, *Rondom Wilders* (2013) 131.
- 35 Fortuyn deed stevige uitspraken over de islam en de islamitische cultuur: 'De islam is achterlijk, ik zeg het maar, het is gewoon een achterlijke cultuur' (*de Volkskrant*, 9-2-2002). Zie ook: Fortuyn, *Tegen de islamisering van onze cultuur* (Utrecht 1997).
- 36 Vossen, *Rondom Wilders* (2013) 106-107.
- 37 Wilders werd op 23 juni 2011 vrijgesproken van een aanklacht wegens groepsbelediging en aanzetten tot haat en discriminatie (Rechtbank Amsterdam, uitspraak, 23-6-2011; gedownload op 22-5-2015 van www.rechtspraak.nl). In de uitspraak stond: 'Wanneer de ten laste gelegde uitlatingen ieder op zich worden bekeken [...] geldt [...] dat deze zien op de islam en de

- Koran. Nu verdachte zich in deze uitlatingen richt tegen het geloof en niet tegen mensen (moslims) kan niet wettig en overtuigend worden bewezen dat hij met deze uitlatingen aanzet tot haat tegen en/of discriminatie van moslims, zoals hem is ten laste gelegd.’ Hierbij speelde een rol dat de wettelijke regels voor religiekritiek ruimer zijn dan die voor discriminatie en groepsbelediging; zie ook Ellian, ‘Van Janmaat tot El Moumni’, 26-36.
- 38 *De Telegraaf*, 21-4-1994.
- 39 Pellikaan, ‘Partijen in een politieke ruimte’, 206-229; Pellikaan e.a. ‘The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy’, 23-49; Pellikaan e.a., ‘Fortuyn’s Legacy: Party System Change in the Netherlands’, 282-302; Van der Brug e.a. ‘Nieuwe strijdpunten, nieuwe scheidslijnen?’, 283-300. Te Velde ziet ook een omslag rond 2002, maar omschrijft die wat anders; hij wijst op het verdwijnen van het naoorlogse taboe op populisme, eerst onderhuids en zeer omstreden in de jaren negentig, en dan voluit en in het volle licht ten tijde van Fortuyn; idem, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 257.
- 40 Rummens en Abts, ‘Defending democracy’, 649-665; Rijpkema, *Weerbare democratie* (2015). Zie verder ook hoofdstuk 1.
- 41 Uitspraak van de Rechtbank Amsterdam in de zaak tegen Wilders, 23-6-2011 (gedownload van de website www.rechtspraak.nl op 22-5-2015).
- 42 Lawson, ‘Wild, wilder, wildst’, 469-484. Lawson analyseerde in dit artikel uit 2008 uitspraken van het Europese Hof van de Rechten van de Mens.
- 43 Uitspraak van Wilders op 19 maart 2014 in Den Haag. Volgens *NRC Handelsblad* ging dat als volgt: ‘Wilders vroeg [...] tijdens een verkiezingsbijeenkomst van de pvv aan de zaal of de aanwezigen minder Marokkanen willen. Het publiek beantwoordde dat met een juichend “minder, minder”. “Dan gaan we dat regelen,” zei Wilders toen’ (*NRC Handelsblad*, 20-3-2014).
- 44 *NRC Handelsblad*, 18-12-2014.
- 45 *Trouw*, 11-12-2015.

Bijlage 1: Overzicht van geanalyseerde artikelen

In de onderstaande tabel volgt een overzicht van de in hoofdstuk 5 geanalyseerde artikelen uit kranten en weekbladen.

Nr.	Datum	Krant / weekblad	Door	Titel
1	15-03-1980	<i>Vrij Nederland</i>	Ursula den Tex en Elma Verhey	'Niet één durft er duidelijk te zeggen wat er aan de hand is met Nederland. Wij wel!'
2	13-06-1980	<i>De Tijd</i>	Frènk van der Linden	Hoe de Centrum Partij in Nederland wel even orde op zaken zal stellen.
3	16-08-1980	<i>Vrij Nederland</i>	Jaap van Donselaar	'Ja, we moeten ze kwijt... Nederland is dichtbevolkt, we zitten gewoon vol.'
4	20-11-1980	<i>Haagsche Courant</i>	Lonneke van Koot	'Men laat mij nooit uitpraten.' Wat maakt mensen zo kwaad?
5	03-04-1982	<i>Vrij Nederland</i>	Hans Smits	Extreem-rechts in de grote steden.
6	21-05-1982	<i>Intermediair</i>	Jaap van Donselaar en Carien Nelissen	Verkiezingsdeelname van de nvu en de cp.
7	28-08-1982	<i>Vrij Nederland</i>	Rudie Kagie	De 'gematigd harde' lijn van de verkiezingscampagne van de Centrumpartij.
8	15-09-1982	<i>Groene Amsterdammer</i>	Rudi Boon	'Wat u denkt zeggen wij.' Politieke doorbraak van het ressentiment.
9	17-09-1982	<i>Nieuwe Revu</i>	Pieter Storms	Den Haag, 2 september, 9.00 uur.
10	18-09-1982	<i>Elseviers Magazine</i>	René de Bok	De Centrumpartij, een nieuwe uitdaging aan de democratie.

Nr.	Datum	Krant / weekblad	Door	Titel
11	19-09-1982	<i>Groene Amsterdammer</i>	Anet Bleich en Geke van der Wal	'Het is zinloos met een bezorgd vingertje naar het kwaad te wijzen.' Op zoek naar een strategie tegen racisme.
12	03-12-1982	<i>De Tijd</i>	Matt Dings en P. van der Eijk	Wat te doen met Janmaat? Den Haag worstelt met stille vragen.
13	28-01-1983	<i>De Tijd</i>	Diverse auteurs	Bijlage: Fascisme toen en nu.
14	29-01-1983	<i>Elseviers Magazine</i>	René de Bok	Het fascisme is nog altijd actief.
15	12-02-1983	<i>NRC Handelsblad</i>	Kees van der Hoeven	De schaapskieren van de Centruumpartij.
16	19-03-1983	<i>Leidsch Dagblad</i>	Roelie Meijer, Hans Geleijnse en José Smits	Hoe ver reikt de invloed van de cp?
17	25-03-1983	<i>Nieuwe Revu</i>	Bert Voskuil, Arno Adelaars en René Feith	Deze man liegt eenmaal per minuut.
18	01-04-1983	<i>Panorama</i>	Cor Snel	Het klompenfascisme van Janmaat en co.
19	09-04-1983	<i>Elseviers Magazine</i>	Coen van Harten en Frank Lafort	Fascisme in Nederland. Bruin kan zich vermommen als groen.
20	06-07-1983	<i>Groene Amsterdammer</i>	Diederik van Loggem en Bert Taken	Fascisme. Hoe links op zoek is naar een éénmakende vijand.
21	27-07-1983	<i>Groene Amsterdammer</i>	Angela Grooten	Leve het gezonde boerenverstand van Jan Salie.
22	29-07-1983	<i>Nieuwe Revu</i>	Bert Voskuil	Verenigingen van Nederland, let op: Dit zijn de infiltranten van de Centruumpartij.
23	06-08-1983	<i>Vrij Nederland</i>	Piet Piryns en Max van Weezel	Het schemergebied tussen nvu, Viking Jeugd en cp.
24	06-08-1983	<i>Actueel</i>	Léon Zoeteman	De indoctrinatie begint op school.
25	01-10-1983	<i>Elseviers Magazine</i>	René de Bok en Coen van Harten	De profiteurs van de onvrede.

Nr.	Datum	Krant / weekblad	Door	Titel
26	26-11-1983	<i>Haagse Post</i>	Hans Verstraaten	De doctorandussen van de Centrumpartij.
27	24-12-1983	<i>Haagse Post</i>	Auke Kok	Ik ben 51 procent voor een verbod.
28	27-01-1984	<i>De Tijd</i>	Gerard Driehuis	'Waarom de Centrumpartij moet blijven', in: Bijlage: Racisme in Nederland.
29	04-02-1984	<i>Elseviers Weekblad</i>	Piet Goosen en Charles Sanders	De cp is eigenlijk een overbodige partij.
30	25-02-1984	<i>Elseviers Magazine</i>	Alice Oppenheim	'Let op de islamieten, die zijn levensgevaarlijk'.
31	14-04-1984	<i>Vrij Nederland</i>	Lex Runderkamp en Max van Weezel	De tanden van de cp. "Breek de Haagse machten die mens en volk verkrachten.'
32	02-06-1984	<i>NRC Handelsblad</i>	Hubert Smeets en Kees van der Hoeven	De waanzin van de Centrumpartij. Nieuwe vechters voor Volk en Vaderland.
33	28-07-1984	<i>Vrij Nederland</i>	Hans Smits	Agent S. 'Een bevooroordeelde politiemans is voor een Surinamer meer bedreigend dan voor een doorsnee-Hollander.'
34	03-08-1984	<i>De Tijd</i>	Tom-Jan Meeus	'Hans, gedraag je, zo gaat de partij naar de knoppen.' Janmaat en de splitsing in de cp.
35	04-08-1984	<i>Haagse Post</i>	Hans Verstraaten	'Als Janmaat terug is van vakantie zal-ie hard terugslaan.' Scheuring in de cp.
36	04-08-1984	<i>Vrij Nederland</i>	Piet Piryns en Max van Weezel	Joop Zwart als souffleur van de Jonge Turken in de cp.
37	25-08-1984	<i>Haagse Post</i>	Hans Verstraaten	'Wat een onzin! Dit is fanatisme.'
38	08-09-1984	<i>Vrij Nederland</i>	Piet Piryns	De knieval van Janmaat.
39	13-10-1984	<i>Vrij Nederland</i>	Piet Piryns en Kees Schaepman	De dubieuze declaraties van Janmaat.
40	16-02-1985	<i>Vrij Nederland</i>	Kees Schaepman	De botsende ambities van drs Hans Janmaat en drs Alfred Vierling.

Nr.	Datum	Krant / weekblad	Door	Titel
41	09-10-1985	<i>Groene Amsterdammer</i>	Rudi Boon en Geke van der Wal	'Die ene boodschap, buitenlanders eruit, blijft krachtig aanspreken.'
42	26-02-1986	<i>Groene Amsterdammer</i>	Gerhard Hormann	Mensen met runetekens? Waar tref je die nu niet?!
43	17-10-1986	<i>Nieuwe Revu</i>	Bert Voskuil en Henk Ruigrok	'We zijn stukgespeeld.'
44	24-12-1988	<i>Haagse Post</i>	John Jansen van Galen	In de kou.
45	28-09-1989	<i>Nieuwe Revu</i>	Bert Voskuil	Het geval Janmaat.
46	10-03-1990	<i>Elsevier</i>	Joost de Haas en Charles Sanders	De griezelige financiers van Janmaat. De financiële banden van Eurorechts.
47	19-12-1990	<i>Groene Amsterdammer</i>	Guikje Roethof e.a.	Galerij van enge mannen.
48	12-12-1991	<i>Nieuwe Revu</i>	Bert Voskuil m.m.v. Frans Dekkers	De remedie tegen racistisch rechts heet Janmaat.
49	29-02-1992	<i>Volkskrant</i>	Marcel van Lieshout	Onder de reuk van Janmaat. Taboe op cd verhuut het racistisch gedachtegoed in Nederland.
50	07-10-1992	<i>Groene Amsterdammer</i>	Arthur van Amerongen	Puinbak.
51	20-01-1993	<i>Nieuwe Revu</i>	Arnold Karskens en Ahmet Olgun	De aanhang van Janmaat spreekt.
52	03-03-1993	<i>Nieuwe Revu</i>	Henk Ruigrok en Bert Voskuil	De mensen en het geld achter de cd.
53	21-08-1993	<i>Parool</i>	Bart Middelburg	Een hakenkruis in kattenbloed.
54	17-09-1993	<i>HP/De Tijd</i>	Alain van der Horst	Hier en daar wat opschudding.
55	18-09-1993	<i>Vrij Nederland</i>	Rinke van den Brink	Wie gaat met Janmaat mee naar de Tweede Kamer? Ze rukken op.
56	20-11-1993	<i>Trouw</i>	Frank Siddiqui	Janmaat: Wacht maar tot wij in de regering zitten.
57	18-12-1993	<i>Vrij Nederland</i>	Rinke van den Brink	FNV's Janmaat-stemmers spreken zich uit.
58	19-01-1994	<i>Nieuwe Revu</i>	Bram de Graaf	Wie denkt Hans Janmaat wel dat hij is?

Nr.	Datum	Krant / weekblad	Door	Titel
59	22-01-1994	<i>Elsevier</i>	Jan Hoedeman en Arendo Joustra	'Een schaap in wolfskleren.'
60	26-01-1994	<i>Groene Amsterdammer</i>	Mirjam de Rijk	Aandacht. 'Laat alle domme dingen van Janmaat zonder al te veel commentaar zien.'
61	29-01-1994	<i>Elsevier</i>	Jan Hoedeman en Arendo Joustra	De logica van het cd-verkiezings-programma.
62	02-02-1994	<i>Nieuwe Revu</i>	Peter Rensen	'Alle Turken dood!'
63	19-02-1994	<i>Trouw</i>	Dillian Hos en Frank Siddiqui	Extreem-rechts.
64	21-02-1994	<i>Parool</i>	Erik van Gruijthuijsen en Jos Verlaan	Allemaal clubs die van rancune aan elkaar hangen.
65	21-02-1994	<i>Parool</i>	Erik van Gruijthuijsen en Frenk der Nederlanden	Hans Janmaat: 'Dacht u dat Deetman de hele nacht in Indonesië heeft liggen huilen?'
66	04-03-1994	<i>HP/De Tijd</i>	Bert Bukman en Alain van der Horst	De demonisering van de cd. Kant-tekeningen bij een nieuw vijandsbeeld.
67	12-03-1994	<i>Vrij Nederland</i>	Rinke van den Brink	cd-kiezers verklaren zich.
68	23-03-1994	<i>Groene Amsterdammer</i>	Kees Kooiman	Undercover in de cd. 'Nog even en we zijn weer een provincie van Duitsland.'
69	24-03-1994	<i>Panorama</i>	Bas van Hout	De dodenlijst van de Centrum Democraten.
70	04-04-1998	<i>Vrij Nederland</i>	Rinke van den Brink	'Wij hebben hardere mensen nodig'. Janmaats nederlagenstrategie.
71	13-05-1998	<i>Groene Amsterdammer</i>	Peter Vermaas	Hans Janmaat.
72	13-05-1998	<i>Nieuwe Revu</i>	Bert Voskuil	Janmaat.
73	31-10-2001	<i>Nieuwe Revu</i>	Erik Noomen	'Ze willen me niet.'
74	12-04-2002	<i>HP/De Tijd</i>	Marcel van Roosmalen	'Ik mocht nooit meedoen.'
75	05-06-2002	<i>Nieuwe Revu</i>	Bert Voskuil	Het einde van Hans Janmaat.

Bronnen

Boeken en artikelen

- Abels, P.H.A.M., en R. Willemse, 'Veiligheidsdienst in verandering. De BVD/ AIVD sinds het einde van de Koude Oorlog', *Justitiële Verkenningen* 30:3 (2004) 83-98.
- Achterhuis, Hans, *Met alle geweld. Een filosofische zoektocht* (Rotterdam 2008).
- Akkerman, Tjitske, en Matthijs Rooduijn, 'Pariahs or Partners? Inclusion and Exclusion of Radical Right Parties and the Effects on Their Policy Positions', *Political Studies* 63:5 (2015) 1140-1157.
- Albertazzi, Daniele, en Duncan McDonnell, *Twenty-first Century Populism. The Spectre of Western Democracy* (Basingstoke [etc.], 2008).
- Albronda, Jeanine, *Een beeld van een partij* (Werkgroep Migranten en Media, Amsterdam 1994).
- Anbell, J.P., *Racisme, vooroordeel en discriminatie. Bestrijding door beïnvloeding van de meerderheid met niet-juridische middelen* (Amsterdam 1991).
- Andeweg, Rudy, en Galen Irwin, *Governance and Politics of the Netherlands* (2nd edition, Basingstoke 2005).
- Andeweg, Rudy, en Jacques Thomassen (eds.), *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie* (Leiden 2011).
- Anne Frank Stichting en Jan Erik Dubbelman, *Vooroordelen veroordeeld. Feiten tegen vooroordelen over buitenlanders* (Kampen 1988).
- Anne Frank Stichting, *Feiten tegen vooroordelen* (Den Haag 1993).
- Anne Frank Stichting, *The Extreme Right in Europe and the United States. International seminar, November 1984* (Amsterdam 1985).
- Anne Frank Stichting, *Vijftig vragen over antisemitisme* (Amsterdam 2005).
- Anne Frank Stichting, *Vooroordelen vertekenen* (Den Haag 1997).
- Anne Frank Stichting, *Vreemd gespuis* (Amsterdam 1987).
- Anne Frank Stichting, *Fascisme, neofascisme en rechts-extremisme in West-Europa* (Voorburg, z.j.).
- Anne Frank Stichting, *In de buurt. De aanpak van racisme en discriminatie door de lokale overheid* (Amsterdam 1988).

- Anne Frank Stichting, *Lessen over fascisme*, AFSchrift 7 (Amsterdam 1983).
- Anne Frank Stichting, *Oud en nieuw fascisme* (Amsterdam 1981).
- Anne Frank Stichting, *Politiek racisme in Nederland* (Amsterdam, z.j.).
- Antifascistisch Kollektief, *De rechterkant van Nederland. Een overzicht van extreem-rechts en fascistische verschijnselen in Nederland* (Amsterdam 1983).
- Arblaster, A., *Democracy* (2nd edition, Buckingham 1994).
- Arkel, D. van, J. Glastra van Loon, R. Penninx en M. Rabbae, *De politiek en de minderheden. Een gedragscode* (Utrecht 1993).
- Art, David, 'Reacting to the Radical Right: Lessons from Germany and Austria', *Party Politics* 13:3 (2007) 331-349.
- Art, David, *Inside the radical right. The Development of Anti-Immigrant Parties in Western Europe* (Cambridge 2011).
- Barker, Martin, *The New Racism: Conservatives and the Ideology of the Tribe* (Londen 1981).
- Barkhuysen, T., M.L. van Emmerik, W.J.M. Voermans e.a., *De Nederlandse Grondwet geëvalueerd: Anker of verdwijnpunt?* (Alphen aan den Rijn 2009).
- Bartlett, J. en C. Miller, *The Power of Unreason. Conspiracy Theories, Extremism and Counter-terrorism* (Londen 2010).
- Bergh, G. van den, 'De democratische staat en de niet-democratische partijen', in: idem, *Verzamelde staatsrechtelijke opstellen* (Alphen aan de Rijn 1949).
- Berting, J., *De versplinterde samenleving. De gevolgen van moderniteit en modernisering in de 21ste eeuw* (Delft 2006).
- Beus, Jos de, Jacques van Doorn en Piet de Rooy, *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief* (Amsterdam 1996).
- Beus, Jos de, Kees Brants en Philip van Praag, 'De media en hun rol in de Nederlandse democratie', in: Rudy Andeweg en Jacques Thomassen (eds.), *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie* (Leiden 2011) 387-405.
- BILWET, *De dijk van Kedichem* (1990) (gedownload van <http://www.thing.desk.nl/bilwet/bilwet/Bewegingsleer/6> op 16-11-2010).
- Bleich, Anet, Peter Schumacher e.a., *Nederlands racisme* (Amsterdam 1984).
- Blom, J.C.H., en E. Lamberts (eds.), *History of the Low Countries* (New York en Oxford 2006).
- Blom, J.C.H., *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam 1983).
- Boer, B. de, P. Lucardie, I. Noomen en G. Voerman, 'Kroniek 1997. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1997', in: *Jaarboek 1997 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1998) 13-90.
- Boer, B. de, P. Lucardie, I. Noomen en G. Voerman, 'Kroniek 1998. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1998', in: *Jaarboek 1998 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1999) 14-94.
- Boer, B. de, P. Lucardie, I. Noomen en G. Voerman, 'Kroniek 1999. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1999', in: *Jaarboek 1999 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2000) 13-88.
- Bol, M.W. en B.J.W. Docter-Schamhardt, *Politie en openbaar ministerie tegen ras-sensdiscriminatie. Over de naleving van richtlijnen* (Arnhem 1993).

- Bolkestein, Frits, 'Minderheden en verdraagzaamheid', in: idem, *De twee lampen van de staatsman. Beschouwingen over politiek* (Amsterdam 2006) 68-77.
- Bolsius, Erik Jan, *Racistische partijen met recht verbieden. Een onderzoek naar de juridische mogelijkheden om extreem-rechtse en racistische partijen te verbieden of te ontbinden, naar Belgisch, Duits en Nederlands recht* (Utrecht 1994).
- Boomgaarden, Hajo G. en Rens Vliegthart, 'Explaining the rise of anti-immigrant parties: The role of news media content', *Electoral Studies* 26 (2007) 404-417.
- Bootsma, Peter en Carla Hoetink, *Over lijken. Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer* (Amsterdam 2006).
- Bos, Anne en Charlotte Brand, 'Beroepsontregelaar', *Openbaar bestuur* 6/7 (2008) 7.
- Bovend'Eert, P.P.T., en H.R.B.M. Kummeling, *Het Nederlandse Parlement* (Deventer 2004).
- Bovenkerk, Frank (ed.), *Omdat zij anders zijn. Patronen van rasdiscriminatie in Nederland* (4e druk, Amsterdam 1980).
- Brants, C., R. Kool en A. Ringnalda, *Strafbare discriminatie* (Den Haag 2007).
- Brants, Kees, en Paul Pennings, 'Antiracistische strijd: mythes en mogelijkheden', in: M. Hirschmüller (ed.), *Een bleek bolwerk. Racisme en politieke strategie* (Amsterdam 1988) 55-69.
- Brants, Kees, en Philip van Praag, 'Signs of media logic. Half a century of political communication in the Netherlands', *Javnost-the public* 13:1 (2006) 25-40.
- Brants, Kees, en Willem Hoogendoorn, *Van vreemde smetten vrij. Opkomst van de Centruumpartij* (Bussum 1983).
- Brink, Rinke van den, *De internationale van de haat. Extreem-rechts in West-Europa* (Amsterdam 1994).
- Brink, Rinke van den, *In de greep van de angst. De Europese sociaal-democratie en het rechts-populisme* (Antwerpen en Amsterdam 2005).
- Brouwer, Jan Willem, Peter van der Heiden en Jan Ramakers (eds.), *Politiek als passie. Twaalf opmerkelijke naoorlogse Kamerdebatten* (Amsterdam 2007).
- Brug, W. van der en M. Fennema, 'What causes people to vote for a racial-right party? A review of recent work', *International Journal of Public Opinion Research* 19:4 (2007) 474-487.
- Brug, W. van der, M. Fennema en J. Tillie, 'Anti-immigrant parties in Europe: Ideological or protest vote?', *European Journal of Political Research* 37 (2000) 77-102.
- Brug, Wouter van der, Catherine de Vries en Joost van Spanje, 'Nieuwe strijdpunten, nieuwe scheidslijnen? Politieke vertegenwoordiging in Nederland', in: Rudy Andeweg en Jacques Thomassen (eds.), *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie* (Leiden 2011) 283-300.
- Brug, Wouter van der, en Joost van Spanje, 'Immigration, Europe and the "new" cultural dimension', *European Journal of Political Research* 48 (2009) 309-334.
- Bruijn, Hans de, *Geert Wilders in debat. Over de framing en reframing van een politieke boodschap* (Den Haag 2010).

- Bruyn, W.J., 'De verdrongen rasfactor', in: W. Albeda e.a., *De linkse sociologie?* (Utrecht 1970) 41-71.
- Buijs, F.J., en M. Fennema, 'Democratie, extremisme en radicalisme in Amsterdam', in: M. Fennema, *Help! De elite verdwijnt* (Amsterdam 2012) 20-147.
- Buijs, Frank J., *Overtuiging en geweld. Vreedzame en gewelddadige acties tegen de apartheid* (Amsterdam 1995).
- Buijs, Frank, 'Politiek geweld: bedreiging en uitdaging', in: Joop van Holsteyn en Cas Mudde (eds.), *Democratie in verval* (Amsterdam 2002) 181-200.
- Buijs, Frank, en Jaap van Donselaar, met medewerking van Ron Roetman, *Ex-treem-rechts, aanhang, geweld en onderzoek* (Leiden 1994).
- Buis, Hans, i.s.m. de Anne Frank Stichting, *Beter een verre buur. Racistische voorvallen in buurt en straat* (Amsterdam 1988).
- Buyse, Axel (ed.), *Nieuw radicaal rechts in Europa* (Antwerpen en Amsterdam 2002).
- Calhoun, Craig, *Nationalism* (Buckingham 1997).
- Canovan, Margaret, 'Taking politics to the people; populism as the ideology of democracy', in: Yves Meny en Yves Surel (eds.), *Democracies and the Populist Challenge* (Oxford 2002) 25-44.
- Canovan, Margaret, 'Trust the people! Populism and the two faces of democracy', *Political Studies* (1999) 2-16.
- Capoccia, Giovanni, 'Defending democracy: reactions to political extremism in inter-war Europe', *European Journal of Political Research* 39 (2001) 431-460.
- Capoccia, Giovanni, 'Militant Democracy: The Institutional Bases of Democratic Self-Preservation', *Annual Review of Law and Social Science* 9 (2013) 207-226.
- Capoccia, Giovanni, *Defending Democracy: Strategies of Reaction to Political Extremism in Inter-war Europe*, *EUI Working Paper 2000/2* (Florence 2000).
- Capoccia, Giovanni, *Defending democracy. Reactions to extremism in interwar Europe* (Baltimore en Londen 2005).
- Carter, Elisabeth, *The extreme right in Western Europe. Success or failure?* (Manchester en New York 2005).
- Choenni, Chan, 'In stelling tegen politiek racisme', *Beleid en Maatschappij* 20:3 (1993) 109-113.
- Commissie subsidiëring politieke partijen, *Waarborg van kwaliteit* (Den Haag 1991).
- Coronel, Mercita, Garjan Sterk en Werkgroep Migranten en Media, *Van Janmaat tot Jahjah. 20 jaar Migranten en Media* (Amsterdam 2004).
- Crijns, J., 'Strafrecht als ultimum remedium. Levend leidmotief of archaïsch desideratum?', *Ars Aequi* 61:1 (2012) 11-18.
- Crisis Onderzoek Team, *Ordehandhaving en extreem rechts. Utrecht 4 maart 1995* (Leiden en Rotterdam 1995).
- Daalder, H., 'De Tweede Wereldoorlog en de binnenlandse politiek', in: David Barnouw e.a. (eds.), *1940-1945: Onverwerkt Verleden?* (Utrecht 1985) 27-44.
- Damen, Sofie, *Het cordon sanitaire rond het Vlaams Blok gewikt en gewogen* (Antwerpen 1991).

- Dankers, G. en P. Velleman, i.s.m. A. Vreekamp, *Handboek Discriminatie* (Landelijk Expertise Centrum Discriminatie, Amsterdam 2006).
- Davis, Amber Jane, *The Impact of Anti-Immigration Parties on Mainstream Parties' Immigration Positions in the Netherlands, Flanders and the UK, 1987-2010. Divided Electorates, Left-Right Politics and the Pull Towards Restrictionism* (Europese Universiteit, Florence 2012).
- Donselaar, Jaap van, 'Patterns of Response to the Extreme Right in Western Europe', in: Peter Merkl & Leonard Weinberg (eds.), *Right-Wing Extremism in the Twenty-first Century* (Londen 2003) 263-282.
- Donselaar, Jaap van, Carolien Bouw en Carien Nelissen, *De Nederlandse Volks-Unie, Portret van een racistische splinterpartij* (Bussum 1981).
- Donselaar, Jaap van, *De staat paraat? De bestrijding van extreem-rechts in West-Europa* (Amsterdam 1995).
- Donselaar, Jaap van, en Carlo van Praag, *Stemmen op de Centruumpartij. De opkomst van anti-vreemdelingenpartijen in Nederland* (Leiden 1983).
- Donselaar, Jaap van, *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland, 1950-1990* (Amsterdam 1991).
- Donselaar, Jaap van, met medewerking van Carien Nelissen, *Monitor Racisme en extreem rechts. Eerste rapportage* (Leiden 1997).
- Donselaar, Jaap van, Fanda Claus en Carien Nelissen, *Monitor Racisme en extreem rechts. Tweede rapportage. Media* (Leiden 1998).
- Donselaar, Jaap van, *Monitor Racisme en extreem rechts. Derde rapportage* (Leiden 2000).
- Doorn, J.A.A. van, *Nederlandse democratie. Historische en sociologische waarnemingen* (Amsterdam 2009).
- Doppert, Monique, en Bart Top, *Tussen missie & misser. Aanbevelingen voor de berichtgeving over migranten* (Werkgroep Migranten en Media, Amsterdam 1993).
- Downs, William M., 'How effective is the cordon sanitaire? Lessons from efforts to contain the far right in Belgium, France, Denmark and Norway', *Journal für Konflikt- und Gewaltforschung* 4:1 (2002) 32-51.
- Downs, William M., *Political extremism in democracies. Combating intolerance* (New York 2012).
- Duivenvoorden, Eric, *Een voet tussen de deur. Geschiedenis van de kraakbeweging 1964-1999* (Amsterdam en Antwerpen 2000).
- Dunk, H.W. von der, 'Negentienveertig: van neutralisme naar naziheerschappij', in: C.B. Wels e.a. (eds.), *Vaderlands verleden in veelvoud. Opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500* (Den Haag 1980) 311-335.
- Duyvendak, Jan Willem, e.a. (eds.), *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland* (Amsterdam 1992).
- Duyvendak, Wijnand, *Klimaatactivist in de politiek* (Amsterdam 2008).
- Eatwell, Roger, 'Ten Theories of the Extreme Right', in: Peter H. Merkl en Leonard Weinberg (eds.), *Right Wing Extremism in the Twenty-First Century* (Londen 2003) 47-73.
- Eatwell, Roger, en Cas Mudde (eds.), *Western Democracies and the New Extreme Right Challenge* (Londen [etc.], 2004).

- Eck, F.R. van, A. Kellerman en J.W. Nieuwboer (eds.), *Rechtspraak rassendiscriminatie 1995-2000* (Rotterdam 2001).
- Elbers, Frank, en Meindert Fennema, 'Strategie tegen racistische partijen', *Socialisme en Democratie* (1993) 526-531.
- Elbers, Frank, en Meindert Fennema, *Racistische partijen in West-Europa. Tussen nationale tradities en Europese samenwerking* (Leiden 1993).
- Elbers, Frank, Meindert Fennema en Leo Balai, *Politiek racisme. Oorzaken, denkbeelden en bestrijding* (Leiden 1994).
- Ellian, A., 'Van Janmaat tot El Moumni. De discriminatie tussen gewone en heilige meningen', *Justitiële Verkenningen* 3 (2003) 26-36.
- Ellinas, Antonis A., *The Media and the Far Right in Western Europe. Playing the Nationalist Card* (New York 2010).
- Elzinga, D.J., *De politieke partij en het constitutionele recht* (Nijmegen 1982).
- Engelen, D., *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* (Den Haag 1999).
- Engelen, D., *Per Undas Adversas. Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de Binnenlandse Veiligheidsdienst en zijn voorgangers, 1945-2002. PIVOT-rapport nummer 122* (Den Haag 2002).
- Engelen, D., *Frontdienst. De BVD in de koude oorlog* (Amsterdam 2007).
- Eskes, J.A.O., *Repressie van politieke bewegingen in Nederland. Een juridisch-historische studie over het Nederlandse publiekrechtelijke verenigingsrecht gedurende het tijdvak 1798-1988* (Utrecht 1988).
- Europese Commissie, *Eurobarometer, Special: Racism and Xenophobia* (Brussel 1989).
- Europese Commissie, *Eurobarometer 47.1. Racism and Xenophobia in Europe* (Brussel 1997).
- Evers, H., *Media-ethiek* (Groningen en Houten 2007).
- Fascisme Onderzoeks Kollektief, *Opkomst en afgang van de Centruumpartij en de Centrumdemocraten* (Amsterdam, z.j.).
- Fennema, M., 'Gedemoniseerd door de journalistiek. Hans Janmaat 1934-2002', in: G. Leistra en L. Wytzes (eds), *Niet dan goeds. Over bekende doden* (Amsterdam 2003) 162-170.
- Fennema, M., *Over de kwaliteit van politieke elites* (Amsterdam 2003).
- Fennema, Meindert en Marcel Maussen, 'Dealing with extremists in public discussion: Front National and "Republican Front" in France', *The Journal of Political Philosophy* 8:3 (2000) 379-400.
- Fennema, Meindert, 'Legal repression of extreme-right parties and racial discrimination', in: Ruud Koopmans en Paul Statham (eds), *Challenging immigration and Ethnic Relations Politics* (Oxford 2000) 119-144.
- Fennema, Meindert, *Geert Wilders. Tvenaarsleerling* (Amsterdam 2010).
- Fermin, A.M.E., *Nederlandse politiek partijen over minderhedenbeleid, 1977-1995* (Amsterdam 1997).
- Fey, C.C. de, A. Kellermann en J.W. Nieuwboer (eds.), *Met recht discriminatie bestrijden* (Den Haag 2004).
- Fortuyn, Pim, *Tegen de islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament* (Utrecht 1997).

- Galtung, Johan, 'Geweld, vrede en vredesonderzoek', in: Hylke Tromp (ed.), *Kritische polemologie. Studies over politiek, vrede en geweld* (Assen 1973) 32-78.
- Geelen, Jean-Pierre, *Het Haagse huwelijk. Hoe pers en politiek tot elkaar veroordeeld zijn* (Nijmegen 1998).
- Geysels, Jos, Sarah de Lange en Meindert Fennema, 'Het cordon sanitaire en het ontluiken der democratie?', *Res publica* 1 (2008) 49-64.
- Giesen, Peter, *Land van lafaards? Geschiedenis van de angst in Nederland* (Wormer 2007).
- Gijzenbergh, Joris, Saskia Hollander, Tim Houwen en Wim de Jong (eds.), *Creative Crises of Democracy* (Brussel 2012).
- Ginkel, Rob van, *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam 2011).
- Ginneken, Jaap van, 'De wrokkige', in: idem, *Den Haag op de divan. Een psychologische analyse van onze politieke top* (Haarlem 1994) 146-154.
- Graaf, Beatrice de, *Theater van de angst. De strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië en Amerika* (Amsterdam 2010).
- Hainsworth, Paul, *The Extreme Right in Western Europe* (Londen en New York 2008).
- Halbertsma-Wiardi Beckman, Marijke, 'De ideologische achtergrond van Centruumpartij en Centrumdemocraten', *Socialisme en Democratie* 12 (1993) 518-525.
- Heerden, S.C. van, *What did you just call me? A study on the demonization of political parties in the Netherlands between 1995 and 2011* (Amsterdam 2014).
- Heijden, Chris van der, *Dat nooit meer. De nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Amsterdam, Antwerpen 2011).
- Heijden, Chris van der, en Leon de Winter, *Handleiding ter bestrijding van extreem rechts* (Amsterdam 1994).
- Hellema, Duco, *Nederland in de jaren zeventig* (Amsterdam 2012).
- Hijzen, Constant, 'Geheim gewroot in het duister? Percepties en maatregelen ten aanzien van veiligheidsdiensten in Nederland, 1918-1989', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125:3 (2012) 333-349.
- Hippe, J., P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 1994. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1994', in: *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1995) 14-91.
- Hippe, J., P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 1995. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1995', in: *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1996) 14-91.
- Hippe, J., P. Lucardie, I. Noomen en G. Voerman, 'Kroniek 1996. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1996', in: *Jaarboek 1996 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1997) 13-87.
- Hirschmöller, M. (ed.), *Een bleek bolwerk. Racisme en politieke strategie* (Amsterdam 1988).
- Hirschmöller, M., T. Loewenthal en M. Vuijsje, 'Het slopen van een bolwerk', in: M. Hirschmöller (ed.), *Een bleek bolwerk. Racisme en politieke strategie* (Amsterdam 1988) 137-149.
- Hoekstra, F., *In dienst van de BVD* (Amsterdam 2004).

- Hoetink, Carla, 'Boegbeeld van een sektarische partij. Hans Janmaat (1934-2002)', in: C.C. van Baalen e.a., *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2002. Nieuwkomers in de politiek* ('s-Gravenhage 2002) 140-143.
- Hoeven, Pien van der, Het succes van een kwaliteitskrant. De ontstaansgeschiedenis van *NRC Handelsblad* (Leiden 2012).
- Holsteyn, Joop van, 'Groeistuipen of stuiptrekkingen. Extreem-rechts en de verkiezingen van 1994', *Socialisme en Democratie* 52:2 (1995) 75-85.
- Holsteyn, Joop van, 'Hans Janmaat, kamerlid', in: Joop van Holsteyn en Cas Mudde, *Extreem-rechts in Nederland* (Den Haag 1998) 47-60.
- Holsteyn, Joop van, en Cas Mudde (eds.), *Extreem-rechts in Nederland* ('s-Gravenhage 1998).
- Holsteyn, Joop van, *Neither Threat nor Challenge. Right-Wing Extremism in the Netherlands* (ECPR paper 2001).
- Hond, Maurice de, *De opkomst van de Centrumpartij: een onderzoek onder de aanhang van de Centrumpartij in het najaar van 1983* (Amsterdam 1983).
- Hoogerwerf, A., *Geweld in Nederland* (Assen 1996).
- Husbands, C.T., 'Phoenixes from the ashes? The recovery of the Centrumpartij '86 and the Centrumdemocraten, 1989-1991', in: *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1992) 84-102.
- Husbands, C.T., 'The Netherlands: Irritants on the Body Politic', in: P. Hainsworth (ed.), *The Extreme Right in Europe and the USA* (Londen 1992) 95-125.
- Husbands, C.T., 'Combating the Extreme Right with the Instruments of the Constitutional State: Lessons from Experiences in Western Europe', *Journal für Konflikt- und Gewaltforschung* 4:1 (2002) 52-73.
- Ignazi, Piero, 'The silent counter-revolution. Hypotheses on the emergence of extreme right-wing parties', *European Journal of Political Research* 22 (1992) 3-34.
- Jagers, Jan, *De stem van het volk! Populisme als concept getest bij Vlaamse politieke partijen* (Antwerpen 2006).
- Jansen van Galen, John, en Hendrik Spiering, *Rare jaren. Nederland en de Haagse Post 1914-1990* (Amsterdam 1993).
- Jongh, R. de, M. van der Laan en J. Rath, *FNV'ers aan het woord over buitenlandse werknemers* (Leiden 1984).
- Judt, Tony, *Postwar. A history of Europe since 1945* (Londen 2005).
- Kessel, Stijn van, en André Krouwel, 'Van vergankelijke radicale dissidenten tot kwelgeesten van de gevestigde orde. Nieuwe politieke partijen in Nederland en de toekomst van de representatieve democratie', in: Rudy Andeweg en Jacques Thomassen (eds.), *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie* (Leiden 2011) 301-317.
- Klandermans, Bert, en Nona Mayer (eds.), *Extreme Right Activists in Europe. Through the Magnifying Glass* (Londen en New York 2006).
- Klandermans, Bert, en Nona Mayer, 'Right Wing Extremism as a Social Movement', in: idem (eds.), *Extreme Right Activists in Europe. Through the Magnifying Glass* (Londen en New York 2006) 3-15.
- Kleinnijenhuis, Jan, Dirk Oegema, Jan de Ridder en Herman Bos, *Democratie*

- op drift. Een evaluatie van de verkiezingscampagne van 1994 (Amsterdam 1995).
- Kleinnijenhuis, Jan, Janet Takens, Anita van Hoof e.a., 'Gevaren van medialogica voor de democratie', in: Remieg Aerts en Peter de Goede (eds.), *Omstrede democratie. Over de problemen van een succesverhaal* (Amsterdam 2013) 111-131.
- Kniesmeijer, Joke/Anne Frank Stichting, *De crisis en de nieuwe zondebok: de racistische politiek van de Centruumpartij* (Voorburg 1982).
- Kniesmeijer, Joke, 'Georganiseerd neo-fascisme en rechts-extremisme in Nederland: de Nederlandse Volksunie, de Centrum Partij en het Oud Strijders Legioen', in: Anne Frank Stichting, *Oud en nieuw fascisme* (Amsterdam 1981) 137-149.
- Köbben, A.J.F., 'Oordeel en discriminatie', in: G.G. Cain e.a., *Etnische minderheden. Wetenschap en beleid* (Amsterdam 1985) 53-66.
- Koeneman, L., en G. Voerman, 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1985', in: *Jaarboek 1985 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1986) 14-67.
- Koeneman, L., en P. Lucardie, 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1982', in: *Jaarboek 1982 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1983) 10-46.
- Koeneman, L., I. Noomen en G. Voerman, 'Kroniek 1988. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1988', in: *Jaarboek 1988 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1989) 16-58.
- Koeneman, L., P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 1987. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1987', in: *Jaarboek 1987 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1988) 16-57.
- Koeneman, L., P. Lucardie en I. Noomen, 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1984', in: *Jaarboek 1984 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1985) 10-60.
- Koeneman, L., P. Lucardie en I. Noomen, 'Kroniek 1986. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1986', in: *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1987) 15-61.
- Koole, R.A., 'Ledenpartijen of staatspartijen? Financiën van Nederlandse politieke partijen in vergelijkend en historisch perspectief', in: *Jaarboek 1996 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1997) 156-182.
- Koole, Ruud, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland, 1960-1990* (Utrecht 1992).
- Koole, Ruud, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht 1995).
- Koole, Ruud, *Politiek en tegenpolitiek in de Nederlands democratie. Politici, journalisten en wetenschappers in de ban van het populisme* (Leiden 2006).
- Koole, Ruud, 'Nieuwe regels voor politieke financiën', *Socialisme en Democratie* 65:7/8 (2008) 46-59.
- Koole, Ruud, 'De populismeparadox', *Socialisme en Democratie* 66:9 (2009) 33-38.

- Koole, Ruud, 'Naar balkanisering en een populistisch-publicitair complex?', in: Kees Brants (ed.), *Journalistiek en politiek in onzekere tijden* (Den Haag 2012) 93-111.
- Koopmans, Ruud, 'Explaining the rise of racist and extreme right violence in Western Europe. Grievances or opportunities?' *European Journal of Political Research* 30 (1996) 185-216.
- Kortmann, C.A.J.M., 'De vrijheid van interne organisatie van de politieke partij', in: *Jaarboek 1983 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1984) 146-155.
- Kraaijer, Paul IJ., *Een antifa vertelt* (Zwolle 1996).
- Kraaijer, Paul IJ., *Het dubbelleven van een AIVD infiltrant/informant. 25 jaar undercover voor BVD, AIVD en RID* (Paramaribo 2011).
- Kriesi, Hanspeter, Ruud Koopmans, Jan Willem Duyvendak en Marco G. Giugni, *New Social Movements in Western Europe. A Comparative Analysis* (Londen 1995).
- Kristel, Conny, et al. (eds.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam 2003).
- Krouwel, A. en P. Lucardie, 'Waiting in the Wings: New Parties in the Netherlands', *Acta Politica* 43 (2008) 278-307.
- Lakeman, Pieter, *Binnen zonder kloppen* (Amsterdam 1999).
- Lakoff, George, *Don't Think of an Elephant. Know Your Values and Frame the Debate* (White River Junction 2004).
- Landelijk Bureau Racismebestrijding, *Jaarverslag 1994* (Utrecht 1995).
- Landelijk Bureau Racismebestrijding, *Met het oog op de toekomst. Bundel ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het Landelijk Bureau Racismebestrijding* (Zwolle 1995).
- Landelijk Bureau Racismebestrijding, *Vijf jaar Landelijk Bureau Racismebestrijding, 1985-1990* (Utrecht 1990).
- Lange, Sarah de, 'Cordon sanitaire: vloek of zegen?', *Res Publica* 50:1 (2008) 54-58.
- Lange, Sarah L. de, 'A new winning formula? The programmatic appeal of the radical right', *Party Politics* 13:4 (2007) 411-435.
- Lange, Sarah L. de, *From Pariah to Power. The Government Participation of Radical Right-Wing Populist Parties in West-European Democracies* (Antwerpen 2008).
- Lange, Sarah L. de, en Matthijs Rooduijn 'Een populistische tijdgeest in Nederland. Een inhoudsanalyse van verkiezingsprogramma's van politieke partijen', in: Rudy Andeweg en Jacques Thomassen (eds.), *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie* (Leiden 2011) 319-334.
- Lans, Jos van der, en Herman Vuijsje, *Het Anne Frank Huis. Een biografie* (Amsterdam 2010).
- Lawson, R., 'Wild, wilder, wildst. Over de ruimte die het EVRM laat voor de vervolging van kwetsende politici', *NJCM-Bulletin* 4 (2008) 469-484.
- Leeuwen, Bart van en Ronald Tinnevelt (eds.), *De multiculturele samenleving in conflict. Interculturele spanningen, multiculturalisme en burgerschap* (Leuven, Voorburg 2005).

- Leeuwen, Karin van, *Uit het spoor van Thorbecke. Grondwetsherziening en staatsvernieuwing in naoorlogs Nederland (1945-1983)* (Amsterdam 2013).
- Liempt, Ad van, *Het Journaal. Achter de schermen van vijftig jaar televisiegeschiedenis* (Amsterdam 2005).
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (3e en herziene druk, Amsterdam 1979).
- Linden, Annette, *Besmet. Levenslopen en motieven van extreemrechtse activisten in Nederland* (Amsterdam 2009).
- List, Gerry van der, *Meer dan een weekblad. De geschiedenis van Elsevier* (Amsterdam 2005).
- Loewenstein, Karl, 'Militant Democracy and Fundamental Rights', *The American Political Science Review* 31:3 (1937) 417-432 en 31:4 (1937) 638-658.
- Louwerse, Tom, *Political Parties and the Democratic Mandate. Comparing Collective Mandate Fulfillment in the United Kingdom and the Netherlands* (Leiden 2011).
- Lucardie, P., en G. Voerman, 'Kroniek 1989. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1989', in: *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1990) 15-59.
- Lucardie, P., I. Noomen en G. Voerman, 'Kroniek 1992. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1992', in: *Jaarboek 1992 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1993) 13-52.
- Lucardie, P., I. Noomen en G. Voerman, 'Kroniek 1993. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1993', in: *Jaarboek 1993 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1994) 14-74.
- Lucardie, P., M. Nieboer en I. Noomen, 'Kroniek 1990. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1990', in: *Jaarboek 1990 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1991) 14-57.
- Lucardie, P., M. Nieboer en I. Noomen, 'Kroniek 1991. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1991', in: *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1992) 14-61.
- Lucardie, Paul, 'Een geschiedenis van vijftien jaar Centrumstroming', in: Joop van Holsteyn en Cas Mudde (eds.), *Extreem-rechts in Nederland* ('s-Gravenhage 1998) 17-30.
- Lucardie, Paul, 'Extreme partijen: doodgravers van de democratie?', in: Joop van Holsteyn en Cas Mudde (eds.), *Democratie in verval* (Amsterdam 2002).
- Lucardie, Paul, en Gerrit Voerman, *Populisten in de polder* (Amsterdam 2012).
- Lucardie, Paul, en Ida Noomen, 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1983', in: *Jaarboek 1983 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1984) 13-42.
- Lucassen, Leo, en Jan Lucassen, *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* (Amsterdam 2011).
- Luchteling, Victor, *Axle! Herinneringen uit de Amsterdamse kraakbeweging* (Amsterdam en Antwerpen 1997).
- Mair, Peter, *Polity-Scepticism, Party Failings, and the Challenge to European Democracy* (Wassenaar 2006).
- Mansvelt Beck, F.F., *How We Do Things Here. Moral Communities, Integration,*

- and Toleration in the Netherlands: Competing Interpretations of Liberalism in Parliamentary Practice, 2000-2013 (Leiden 2015).
- Mény, Yves, en Yves Surel, 'The Constitutive Ambiguity of Populism', in: Yves Mény and Yves Surel (eds.), *Democracies and the Populist Challenge* (Oxford 2002) 1-21.
- Michael, George, *Confronting Right Wing Extremism and Terrorism in the USA* (New York en Londen 2003).
- Michael, George, en Michael Minkenberg, 'A Continuum for Responding to the Extreme Right: A Comparison Between the United States and Germany', *Studies in Conflict and Terrorism* 30:12 (2007) 1109-1123.
- Minkenberg, Michael, 'The Radical Right in Europe: Challenges for Comparative Research', in: Bertelsmann Stiftung, *Strategies for Combating Right-Wing Extremism in Europe* (Gutersloh 2010) 13-28.
- Miscevic, Nenad, 'Nationalism', *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2010).
Zie: <http://plato.stanford.edu/archives/sum2010/entries/nationalism/> (ge raadpleegd op 6-5-2012).
- Mooij, Annet, *Dag in dag uit. Een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant vanaf 1980* (Amsterdam 2011).
- Moors, Hein, Gijs Beets en Hans van den Brekel, *Opvattingen over en acceptatie van bevolkingsbeleid 1983-1990, NIDI rapport nr. 41* (Den Haag 1995).
- Mouffe, Chantal, *On the Political* (Londen en New York 2005).
- Mouffe, Chantal, *The Democratic Paradox* (Londen en New York 2005).
- Mudde, Cas, 'De paria van de rechtsstaat. Extreem-rechts in Nederland', *Socialisme en Democratie* 52:5 (1995) 246-248.
- Mudde, Cas, 'Het programma van de Centrumstroming', in: Joop van Holsteyn en Cas Mudde (eds.), *Extreem-rechts in Nederland* ('s-Gravenhage 1998) 31-46.
- Mudde, Cas, *The Ideology of the Extreme Right* (Manchester en New York 2000).
- Mudde, Cas, 'The Populist Zeitgeist', *Government and Opposition* (2004) 541-563.
- Mudde, Cas, *Populist Radical Right Parties in Europe* (Cambridge 2007).
- Mudde, Cas, 'The Populist Radical Right: a Pathological Normalcy', *West European Politics*, 33:6 (2010) 1167-1186.
- Mudde, Cas, 'Who's Afraid of the European Radical Right?', *Dissent* 58:4 (2011) 7-11.
- Mudde, Cas, en Cristobal Rovira Kaltwasser (eds.), *Populism in Europe and the Americas. Threat or Corrective for Democracy?* (New York 2012).
- Mudde, Cas, en Joop van Holsteyn, 'The Netherlands: Explaining the Limited Success of the Extreme Right', in: Paul Hainsworth, *The Politics of the Extreme Right. From the Margins to the Mainstream* (Londen en New York 2000) 144-171.
- Muis, Jasper, *Pim Fortuyn. The Evolution of a Media Phenomenon* (Amsterdam 2012).
- Müller, Jan-Werner, 'Militant democracy' in: Michel Rosenfeld en András Sajó (eds.), *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law* (Oxford 2012; doi: 10.1093/oxfordhb/9780199578610.013.0062).

- Müller, Jan-Werner, *Was ist Populismus. Ein Essay* (Berlijn 2016).
- Nederlands Juristen Comité voor de Mensenrechten, *Verboden rechtspersonen. Een verzameling publicaties* (Leiden 1983).
- Neut, J.L. van der, *Discriminatie en strafrecht* (Arnhem 1986).
- Niemöller, Joost, *De verschrikkelijke Janmaat. Nederland en de Centruumpartij* (Amsterdam 2015).
- Nieuwenhuis, A.J., *Over de grens van de vrijheid van meningsuiting. Theorie, rechtsvergelijking, discriminatie, pornografie* (Nijmegen 2006).
- Noorloos, Marloes van, *Hate Speech Revisited. A Comparative and Historical Perspective on Hate Speech Law in the Netherlands and England & Wales* (Cambridge, Antwerp, Portland 2011).
- Norris, Pippa, e.a. (eds), *Framing Terrorism. The News Media, the Government and the Public* (New York 2003).
- Obdeijn, Herman, en Marlou Schrover, *Komen en Gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008).
- Oostindie, Gert, *Postkoloniaal Nederland. Vijfenzestig jaar vergeten, herdenken, verdringen* (Amsterdam 2010).
- Otjes, Simon, *Imitating the Newcomer. How, When and Why Established Political Parties Imitate the Policy Positions and Issue Attention of New Political Parties in the Electoral and Parliamentary Arena: the Case of the Netherlands* (Leiden 2012).
- Owens, Lynn, *Cracking Under Pressure. Narrating the Decline of the Amsterdam Squatters' Movement* (Amsterdam 2009).
- Pattipawae, C.F. en C.A. Tazelaar (eds.), *Met recht discriminatie bestrijden. Een juridische handleiding bij de bestrijding van discriminatie op grond van ras en nationaliteit* (Deventer 1997).
- Paxton, Robert O., *The Anatomy of Fascism* (Londen 2005).
- Pedahzur, Ami, 'The Defending Democracy and the Extreme Right. A Comparative Analysis', in: Roger Eatwell and Cas Mudde (eds.), *Western Democracies and the New Extreme Right Challenge* (Londen 2004) 108-132.
- Pelle, J., *In de staatsgeleerde wereld. De politieke geschiedenis van hoofdstuk 1 van de Grondwet 1983* (Deventer/Rotterdam 1998).
- Pellikaan, Huib, 'Partijen in een politieke ruimte', in: *Jaarboek 2002 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2003) 206-229.
- Pellikaan, Huib, en Margo Trappenburg (eds.), *Politiek in de multiculturele samenleving* (Amsterdam 2003).
- Pellikaan, Huib, Sarah de Lange en Tom van der Meer, 'Fortuyn's Legacy: Party System Change in the Netherlands', *Comparative European Politics* 5 (2007) 282-302.
- Pellikaan, Huib, Tom van der Meer en Sarah de Lange, 'The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy', *Acta Politica* 38 (2003) 23-49.
- Poldervaart, Saskia, 'Utopian Aspects of Social Movements in Postmodern Times. Some Examples of DRY Politics in the Netherlands', *Utopia Studies* 12:2 (2011) 143-163.
- Possel, A.C. (ed.), *Rechtspraak rassendiscriminatie* (Zwolle 1995).
- Praag, C.S. van, *Vooroordeel tegenover etnische minderheden. Resultaten van Nederlands opinieonderzoek* (Rijswijk 1983).

- Praag, Philip van, en Kees Brants, *Tussen beeld en inhoud. Politiek en media in de verkiezingen van 1998* (Amsterdam 2000).
- Presser, J., *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom, 1940-1945* (Den Haag 1965).
- Raad voor het Openbaar Bestuur, *Politieke partijen: overbodig of nodig?* (Den Haag 2014).
- Raad voor het Openbaar Bestuur, *Vertrouwen op democratie* (Den Haag 2010).
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *Medialogica. Over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek* (Den Haag 2003).
- Rath, Jan, e.a., *Migranten, de Centruumpartij en de deelraadsverkiezingen van 16 mei 1984 te Rotterdam* (Leiden 1985).
- Rensen, Peter, *Dansen met de duivel. Undercover bij de Centrumdemocraten* (Amsterdam 1994).
- Rensman, Eva, *De Anne Frank Stichting en haar lessen uit de Tweede Wereldoorlog 1957-1994* (Utrecht 1995).
- Righart, Hans, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam en Antwerpen 1995).
- Rijkkema, Bastiaan, *Weerbare democratie. De grenzen van democratische tolerantie* (Amsterdam 2015).
- Rooduijn, Matthijs, 'The nucleus of populism: in search of the lowest common denominator', *Government and Opposition* 49:4 (2014) 573-599.
- Rooy, P. de, 'Grote veranderingen in een klein land', in: Piet de Rooy en Henk te Velde, *Met Kok. Over veranderend Nederland* (Amsterdam 2005) 149-223.
- Rooy, P. de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1815* (Amsterdam 2005).
- Rooy, P. de, 'In de war. Nieuwe instabiliteit, 2000-2012', in: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (Amsterdam 2013) 351-368.
- Rosanvallon, Pierre, *Counter-democracy. Politics in an Age of Distrust* (Cambridge 2008).
- Rosier, Theo, *Vrijheid van meningsuiting en discriminatie in Nederland en Amerika* (Amsterdam 1997).
- Rummens, Stefan en Koen Abts, 'Populism Versus Democracy', *Political Studies* 55:2 (2007) 405-424.
- Rummens, Stefan en Koen Abts, 'Defending Democracy: The Concentric Containment of Political Extremism', *Political Studies* 58:4 (2010) 649-665.
- Rydgren, J., 'Is Extreme Right-Wing Populism Contagious? Explaining the Emergence of a New Party Family', *European Journal of Political Research* 44:3 (2005) 413-437.
- Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004).
- Schafraad, P.H.J., *Controversial outsiders. A cross-national study of media-attention to the far-right 1986-2004* (Nijmegen 2009).
- Scheepers, Peer, 'Etnocentrisme en rechts-extremisme. Reacties op de komst en aanwezigheid van etnische minderheden', in: H.B.G. Ganzeboom en W.C. Ultee, *De sociale segmentatie van Nederland in 2015* (WRR, Den Haag 1996) 247-302.

- Scheepers, Peer, Rob Eisinga en Jan Lammers, 'Het electoraat van de Centrum-partij/Centrumdemocraten in de periode 1982-1992', *Mens en Maatschappij* 68:4 (1993) 362-385.
- Schendelen, M.C.P.M. van, 'De Centruumpartij – karakter, voedingsbodem, toekomst', *Beleid en Maatschappij* 11 (1983) 298-305.
- Schikhof, Marco, *Een schoner milieu ook door bevolkingspolitiek. Het groene gedachtegoed van de Centrumstroming* (ongepubliceerde scriptie, Leiden 1996).
- Schikhof, Marco, 'Strategieën tegen extreem-rechts en hun gevolgen', in: Joop van Holsteyn en Cas Mudde (eds.), *Extreem-rechts in Nederland* ('s-Gravenhage 1998) 143-156.
- Schnabel, Paul, *De multiculturele illusie. Een pleidooi voor aanpassing en assimilatie* (Utrecht 2000).
- Schoo, H.J., *De verwarde natie. Dwarse notities over immigratie* (Amsterdam 2000).
- Schrover, Marlou, 'Pillarization, multiculturalism and cultural freezing. Dutch migration history and the enforcement of essentialist ideas', *Bijdragen en mededelingen voor de geschiedenis van Nederland* 125:2/3 (2010) 329-354.
- Slaa, Robin te, en Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging 1931-1935* (Amsterdam 2010).
- Slaa, Robin te, *Is Wilders een fascist?* (Amsterdam 2012).
- Snellen, I. Th. M., *Boeiend en geboeid. Ambivalenties en ambities in de bestuurskunde* (Alphen aan den Rijn 1987).
- Sniderman, Paul M., en Louk Hagendoorn, *When Ways of Life Collide. Multiculturalism and its Discontents in the Netherlands* (Princeton en Oxford 2007).
- Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en cultureel rapport 1998. 25 jaar sociale verandering* (Rijswijk 1998).
- Spanje, Joost van, 'Contagious parties. Anti-Immigration Parties and Their Impact on Other Parties' Immigration Stances in Contemporary Western Europe', *Party Politics* 16:5 (2010) 563-586.
- Spanje, Joost van, 'Parties beyond the Pale. Why some political parties are ostracized by their competitors while others are not', *Comparative European Politics* 8:3 (2010) 354-383.
- Spanje, Joost van, 'The Wrong and the Right: A Comparative Analysis of "Anti-Immigration" and "Far Right" Parties', *Government and Opposition* 46:3 (2011) 293-320.
- Spanje, Joost van, en Wouter van der Brug, 'The Party as Pariah: the Exclusion of Anti-Immigration Parties and its Effect on Their Ideological Positions', *West European Politics* 30:5 (2007) 1022-1040.
- Spanje, Joost van, en Wouter van der Brug, 'Being Intolerant of the Intolerant. The Exclusion of Western European Anti-Immigration Parties and its Consequences for Party Choice', *Acta Politica* 44:4 (2009) 353-384.
- Spruyt, Bart-Jan, *25 Jaar Integratiedebat* (2007) Zie: <http://bartjanspruyt.blogspot.com/2007/09/25-jaar-integratiedebat.html> (geraadpleegd op 16-2-2010).
- Steen, Bart van der, *Between Street Fight and Stadguerilla. The autonomous movement in Amsterdam and Hamburg during the 1980's* (Florence 2012).

- Steen, Margit van der, *Drift en koers. De levens van Hilda Verwey-Jonker (1908-2004)* (Amsterdam 2011).
- Sterk, G., m.m.v. B. Top en M. Droppert, *Media en allochtonen. Journalistiek in de multiculturele samenleving* (Den Haag 2000).
- Swaan, Abram de, 'Fanatisering en defanatisering', in: idem, *De mens is de mens een zorg. Opstellen 1971-1981* (Amsterdam 1984) 131-139.
- Taggart, Paul, 'Populism and the pathology of representative politics', in: Yves Meny en Yves Surel (eds.), *Democracies and the Populist Challenge* (Oxford 2002) 62-80.
- Taggart, Paul, *Populism* (Buckingham, Philadelphia 2000).
- Thomassen, J.J.A., 'Politieke veranderingen en het functioneren van de parlementaire democratie in Nederland', in: J.J.A. Thomassen, C.W.A.M. Aarts and H. van der Kolk (eds.) *Politieke veranderingen in Nederland* (Den Haag 2000) 203-218.
- Thomassen, Jacques, *De permanente crisis van de democratie* (Universiteit Twente 2010).
- Tijdelijke Wetenschappelijke Commissie Minderhedenbeleid, *Advies 2: Bestrijding van vooroordeel, discriminatie en racisme* (Amsterdam 1996).
- Tillie, Jean, *Gedeeld land. Het multiculturele ongemak van Nederland* (Amsterdam 2008).
- Tillie, Jean, *Partijen, kiezers en de multiculturele samenleving* (Amsterdam 2008).
- Tinnemans, Will, *Een gouden armband. Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland, 1945-1994* (Utrecht 1994).
- Todosijevic, Bojan, Kees Aarts en Harry van der Knaap, *Dutch Parliamentary Election Studies. Data Source Book 1971-2006* (Den Haag 2010).
- Turpijn, Jouke, *80's dilemma. Nederland in de jaren tachtig* (Amsterdam 2011).
- Valk, I. van der, *Difference, Deviance, Threat? Mainstream and Right-extremist Political Discourse on Ethnic Issues in the Netherlands and France, 1990-1997* (Amsterdam 2002).
- Valk, Ineke van der, en Willem Wagenaar, m.m.v. Froukje Demant, *In en uit extreemrechts* (Amsterdam 2010).
- Vasterman, P., *Mediahype* (Amsterdam 2004).
- Velde, Henk te, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010).
- Velde, Henk te, 'De domesticatie van democratie in Nederland. Democratie als strijdbegrip van de negentiende eeuw tot 1945', *Bijdragen en mededelingen voor de geschiedenis van Nederland* 127:2 (2012) 3-27.
- Verrips, Ger, *Dwars, duivels en dromend. De geschiedenis van de CPN 1938-1991* (Amsterdam 1995).
- Vingerling, H., en C.C. Schouten, *Democratisch Socialisten '70, nevenstroom in de sociaal-democratie?* (Rotterdam 2003).
- Vliegenthart, Rens, Hajo G. Boomgaarden en Joost van Spanje, 'Anti-Immigrant Party Support and Media Visibility: a Cross-Party, Over-Time Perspective', *Elections, Public Opinion & Parties* 22:3 (2012) 315-358.
- Voerman, G. en D.J. Wolffram (eds.), *Kossmann Instituut: benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen 2006).

- Voerman, G., 'Elektronisch folderen: de digitale verkiezingscampagne van 1998', in: Ph. van Praag, en K. Brants, *Tussen beeld en inhoud. Politiek en media in de verkiezingen van 1998* (2000) 193-213.
- Voerman, G., *Over de toekomst van de politieke partij* (Groningen 2012).
- Voerman, Gerrit, en Paul Lucardie, 'The Extreme Right in the Netherlands. The Centrists and their Radical Rivals', *European Journal of Political Research* 22:1 (1992) 35-54.
- Voermans, Wim (2012), 'Parlementariërs en de rechter', in: P. Bootsma, B. van den Braak en L. Verhey (eds.), *Kringen in de Hofvijver. Liber amicorum voor Joop van den Berg* (Maastricht 2012) 240-249.
- Vossen, Koen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003).
- Vossen, Koen, 'De andere jaren zestig. De opkomst van de Boerenpartij (1963-1967)', *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse politieke partijen* (Groningen 2005) 245-266.
- Vossen, Koen, 'Hele en halve populistten. Rita Verdonk en Geert Wilders langs de meetlat', *Socialisme en Democratie* 66:9 (2009) 19-25.
- Vossen, Koen, *Rondom Wilders. Portret van de pvv* (Amsterdam 2013).
- Vree, F. van, e.a., 'Het ontstaan van een politiek-publicitair complex 1960-2002', in: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *Medialogica. Over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek* (Den Haag 2003) 67-98.
- Vree, Frank van, en Rob van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009).
- Vuijsje, Herman, *Vermoorde onschuld. Etnisch verschil als Hollands taboe* (Amsterdam 1986).
- Waal, Jeroen van der, e.a., "Some are More Equal than Others." Economic Egalitarianism and Welfare Chauvinism in the Netherlands', *Journal of European Social Policy* 20:4 (2010) 350-63.
- Wansink, Hans, *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers* (Amsterdam 2004).
- Weezel, Max van, en Leonard Ornstein, *Frits Bolkestein. Portret van een liberale vrijbuiters* (Amsterdam 1999).
- Wijffes, Huub, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004).
- Wijffes, Huub, 'Vorm of vent? Mediatisering in de politieke geschiedenis', in: G. Voerman en D.J. Wolfram (eds.), *Kossmann Instituut: benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen 2006) 32-38.
- Wijffes, Huub, VARA, *Biografie van een omroep* (Amsterdam 2009).
- Wijmans, Luuk, 'De solidariteitsbeweging. Onverklaard maakt onbekend', in: Jan Willem Duyvendak e.a., *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar sociale bewegingen in Nederland* (Amsterdam 1992) 121-140.
- Wit, Laurens de, *Internationale electorale standaarden en het Nederlandse verkiezingsproces* (Den Haag 2009).
- Withuis, Jolande, *Opoffering en heroiek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland, 1946-1976* (Meppel 1990).

- Witte, Hans De, 'Een overzicht en evaluatie van strategieën ter bestrijding van extreem-rechtse partijen', in: idem (ed.), *Bestrijding van racisme en rechts-extremisme. Wetenschappelijke bijdragen aan het maatschappelijk debat* (Leuven en Amersfoort 1997) 171-187.
- Witte, Hans De, e.a., *Hoe racisme en rechtsextremisme bestrijden? Literatuurstudie naar strategieën en empirische analyse van gevoeligheden in de populatie* (Leuven, Brussel 1996).
- Witte, Hans De, en Bert Klandermans, 'Political racism in Flanders and the Netherlands: explaining differences in the electoral success of extreme right-wing parties', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 26:4 (2000) 699-717.
- Witte, Rob, *Al eeuwenlang een gastvrij volk. Racistische geweld en overheidsreacties in Nederland 1950-2009* (Amsterdam 2010).
- Wolf, Mariëtte, *Het geheim van De Telegraaf. Geschiedenis van een krant* (Amsterdam 2009).
- Woltjer, A.J.Th., 'The United Nations convention of the elimination of all forms of racial discrimination', in: idem (ed.), *Juridische middelen ter bestrijding van rassendiscriminatie en raciaal gemotiveerde geweldpleging* (Leiden 1996) 51-62.
- Ziere, Petra, "'Laat het duidelijk zijn: neem helm, stok en molotovs mee!' De ontwikkeling van de kraakbeweging tot radicale beweging', in: Jan Willem Duyvendak e.a., *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar sociale bewegingen in Nederland* (Amsterdam 1992) 141-159.

Archieven

- Archief Anne Frank Stichting.
- Archief Elsevier, dossier Janmaat.
- Archief Janmaat bij J.J.M. van Holsteyn, Universiteit Leiden.
- Archief VARA.
- Brabants Historisch Informatie Centrum, Gemeentearchief Boekel.
- Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Archief van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (1955) 1968-1993.
- Gemeente-archief Leerdam, dossier Kedichem 1986.
- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief CPN (1933-) 1940-1992 (-2004).
- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief FNV (1960-) 1976-1999.
- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief Hans Janmaat (1954) 1962, 1968-2004.
- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief Nederlands Centrum Buitenlanders 1972-1999.
- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief Nederlandse Vereniging van Journalisten.
- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief PvdA (1934, 1938-) 1946-1996.

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief PvdA Tweede Kamerfractie 1955-2001.
 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief Werkgroep Migranten en Media.
 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief Wiardi Beckman Stichting (Amsterdam) 1945-2005.
 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Collectie nos Programma Paspoort, 1974-1992.
 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Het Staatsarchief, het archief van de kraak- en actiebeweging in Nederland.
 Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Semi Statisch Archief Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (SSA-AIVD).
 Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Semi Statisch Archief Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (SSA-BiZa).
 Nationaal Archief, Den Haag, Arrondissementsrechtbank Dordrecht 1980-1989, nummer toegang: 3.03.5291.
 Nationaal Archief, Den Haag, Christen Democratisch Appèl (CDA), (1970) 1980-1988 (1991), nummer toegang 2.19.112.
 Nationaal Archief, Den Haag, Christen Democratisch Appèl (CDA): Tweede Kamerfractie, (1974) 1975-1988 (1991), nummer toegang 2.19.086.
 Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken: Directie Binnenlands Bestuur: Bestuurszaken en Kabinetszaken, nummer toegang 2.04.87.
 Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM), nummer toegang 2.27.19.
 Nationaal Archief, Den Haag, Ministerraad, nummer toegang 2.02.05.02.
 Nationaal Archief, Den Haag, Raad van State: Afdeling Rechtspraak: Kamer I, 1976-1994, nummer toegang 2.02.23.01.
 Nationaal Archief, Den Haag, Regeringscommissaris voor het Radiowezen/Regeringscommissaris voor de Omroep (1926) 1947-1987 (1989), nummer toegang 2.27.25.
 Nationaal Archief, Den Haag, Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (vvd-) fractie in de Tweede Kamer der Staten-Generaal (1948) 1963-2002 (2008), nummer toegang 2.19.201.
 Stichting Argus (o.m. documenten uit het Semi Statisch Archief Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst): <http://www.stichtingargus.nl/bvd/index.htm>.

Documentatiecentra

Het Documentatiecentrum van de Anne Frank Stichting te Amsterdam.
 Het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen te Groningen.
 Het Documentatiecentrum van de Tweede Kamer te Den Haag.

Radio- en televisieprogramma's

Andere tijden, 'Weg met de Centrumpartij', VPRO/NPS, uitgezonden op 23-4-2009; zie geschiedenis.vpro.nl/programmas/2899536/afleveringen/41837283/.

Het zwarte schaap, 'Hans Janmaat', VARA, uitgezonden 24-7-1999.

Profiel, 'Hans Janmaat', KRO, uitgezonden 28-9-2005.

Terugblik 10 jaar Kedichem, NOVA, uitgezonden 29-3-1996 (IISG, Staatsarchief, videocollecties, CD1/817).

Interviews

Naam	Plaats	Datum	Hoofdstuk
Hilbrand Nawijn	Zoetermeer	25-09-2012	3
Peter Lankhorst	Amsterdam	28-10-2011	3
Erik Jurgens	Amsterdam	16-11-2011	3
Kees Tazelaar	Leiden	08-11-2012	4
Albert Welschen	Arnhem	29-12-2011	4
Rupert van Heijningen	Den Haag	27-01-2012	4
Henk de Graaff	Heemstede	08-04-2013	4
Ties Molhoek	Amsterdam	03-05-2013	4
Paul Velleman en Maartje Vrins	Amsterdam	29-05-2013	4
Marjolein Verwiel	Rotterdam	17-10-2013	4
Meine Henk Klijnsma	Den Haag	27-02-2014	5
Dick Engelen	Den Haag	06-07-2011	5
Hans Westra	Amsterdam	19-05-2011	6
Jan Erik Dubbelman	Amsterdam	26-08-2011	6
Rinke van den Brink	Hilversum	21-10-2011	6
Pim van Galen	Den Haag	04-10-2012	6
Toof Brader	telefonisch	26-10-2012	6
Bert Voskuil	Haarlem	31-01-2013	6
Peter Rensen	Amsterdam	27-02-2013	6
Arendo Joustra	Amsterdam	22-05-2013	6
Hubert Smeets	Amsterdam	23-05-2013	6
Max van Weezel	Amsterdam	24-05-2013	6
Anet Bleich	Amsterdam	24-05-2013	6
Ron Abram	telefonisch	27-05-2013	6
Paul Sneijders	telefonisch	04-12-2013	6
Jack van Lieshout	Amsterdam	27-07-2011	7
Wijnand Duyvendak	Amsterdam	06-09-2011	7
Doorbraak-vertegenwoordiger (anoniem)	Leiden	04-09-2012	7

KAFKA-vertegenwoordiger (anoniem)	telefonisch	27-09-2012	7
Victor Luchteling (ps. van Willem Deetman)	Assen	05-10-2012	7
Dick Corporaal	Nunspeet	09-09-2011	7

Summary

Under the spell of 'right' and 'wrong'

Combating the Centrumpartij and the
Centrumdemocraten (1980-1998)

In the Netherlands during the 1980s and 1990s, a high degree of consensus existed in the political and public debate on the immigration and integration policy. Opinion polls showed that there was a large group of people who opposed this policy, but they were hardly given a voice in the debate. Two political parties at that time, the Centre Party (Centrumpartij or *cp*) and the Centre Democrats (Centrumdemocraten or *cd*) – by many considered to be extreme right-wing, fascist or racist – endeavoured to address this issue in their own way, which was often provocative, harsh or insulting. Their actions were not appreciated; almost everybody turned against them.

This book outlines the way in which the *cp* and *cd* were combated in the 1980s and 1990s. It describes and analyses the fight against these parties and the effects thereof from a historical angle, on the basis of a great diversity of sources. The book discusses the following questions: (1) How were the *cp* and *cd* handled and how were they combated? (2) How did the *cp* and *cd* endeavour to assert their own political views and to avert the fight against them? (3) How can the fight against the *cp* and *cd* be interpreted? Were they combated so harshly because they were seen not as 'normal' political opponents, but rather as 'bad' or 'wrong'? In short, was the Dutch society by combating these parties – borrowing the words of historian Hans Blom about the national assessment of the Second World War – 'under the spell of right and wrong'?

In this book, five arenas are distinguished. These are the (virtual)

areas in which the fight against the CP and CD took place. These arenas are the following, with in between brackets the most important actors: 'the parliament' (the political parties); 'the courtroom' (Public Prosecution Service [Openbaar Ministerie] and civil society organisations); 'subsidization and supervision' (Ministry of Internal Affairs [Ministerie van Binnenlandse Zaken] and National Security Service [Binnenlandse Veiligheidsdienst]); 'the public opinion' (civil society organisations and the media); and finally, 'the streets' (anti-fascists, civil society organisations and municipalities).

Firstly, the book discusses the nature and ideology of the parties on the basis of insights from contemporary political science. The CP and CD were radical right-wing parties. They were nationalistic and xenophobic as well as critical of immigration and the multi-cultural society. Their ideology could be summarised by the statements 'The Netherlands for the Dutch' ('Nederland voor de Nederlanders') and 'Full is Full' ('Vol is Vol'). They were not anti-democratic – contrary to what was thought in the 1980s and 1990s – but they strongly opposed the political elites, i.e. the government and the large political parties, which they thought pursued an 'anti-Dutch policy'. The CP and CD also advocated a more severe fight against crime.

Furthermore, the book elaborates on the fight against these parties in each arena. In the arena of 'the parliament', the political parties favoured the strategies of 'ignoring' and 'isolating'. They established a *cordon sanitaire* around the CP and CD which remained in place during the entire period the parties were present in the House of Representatives (Tweede Kamer). Not only did nobody wish to cooperate with the parties, they also did not enter into debate with them. Other strategies were to change the electoral rules – the Electoral Act (Kieswet) for example was amended a few times – and to alter other regulations and legislation such as the Public Broadcasting Act (Omroepwet). Lastly, a prohibition of the parties was frequently debated in parliament as well as in society.

In the arena 'the courtroom', civil society organisations opened civil law cases against the CP and CD on the grounds of allegedly discriminating or insulting statements. Their strategy was 'un-

masking'; they wanted to reveal the 'true' (in this case: racist) face of the parties. Also active in this arena was the Public Prosecution Service, which prosecuted the CP and CD on the grounds of the anti-discrimination articles of the Criminal Code (Wetboek van Strafrecht). It is important to note that the Public Prosecution Service had no intention to combat these parties. The initiative originated from the political arena, 'the parliament', by means of establishing policies, altering regulations and legislation and exerting political pressure. The Public Prosecution Service endeavoured to apply the existing regulations and legislation as conscientious as possible. Their strategy was 'to treat them as any other party'.

The arena of 'subsidization and supervision' revolved around the subvention of party institutions furnished by the Ministry of Internal Affairs and the supervision on extremist parties by the National Security Service. Similar to the Public Prosecution Service, the ministry and the National Security Service had no intention to combat the CP and CD and the initiative originated from the arena 'the parliament'. Both actors tried to apply regulations and legislation and/or government policies as well as possible. Their strategy, too, was 'to treat as any other party'.

In the arena of 'the public opinion', civil society organisations and the media gave preference to the strategies of 'unmasking', 'arguing and discussing' and 'action'. The first strategy endeavoured to reveal the 'true' (in this case: fascist, racist or criminal) face of the CP and CD. The second strategy involved the distribution of information and the spreading of awareness of the parties and their ideology. 'Action', the third strategy, was mostly used by civil society organisations. It encompassed the organisation of demonstrations in cooperation with anti-fascists and the establishment of partnerships and alliances that opposed discrimination, racism and the CP and CD. All these strategies revolved around influencing the public opinion.

'The streets' arena was dominated by the 'action' strategy. The civil society organisations and the municipalities preferred to prohibit meetings and demonstrations of the CP and CD, while the pre-

ferred strategy of anti-fascists was to prevent or hinder their meetings and demonstrations – with violence if necessary.

Some potential strategies had not been used against the CP and CD. The possibility to enter into debate with the parties was not realised; much was spoken about or against them, but no one spoke with them. Furthermore, there was no ‘co-optation’, i.e. no adoption of any of the ideas of the CP and CD, not even in a milder form. Also, the strategy of ‘cooperating’ was not employed – this went too far for the political and social climate of the 1980s and 1990s.

What did the CP and CD do to avert the fight against them and to assert their own views? The most used (counter)strategies were ‘provoking’ and ‘arguing and discussing’. By ‘provoking’, formulating their views in a defiant manner or bullying their (political) opponents, the parties endeavoured to make the headlines. This strategy was also implemented in the arenas of ‘the parliament’, ‘the courtroom’ and ‘the public opinion’. Another important strategy was ‘arguing and discussing’. The parties tried to spread their political views so that (potential) supporters could familiarise with them. This strategy was also used in the arenas of ‘the parliament’, ‘the courtroom’ and ‘the public opinion’. In ‘the streets’ arena the initial strategy was to ‘retreat’. After 1980, the CP and subsequently the CD did no longer organise any public meetings and demonstrations. This changed in the 1990s when the CD wished to march in the streets a few times (‘action’ strategy). However, these demonstrations were usually prohibited by mayors. The strategy ‘guarding against adversaries’ was employed against the National Security Service, for example by formulating the charter in such a way that the board had a strong grip on the party. A strategy which was not used was that of ‘cooperating’; even if the CP and CD would have wanted to cooperate, no other party or organisation would have been willing.

Combating the CP and CD seems to have been at its climax in the years 1980-1986, specifically because of the actions of civil society organisations and anti-fascists. These were also the years in which Dutch society feared the ‘revival of fascism’ the most. The period of

1989-1994 comes in second in this respect, particularly through the actions of the media. Noteworthy, but not surprising is the fact that the intensity of combating the CP and CD closely followed the results of the opinion polls. When support for these parties (virtually) began to increase, the intensity of the fight against the parties grew as well – possibly because of a stronger feeling of urgency by the adversaries – and vice versa. An exception to the rule was the (increased) activity of the majority in the House of Representatives in the years after 1994; this was probably a response to the election victories of the CD in 1994.

In her book *On the Political* (2005), the Belgian political theorist Chantal Mouffe discussed the rise of ‘right-wing populism’ or radical right-wing parties. She believed this to be the result of the increasing consensus and the decreasing contrast between the left and right wing in politics. As a result there was no longer a political alternative. The radical right filled this gap. The response of the established parties to the rise of radical right-wing parties only aggravated the problem in her opinion. Instead of taking the political, social and economic causes of this new phenomenon seriously, it was discarded as ‘extreme right’. It was considered to be a revival of ‘archaic forces’: ‘It was the “brown plague” rearing its ugly head again and it called for all the democratic forces to unite in resisting the reappearance of this evil force.’ The response was oftentimes a moral condemnation and the formation of a *cordon sanitaire*. The conflict between the established parties and the radical right-wing parties was not seen in political terms – as conflicting political opponents – but in terms of morality – the ‘good democrats’ versus the ‘evil extreme right’. According to Mouffe, there is a clear relationship between the weakening of the left/right-wing distinction and the ‘moralisation’ of politics, meaning that contradictions in politics are construed around the moral categories of ‘right’ and ‘wrong’. When rivals are not defined in political, but in moral terms, they are not seen as ‘political opponents’, but as ‘enemies’. And debating with your enemies is impossible. ‘This is why [...] moral condemnation replaces a proper political analysis and the answer is

limited to the building of a “cordon sanitaire” to quarantine the affected sectors.’

This analysis by Mouffe is well applicable to the handling and combating of the CP and CD, naturally with differences in emphasis per arena. These parties were portrayed as extreme right-wing and were not considered to be political opponents, but enemies which must be combated. Since the early 1980s, fascist threats were no longer thought to be unique to distant, dictatorially-ruled countries, but were also seen in the Netherlands. The rise of the CP in particular, and of discrimination and hate against foreigners, caused many to be worried. The majority of the public opinion sharply opposed every sign of fascism, racism and discrimination. The distinction between fascism and racism on the one hand and democracy on the other hand was placed in moral terms: ‘wrong’ versus ‘right’. This contrast between the absolute evil (fascism and racism) and the good and proper (democracy and tolerance) served for many as *the* unifying force of Dutch society.

By criticising immigration, integration and the multi-cultural society, as well as by articulating this in a sometimes harsh or insulting manner, and especially by putting this criticism at the centre of their political views, the CP and CD located themselves outside of the dominant majority view of ‘right’ and ‘wrong’. The contrast between the parties and the rest of society was not defined in political, but in moral terms. They were not considered to be political opponents, but enemies that had to be combated. They were ‘wrong’! Rational interaction was impossible.

Woord van dank

Op dit boek ben ik op 9 november 2016 gepromoveerd aan de Universiteit Leiden. Bij het schrijven van het proefschrift kreeg ik veel hulp en steun van anderen. In de eerste plaats natuurlijk van mijn beide promotoren, Henk te Velde en Ruud Koole. Zonder hun wijze raad was dit boek niet tot stand gekomen. Ik heb veel profijt gehad van hun inspirerende begeleiding. Veel dank ben ik ook verschuldigd aan de leden van mijn promotiecommissie, de hoogleraren Carla van Baalen, Joop van Holsteyn, Leo Lucassen, Gerrit Voerman en Wim Voermans; zij voorzagen mij in de laatste fase van nuttig commentaar.

Interessant én gezellig waren de regelmatige bijeenkomsten van de promovendi van Henk te Velde. Delen van dit boek zijn daar besproken en van kritisch commentaar voorzien. Ik zal deze bijeenkomsten, en de etentjes na afloop, nog missen. Veel dank voor collega-promovendi Alexander Beelaerts van Blokland en Leonard Ornstein die hun uitgebreide netwerk beschikbaar stelden; zij brachten mij in contact met enkele mensen die ik voor dit onderzoek kon interviewen. Veel dank ook voor Tom Louwerse, die mij cijfermateriaal over de analyse van enkele verkiezingsprogramma's van de CP en CD ter beschikking stelde. En een speciaal woord van dank voor Elisabeth Dieterman, Arjan van den Bosch, Huub Wijfjes, Robert Hessing en Constant Hijzen; zij hebben (delen van) dit boek van deskundig commentaar voorzien.

Een aantal mensen heeft mij geholpen om dit onderzoek op te

starten. Veel informatie en nuttige adviezen kreeg ik in dat verband van Jaap van Donselaar, Meindert Fennema en Joop van Holsteyn. Zij hadden zelf onderzoek naar radicaal-rechtse partijen en naar de CP en CD gedaan en hadden met Janmaat gesproken. Veel dank ben ik ook verschuldigd aan Marco Schikhof en Annette Linden, die materiaal over de CP en CD dat zij in het kader van hun eigen onderzoek voor een eindschrijving of dissertatie hadden verzameld aan mij ter beschikking hebben gesteld. Veel van dit materiaal heeft een uniek karakter, zoals interviews met de partijtop en kaderleden van de CP en CD. Voor dit boek heb ik een groot aantal mensen geïnterviewd die allemaal op de een of andere manier met de bestrijding van de CP en de CD te maken hadden. Van hen hoorde ik veel mooie verhalen en verkreeg ik nuttige inzichten. Ik wil hen daarvoor graag bedanken. Veel van de voor dit boek geraadpleegde archieven worden bewaard op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis; de leeszaal van het IISG was altijd een plezierige omgeving om te werken. Tot slot dank ik mijn gezin – José, Eveline en Charlotte –, mijn familie en mijn goede vrienden. Met hen heb ik afgelopen jaren veelvuldig over dit onderzoek gesproken. Maar zij zorgden ook voor de broodnodige ontspanning na een dag hard werken. Ze hebben het boek zien groeien en vroegen zich wellicht af wanneer het ooit gereed zou komen. Ik kan hen nu geruststellen; het is eindelijk af.

Dit boek draag ik op aan mijn ouders – in dankbare herinnering.

Register

- Adelmund, Karin 189
Aken, Dan van 168-169, 173,
205
Art, David 104, 278
- Balkenende, Jan Peter 140
Bardi, Omar el 125
Beernink, Henk 148
Berg, Max van den 73
Bergh, George van den 20
Blom, Hans 14
Bodemeijer, Nico 204, 236
Bolkestein, Frits 76, 84-86, 97-98,
101, 174, 195, 282-283
Boot, Robert 32-33
Bovend'Eert, Paul 94
Brants, Kees 83
Brink, Rinke van den 205, 210
Brinkman, Elco 101
Brookman, Henry 32-33, 40, 61, 102,
168, 172, 202
Brouwer, Ina 244
Brug, Wouter van der 61
Bruyn, Willem 35, 117-119, 150, 161-
162, 184, 229, 251
Buijs, Frank 221-223
Bukman, Piet 81, 100, 244
Buuren, Ed van 168-169
- Calhoun, Craig 42, 44
Canovan, Margaret 51
- Corporaal, Dick 229, 235, 239-240,
254
- Dales, Ien 37, 77, 80, 85, 101, 152,
160, 195-197, 212, 278
Dam, Marcel van 12, 102
Damen, Sofie 68
Davis, Amber Jane 85-86
Deetman, Willem (pseud. is Victor
Luchteling) 251
Deetman, Wim 99-100
Dijk, Kees van 151, 160, 176
Dijkstal, Hans 79-80, 93
Dolman, Dick 11-12, 70, 81, 102
Donselaar, Jaap van 14-15, 199, 265-
266
Downs, William 21-22
Duinmeijer, Kerwin 204, 236
- Eijndthoven, Rob van 187
Elbers, Frank 16
Ellinas, Antonis A. 190-191
Elsthout, Wim 37, 41, 80, 204
Elzinga, D.J. 148
Engelen, Dick 166
Erp, Broos van 100-101
Es, Andrée van 68
Eversdijk, Huib 67
- Fennema, Meindert 14, 16, 19, 28,
136, 141, 265

- Fortuyn, Pim 137, 192, 282-283
 Frank, Anne 181
 Franssen, Jan 134, 255-256, 261
 Freling, Martijn 135
 Fresco, Ben 34-35, 118, 168, 172, 226

 Gardeniers, Til 88
 Giesen, Mart 172, 262
 Glimmerveen, Joop 32, 169
 Graaf, Thom de 94
 Graman, Yge 32-33, 197-198, 202, 204, 219
 Gualthérie van Weezel, Hans 70

 Haan, Pieter de 166
 Haar, A. ter 252
 Haas-Berger, Ineke 69-70, 102
 Hart, A.C. 't 127, 138
 Havertong, Gerda 189
 Heerden, Sjoerdje van 208, 217
 Heijningen, Leo van 28, 57, 115, 118, 127-128, 131-133, 139, 145, 156-157, 165
 Hermans, Loek 71
 Hijzen, Constant 166
 Hirsch Ballin, Ernst 37, 80, 101, 122, 196
 Hitler, Adolf 193
 Hock, Evi 33
 Hoedeman, Jan 196
 Hoessein, Saddam 203
 Holsteyn, Joop van 28-29, 163, 266
 Hond, Maurice de 34, 172
 Honders, Martin 236
 Hoogendoorn, Willem 83
 Hout, Bas van 197-199, 204
 Husbands, C.T. 15
 Huys, Servaes 79

 Ignazi, Piero 264
 Ivaldi, G. 39

 Janmaat, Hans (Johannes) 9-13, 16, 28-29, 31, 33-39, 41, 49-50, 54-55, 58-59, 61, 63-65, 67, 69-85, 87-91, 94-105, 111-112, 114-116, 119, 121, 125-128, 130-145, 149, 153-156, 160-163, 165, 168-173, 175-179, 184-186, 188, 193, 195-209, 211-216, 218-220, 225-227, 229-231, 233, 236, 242-244, 251-254, 256-257, 272, 274-278, 280, 283-284
 Jansen van Galen, John 220
 Joekes, Theo 67
 Johnstone, R. 165
 Jong, Erik de 169
 Joustra, Arendo 196
 Jurgens, Erik 81-82, 100, 141, 199

 Kamminga, Jan 72
 Kamp, Henk 94
 Keijne, John de 236
 Klijsma, Meine Henk 153-154, 165
 Knappert, J. 48, 165
 Kniesmeijer, Joke 66, 183-184, 186, 216, 246, 274
 Kok, Wim 75, 99
 Koning, Michiel 204
 Konst, Nico 36, 116, 161, 172-173, 194, 227, 229
 Kooiman, Kees 198
 Korte, Rudolf de 151
 Korte-van Hemel, Virginie 70-71
 Korthals Altes, Frits 70, 89, 242-243
 Kosto, Aad 91
 Krajenbrink, Jan 67, 77, 182, 243
 Kummeling, H.R.B.M. 94

 Lange, Sarah de 68, 103
 Lankhorst, Peter 11, 69, 74, 78-80, 84, 101, 243
 Leijten, Jan 199
 Lieshout, Jack van 231-232, 234-235, 252
 Lilipaly, John 79
 Linden, Annette 28
 List, Gerry van der 196
 Loewenstein, Karl 19-20
 Louw, André van der 88

Lubbers, Ruud 63, 98-99, 103, 189
Luchteling, Victor *zie* Deetman,
Willem

Maussen, Marcel 19
Middelkoop, Eimert van 77
Mijnssen, W. 111, 119
Minkenberg, Michael 264
Mouffe, Chantal 278-279
Mudde, Cas 14, 16-17, 29, 39, 261
Mudde, Tim 135
Mulder, L. 115

Nieuwenhuis, A.J. 121, 126, 133
Nijpels, Ed 81, 84
Noorloos, Marloes van 109, 111

Oerlemans, J.W. 53
Otjes, Simon 85
Oukbih, Mustapha 119
Overwater, Fons 168-169

Patijn, Schelto 72
Pedahzur, Ami 180
Pen, Jean-Marie Le 203
Peper, Bram 254, 256
Plas, Richard van der 197, 202-204
Ploeg, Ad 182
Polak, Wim 238
Pompen, J.A.A.G. 227
Poppe, Toon 187

Rehwinkel, Peter 87, 92, 94
Rensen, Peter 197-198, 203-204
Rietkerk, Koos 148-149, 151,
242-243
Roethof, Hein 89
Rosier, Theo 94, 108, 113, 141
Rost van Tonningen, Florrie 202
Ruiters, Job de 89

Schaefer, Jan 12, 100
Schaftaad, Pytrik 192, 208, 217
Scheffer, Paul 282-283
Schikhof, Marco 28-29

Schumacher, E.F. 58
Schutte, Gert 101
Schoorman, Wil 36-38, 49, 57, 80,
82, 90-91, 128-133, 142, 198, 230,
236, 244, 251, 257
Segers, Danny 229, 231-232
Sorgdrager, Winnie 91-92
Spanje, Joost van 61
Spek, Fred van der 83, 243
Sprong, Simon 230
Steen, John van der 187
Stekelenburg, Johan 187

Taggart, Paul 51
Thatcher, Margaret 83
Thijns, Ed van 84, 160

Uyl, Joop den 11, 97, 102

Veeris, J. 141
Veldhuis, Jan te 87, 94
Vermeulen, B.P. 134
Verwiel, M.H. 135
Vierling, Alfred 35, 40, 117, 162,
172-173, 205, 226, 262
Vliegthart, Margo 136
Voermans, jurist 143
Voorhoeve, Joris 75, 81
Voskuil, Bert 202, 206
Vreeswijk, Wim 34, 36, 125, 127, 172,
179, 188, 226, 229, 231
Vries, Bert de 74

Wallage, Jacques 97, 100
Weisglas, Frans 83
Welschen, A.C.M. 127, 130, 134, 241,
283
Wijer, Henk de 172
Wilders, Geert 282, 284
Willems, Wilbert 244
Witte, Hans De 21-22
Wöltgens, Thijs 97, 101

Zonneveld, Cor 37, 80, 153-154
Zwamborn, Marcel 91

Curriculum vitae

Jan de Vetten (Naaldwijk, 1953) studeerde, na het behalen van zijn hbs-B-diploma in 1971, tussen 1973 en 1981 geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden. Hij sloot zijn studie af met een scriptie bij prof. Cees Fasseur over de rol van Willem Schermerhorn bij de dekolonisatie van Indonesië in de jaren 1945-1947. Na zijn afstuderen was hij tussen 1981 en 1988 werkzaam bij de Rijksoverheid, eerst bij het ministerie van Binnenlandse Zaken en daarna bij de Algemene Rekenkamer. Na 1988 stapte hij over naar het bedrijfsleven en was hij werkzaam bij enkele organisatieadviesbureaus. Vanaf 2002 is hij zelfstandig organisatieadviseur.